

**НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО
МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА**

Том 2

Кам'янець-Подільський
2018

*Друкється згідно з рішенням рішення науково-методичної ради
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника,
протокол № 3 від 18 червня 2018 р.*

Рецензенти:

Завальнюк О. М., доктор історичних наук, професор, академік АНВШ,
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка

Шеломцев-Терський В. С., доктор історичних наук, професор, Національ-
ний університет «Львівська політехніка»

Редакційна колегія:

Баженов Л. В., доктор історичних наук, професор, директор Центру
дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України,
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка;

Вашук Д. П., кандидат історичних наук, провідний співробітник Інституту
історії України НАН України;

Вербичка П. В., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри
історії, музеєзнавства та культурної спадщини, Національний університет
«Львівська політехніка»;

Заремба О. О., директор Кам'янець-Подільського державного історичного
музею-заповідника (голова);

Йолтуховський Р. В., вчений секретар Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника;

Майор Р. І., кандидат історичних наук, завідувач науково-експозиційного
відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника;

Старенький І. О., кандидат історичних наук, провідний науковий співробіт-
ник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника;

Титова О. М., кандидат історичних наук, директор Центру пам'яткознавства
НАН України;

Щур С. А., кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу освіти,
молоді, спорту, культури і туризму Меджибізької ОТГ.

Н16 Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-
заповідника: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А.,
2018. – Т. 2. – 338 с.

*До першого тому «Наукових праць Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника» увійшли матеріали II Всеукраїнської науко-
во-практичної конференції «Поділля в 1793-1917 рр.». Видання адресоване істо-
рикам, краєзнавцям, студентам та всім тим, хто цікавиться історією Поділля.*

ЗМІСТ

Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Поділля в 1793-1917 рр.»

Суспільно-політичне та військове життя

Хоптяр А. Ю. Міська поліція Кам'янця-Подільського за часів Російської імперії (1793-1917 рр.)	6
Дячок В. В. Исторична постать Устима Карманюка у світлі архівних джерел.....	17
Захар'єв В. А., Гурська К. О. Передумови і причини конфлікту реформатора Ігнація Сцібор-Мархоцького з церковниками та чиновниками Подільської губернії у 1812-1827 рр.....	39
Скрипник А. Ю. Особливості функціонування бюрократичної системи губернських установ у мілітарній площині на початку XIX ст.	46
Каленська А. В. Прикордонна варта на теренах Подільської і Волинської губерній періоду XIX – початку XX століття	52
Ніколаєва А. О. До питання про пенітенціарні заклади другої половини XIX ст. у Кам'янці-Подільському.....	62
Берковський В. Г. «Человекъ безъ нравственнѣй потерявшій честь». Конфлікти між власниками та управителями фільварків у середині XIX ст.	79
Старенький І. О., Зайшлюк Я. О. Нарис про Чернокозинці Юзефа Ролле.....	85
Кульчицький В. Й., Кульчицька Т. В. Роль громадсько-просвітницьких товариств у національно-патріотичному вихованні молоді Поділля на початку XX століття.....	100
Смірнова С. Д. «Доповідь дійсних членів [Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей] О. О. Кочубинського та О. І. Маркевича про їх поїздку для огляду колишньої Хотинської фортеці» як джерело для дослідження Кам'янець-Подільської та Хотинської фортець кінця XIX – поч. XX ст.....	107
Петраш І. В., Олійник І.В. Поділля в перші дні «великої війни». Бій біля м. Городок 4 серпня 1914 року	118
Адамський В. Р. Подільське губернське земство в умовах суспільних викликів весни 1917 року	132

Культурно-освітнє та релігійне життя

- Сльозкін М. О.** Хрестовоздвиженська церква в Кам'янці-Подільському 145
- Божок В. Р.** Відродження православної віри на Поділлі у XVIII-XIX ст. 150
- Яременко В. І.** Про підстави використання авторитету Тараса Шевченка для характеристики Устима Кармалюка (Карманюка): текстологічний та історіософський розгляд 162
- Бабюк Д. С.** Зародження та становлення фотомистецтва в Кам'янці-Подільському в другій половині XIX – на початку XX століття 175
- Комарова О. О.** Подільський священик Афанасій Доманицький та його родина 184
- Левінзон Є. Ю.** Дослідження трипільських пам'яток Подільської губернії в дореволюційний період 196
- Нестеренко В. А.** Заборона Подільської «Просвіти» у 1914 р. 213
- Машталір А. І., Сопіга М. О, Романець Л. М.** Вшановування пам'яті Т. Г. Шевченка на Поділлі в дореволюційний період 221
- Пагор В. В.** Професор В. О. Геринович у витоків охорони пам'яток архітектури Кам'янця-Подільського 229

Економіка. Медицина. Повсякдення

- Майор Р. І.** Демографічний розвиток і етнічний склад населення міста Кам'янця-Подільського у 1790-х – 1910-х рр. 235
- Западенко І. В.** Доктор Гакеншміт: суперник Тадеуша Костюшка у коханні чи талановитий діяч медицини на рубежі XVIII-XIX ст.? 250
- Калуцький С. С.** Контрабандна торгівля у Південно-Західному Поділлі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. 256
- Грабовська О.В.** Цегельна галузь м. Вінниці XIX – початку XX ст. 269
- Жам О. М.** Борошномельне виробництво Подільської губернії XIX – поч. XX ст.: огляд джерельної бази 276
- Старенький І. О.** Топонімія Кам'янця-Подільського XIX – початку XX ст. 290
- Олійник Ю. В.** Фонд 78 «Маківське волосне правління» як джерело дослідження історії сіл Шатава та Маків у XIX ст. 304
- Савицька Н. М.** Державні кредитні білети Російської імперії кін. XIX – поч. XX ст. в експозиції «Історія грошей» (з колекції фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника)..... 310

Паур І. В. Повсякденне життя мешканців міста Кам'янця-Подільського в роки Першої світової війни (за матеріалами поштових листівок)	324
Іванчишин В. Р., Юрченко В. О. Розвідка К. Широцького «Іванець» в контексті дослідження традицій проведення подільського ярмарку: невідома сторінка спадщини вченого.....	330

Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Поділля в 1793-1917 рр.»

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА ВІЙСКОВЕ ЖИТТЯ

Андрій Хоптяр,
*кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника*

МІСЬКА ПОЛІЦІЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ЗА ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1793-1917 РР.)

Стаття висвітлює основні аспекти з історії виникнення, функціонування та реформування міської поліції Кам'янця-Подільського за часів панування Російської імперії (1793-1917 рр.)

Ключові слова: *Устав благочинія, управа благочинія, Кам'янець-Подільське міське поліційне управління, поліцмейстер, дільничний пристав, городовий.*

Кам'янець-Подільський, що більше сторіччя утримував статус адміністративного центру обширної Подільської губернії, характеризувався сучасниками як велике та густонаселене місто свого часу. Чисельність міста впродовж XIX ст. стрімко зростала: від 2,5 тис. наприкінці XVIII ст. до 36 тис. в останні роки XIX ст. Більшість жителів мешкала в центральній частині – Старому місті, площею всього 120 га. Щільна міська забудова, вузькі малоосвітлені вулички (перші вуличні ліхтарі з'явилися у 1851 р.) Кам'янця сприяли зростанню злочинності в межах міста. Погіршувало криміногенну ситуацію і його географічне розташування поблизу кордону, перетворюючи губернський центр на один з потужних контрабандних вузлів для переправки нелегальних товарів вглиб Російської імперії.

Звісно, підтримання законності та порядку в межах міста вимагало суттєвого залучення адміністративних і матеріальних ресурсів як місцевої, так і губернської влади. Основний тягар відповідальності за вищезгадані процеси покладался на міську поліцію. Її повноваження, кількісний

склад і оперативний потенціал розвивалися й розширювалися паралельно із зміцненням позицій управлінських органів Російської імперії. Ця стаття розкриває основні аспекти створення, діяльності та реформування міської поліції Кам'янця-Подільського у 1793-1917 рр.

Серед досліджень, що проливають світло на функціонування місцевих адміністративних установ Кам'янця-Подільського, слід виокремити праці давніх і сучасних істориків В. Гульдмана¹, Ю. Сіцінського², А. Філінюка³, А. Скрипника⁴, А. Седяра⁵ та ін. Однак, факти діяльності кам'янецької міської поліції висвітлені в наявних працях фрагментарно та поверхнево, через це вказана тема зберігає гостру актуальність у наш час.

1793 р. геополітична ситуація на Поділлі знала докорінних змін. Внаслідок Другого поділу Речі Посполитої, територію польського Подільського воєводства було включено до складу Російської імперії. У 1796 р. відповідно до імператорського указу була створена Подільська губернія, адміністративним центром якої став Кам'янець-Подільський.

Впродовж перших років після зміни влади на Поділлі (1793-1799 рр.), законність і порядок у Кам'янці підтримували гарнізонні команди, очолювані військовими офіцерами та комендантом міста. Вони ж у свою чергу призначалися подільським генерал-губернатором. Уже з 1799 р. в Кам'янці-Подільському при магістраті з'явилася міська (рос. – градская) поліція, очолювана комендантом, помічником якого був поліцмейстер. При цьому, якщо комендант за штатним розписом міських посад отримував 600 руб на рік, то поліцмейстер вдвічі менше – 300 руб. Про наявність у 1799 р. посади поліцмейстера дотично свідчить і той факт, що при створенні межової комісії при Подільському губернському правлінні, поліцмейстер був одним із посадовців, які входили до її складу⁶.

З 1800-1801 рр. міська поліція стала структурним підрозділом новоствореної Кам'янець-Подільської управи благочинія, що перебрала на

- 1 Гульдман В. Памятники старины в Подолии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: типогр. Под. губ. правл., 1901. – 293 с.
- 2 Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Евфимий Сецинский. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.
- 3 Філінюк А. Г. До питання про функціонування та знищення самоврядування в місті кам'янці-подільському наприкінці XVIII – в 40-х роках XIX ст. / Анатолій Григорович Філінюк // Самоврядування у Кам'янці-Подільському: історія та сучасність: зб. наук. повідомл. за підсумками круглого столу. – Кам'янець-Подільський: Комп'ютерно-інформаційна лабораторія іст. ф-ту Кам.-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка, 2014. – 58 с.
- 4 Скрипник А. Ю. Державні установи Подільської губернії 1793-1914 рр.: монографія. / Анатолій Скрипник. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В.С., 2012. – 228 с.
- 5 Седляр А. Господарська діяльність органів самоврядування міст Волині та Поділля напередодні першої світової війни / Анатолій Седляр. // Часопис української історії. – 2007. – №7. – С. 80–86.
- 6 Скрипник А. Ю. Вказ. праця. – С. 40-41.

себе низку адміністративно-поліційних функцій магістрату та перебувала в безпосередньому підпорядкуванні губернського правління. У той час кадровий склад кам'янецької поліції був невеликим: поліцмейстер (городничий), 2 дільничних (рос. – частных) пристави та 2 ратмани (представники магістрату)⁷.

У 1802 р. імператор Олександр I ініціював масштабну адміністративну реформу та створив низку державних міністерств, в тому числі міністерство внутрішніх справ (МВС). МВС підпорядковувалися всі органи губернського та міського правління, державної безпеки, поліції. Безпосереднім керівництвом органами правопорядку на місцях займалася Експедиція спокою та благочинія (друга експедиція МВС).

Структурне реформування органів управління в імперії сприяло поступовому законодавчому оновленню нормативної бази функціонування поліції в містах. Органи правопорядку керувались Уставом благочинія від 1782 р., до змісту якого після адміністративної реформи початку XIX ст. включили кілька доповнень. Серед них указ «Про способи впровадження поліції в містах» та «Розпис міст, де є фортеці та порти з поліційним управлінням» (обидва нормативних акти датовані 1803 р.)⁸. У 1804 р., після численних доопрацювань, імператор затвердив «Штат Подільської губернії, що складається з 12 повітів». Документ, однак, не містив відомостей про склад міської поліції в губернському Кам'янці через правову колізію, вказану в зауваженнях до проекту губернських штатів: «У Кам'янці-Подільському існує посада Коменданта, яка не передбачає введення посад Поліцмейстера та Городничого, тому Міністру внутрішніх справ розробити окреме Положення про поліцію Кам'янця-Подільського та представити на Моє (Імператорське) затвердження»⁹. Таке положення разом із окремим штатом для кам'янецької поліції з'явилося у 1805 р. Згідно цього нормативного документу місто поділялося на 2 дільниці (рос. – полицейских части). Міська поліція налічувала 5 осіб. Під керівництвом поліцмейстера на службі перебували 2 дільничних пристави та 2 квартальних наглядачі¹⁰. Кандидатура майбутнього очільника поліції подавалася губернським правлінням на затвердження губернатору, який погоджував призначення з МВС. Дільничні пристави головували над поліційними частинами міста, що охоплювали від 200 до 700 дворів. Вони призначалися на посаду поліцмейстером за згоди губернатора. Нижче по ієрархії перебували квар-

7 Філінок А. Г. Вказ. праця. – С. 34-35.

8 Там само. – С. 32-33.

9 Скрипник А. Ю. Вказ. праця. – С. 51.

10 Полное собрание законов Российской Империи с 1649 г. (далі – ПСЗРИ). Собрание 1-е (1649-1825). Т. 30 (1808-1809). – СПб: Типография II отделения канцелярии его императорского величества, 1830. – № 22992.

тальні наглядачі, які атестувалися на посаду дільничними приставами. У підпорядкуванні кварталних наглядачів могли також перебувати помічники – кварталні поручики, що обирались на посаду жителями окремих кварталів міста. На жаль, наявні джерела не дають відповіді, чи мала міська поліція Кам'янця у своєму складі кварталних поручиків¹¹.

На початку XIX ст. утримання поліції покладалося на міський бюджет Кам'янця з передбаченою сумою витрат 1570 руб щорічно. При цьому поліцмейстер отримував зарплатні 450 руб на рік, дільничний пристав – 200 руб, а кварталний наглядач – 120 руб¹². Для підтримання «тиші та спокою» в розпорядженні міського поліцмейстера перебувало кілька військових поліційних команд з 12 драгун та унтер-офіцера кожна. Утримувалися вони також за рахунок міського бюджету. На військову команду покладалися обов'язки нагляду за громадським порядком і патрулювання вулиць. Натомість, безпосередньо поліційні кадри, а саме пристави й наглядачі – виконували слідчі та виконавчо-адміністративні функції¹³.

1809 р., у зв'язку із включенням Руських та Польських фільварок до меж Кам'янця-Подільського¹⁴, юрисдикція управи благочинія поширилась і на ці передмістя. Поступове збільшення міської площі та зростання чисельності населення призвело до виникнення потреби розширення штатів органів правопорядку. З 1811 р. у містах і містечках імперії військові команди з охорони громадського порядку переформатовувалися на загони внутрішньої сторожі. Внутрішня сторожа разом з поліцією використовувалися для охорони громадської безпеки, утримання в містах караулів, супроводу ув'язнених і, загалом «діяла за вимогами цивільного начальства: затримувала злодіїв, знищувала розбійників і наглядала за внутрішнім порядком». У порівнянні з військовими командами, чисельний склад загонів внутрішньої сторожі відчутно зростав, покращувалось і їх матеріальне забезпечення. Стражники отримали форму нового зразка та особливі знаки розрізнення¹⁵.

Після придушення польського повстання 1830-1831 рр., імперське самодержавство задля зміцнення влади на «умиротворених» землях, розширило повноваження органів МВС, зокрема міської поліції в Кам'янці. Поліцмейстеру та приставам постановили виплачувати подвійні оклади

11 Высоцкий И. П. Санкт-Петербургская столичная полиция и градоначальство, 1703-1903: Крат. ист. очерк / И. Высоцкий. – СПб: Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1903. – С. 179-185, 190-191.

12 ПСЗРИ. Собрание 1-е (1649-1825). Т. 30 (1808-1809). – СПб: Типография II отделения канцелярии его императорского величества, 1830. – №22992.

13 Там само. – №22992.

14 Філінюк А.Г. Вказ. праця. – С. 33.

15 Скрипник А. Ю. Вказ. праця. – С. 74.

та додатково по 500 руб. на роз'їзди¹⁶. Також у місцевій поліції провели ревізію: увесь «неблагонадійний» контингент «неросійської» національності люстрували. З 1836 р. розширювався штат кам'янецької поліції. У розпорядженні поліцмейстера перебувало 2 дільничних пристави та 4 квартальних наглядачі. При міській управі благочинія також працювало 1 або 2 ратмани задля контролю за діяльністю поліції. Це була найчисельніша міська поліція в Подільській губернії. До прикладу, вінницький, могиливіський та балтський поліцмейстери мали в підпорядкуванні по 2 пристави та 2 квартальних¹⁷.

У першій половині XIX ст. штати поліції в містах комплектувались, як правило, з відставних військових. На посаду поліцмейстера в Кам'янці призначались колишні офіцери в званні майора, а їх чин відповідав 8 або 7 класу табелю про ранги. Чини приставів і квартальних наглядачів відповідали 9-10 та 11 класам табелю про ранги, тобто званням капітана, штабс-капітана та поручика. При підборі кадрів перевага надавалась особам російської національності, в яких самодержавство вбачало «опору режиму»¹⁸.

У 40-60-х рр. XIX ст. кількісний склад міської поліції Кам'янця поступово зростає. У 1859 р. він складався з поліцмейстера, його секретаря, 3 дільничних приставів, 3 квартальних наглядачів, у підпорядкуванні яких перебувала невстановлена кількість нижчих поліційних чинів. Судячи з того, що станом на 1859 р. в Кам'янці існувало 9 поліційних будок, у складі поліції служило до трьох десятків сторожів (будочників). Вони були своєрідним прообразом городових в містах імперії. Головна професійна функція згаданих нижніх чинів міської поліції полягала в підтриманні законності та нагляді за порядком на основних перехрестях, площах та інших людних місцях. Сторожі несли варту в будках позмінно. При цьому розташування цих малих архітектурних форм у забудові міста переважно планувалось так, аби кожна будка перебувала в полі зору інших сторожів. Окрім сторожових (будочників), штат нижніх чинів поліції також передбачав розсильних. Проте їхня чисельність у Кам'янці в досліджуваних джерелах не зафіксована¹⁹.

Також у 40-50-х рр. при міській поліції продовжували діяти військові поліційні команди, що забезпечували громадський спокій на зібраннях і

16 Скрипник А. Ю. Вказ. праця. – С. 74.

17 ПСЗРИ. Собрание 2-е (1825-1881). Т. 11 (1836). – СПб: Типография II отделения канцелярии его императорского величества, 1837. – № 9118.

18 ПСЗРИ. Собрание 1-е. – СПб: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. 4, (1720-1722). – № 3890.

19 Памятная книжка Подольской губернии на 1859 г. – Каменец-Подольск: Типогр. Под. губ. правл., 1859. – С. 113.

ярмарках, займалися конвоюванням в'язнів і дезертирів, відловом розбійників і крадіїв, супроводом припізнілих господ напідпитку тощо.

Впродовж першої половини XIX ст., зовнішній вигляд поліціантів Російської імперії неодноразово змінювався. До 1801 р. поліційні чини в містах носили власну військову уніформу та знаки розрізнення, що відповідали їх званню та положенню в табелі про ранги. Лише після створення МВС у 1802 р., молодий імператор Олександр I (1801-1825) віддав розпорядження підготувати оновлений варіант уніформи для поліціантів та службовців міністерства. У 1808 р. поліція імперії нарешті отримала окрему службу форму – однобортний напівфрак з темно-зеленого сукна зі стоячим коміром і військовим трикутним капелюхом в якості головного убору. Знаком розрізнення була золота вишивка коміру та манжетів. Також у цей період офіцерські та унтер-офіцерські чини поліції носили нагрудний значок з особистими даними. На озброєнні поліціант олександрівської епохи мав піхотну шпагу, яка, за свідченням сучасників, була більше парадною, аніж бойовою зброєю²⁰.

У часи Миколи I (1825-1855), уніформа за своїм зовнішнім виглядом знову наблизилась до військової – темно-зелений мундир з жовтими гербованими гудзиками, зелені брюки, військовий трикутний капелюх (парадний варіант), або фуражка під колір уніформи з чорним чи червоним околицем (повсякденний варіант). Замість золотої вишивки запроваджувались більш наглядні знаки розрізнення – срібні петлиці на комірці. Рукавні манжети в чинів міської поліції були червоного кольору. На руках – білі, сірі або коричневі шкіряні рукавиці. Офіцери носили зброю армійського зразка, часто того роду військ, з якого вони прийшли на службу в поліцію, нижні ж чини озброювалися архаїчними алебардами, солдатськими тесаками, або й взагалі дерев'яними палицями²¹.

Кардинальних змін поліція Кам'янця-Подільського зазнала на початку 60-х рр. XIX ст. у ході комплексної реформи органів внутрішніх справ. Поліційну реформу впровадили 25 грудня 1862 р. у вигляді «Тимчасових правил»²² про поліцію, згідно з якими всі старі місцеві поліційні органи об'єднувались у міські та повітові поліційні управління. Імплементувалась реформа впродовж кількох років. 1864 року в Кам'янці ліквідували управу благочинія. Її замінило міське поліційне управління під керівництвом поліцмейстера. Тоді ж була скасована внутрішня сторожа, її функції в повній мірі перебравали на себе поліційні та жандармські органи.

20 Горобцов В. И. Российская полиция в мундире. Учебное пособие / В. Горобцов, С. Голухов. – М.: «Рейтар», 2000. – С. 88-90.

21 Там само. – С. 95-97.

22 ПСЗРИ. Собрание 2-е (1825-1881). Т. 37 (1862). – СПб: Типография II отделения канцелярии его императорского величества, 1863. – № 39087.

У 1864-1867 рр. суттєво змінилась й система посад міської поліції: у кам'янецького поліцмейстера з'явився помічник, квартальні наглядачі замінювались околодочними наглядачами, а поліційні стражники й загони внутрішньої сторожі – городовими. Загалом ієрархія міського поліційного управління у другій половині XIX ст. виглядала наступним чином.^{23 24 25}

Посада	Чин згідно табелю про ранги	Річний оклад (у 1860-х рр.)	Примітки
Поліцмейстер	7	1500	Додатково компенсувались витрати на проживання, харчування та роз'їзди
Помічник поліцмейстера	8	1000	
Дільничний пристав	9	900	
Помічник пристава	10	400	
Околодочний наглядач	14	300	
Старший городовий	без чину	180	
Городовий нижчого окладу	без чину	150	додатково 25 руб на рік на уніформу

Рядовими функціональними одиницями в командах міської поліції були городові. На них покладався основний тягар підтримання безпеки правопорядку в закріпленій за ними частині міста, збору інформації про злочинців і порушників спокою. Їхня чисельність у містах регулювалася законодавчо, у пропорції 1 городовий на 500 (з 1906 р. – 400) жителів. Посада городового, у свою чергу, також ділилась на 3 ланки – городовий нижчого окладу, городовий середнього окладу, старший городовий. На кожних 5-7 службовців нижчого та середнього окладу припадав 1 старший. З 1866 р. старших городових у містах почали замінювати околодочні наглядачі, котрі завідували околодками (адміністративно-територіальними об'єднаннями по 3-4 тис. жителів). Чи сягнули ці пертурбації штатної структури поліції Кам'янця – невідомо. Наявні джерела не дають відповіді на те, чи існували посади околодочного в місті²⁶.

Яким же був типовий соціальний портрет городового Кам'янця-Подільського у другій половині XIX ст.? Це, як правило, відставний вояк

23 Там само. – № 39087.

24 ПСЗРИ. Собрание 3-е (1881-1913). Т. 7 (1887). – СПб: Типография II отделения канцелярии его императорского величества, 1888. – № 4351.

25 Нравы киевской полиции 100 лет назад [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://kiev24.ua/articles/nravy-kievskoy-politsii-100-let-nazad-2>.

26 ПСЗРИ. Собрание 3-е (1881-1913). Т. 26 (1906). – СПб: Типография II отделения канцелярии его императорского величества, 1907. – № 27309.

з солдатських або унтер-офіцерських чинів, віком від 35 років, росіянин, обов'язково грамотний, а також володіючий основами рукопашного бою, спеціально розробленого для поліційних чинів. Варто додати, що хоч і з другої половини XIX ст. на цю посаду могли претендувати й цивільні, більшість чинів поліції все-таки приходила на службу після відставки з війська. Городовий також мав «ввічливо спілкуватися з людьми» і добре орієнтуватися у всіх хитросплетіннях й інтригах темної сторони життя міської дільниці, за якою він був закріплений. Останній пункт особливо стосувався старших городових, які почасти займалися збором необхідних доказів і свідчень для слідства²⁷.

Окрім городових, при міському поліційному управлінні існували посади сторожів і розсылних, які фінансувалися за залишковим принципом. При цьому городовим законодавчо забороняли виконувати функції сторожів і розсылних, таким чином розмежовуючи сфери діяльності. Іншими словами, начальство не мало права використовувати городових як кур'єрів, адже це відволікало нижні поліційні чини від своїх прямих обов'язків – охорони громадського порядку та підтримання законності²⁸.

З кінця 70-х рр. XIX ст. допоміжні правоохоронні функції почали виконувати також двірники. Вони зобов'язувались владою повідомляти поліцію про нових жителів і відвідувачів будинків, а також про усі підозрілі події на своїх дільницях. За це вони отримували окрему доплату від поліційного управління, розмір якої визначався органами місцевої влади, але рідко перевищував 10 руб. на рік²⁹.

З 1860-х рр. реформувалась і адміністративна структура поліційного управління Кам'янця. «Части» замінювались на «Участки», а їх кількість у другій половині XIX ст. зросла до 3-х^{30 31}. Відповідно, «частные» пристави замінювались «участковими». Кожна дільниця (рос. – участок) мала одну, або кілька поліційних команд, очолюваних приставами або їхніми помічниками. Перша дільниця, як і раніше, охоплювала північну частину Старого міста. Друга включала південну частину та Руські фільварки до території кладовища (в районі перехрестя сучасних вулиць Івана Франка

27 Якимович Ю.К. Избранные труды / Юрий Якимович. – М.: Юридический центр, 2011. – С. 71.

28 ПСЗРИ. Собрание 3-е (1881-1913). Т. 7 (1887). – С-Пб: Типография II отделения канцелярии его императорского величества, 1888. – № 4351.

29 Нефедов П. Дворники раньше и теперь / П. Нефедов, Зенин Е. – М.: Профиздат, 1937. – С. 38.

30 Адресы должностных лиц, правительственных учреждений и частных фирм, находящихся в г. Каменец-Подольске. – Каменец-Подольск: типогр. Под. губ. правл., 1891. – С. 36-37.

31 Памятная книжка по Подольской губернии на 1911 год. – Каменец-Подольск: типогр. Под. губ. правл., 1911. – С. 241.

й Шевченка). Новостворена третя дільниця, найобширніша за площею, об'єднувала Новий План та Польські фільварки. Миське поліцейне управління розташовувалося в будівлі ратуші, а кожна дільниця мала свою поліційну управу – з'їжджий будинок (рос. – съезжий дом, полицейская съезжая). Такі будинки містили приміщення для дільничних приставів, канцелярії та, почасти, однієї або кількох камер попереднього утримання. З'їжджі облаштувалися пічним опаленням, а з 1887 р. – ще й освітленням. Згідно наявних джерел, поліційна управа першої дільниці розташовувалась на вул. Поштової, біля башти Стефана Баторія, другої – на Пожежному провулку на південь від Губернаторської (Вірменської) площі (сьогодні цей провулок – відрізок вул. Шпитальної). Локалізувати місцезнаходження з'їжджого будинку третьої частини, на жаль, не вдалося. Ймовірно, він розташовувався десь на Польських фільварках³².

Реформа 1860-х рр. торкнулася і уніформи поліціантів усіх чинів і рівнів. Базовим кольором мундиру та фуражки залишався темно-зелений, для шинелей і плащів основним кольором запроваджувався сірий, а для шаровар – сіро-синій. Яскравим атрибутом приналежності до рядів поліції стала помаранчева смужка (рос. – приборный кант), якою окантовувались коміри мундирів і шинелей, манжети рукавів, шви на шароварах та ін. Основним знаком розрізнення для нижніх поліцейських чинів був плечовий шнур (джгут) помаранчевого кольору, який носили замість погон. На шнурі носили посріблені широкі кільця – гомбочки (від 1 до 3), які визначали положення у нижчій поліційній ієрархії: одна гомбочка відповідала чину городского нижчого окладу, дві – городского середнього окладу, три – городского старшого окладу. Офіцери ж носили золоті погони з помаранчевою окантовкою, а відставні військові, що відслужили у гвардії, залишали за собою право носити гвардійські петлиці. До початку 70-х рр. XIX ст. нижні чини озброювалися, головним чином, солдатськими тесаками, унтер-офіцери – напівшаблями, а офіцери – шаблями піхотного зразка. З 1872 р. нижні чини переозброїли драгунськими шашками, які в народі називали «полицейскими селёдками» за характерну форму леза. Тоді ж городові вперше отримали казенну вогнепальну зброю – револьвери системи Smith&Wesson. Незмінним атрибутом нижніх поліційних чинів з того часу став роговий свисток на мотузку, за допомогою якого городові подавали сигнали небезпеки, привертати увагу інших служителів правопорядку або викликали підмогу³³.

32 Адресы должностных лиц, правительственных учреждений и частных фирм, находящихся в г. Каменец-Подольске. – Каменец-Подольск: типогр. Под. губ. правл., 1892. – С. 40-43.

33 ПСЗРИ. Собрание 2-е (1825-1881). Т. 38 (1863). – СПб: Типография II отделения канцелярии его императорского величества, 1864. – № 39312.

У 80-х рр. XIX ст. відбулась остання кардинальна заміна обмундирування поліції в Російській імперії (дрібні зміни відбувались майже щорічно аж до 1917 р.). Поряд з темно-зеленим, основним кольором мундиру для нижніх чинів став чорний. Мундир носився з чорним шкіряним поясом та чорними, або сірими шароварами. Канти на манжетах, поясі, мотузка для револьвера, а також плечовий шнур та комір (у городових) або окантовка погон (в околодочних чи офіцерських чинів) зберегли яскравий помаранчево-червоний колір. Він свідчив про приналежність служителя до чинів поліції. На голові поліцейські чини носили фуражку під колір мундира з червоним околицем, або чорну мерлушкову шапку зі спеціальними знаками. Наприклад, на головний убір городового кріпився металевий герб губернії, а під гербом – латунна стрічка з особистим номером. Старші чини носили герб на шапках та кокарду військового зразка на фуражках (тільки колишні військові). Уніформа також остаточно стандартизувалась під пори року, поділяючись на зимову та літню. Зимовий варіант повсякденної форми включав сіру або чорну шинель з помаранчево-червоною окантовкою коміра й манжетів і башлик з верблюжої шерсті. Літній варіант складався з білого льняного кітеля та білого чохла на фуражку. Іноді нижні чини замість кітеля використовували солдатські білі гімнастерки. Обидва варіанти доповнювали вищезгадані шаровари з чорними юхтовими (хромовими) чоботами солдатського або офіцерського зразка. У негоду городові мали право одягати гумові калоші, а в особливо холодні дні – овечі козушки. Окрім уже звичної револьверної кобури з ремінцем через плече, поліційної шапки та свистка, городові та околодочні отримували шкіряну сумку для документів, яка носилася на поясному ремені³⁴.

Російська революція 1905-1907 рр. також вносила корективи у функціонування міської поліції Кам'янця. І хоч до активного протистояння в місті не доходило, однак, велелюдні революційні маніфестації все ж траплялись. Почасти під час таких акцій городові просто розбігались, рятуючи своє життя. Поліціанти нарікали на небезпечні умови роботи, постійні погрози фізичною розправою. Зважаючи на вищезазначені обставини, у 1905 р. поліційний департамент МВС розпорядився підвищити зарплатню нижнім чинам міської й повітової поліції. Якщо у 1895 р. старший городовий отримував 15 руб. на місяць, а молодший – 12 руб, то в 1905 р. 27 руб. і 18 руб. відповідно³⁵.

З початку XX ст. штати та грошові суми на утримання міської поліції невпинно зростали. Станом на 1911 р. чисельність поліції Кам'янця-Подільського становила 91 особу. Міське поліційне управління складалось з

34 ПСЗРИ. Собрание 3-е (1881-1913). Т. 12 (1892). – СПб: Типография II отделения канцелярии его императорского величества, 1883. – № 8239.

35 Скрипник А. Ю. Вказ праця. – С. 121.

поліцеймейстера, 3 приставів, 5 помічників приставів та 86 нижніх чинів³⁶. Якщо у 1886 р. загальні витрати на поліцію не перевищували 9625 руб. на рік (або 11,19% від загальноміського бюджету), то у 1912 р. вони становили уже 32643 руб. на рік (або 8,5 % від загальноміського бюджету).³⁷ Це зростання значно випереджало темпи інфляції. Ріст витрат на поліцію в абсолютних цифрах не корелює з показниками фінансування відносно загального бюджету міста, які падають. Це пояснюється зростанням фінансування військових частин, дислокованих у Кам'янці-Подільському, яке відбувалося за рахунок скорочення інших витрат дефіцитного кошику міста.

Майже півтора сторіччя поліційні установи Російської імперії відігравали роль адміністративної опори самодержавства на Поділлі, впроваджували його волю та забезпечували законність в тому числі через боротьбу з проявами плюралізму та демократизації суспільства. Міська поліція Кам'янця-Подільського не була винятком, і впродовж 120 років свого існування залишалась інструментом зміцнення імперського режиму на довірчій їй території. Її чисельність впродовж XIX ст. зростає у 12-15 разів, що певною мірою корелює із зростанням кількості населення в місті. Також неодноразово змінювались як обов'язки поліціантів, так і їх зовнішній вигляд та озброєння. Уніформа чинів міської поліції у 1793-1917 рр. змінювалась щонайменше 5 разів, пройшовши власну еволюцію від мундиру військового зразка до форми з великою кількістю унікальних атрибутів та знаків розрізнення. Влада всіляко намагалась покращити умови роботи поліцейських, сприяла зростанню престижності професії. Незважаючи на те, що фінансування міської поліції лягало тягарем на дефіцитний бюджет Кам'янця-Подільського, витрати на її утримання постійно зростали. До прикладу, у 1886-1912 рр. (тобто, за неповних 26 років) видатки з бюджету на поліцію збільшились у 3,3 рази. Однак, сприяючи зростанню престижності професії, влада Російської імперії водночас вибудовувала поліційну вертикаль на основі жорсткої, безапеляційної субординації та підлабузництва. Атмосфера гіпертрофованої лояльності до вищого начальства, насадження сліпої відданості ідеям російського абсолютизму спотворювали сам образ «служителя Закону» в дореволюційній Росії, та, врешті призвели до руйнування інституту поліції після перемоги Лютневої революції у 1917 р. Адже вірні та лояльні прибічники царського режиму виявились непотрібними рудиментами в новій російській державній парадигмі.

36 Памятная книжка по Подольской губернии на 1911 год. – Каменец-Подольск: типогр. Под. губ. правл., 1911. – С. 142.

37 Седляр А. Вказ. праця. – С. 80-86.

Валерій Дячок,
кандидат історичних наук, доцент
Хмельницького національного університету

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ УСТИМА КАРМАНЮКА У СВІТЛІ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

У статті на підставі архівних документів уточнюються справжні обставини діяльності відомого подільського розбійника Устима Карманюка (Кармалюка). Спростовується існуюча в літературній та історіографічній традиції думка про антипоміщицький, соціально орієнтований, визвольний характер діяльності У. Карманюка та його спільників, про виключно позитивне ставлення до нього з боку місцевого населення. Наводяться невідомі широкому загалу дані про обставини загибелі ватажка.

Ключові слова: Поділля, Устим Карманюк, літературно-історіографічний міф, фольклор, крадіжки, пограбування, розбійні напади, спільники, потерпілі, свідки.

Поміж постатей, що залишили помітний слід в історії Поділля та України в цілому, Устим Карманюк безсумнівно посідає одне з чільних місць за обсягом присвячених йому фольклорних чи художніх творів та історичних досліджень¹. Ще за життя він став напівлегендою, а після смерті – героїчним міфом, подібним до робінгудівського, якого потребувало як покріпачене селянство, так і представники нечисленних кіл місцевої інтелігенції, дрібних чиновників та шляхти, нижчого духовенства, бо чутки про У. Карманюка уособлювали заповітне прагнення до подолання в краї польської економічної та культурної гегемонії. Однак саме в середовищі шляхетського кола поляків-українофілів (зокрема, Вацлава Ржевуського, Яна Комарницького, Тимоша Падурри, Антонія Мальчевського, Северина Гоцинського, Юзефа-Богдана Залеського тощо) ще на межі 20-30-х рр. XIX ст. почалася прижиттєва ідеалізація подільського розбійника шляхом творення й поширення пісень відомого «кармалюцького» циклу: «Повернувся я з Сибіру» та «Ой, Кармелюче, по світу ходиш»². Маловідомим є факт першого запису тексту під назвою «Pieśń Karmaniuka» Теофі-

1 Любченко В. Б. Кармалюк чи Карманюк? / В. Б. Любченко // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 122; Його ж. Усталені історичні міфологеми родоvodu Устима Карманюка (Кармалюка) й реальна дійсність за першоджерелами / В. Б. Любченко // Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – Київ: Хмельницький, 2002. – Т. 8, ч. 1. – С. 161.

2 Дячок В. В. Устим Кармалюк, пісня «Повернувся я з Сибіру», Тарас Шевченко: творення міфологеми / В. В. Дячок, В. І. Яременко // Сучасність. – 1997. – № 5. – С. 124-125.

лом Букарем на 15-20 років раніше українських фольклорознавців ще на поч. 30-х рр. XIX ст., що був опублікований в 1847 р.³

Саме ці твори дали поштовх до подальшого творення контамінаційної Кармалюкіани. У радянські часи «кармалюківський міф» став наслідком індивідуальної та колективної свідомої творчості письменників, істориків, фольклористів і краєзнавців, а основними його складовими є надумані і неодмінні тези – «народний месник», «масовий антикріпосницький селянський рух», «1000 нападів на поміщицькі маєтки», «20-тисячна селянська армія», «роздача награбованого бідним», «портретне зображення У. Карманюка» тощо. Радянські ідеологи старанно ліпили з розбійника гідну наслідування особистість. Однак нагадаємо, що дані про 20 тисяч осіб вперше з'явилися у Й. Ролле як показник загальних втрат населення Поділля від масових втеч та переселень у період «діяльності» ватажка⁴. Проте з 1930-х рр. цифра з підміною змісту була використана як неспростовний доказ на користь тверджень про «широкий антикріпосницький селянський рух»⁵.

Остаточному формуванню героїчного образу мав сприяти виданий у 1948 р. збірник «Устим Кармалюк», до якого увійшли 210 документів⁶. Однак, як нами з'ясовано, при їх відборі переважав тенденційний підхід, внаслідок чого ігнорувались джерела, інформація яких не вкладалась до наперед заданих історіографічних схем. Пріоритет надавався матеріалам, які висвітлювали реакцію органів влади на дії ватаги: розшуки, арешти, перебування в ув'язненні, винесення вироків, обставини загибелі, і значно менше – матеріали допитів, показання свідків та потерпілих. Понад 80 % документів зазнали необґрунтованих скорочень тексту, що призвело до загального зменшення інформаційного потенціалу. Якщо в 20-30-х рр. археографічне опрацювання теми відставало від історіографічного освоєння корпусу джерел, то після публікації збірника значна частина документів залишалася незапитаною науковцями.

Головну причину тривалої, аж до 1985 р., перерви в публікації джерел ми схильні вбачати в порівняно пасивному історіографічному

3 Кирчів Р. Український фольклор у польській літературі (період романтизму) / Р. Кирчів. – Київ: Наукова думка, 1971. – С. 97-98.

4 Ролле А. Кармалюк / А. Ролле // Киевская Старина. – 1886. – №3. – С. 560; D-r Antoni J. (Rolle) Opryszek. Opowieść zdarzeń prawdziwych //Antonij I. Gawedy z przeszłości. – Lwow, 1879. – T. 1. – S. 238.

5 Хвиля А. Устим Кармалюк: До 100-ліття з дня смерті / А. Хвиля. – Харків, 1936. – С. 38; Гуржій І. О. Народний герой – Устим Кармалюк / І. О. Гуржій. – К., 1950. – С. 20; Його ж. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х р. XVII ст. до 1958 р.) / І. О. Гуржій. – Київ, 1958. – С. 115.

6 Устим Кармалюк: зб. док. / упор. Є. Черкаська, І. Єрофеев; за ред. К. Гуслистого і П. Лаврова. – К., 1948. – 344 с.

опрацюванні, що стало наслідком усталеного в науці трактування Кармалюка як керівника масового селянського руху, діяльність якого вже нібито й не потребувала додаткового дослідження. Науково-популярні роботи 1950-1980 рр. нічого нового ні в фактичному, ні в теоретичному осмисленні теми не дали. Наприклад, у публікації у 1987 р. тез доповідей наукової конференції до 200-річчя від дня народження ватажка переважали «переспіви» відомих, найчастіше перекручених фактів, літературознавчі теми та питання «увічнення» та «відображення» постаті в народній пам'яті, пам'ятках тощо. Жодних принципово нових дослідницьких аспектів джерелознавчого чи конкретно-історичного характеру не розглядалося⁷. На наше переконання, ідеалізований образ У. Карманюка є далеким від реального подільського розбійника, який постає з документальних джерел та автентичної частини фольклору.

Чи був насправді Устим Карманюк «філантропом» свого часу? Судові акти зберегли лише єдину подібну згадку: схоплений 16 червня 1827 р. у Кальній Деражні кріпаками пана Фелікса Янчевського Карманюк на питання про грабовані речі та гроші відповів, що речей ніяких немає, а сім рублів віддав зустрічній бідній людині⁸. Цей приклад, не підтверджений жодним іншим документом, часто фігурує як доказ «благодійності». Однак більш прискіпливий аналіз подій ставить під сумнів вищезгадане. Як стає відомо з показань У. Карманюка, під час облоги він та двоє спільників переховувалися поблизу Старої Гути, де зустрічалися з селянами В. Кривеньким і Р. Музикою та шляхтянкою М. Добровольською. Місцеві допомогли уникнути переслідувачів, приносили з корчми горілку, яку разом розпивали, а жінка надавала інтимні послуги, за що отримала в подарунок деякі крадені речі⁹. Таким чином, гроші Карманюком були витрачені на цілком конкретні цілі.

Відомі також кілька переказів людей, які, посилаючись на розповіді своїх батьків та дідів, зазначали, що Карманюк під настрій міг винагородити певною сумою, хоча спочатку примушував боятися за своє життя. Є згадки в народних оповіданнях, що Устим міг подати бідній вдові трохи грошей на дарунки дітям, якщо вона поштиво привіталася. Натомість, іншій жінці, яка висловила ватажкові негативну думку про його заняття, безжалюбно наказав забити в п'яти кілька цвяхів. Зокрема, існують записані на теренах Хмельниччини розповіді про «підковування» жінки на приз-

7 Народний герой У. Кармалюк (До 200-річчя від дня народження): тези доп. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1987.

8 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 108.

9 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 94; Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 1, арк. 11-13.

висько Воскобойчиха¹⁰. Науковий співробітник ВУАН Сергій Якимович, який відвідав у 1925 р. с. Шляхові Коричинці (тепер с. Волоське Деражнянського району Хмельницької області), чув від селян, як ватажок розбійників «підковував», а то й гвалтував їх матерів чи бабусь¹¹.

Ще один зі стереотипів, міцно вкорінений в масову свідомість, стосується дати народження У. Карманюка. Зауважимо, що 27 лютого (за старим стилем) 1787 р. є не датою народження, а датою хрещення Устима (Севастіяна)¹². Правильним є написання родинного прізвища (згідно метричних книг уніатської Свято-Покровської церкви с. Головчинці Летишівського повіту Подільського воєводства, з 1955 р. – село Кармалюкове Жмеринського району Вінницької області) через літеру «н»: «Карманюк», що спростовує твердження деяких сучасних краєзнавців про польську інтригу в переінакшенні прізвища вже після смерті ватажка¹³.

Принциповим є з'ясування причин, які підштовхнули У. Карманюка до початку протиправних дій. Як відомо з багатьох історичних праць, у 1812 р. поміщик А. Пігловський віддав свого кріпака в рекрути нібито через його «бунтівний характер»¹⁴. Однак очна ставка Устима з двоюрідним братом Іваном Ододюком (Удодюком) та свідчення в Літинському повітовому суді сімнадцяти його односельців від 28 та 29.03.1822 р. дають підстави стверджувати, що насправді мала місце крадіжка воску з сільської каплиці в рідному селі Головчинці¹⁵. Такі дії підпадали під укази Павла I від 31.07.1799 р. та Олександра I від 14.05.1802 р. Згідно першого, осіб за крадіжку від 20 крб. сріблом, карали різками і віддавали в рекрути або засилали до Сибіру. Указ Олександра I вніс деякі зміни: упійманих вперше засуджували до покарання різками і залишали за місцем проживання; до віддачі в рекрути або заслання підлягали особи, затримані вдруге¹⁶.

За скоєння крадіжки Карманюка взяли під арешт, звідки він втік, а згодом повернувся без двох передніх нижніх зубів, яких навмисне позбувся, сподіваючись, що не буде відданий у солдати. У 1812 р. між Росією і

10 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 281; Народ про Кармалюка: зб. фольклорних творів / упоряд. В. І. Тищенко. – Київ, 1961. – 276 с.

11 Якимович С. На місцях останніх днів Кармалюка / С. Якимович // Україна. – 1928. – № 1. – С. 60-61.

12 Любченко В. Б. Кармалюк чи Карманюк?... – С. 126.

13 Там само. – С. 122.

14 Хвиля А. Устим Кармалюк... – С. 15; Гуржій І. О. Народний герой – Устим Кармалюк... – С. 6; Його ж. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х р. ХУІІІ ст. до 1958 р.) / А. Хвиля. – Київ, 1958. – С. 115.

15 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 50; Держархів Хмельницької області, ф. 120, оп. 4, спр. 152, арк. 55.

16 Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб, 1830. – Т. 25. – № 19059; ПСЗРИ. – СПб, 1830. – Т. 27. – № 20263.

Францією йшла війна, була потреба в рекрутах, але у зв'язку з епідемією чуми в південних губерніях Російської імперії Олександр I наказав замість людей брати коней¹⁷. Проте Карманюк все ж потрапив у солдати, що засвідчує не стільки патріотичні почуття поляка Пігловського, який, певне, більше симпатизував Франції, ніж Росії, скільки бажання за будь-яку ціну позбутися нечистого на руку кріпака¹⁸. Враховуючи зухвалий характер крадіжки, ймовірно, що ревні католики-пани вбачали в цих діях не лише кримінальний склад, а й певне святотатство, тому посприяли призначенню Устима до полку в Кам'янці-Подільському¹⁹.

Припускаємо, що 25-річна військова служба з її муштрою, палицевою дисципліною, позбавленням оточення сім'ї примусила Устима Карманюка відчувати весь жах кріпацтва, що й стало причиною дезертирства з полку. Цей вчинок поставив його поза законами Російської імперії. Повернення додому стало неможливим, тому разом з двоюрідним братом Микитою Удодюком він знайшов притулок у лісах поблизу сіл Овсяники і Головчинці Літинського повіту²⁰. Пошуки засобів існування підштовхують їх спочатку до дрібних крадіжок, а невдовзі – до відкритих грабунків.

Саме в березні 1813 р. У. Карманюк і М. Удодюк стали учасниками ватаги, до якої увійшли також селяни з Дубової Літинського повіту Іван Ткачук і Данило Хрон. Першим досвідом розбійництва стала крадіжка в ніч з 23 на 24 березня 1813 р. у Дубовій. З показань Ткачука, Хрона і Карманюка в ході слідства (жовтень 1814 – квітень 1815 р.) з'ясовується, що вони обікрали комору селянина М. Катришина і, забравши півтори мірки борошна (приблизно 200 літрів), півкопи яблук, копу яєць та 30 мотків пряжі, віддали все Ткачуку для продажу²¹. Наступної ночі здійснили напад на хату селянина Федора Шевчука з вимогою, щоб той вказав, хто серед односельців має гроші. Після відмови надати таку інформацію його катували, намагалися проколоти тіло списом. Нічого не домогшись і відібравши шкіряний пасок, нападники залишили жертву²².

Ще за кілька днів, вночі з 28 на 29 березня, Карманюк, Хрон і Удодюк обікрали двоюрідного брата У. Карманюка селянина Головчинців Г. Коваля: забрали шапку, 1 корець житнього борошна, півтора ока воску, які потерпілий пізніше оцінив в 53 руб. 55 коп. асигнаціями²³. Тієї ж ночі ватага

17 ПСЗРИ. – СПб, 1830. – Т. 32. – № 25211.

18 Якимович С. Устин Карманюк у судових актах / С. Якимович // Червоний шлях. – 1923. – № 8. – С. 120.

19 Держархів Хмельницької області, ф. 120, оп. 4, спр. 152, арк. 7.

20 Там само, арк. 55.

21 Там само, арк. 55, 61зв.

22 Там само, арк. 59зв.

23 Там само, арк. 58, 63.

пограбувала оселю орендаря Майдана Головчинецького Іцка Мунійовича. За свідченнями дружини орендаря Хаї Іцкової та зятя Шимона Абрама Лейбовича, вночі прийшли троє «гайдамаків» зі списками та косою, відчинили нечутно двері і вимагали спочатку хліб та горілку, а потім – гроші. Коли рідні орендаря відповідали, що грошей не мають, один з нападників вигукнув: «Маєш позичати. Заріжу!» – і кричав до іншого: «Давай ножа». В свою чергу інший, а саме Д. Хрон, відповідав: «Відріж йому (А. Лейбовичу – прим. В. Д.) ніс і вухо, або підсмаж його на вогні..., чи дитину заріж», яку потягнув за ноги. Нападники збиралися згвалтувати орендареву доньку, але їй вдалось врятуватись. Грабіжники забрали 18 крб., перину, дві подушки, килимок, 2 батоги, мідного півгорщика, каструлю, миску, 18 мотків ниток, три ключі, сім пар панчіх, два підсвічники, фартух, два простирадла, шість ножів, три виделки, настінне дзеркало, два пояси, дві хустки, три срібні перстні, кавову срібну ложку, срібну чашку, кістяний наперсток, жерстяну лійку і, підперши двері, пішли всі троє до льоху, де набрали горілки²⁴. Пізніше, після арешту Карманюка і Хрона, частину згаданих речей було знайдено в них, а частину – в дружини Устима Марії²⁵.

У цьому ж складі до кінця березня 1813 р. ватага здійснила крадіжку спиртних напоїв в орендаря корчми Шмуля Фроїмовича та грабуни п'яти селян з с. Головчинці: Г. Ковалю, П. Остапишина, М. Ворониці, В. Музики та І. Шевчука. Проте найбільш резонансним стало пограбування заможного селянина І. Сала з Дубової в ніч з 30 на 31 березня. Нападники вимастили обличчя сажею, вдерлися в дім, прив'язали господарів і двох наймитів до столу й лавок та почали катувати І. Сала, вимагаючи гроші. За наказом Д. Хрона Карманюк і Удодюк облили господаря горілкою, обклали соломою і підпалили, а потім наклали в чоботи жару та взули, притискаючи до підлоги. Коли ж господар не видав схованки родинних заощаджень, грабіжники, за їх зізнанням, разом обшукали хату та льох, щоб ніхто із спільників в разі знахідки не привласнив гроші собі. Цей факт, на наш погляд, красномовно свідчить про не надто довірливі стосунки між учасниками ватаги. Дружині потерпілого Горпині нападники різали шкіру на ногах, що в пізніший час у фольклорі отримає назву «червоні чобітки»²⁶. Забравши хатні речі та продукти харчування, підпалили в сінях соломі і підперли вхідні двері. Коли пожежу помітили в селі та вдарили на сполох, ватага покинула місце злочину. Всіх врятували, проте невдовзі від травм і опіків І. Сало помер.

24 Там само, арк. 63-64.

25 Там само, арк. 63зв.

26 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 32; Держархів Хмельницької області, ф. 120, оп. 4, спр. 152, арк. 56зв.

Грабунки та вбивство викликали занепокоєння громади, тому зусиллями мешканців сіл Головчинці, Дубова та деяких сусідніх були сформовані групи, які здійснювали нічне патрулювання і пошуки злочинців. Місцевою повітовою владою створено комісію для розслідування згаданих злочинів²⁷. За подібних обставин діяльність розбійників призупинилася. Як з'ясувалося пізніше, вони продовжували переховуватися в лісах поблизу, навідуючись зрідка до дружини У. Карманюка Марії в Головчинці або до І. Ткачука в Дубову²⁸.

Детальний аналіз документальних джерел дає можливість з'ясувати загальний характер діяльності та особливості тактики «кармалюківців». Основним мотивом нападів стало забезпечення свого «нелегального» існування: крали або відбирали гроші, товари на продаж, продукти харчування. Причому в більшості випадків об'єктами нападу були селяни, а простір діяльності вузько обмежений виключно знайомою місцевістю – рідними їм селами. Таким чином, основним критерієм вибору жертв явно постають умови власної безпеки та безперешкодності дій.

Щодо випадку з І. Салом у працях радянських істориків наполегливо нав'язувалася думка про помсту «сільському глитаю» начебто за експлуатацію односельців²⁹. Але, як бачимо з судово-процесуального відтворення дій, мета нападників далеко не ідейна: вони під час слідства однозначно вказували, що були впевнені в отриманні за кілька днів до цього І. Салом 1500 руб. від місцевого шляхтича Крижанівського, про що останній їм повідомив, обміняючи крадений віск на обіцянку зробити паспорти дезертирам³⁰. Чи не єдиним фактом антипоміщицьких дій У. Карманюка стало спалення винокурні поміщиків Андрія та Розалії Пігловських та крадіжка в них 11 шуб, 2 кожухів і 1 сюртука, що на нашу думку, слід розцінювати як помсту за віддачу ватажка в рекрути³¹.

У. Карманюка та Д. Хрона ввіймали селяни з Головчинець та Дубової. Перебуваючи під слідством у Літинському повітовому суді, вони змогли приховати свої дії, признавшись лише в дезертирстві. Тому судову справу не заводили, а їх спрямували до Кам'янець-Подільської комісії військового суду, де в червні 1814 р. за конфірмацією вироку коменданта генерал-майора Гана покарали 500 ударами шпіцрутенами та засудили до подальшого виконання військової повинності³². Тому 13 серпня 1814 р.

27 Там само.

28 Там само, арк. 56 зв.-57.

29 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 15; Єрофіїв І. До питання про Кармалюка / І. Єрофіїв // Червоний шлях. – 1924. – № 8-9. – С. 216.

30 Держархів Хмельницької області, ф. 120, оп. 4, спр. 152, арк. 55зв.

31 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 32, 171.

32 Держархів Хмельницької області, ф. 120, оп. 4, спр. 152, арк. 85зв.

У. Карманюка і Д. Хрона в складі 111 осіб відправили за розпорядженням Херсонського військового губернатора Дюка-де-Рішель'є в Крим для проходження служби. Але вже з першого ж тракту в с. Панівці (7-8 км від Кам'янця-Подільського) вони втекли. До них приєдналися дезертири Коночівчук, Когут та Лебедчук. Пробравшись до лісів поблизу Головчинців, вагата розпочала нові напади на жителів навколишніх сіл³³.

3 серпня по жовтень 1814 р. вони вчинили ряд крадіжок в селах Дубова, Головчинці, Курилівці і Петрані, зокрема, в селян С. Івоненка, І. Бевза, І. Заруби, П. Андрійового, шинкаря В. Хаймовича та шляхтича С. Сакульського³⁴. Під час єдиного в цей період пограбування подружжя Онищуків було четверо нападників, озброєних списом, косяю і лопатою, з них упізнали Д. Хрона і У. Карманюка, який вже грав першорядну роль. Побивши, з Онищука зняли одяг (кожух, пояс, шапку), чоботи і відібрали сім з половиною рублів сріблом³⁵.

20 жовтня 1814 р. У. Карманюка і Д. Хрона поблизу Головчинців упіймали селяни та відвели до Літинського повітового суду. Вони перебували під слідством у Літинській тюрмі близько семи місяців (до травня 1815 р.), після чого переведені до Кам'янця-Подільського для оголошення остаточного вироку, де їх справа як дезертирів 17 січня 1817 р. передана в розпорядження комісії військового суду³⁶. 20 вересня 1818 р. за сукупністю карних злочинів обох засудили до смертної кари. Однак подільський військовий губернатор О. М. Бахметєв замінив вирок на позбавлення військових звань, покарання 25 ударами батогами, таврування (особам, що відбували заслання за грабунки і крадіжки на лобі випікали «Вор») та заслання до Сибіру, що й було проголошено 25 жовтня 1818 р. 16 листопада їх із супроводжувальним документом, де зазначалися особисті прикмети та вирок суду, відправили до Іркутського губернського правління для розподілу на каторжні роботи. Проте під час проходження через станцію Перетину В'ятської губернії арештанти здійснили чергову втечу³⁷.

Перше заслання У. Карманюка до Сибіру, на нашу думку, започатковує новий етап його життя, який можна хронологічно визначити кін. 1818 – сер. 1824 рр. Його дії стають більш виваженими, з'являється певний досвід життя поза законом. Після повернення на Поділля його шляхи з Д. Хроном остаточно розійшлися. Сам Устим, з показань дружини Марії, вперше навідався до сім'ї в Петрів піст 1820 р. Однак вдома з'являвся зрідка, спочатку раз на два-три тижні, а пізніше – на чотири-п'ять.

33 Там само, арк. 57зв.

34 Там само, арк. 57зв., 64зв.-65.

35 Там само, арк. 64зв.

36 Там само, арк. 65зв.

37 Там само, арк. 54.

Особливо цікавою є згадка дружини, підтверджена старшим сином Іваном: на початку вересня 1821 р. Карманюк стверджував, що «на степах» вибрав місце проживання, познайомився з місцевими жителями, бував у них за кума, купив корову й хотів на зиму засіяти жито, а восени перевезти туди сім'ю.

В ході чергового слідства комісії Літинського повітового суду з 24 березня по 30 грудня 1822 р. з'ясувалося, що з літа 1819 р. до арешту в березні 1822 р. У. Карманюк переважно займався крадіжками. Цікавий випадок стався напередодні Різдва 1821 р., коли він соцькому с. Головчинець П. Козулі дав завдання: повідомити поміщиці Пігловській, що викрадені в неї речі та сани зі словами головчинецького священика продані в Межирів місцевим євреєм. За інформацію У. Карманюк вимагав від Пігловської 50 руб. сріблом³⁸. Вже наступного дня в євреїв відібрали викрадене. Пошуки самого У. Карманюка залишилися безрезультатними. Напевне, грошей від поміщиці він не отримав, бо восени 1821 р. вдруге спалив панську винокурню³⁹. Про використання У. Карманюком шантажу свідчать і спогади односельців, записані у 80-х рр. XIX ст.: іноді він приходив до обраної жертви і чітко визначав суму грошей, яку хотів отримати – коли їх давали, дякував і йшов, коли ж ні, то міг удатися до вбивства або підпалу⁴⁰.

Дії У. Карманюка впродовж 1819-1822 рр., як не дивно, не турбували ні повітову, ні місцеву владу. Навіть підпал поміщицької винокурні в листопаді 1821 р. не призвів до розслідування. Єдиний запобіжний захід – створення групи з 12 осіб, яка здійснювала пошуки в околицях⁴¹. Лише після пограбувань осель мешканців с. Майдана Головчинецького Опаловських та с. Овсяників Базилицьких, коли жертви зазнали тяжких тілесних ушкоджень та фізичних катувань (кололи списами, різали ножами, крім того Леську Базилицькому розтропили зуби й щелепу), Літинський повітовий суд порушив карну справу і призначив слідчу комісію⁴².

В результаті облави 22 березня 1822 р. заарештовано Карманюка та двох співучасників. На першому ж допиті він назвав себе Василем Гавриленком родом з Замостя (Австро-Угорщина), дезертиром Білозерського піхотного полку. Напади на Опаловських та Базилицьких заперечив, а речі, знайдені під час арешту, нібито купив на базарі в Херсонській губернії та в м. Барі⁴³. Викликані 28 березня 1822 р. на допит і очну ставку

38 Там само, арк. 47-48.

39 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 50-51.

40 В. Я. (Ястребов Володимир) На родине Кармалюка / В. Я. // Киевская Старина (далі – КС). – 1892. – №10. – С. 119.

41 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 50.

42 Держархів Хмельницької області, ф. 120, оп. 4, спр. 152, арк. 9.

43 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 39-41.

дружина Карманюка Марія та три сини: Іван (15 років), Остап (8 років) і Іван (5 років), визнали, що В. Гавриленко є насправді У. Карманюком, особливо, коли менші Остап та Іван кинулися до батька, цілуючи в руки і обличчя. Устима впізнав і двоюрідний брат Іван Удодюк, який за доказ навів факт відсутності двох передніх зубів. Однак і надалі Устим уперто продовжував видавати себе за іншого⁴⁴. Коли У. Карманюку, Й. Майданюку та І. Домбровському влаштували очну ставку з потерпілими Базилицькими, Одарка одразу впізнала Й. Майданюка та У. Карманюка, перший з яких за наказом другого різав їй ножем ноги. До слідства було притягнуто 49 свідків (з них 40 селян, 6 військових, 3 шляхтича) — усі вони впізнали у Василеві Гавриленкові Устима Карманюка⁴⁵.

Слід зазначити, що поведінка Карманюка в ході слідства в радянській історіографії трактувалась як намагання обманути царську владу, щоб не накласти лиха на сім'ю. Однак більш правдоподібно припустити, що ним керувало природне бажання уникнути суворого покарання за скоєне згідно чинного законодавства⁴⁶. Літинський нижній земський суд визнав їх вину⁴⁷ і, враховуючи вчинені У. Карманюком злочини, звинувачення в грабунках і багаторазових посяганнях на людське життя, Кам'янець-Подільський повітовий суд виніс вирок: покарання 101 ударом батоном, таврування і довічне заслання на каторжні роботи⁴⁸.

Під час слідства У. Карманюк перебував у Кам'янець-Подільській в'язниці. Цей епізод є доволі важливим, оскільки радянська історіографія трактує спробу У. Карманюка підняти повстання та звільнитися з-під арешту⁴⁹. З документальних джерел з'ясуємо, що з кінця лютого 1823 р. між арештантами палати № 4 поширювалися чутки про підготовку втечі. Як з'ясувалося, 12 березня 1823 р. вони грали в карти і вживали горілку, яку приносили тричі, в тому числі й солдат-вартовий⁵⁰. У. Карманюку вдалося зняти чи розбити кайдани, однак спроба втечі була невдалою: в ході переслідування вбили одного з організаторів — Я. Струтинського, чотирьох злочинців, включно з У. Карманюком, затримали одразу, решту — протягом тижня⁵¹.

44 Там само. — С. 44-45.

45 Там само. — С. 49-51.

46 Там само. — С. 337.; ПСЗРИ. — СПб, 1830. — Т. 5. — № 3006; ПСЗРИ. — СПб, 1830. — Т. 17. — № 12455; Статут Великого Князства Литовського: В 2 ч. — СПб, 1811. — Ч. 2. — С. 337.

47 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 1, арк. 139; Там само, ф. 120, оп. 4, спр. 152, арк. 119.

48 Устим Кармалюк: зб. док... — С. 59.

49 Хвиля А. Устим Кармалюк... — С. 25; Гуржій І. О. Устим Кармалюк: історико-біограф. нарис / І. О. Гуржій, О. С. Компан. — Київ, 1960. — С. 38.

50 Держархів Хмельницької області, ф. 120, оп. 1, спр. 1294, арк. 177.

51 Там само, арк. 80.

14 червня 1823 р. У. Карманюка відправили до Сибіру. Єдиним джерелом, яке дозволяє відтворити життя на заслання, є власні показання, датовані 17 червня 1827 р. Він повідомив, що перехід до м. Тобольська тривав майже рік (ймовірно, до березня – квітня 1824 р.). По прибутті Устима призначили на роботу на винокурний завод у місті Ялуторовськ. Попрацювавши три місяці, він здійснив невдалу втечу, після чого був переведений до мідяного заводу. Однак там затримався лише на тиждень, знову втік і попрямував на Поділля. Це завершує черговий період життя, який коротко можна охарактеризувати як становлення асоціальної поведінки в структурі особистості ватажка подільських розбійників.

Втеча У. Карманюка могла статися в червні – липні 1824 р. Принаймні, за його показаннями в Летичівському повітовому суді у червні 1827 р. з моменту втечі до прибуття в Київ минув рік. Тут Карманюк придбав пару коней з возом і певний час чумакував між Києвом і Бердичевом. Припускаємо, що до Києва він дістався не пізніше травня – червня 1825 р., бо з його свідчень, з моменту прибуття на Поділля минуло два роки⁵². Діставшись улітку 1825 р. Поділля, він переховувався в євреїв Юдки з Луки-Новокостянтинівської Літинського повіту і Мордки з Вовковинець Летичівського повіту, за що першому привів чотири вкрадені воли, а другому приніс лисячу шубу, полотно, мотки шерсті тощо, украдені в с. Овсяниках у шляхтича Хмелевського⁵³. В містечку Вінківці Ушицького повіту познайомився зі шляхтичами Анастасієм Чарномським та Яном Глембоцьким, з якими спільно займався крадіжками та продажем коней.

Перші згадки про дії нової ватаги, створеної У. Карманюком, відносяться до липня 1826 р. Ними здійснено розбійний напад у ніч з 17 на 18 червня на трактову корчму с. Буцневе Летичівського повіту, під час якого вбито селянина – сторожа корчми, поранено шляхтича, який ночував там, а двох євреїв-корчмарів «поколото» списами⁵⁴. Вночі з 29 на 30 червня здійснили розбійний напад на пасіку в хуторі Дроздовому біля с. Козачки і жорстоко побили пасічника Ф. Повха та його дружину⁵⁵.

Важливою є інформація щодо дій ватаги у червні-липні 1826 р. зі свідчень одного зі спільників – вихреста Василя Добровольського⁵⁶ напад на корчму у Буцневому, вбивство сторожа, розбійні напади на пасіки біля сіл Козачки Летичівського та Іванівці Літинського повітів були здійснені У. Карманюком, І. Сотничуком і М. Барщуком. Крім цього у с. Старих

52 D-r Antonij J. (Rolle) Opryzsek... – S. 193.

53 Устим Карманюк: зб. док... – С. 93; Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 1, арк. 123в.

54 Там само, арк. 13.

55 Там само, ф. 120, оп. 1, спр. 1447, арк. 2.

56 Там само, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 2, арк. 63-65в.

Нетечинцях Летичівського повіту У. Карманюк, Й. Серветник (Покотильчук) і А. Шиманський здійснили пограбування корчмаря Мошка.

У листопаді 1826 р. ватага здійснила ряд крадіжок з помешкань селян: продукти, одяг і худобу в с. Козарівки Летичівського повіту у Вакули Помора; одяг і продукти з комори Григорія Фігнера з с. Старих Нетечинців. За свідченнями останнього засідателю Летичівського повітового суду Кондрацькому (від 12 січня 1828 р.) крадіжка сталася вночі, а сума збитку становила 70 руб. сріблом⁵⁷.

Ватага здійснила розбійний напад на помешкання селянина Василя Гуменюка (80 років) у с. Шершні Літинського повіту. Нападників було четверо, озброєних двома рушницями і нагаєм: двоє знаходилися на варті, а двоє катували господаря і його дружину (40 років). Забравши зі скрині 20 руб. сріблом, одяг (дві світки, кожух, дві хустини, пару чобіт, дві сорочки) і сокиру, злочинці втекли⁵⁸. Внаслідок дій розбійників на межі Летичівського, Літинського і Могилівського повітів сільським економіям наказали створювати групи селян для затримання У. Карманюка як небезпечного розбійника та втікача з каторги.

В ніч з 21 на 22 листопада здійснено розбійний напад на корчму Лейзера Шлимовича за 2 км від с. Сахни Літинського повіту, а з 24 на 25 листопада в Комарівцях пограбовано будинок шляхтича Петра Островського (60 років), посесора частини села. Потерпілі зазначали, що було троє нападників, озброєних рушницею і дрюками. Тактика подібна до попередніх: всіх пов'язали, а потім випитували про схованку грошей. Н. Островська в проханні до Миколи I від 30 липня 1827 р. зазначила, що її чоловік після тортур невдовзі помер, а збиток від грабунку склав 300 руб. сріблом, 3 руб. міддю та речей на 160 руб. сріблом⁵⁹.

3 грудня 1826 р. по червень 1827 р. в документах інформація про активні дії ватаги відсутня, що, на наш погляд, свідчить або про їх переховування, або здійснення крадіжок, які не набували особливого розголосу. З показань У. Карманюка 13 грудня 1831 р. з'ясується, що місцями схову стали єврейські корчми в Ходаках і Нетечинцях, у м. Ново-Костянтинів Літинського повіту та помешкання заможних селян Блажкунів у с. Нова Синява, з якими спільно займалися крадіжками і продажем коней. Відомо, що певна частина награбованого зберігалася в селянина Нового Майдану Ілька Петрова (Сотничука) – однодворця А. Барського, за що той отримував частину награбованого⁶⁰. Деякі речі Устим подарував за надан-

57 Там само, т. 4, арк. 162; Там само, т. 6, арк. 80-81зв.

58 Там само, т. 3, арк. 193-194зв.

59 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 128-129.

60 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 2, арк. 61.

ня інтимних послуг шляхтянці М. Добровольській⁶¹. Також відомо про продаж краденого коня соцькому с. Снитівка за 1 руб. сріблом, що слід розцінювати як своєрідний хабар представнику влади за потурання в торгівлі краденою худобою та регулярних переховуваннях у місцевого шляхтича О. Вітвіцького⁶².

Особливої уваги потребують обставини арешту У. Карманюка, В. Добровольського та І. Сотничука у с. Кальна Деражня 17 червня 1827 р., оскільки в історичній літературі воно подається дещо тенденційно. Зокрема, Ю. Ролле зі зрозумілих причин перебільшував вправність поміщика Ф. Янчевського, шляхтичів Качковського і Малішевського та надмірну боягузливість місцевих селян⁶³. Виходячи з протилежних ідейних міркувань, радянські дослідники А. Хвиля та І. Гуржій, підтримуючи провідну роль в арешті карманюківців надуманого «загону шляхти», відверто замовчували участь у цій акції селян⁶⁴.

Арешт стався через зраду шляхтича Антонія Ольшевського, який запросив ватажка зі спільниками до себе, щоб домовитись про чергову крадіжку коней. Свідчення 24 селян с. Кальна Деражня (11 з них брали безпосередню участь в арешті) дозволяють детально реконструювати події. Найактивніше допомагав арештовувати ватажка (біг до хати, скрутив, поваливши на підлогу) Х. Романюк (73 роки), у свідченнях якого наводиться звернення У. Карманюка до селян: «Почему вы не вяжете их (то есть, помещиков) за то, что они вас притесняют»⁶⁵. Саме цей момент займав центральне місце в обґрунтуванні радянськими істориками тези «антифеодальності руху» Устима Карманюка. Однак при детальнішому розгляді зрозуміло, що це був не усвідомлений заклик, а швидше вигук відчаю. Підсилює сумніви й те, що слідчі не загострили уваги на цьому важливому моменті, що опосередковано свідчить: судові чиновники не сприймали дії ватажка та його спільників як такі, що спрямовувались на розхитування основ існуючого ладу.

Після арешту карманюківців відвезли в Летичівську в'язницю, де почалось попереднє слідство. За інформацією У. Карманюка вже 17 червня 1827 р. були арештовані його співучасники О. Вітвіцький та І. Вишнівський⁶⁶. Ватажок викрив ще двох прибічників – А. Чарномського (с. Буша Ямпільського повіту) і О. Глембоцького (с. Охрімівці Летичівського по-

61 Там само, арк. 63-68.

62 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 146.

63 Ролле А. Кармелюк... – С. 520-521.

64 Хвиля А. Устим Кармалюк... – С. 26; Гуржій І. О. Народний герой – Устим Кармалюк... – С. 25.

65 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 108.

66 Там само. – С. 92, 99.

віту), з якими займався крадіжками і продажем коней⁶⁷. Проте шляхтич А. Чарномський 29 липня 1827 р. звинувачень не визнав, а на очній ставці з У. Карманюком вони один одного «не впізнали»⁶⁸. Причина стає зрозумілою пізніше (лише 7 січня 1831 р.), коли Карманюк зізнається, що відмова була зумовлена хабарем у розмірі 50 копійок сріблом від батьків-поміщиків А. Чарномського⁶⁹. Однак, визнаючи здійснення крадіжок, У. Карманюк і п'ять його спільників навіть після умовлянь священика та обвинувачень потерпілих відкидали будь-які звинувачення щодо участі в грабежах та розбійництві⁷⁰.

Значний інтерес викликає «бунт» У. Карманюка, В. Добровольського і І. Сотничука 8-11 грудня 1827 р. у Литинській в'язниці⁷¹. Подія набула значного розголосу в радянській історіографії, яка трактує її як повстання, замовчуючи дійсні причини. Ближчим до істини був Ю. Ролле: приводом стала відмова в любовних побаченнях У. Карманюка з М. Добровольською⁷². Сама М. Добровольська притягнута до слідства за перелюб (в документах – «блудодеяние») з У. Карманюком і двома його спільниками та отримання деяких нагробованих речей⁷³. В. Добровольського і І. Сотничука для остраху було закуто в кайдани, а самого ватажка, всупереч офіційній забороні, взято на ланцюги⁷⁴.

Згодом рішенням Подільського головного суду відбулося зменшення або й цілковите виправдання притягнутих до слідства осіб. Так, В. Добровольському і І. Сотничуку міра покарання була зменшена із 101 до 50 ударів батою і заслання на каторжні роботи до Сибіру; І. Вишнівському заслання відмінили і відправили на місце проживання в м. Снитівка під нагляд місцевої влади; М. Добровольську замість 25 ударів кнутом і заслання до Сибіру покарали 50 ударами батою і відправили до місцевої римсько-католицької консисторії для визначення їй церковної спокути, після чого повернули на місце проживання тощо. Чимало осіб залишили без покарання, серед них – М. Вовконюк, В., М. Шаровецький, Г. Цимерман, А. Чарномський, А. Ольшевський, оскільки їх вина не була доведена⁷⁵.

Остаточний вирок, затверджений Подільським губернатором М. Грохольським, міститься у рапорті до цесаревича Костянтина Романова від

67 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 1, арк. 13.

68 Там само, т. 4, арк. 71 та зв.

69 Там само, т. 2, арк. 135.

70 Там само, т. 4, арк. 95зв.-96.

71 Там само, т. 5, арк. 177.

72 Ролле А. Кармелюк... – С. 522-523.

73 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 6, арк. 168зв.

74 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 139.

75 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 6, арк. 167-173зв.

12 травня 1828 р., згідно якого з 83 осіб до відповідальності притягнуто лише 9⁷⁶. У. Карманюка та трьох співучасників (В. Добровольського, І. Сотничука й А. Барського) влітку 1828 р. відправили до м. Тюмень Тобольської губернії⁷⁷, а звідти 29 січня 1829 р. – у м. Боровлянка для роботи на гуральні, звідки вже 26 травня він здійснив чергову втечу з наміром пробратись за кордон в Австрію.

Про повернення У. Карманюка на Поділля документи подають суперечливі відомості, що є одним з аргументів на користь твердження про останній період його життя як апогей майстерності в організації розбійних нападів, грабунків і вміння уникати відповідальності за причетність до кримінальних справ, яка набула в цей час ознак професійності. Після чергового арешту в грудні 1830 р. У. Карманюк розповів, що повернувся нібито лише за кілька днів до ув'язнення. Це має суттєві розбіжності зі свідченнями інших⁷⁸. Так, ще 7 червня 1830 р. військовий дезертир з Кальної Деражні Петро Копчук у Летичівському повітовому суді говорив про зустрічі з Карманюком на ярмарках в Меджибожі на свято Богоявлення (6 січня 1830 р.) та в Балті на Зелені свята (25 травня 1830 р.). У. Карманюк називав себе тоді «Головатий» і мав намір пограбувати посесора Ф. Янчевського, щоб помститися за арешт у 1827 р.⁷⁹. Подібна інформація міститься в донесенні самого Ф. Янчевського від 5 червня 1830 р., де він просив надіслати солдат для охорони⁸⁰. Принагідно нагадаємо, що «Головатий» мовою кримінальних злочинців означає «ватажка добре організованої злочинної групи»⁸¹, а згідно «Словаря русских народных говоров» має значення «розумної, тямущої людини»⁸².

Проте поки судові інстанції затверджували вироки, в ніч з 14 на 15 квітня 1832 р. У. Карманюк здійснив втечу з Літинської міської тюрми. Шляхом зіставлення архівних джерел можна реконструювати діяльність У. Карманюка за 1832-1835-і рр., а окремі події з'ясувати з достатньо високим ступенем вірогідності. З показань сина У. Карманюка Остапа від 29 грудня 1833 р. дізнаємося, що протягом півроку – від Зелених свят (26-28 травня) до Пилипового посту (15 листопада) 1832 р. – батько чотири

76 Центральний Державний архів України в Києві, ф. 444, оп. 2, спр. 30, арк. 344-345.

77 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 161; Тобольська філія Державного архіву Тюменської області, ф. 330, оп. 17, спр. 25, арк. 23 та зв.

78 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 161-162.

79 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 982, арк. 5зв.-6зв.

80 Там само, арк. 5 та зв.

81 Толковий словарь уголовных жаргонов / сост. Ю. Дубягин, А. Бронников и др. – Москва, 1991. – С. 41.

82 Словарь русских народных говоров / сост.: А. Ф. Марецкая, И. А. Попов, О. Г. Порохова и др.; редактор Ф. П. Сороколетов; гл. редактор Ф. П. Филин. – Ленинград: Наука, 1970. – Вып. 6. – С. 303.

рази навідувався додому⁸³. Остання зустріч сталася в ніч з 6 на 7 січня 1833 р., коли Устим сказав: «Добре дити, що с вами побачився, бо не знаю чи больше увижусь. Треба выбиратись в дальшый край».

Ряд справ, до яких причетний У. Карманюк, з'ясовуються на підставі допитів його спільників. Серед них виділимо напад на орендаря трактової корчми у с. Васютинці та пограбування корчми і крадіжка з оселі орендаря млина в с. Багринівці в Літинському повіті⁸⁴. В ніч з 22 на 23 вересня 1833 р. ватага у складі 10 осіб, озброєних рушницею, двома пістолетами та двома списками, скоїла розбійний напад на корчму біля с. Біличин Могилівського повіту. Серед потерпілих був відставний чиновник 14 рангу З. Перетяткевич, який разом зі слугами зупинився на ночівлю. В них відібрали 45 руб. сріблом, одяг та четверо коней. Коли ж візник М. Ратушняк (23 роки) хотів утекти, його вдарили списом⁸⁵.

Невдовзі декого зі спільників заарештовують і на певний час активність ватаги вщухає. 23 жовтня 1833 р. кількох учасників помітили в с. Новий Майдан Летичівського повіту, зокрема, дезертира М. Барщука. Але оскільки вони мали рушницю і два пістолети, то зібрані для переслідування беззбройні селяни не наважились на арешт, боячись за власне життя⁸⁶.

Резонансною подією став напад в ніч з 1 на 2 листопада 1833 р. на корчму в с. Галузинці Летичівського повіту. Напередодні сюди приїздив Кость Заворотний, який під виглядом продажу сіна дізнався про наявність у корчмаря грошей. У нападі крім У. Карманюка, М. Барщука та Г. Баранецького були задіяні селяни Каричинець Шляхових К. Заворотний (45 років), С. Волощук (40 років) та В. Галунюк (25 років). Особлива увага та прискіпливість розслідування цієї події обумовлені тим, що жертвою пограбування стала сім'я відставного підполковника російських військ Гілярія Дембіцького, який з дружиною та трьома малолітніми дітьми зупинився в галузинецькій корчмі переночувати.

Зауважимо, що в історіографії згадана подія традиційно тлумачилася як запланована акція проти представника воєнної еліти царату. А згадуючи факти нападів на Перетяткевича та Дембіцького, робилися узагальнення про напади на «чиновників» та «офіцерів»⁸⁷ без жодного застереження, що названі епізоди були поодинокими, до того ж обоє потерпілих знаходилися у відставці⁸⁸. Лише напад на Галузинецьку корчму та пограбуванням дворянина Г. Дембіцького призвів до більш рішучих заходів (розшуки і

83 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 11, арк. 136-141.

84 Там само, т. 12, арк. 7-10.

85 Там само, т. 12, арк. 113зв.-114.

86 Там само, т. 1, арк. 47.

87 Хвиля А. Устим Кармалок... – С. 17.

88 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 11, арк. 49-52.

облави) з боку місцевої влади. Про цей випадок Летичівським нижнім земським судом було донесено навіть Київському військовому, Подільському і Волинському генерал-губернатору В. Левашову⁸⁹. Вже 5 та 6 листопада 1833 р. кілька членів ватаги були затримані, при них виявили речі потерпілих, а під час допитів впіймані зізналися, що були разом з У. Карманюком, якого спільники назвали «Батюшкою»⁹⁰. Це прізвисько могло бути або шанобливим зверненням до старшої за віком людини, або означало, згідно зі словником Б. Грінченка, «бути начальником, діяти в якості батька», іншими словами бути господарем у домі, замість батька керувати всіма⁹¹.

В ході слідства з'ясувалася доволі цікава деталь, що характеризує стосунки між учасниками ватаги і може ілюструвати питання поділу експропрійованого майна. Під час грабунку зникла скринька з грошима офіцера, де містилося 400 золотих червінців, 200 руб. сріблом та 175 руб. асигнаціями. Останніми, хто тримали її в руках, були каричинецькі селяни К. Заворотний і С. Волощук, які швидко зникли з місця події. Як свідчили члени ватаги, М. Барщук нахвалявся позбавити життя нечесних побратимів. У. Карманюк погрожував «пальцы будет стеклом стругать»⁹². Про шахрайство висловлювався й орендар комаровецької корчми Бейриш Зейлікович, якому ватага не раз збувала грабовані речі: «Вы старые блаты, а дурни. Шкатулку содельники взяли: Кость и Савко, а вам ничего»⁹³. Але знайти зниклі гроші не вдалося навіть слідчим.

3 грудня 1833 р. до липня 1834 р. у документах немає жодної згадки про дії У. Кармалюка, окрім заяви колишніх співучасниць Анни Зелінської та Марії Остапнюкової від 5 липня 1834 р., які, перебуваючи в тюрмі та довідавшись про появу в «тутешніх місцях» Устима, просили відпустити їх на волю в с. Комарівці, обіцяючи посприяти його арешту⁹⁴. Однак ініціатива не була підтримана, бо ніхто не погодився дозволити їм в такий спосіб уникнути заслання на каторжні роботи⁹⁵.

Особливої уваги заслуговує останній рік в житті У. Карманюка, адже в історичній літературі мало інформації. Зазвичай згадується лише напад на поміщицю с. Красносілки Магдалену Паплінську та про намір пограбувати панів с. Каричинець-Шляхових Волянського і Кузьминського⁹⁶.

89 Селянський рух на Україні. 1826-1849р.р.: зб. док. і матер. – Київ, 1985. – С. 118-119.

90 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 7, арк. 102-103зв.

91 Словарь української мови / за ред. Б. Д. Грінченка: В 4-х томах. – Київ, 1907-1909. – Т. 1. – С. 33.

92 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 10, арк. 28-35.

93 Там само, т. 9, арк. 43зв.

94 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 194-195.

95 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 17, арк. 187-188.

96 Гуржій І. О. Народний герой... – С. 19; Устим Кармалюк: зб. док... – С. 294; Якимович С. Устим Кармалюк у судових актах... – С. 132-133.

Насправді в ніч з 12 на 13 серпня 1835 р. було здійснено останню гучну справу – напад на посесорку М. Паплінську, яка лише за 3-4 доби до нападу прибула в Красносілку. Слідством встановлено, що діяли троє людей, одягнених по-шляхетськи, та троє євреїв (насправді четверо). Вони зачинили Паплінську разом з донькою та сестрою в коморі, туди ж зібрали дворових селян, погрожуючи всім смертю. За свідченням селянки Федори Гурмової, коли Паплінська почала благати, щоб грабіжники залишили їм хоч що-небудь з одягу, один з них – П. Копчук – вдарив її прикладом рушниці в груди⁹⁷. Під час грабунку розбили валізу з гроши-ма. Нападники залишили навіть зброю і кинулися їх збирати. Скориставшись нагодою, М. Паплінська з сестрою вибігли і покликали на допомогу. Це стало сигналом до втечі розбійників. За описом пограбованого майна потерпіла втратила грошима 400 рублів сріблом, 160 золотих червінців, 150 рублів асигнаціями, а також 47 предметів, що оцінюється приблизно в 4406 руб. асигнаціями⁹⁸.

Летичівський повітовий суд наказав управляючим провести розшук підозрілих осіб та вкрадених речей⁹⁹. Вже 15 серпня слідча комісія затримала шістьох міщан м. Деражні – Лейбу Фурмана, Меєра Гофштейна, Іцка Корфа, Сруля Кіпермана, Гершка Хусіта та Гершка Співака як підозрюваних у розбії¹⁰⁰. Однак жоден з них на допитах ні в чому не зізнався. Факт співучасті деражнянських міщан-євреїв вимагає додаткового висвітлення, адже в історичній літературі, принаймні з 30-х рр. ХХ ст., завжди підкреслювався своєрідний інтернаціоналізм У. Карманюка. На нашу думку, такі взаємини завжди мали прагматичний і взаємовигідний характер: за матеріальну винагороду євреї-міщани надавали притулок особам, що знаходилися поза законом, переховували, скуповували і збували крадене, надавали інформацію щодо потенційних жертв. Так, нами виявлені свідчення 40 селян-християн і 12 міщан-їудеїв Деражні, які притягувалися слідчою комісією для характеристики підозрюваних: усі свідки зауважили негативне ставлення, відзначали багаторазові перебування під слідством за крадіжки, а про С. Кіпермана повідомили, що він має зв'язок зі злочинцями, які йому підкоряються¹⁰¹. Мешканці Деражні просили судових чиновників не повертати згаданих євреїв на місце проживання¹⁰². До речі, про Деражню, як місце збуту краденої худоби міститься

97 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 19, арк. 10-15.

98 Там само, арк. 45-46.

99 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 201-202.

100 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 19, арк. 18.

101 Там само, арк. 159-163зв.; Там само, т. 20, арк. 8-11зв.

102 Там само, т. 11, арк. 62-63.

згадка в автобіографії подільського історика Юхима Сіцінського саме у зв'язку з діями в околицях Устима Карманюка¹⁰³.

У ході пошуків громада в с. Кальна Деражня ввіймала П. Копчука. Свою участь в пограбуванні він заперечував, але зізнався в скоєнні чотирьох крадіжок та збуті краденого євреям Деражні¹⁰⁴. Проте 20 серпня 1835 р. під час очної зустрічі з потерпілими, «сильно зблід, втратив присутність духу, тривалий час залишаючись не в собі, не міг слова промовити»¹⁰⁵. Зрештою, 25 серпня під тиском доказів П. Копчук в усьому зізнався. З У. Карманюком та А. Словінським їх звів 9 серпня 1835 р. деражнянський міщанин Сруль Кіперман – «протектор, покровитель злодіїв і блатний, тобто друг злодіїв»; навів слова-повчання С. Кіпермана: «Що ти так сам ходиш. Об'єднайся з іншими хлопцями, подібними до себе, розвідай у кого є гроші і обкради. А якщо добре скористаєшся грошима або речами, то знайдеш друзів, котрі тебе підтримають». До ватаги приєдналися ще четверо міщан-євреїв (Х. Фалик, М. Гофштейн, Л. Фурман та І. Корф), яких Карманюк нібито вже знав, та домовилися здійснити розбій¹⁰⁶. Спочатку для нападу обрали помешкання ксьонза с. Новосілка Летичівського повіту, але за намовлянням євреїв поїхали в Красносілку, де від орендаря корчми Лейби Дорфмана дізналися про Паплінську. Після грабунку майно відвезли на зберігання та реалізацію до С. Кіпермана, а У. Карманюк взяв собі лише «желетку, пряжку, зроблену у вигляді хреста, перстень, шалик чорний хороший і кілька хусток»¹⁰⁷.

Петро Копчук розповів і про крадіжку (продукти харчування, одяг та 7 рублів 70 копійок сріблом), вчинену ватагою з 15 на 16 серпня в поміщика Каричинець-Шляхових Яна Волянського, коли гроші знов-таки забрав У. Карманюк, а речі поділили між співучасниками. Однак цікава не стільки крадіжка, як те, що своїм зізнанням П. Копчук викрив селянина Прокопа Процкова, в якого певний час переховувалися¹⁰⁸. Останнього арештували, а згодом зі свідчень дружини Олени стало відомо, що У. Карманюк і А. Словінський протягом останніх трьох тижнів тричі заходили до неї і наказували ні в чому не зізнаватися, пообіцявши, що чоловік вийде на волю. Залишається невідомим, чим викликана така надмірна самовпевненість ватажка: або наявністю певної корупційної домовленості з кимось з судових чиновників, або, найімовірніше, знанням чинного законодавства,

103 Сіцінський Ю. Про обставини мого життя / Ю. Сіцінський // Подільське братство. – 1993. – №3. – С. 26-27.

104 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 19, арк. 114-120.

105 Там само, арк. 134-135.

106 Там само, арк. 169-171зв.

107 Там само, т. 22, арк. 65.

108 Там само, т. 19, арк. 117.

за якими підозрюваного без власного зізнання або достатньої кількості показань свідків не могли притягувати до суворой відповідальності.

Ватажок наказав Олені влаштувати зустріч з місцевим селянином Юрком Шайдюком та висловився про намір обікрасти селянку Гнатючку, що й зробили вночі з 8 на 9 жовтня 1835 р.¹⁰⁹. Цей факт є одним з небагатьох, який знаходить пряме підтвердження у фольклорних джерелах. Зокрема, в записах українського історика, етнографа і фольклориста, співробітника ВУАН Сергія Якимовича, здійснених у ході етнографічної експедиції в Летичеві та Каричинцях-Шляхових у 1925 р., в переказі-спогаді доньки потерпілих Хими Зозулі (86 років) детально передається навіть опис краденого. Однак С. Якимович зауважив, що Карманюк звів певні рахунки з матір'ю Х. Зозулі, бо вона нібито відгукувалася про нього негативно, тому він мав намір її «підкувати»¹¹⁰.

Крадіжка в Гнатюків стала останньою справою У. Карманюка. Нада-на Оленою Процковою інформація дозволила місцевій владі влаштувати засідку, під час якої, як відомо, в ніч з 9 на 10 жовтня 1835 р. шляхтичем Федором Рутковським (18 років) здійснено смертельний постріл. Тіло ватажка ще протягом трьох діб пред'являли для упізнання. При вбитому знайдено деякі речі М. Паплінської, карабін, заряджений картечцю, пістоль французький і піка, на шії виявлено золотий тьмянний хрестик, кольорову хустку, а в кишенях – дамські ножиці, мішечок з маленькими цвяшками, які використовуються чоботарями тощо¹¹¹. Остання знахідка, на нашу думку, може свідчити, що Устим Карманюк міг не стільки займатися дрібним ремонтом взуття, скільки використовував цвяхи для тортур, згадки про що містяться у фольклорі¹¹². На другий день після загибелі селянами Каричинець-Шляхових у stodолі викрито яму-схованку, де Карманюк перебував останні тижні. Серед виявлених речей привертають увагу декілька видів тканин – близько 28 аршинів, прядиво, два полотняних мішки, мотузки, діжечка з сиром, горщик із маслом, пляшки з вином, а також «зуб» від борони і залізний ніж¹¹³.

Отже, з сер. 20-х років XIX ст. У. Карманюк остаточно сформувався як непересічна особистість карного світу. Він став незаперечним лідером у колі «побратимів по ремеслу», безкомпромісним у стосунках з оточую-

109 Там само, т. 22, арк. 59 зв.

110 Якимович С. На місцях останніх днів Кармалюка... – С. 59-60.

111 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 211-212.

112 Народ про Кармалюка: зб. фольклорних творів / упоряд. В. І. Тищенко. – Київ, 1961. – 276 с.; Якимович С. На місцях останніх днів Кармалюка... – С. 61; Гнатюк В. Словацький опришок Яношік в народній поезії // Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. Вид. 2-е. – Київ, 1966. – С. 118-120.

113 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 21, арк. 69.

чими, його вчинки – рішучими, сміливими, навіть зухвалими. Відповідно, дещо змінилася і тактика дій: порівняно з попереднім періодом, збільшується кількість безпосередніх співучасників Карманюка, більш гучними стають справи, дещо розширюється їх територіальна локалізація.

Виникнення та тривале існування на заході Подільської губернії соціального феномену, пов'язаного з іменем Устима Карманюка, зумовлене багатьма чинниками, пріоритетними серед яких, безумовно, є не лише соціально-економічні та політичні (кріпацтво, рекрутчина тощо), але й причини суб'єктивного, особистісно-психологічного характеру (обставини життя, потреба в засобах існування, бажання легкого збагачення тощо). Ватага У. Карманюка була неоднорідною, на різних етапах до неї входили особи, які за соціальним походженням належали до селян, шляхти, міщан і духовенства. Однак за соціальним статусом переважають декласовані маргінальні особи (дезертири, втікачі з місць позбавлення волі, місцеві крадії, п'яниці тощо), більшість з яких, переслідувала власні корисливі цілі. Саме вони протягом 1813-1835 рр. відігравали провідну роль й склали найближче оточення ватажка. Що стосується кількісного складу, то спостерігаємо певне збільшення: у 1813-1822 рр. безпосередніх співучасників було лише 13 (причому, окремі вчинки здійснювалися групою по 3-4 чоловіки), у 1825-1827 рр. – 26 осіб, а у 1830-1835 рр. – близько 50 (деякі напади нараховують до 10 учасників).

У територіальній локалізації можна помітити певну динаміку: на початковому етапі (1813-1822 рр.) задіяні лише кілька сіл Літинського та Летичівського повітів, згодом центр залишається тут, але охоплюються окремі населені пункти Могилівського, Ушицького, Ямпільського, Вінницького і Брацлавського повітів. Починаючи з 1825-1826 рр. і особливо у 1830-х рр., регіон дії опришків, очолюваних У. Карманюком, переважно включав у себе населені пункти на межі трьох повітів – Летичівського, Літинського та Могилівського¹¹⁴. Разом з тим були поодинокі випадки своєрідних рейдів на південь Волинської (Житомирський повіт) та Київської (Бердичівський повіт) губерній та в Бессарабію, які пов'язані виключно з крадіжками та реалізацією худоби. Проте Летичівський повіт протягом всього часу з березня 1813 до загибелі У. Карманюка 10 жовтня 1835 р. залишався районом найактивніших дій подільського розбійника та його спільників.

Серед жертв карманюківців у 1813-1822 рр. – переважно селяни (24 випадки, з яких 15 – крадіжки, 6 – розбійні напади і по одному – підпал, вбивство та гвалтування). Характерно, що на всі інші соціальні групи припадає лише 11 випадків активних дій: 2 крадіжки і 2 розбійні напади

114 Там само, т. 28, арк. 134 та зв.

щодо міщан-торговців, 3 крадіжки, 1 розбійний напад і 2 підпали щодо представників шляхти та 1 крадіжка щодо представника духовництва. За нашими підрахунками, в період найвищого піднесення розбійницької діяльності У. Карманюка (1825-1835 рр.), мав місце 31 випадок активних дій щодо представників селянства (1 вбивство, 6 розбійних нападів, 24 крадіжки); міщан-торговців – 17 випадків (1 колективне вбивство, 13 розбійних нападів і грабунків, 3 крадіжки); представників шляхти, включаючи службу, чиншову, посесійну, і поміщиків – 22 випадки (1 вбивство, 5 розбійних нападів, 16 крадіжок), а також 4 крадіжки – представників духовенства (римо-католицьке, греко-католицьке і православне). Крім цього виявлено 12 крадіжок худоби (переважно коней), скоєних стосовно невідомих осіб або, за термінологією слідчо-судової документації, «з підніжного корму». Однак вважаємо за потрібне зазначити, що серед жертв нападів у період 1813-1835 рр. представників поміщицького стану лише п'ять: родина Пігловських (2 підпали та одна крадіжка), розбійний напад на помешкання посесора (орендаря) частини села Комарівці П. Островського, розбійний напад на корчму, в якій ночувала сім'я відставного підполковника Г. Дембіцького, розбійний напад на посесорку с. Красносілки М. Паплінську, та дві крадіжки в поміщика частини с. Коричинці Шляхові Івана (Яна) Волянського.

На підставі вивчення формально-кількісних даних можна зробити висновок, що активні дії Устима Карманюка та його спільників щодо представників привілейованого стану лише в період з 1825 по 1835 рр. набули більш сталого, хоч нерідко стихійного і далеко не безкомпромісного характеру. До того ж жертвами, як правило, ставали представники чиншової і службової шляхти. Однак тут переважає прихована форма дій – крадіжки, що обумовлено, передусім, не стільки майновими пріоритетами розбійників, скільки легкістю отримання здобичі та порівняно безкарністю за скоєне. Очевидно, саме цим може пояснюватись переважання більш активних дій щодо представників міщан-купців та селянства, які в правовому та соціальному плані були менш захищеними.

Як бачимо, отримані на основі аналізу першоджерел дані про Устима Карманюка та соціальний феномен, з яким пов'язане його ім'я, суттєво змінюють усталені стереотипи і міфологеми, а отже, сподіваємось, що повноцінне звернення до джерел, їх прискіпливе прочитання та неупереджений аналіз стане надійною запорукою для реконструкції подій та об'єктивності у вивченні справжнього У. Карманюка. Вважаємо, що яким би привабливим не був літературний та фольклорний образи легендарного героя, його все-таки необхідно відрізнити від реальної історичної постаті.

Володимир Захар'єв,
Відділ охорони пам'яток історії і культури
у Хмельницькій області
Катерина Гурська,
Відділ культури, туризму, молоді та спорту
Кам'янець-Подільської районної державної
адміністрації

ПЕРЕДУМОВИ І ПРИЧИНИ КОНФЛІКТУ РЕФОРМАТОРА ІГНАЦІЯ СЦІБОР-МАРХОЦЬКОГО З ЦЕРКОВНИКАМИ ТА ЧИНОВНИКАМИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1812-1827 РР.

В статті йдеться про складові, що спричинили конфлікти ініціатора прогресивних реформ у селах «Миньковецького ключа (держави)» і м. Миньківці Ушицького повіту графа Ігнація Сцібор-Мархоцького з представниками світської та релігійної влади Подільської губернії рубежу XVIII-XIX століть.

Ключові слова: Поділля, І. Мархоцький, Миньковецька держава, реформи, відміна кріпацтва, просвітництво, суперечки, репресії.

Після другого поділу Речі Посполитої 1793 р. подільські землі потрапили до складу Російської імперії. Польським поміщикам, котрі володіли місцевими селами і містечками, потрібно було робити важливий для себе вибір. Найбільш радикальним з них, які відстоювали незалежність Польщі зі зброєю у руках, довелося залишити цей край та нажиті маєтності. Проте переважна більшість, щоб не перетворитися на бідняків в еміграції, змушена була погодитися з обставинами і залишитися під царським скипетром. Серед останніх був і володар «Миньковецького ключа», а саме таким словом тоді йменували окремі землеволодіння на Поділлі, (згодом, «Миньковецької держави») Ігнацій Сцібор-Мархоцький¹.

У творах, що розповідають про його життя та діяльність, починаючи з Й.Ролле² і до наших сучасників, неодноразово згадується, що цей поміщик присягнув на вірність Катерині II. Нещодавно кандидату історичних наук Валерій Дячку вдалося знайти безпосереднє письмове підтверджен-

1 Boniecki A. Herbarz Polski / A. Boniecki. – Warszawa, 1911. – Т. XIV. – С. 301-303; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник / В. Колесник. – Вінниця, 2007. – С. 404-408.

2 Антоній Юзеф Ролле. Граф Редукс / перекл. з пол. мови В. Ганущака. – Дрогобич, 2008. – С. 5-81.

ня, як усе було. Виявилось, що присяга була прийнята у Пудлівцях під Кам'янцем-Подільським, за тогочасним порядком і зафіксована в Алфавітному списку прізвищ Книги Волинського цивільного губернатора, що склали присягу на вірність підданства Катерині ІІ³.

Отже, І. Мархоцький став громадянином імперії переможця і продовжив жити у своєму землеволодінні, не втративши важко отриманого в боротьбі з претендентами спадку дядька Войцеха та примноженого особисто за три попередні роки індивідуального господарювання добра. При цьому, дослідники та популяризатори стверджують, нібито тоді ж він оголосив, що займатиметься суто справами землевласника, розуміючи, що його керівництвом у військово-цивільній адміністрації Кам'янецької землі в час, який передував анексії, є обтяжуючим фактом біографії. До цього його спонукало не одне лиш переживання за власне благополуччя, а, як свідчать подальші події, турбота за долю розпочатих у Миньковеччині реформ.

Як відомо, після прийняття травневої Конституції Польщі 1791 року, незважаючи на подальшу її обструкцію з боку сусідів – Росії, Австрії та Пруссії, і агонію верхівки польського суспільства, І. Мархоцький розробив власний варіант головного закону існування столиці свого землеволодіння володіння – «Право міста Миньковець» та оголосив його привселюдно 1 січня 1792 р. Єврейська, українська, польська громади міста і передмість стали жити і контактувати між собою за новими принципами – більш демократично та, водночас, з більшою відповідальністю за те, з чим пов'язане існування кожної із них. Заодно, він створив надійні передумови для економічного розвитку цього населеного пункту, розпочав перетворювати його чи не в перший на Поділлі капіталістичний осередок, вклав у це власні кошти, залучив місцеві та зовнішні інвестиції і результати 1792 та 1793 років показали, що то лише на загальну користь. Тому, як мудрий організатор і економіст, І. Мархоцький не захотів ризикувати здобутим.

Імператриця Катерина ІІ та її радники розуміли, що держава не в змозі замінити польських поміщиків на російських. Тому було обрано тактику стримування потенційного невдоволення поляків діями нової влади, зокрема, і залишення певних шляхетських прав, наданням окремих пільг та преференцій для прошарку шляхти-землевласників, залученням представників еліти до служби в місцевих установах держави-окупанта, навіть просування окремих поляків у столиці в оточення Катерини ІІ, а згодом Павла І та, особливо, Олександра І.

Зі спогадів та досліджень дізнаємося, що І. Мархоцький використовував будь-яку можливість, щоб втілити свій задум. Однак водночас зму-

3 Держархів Вінницької області, ф. 70, оп. 1, спр. 1, арк. 166.

шений був забезпечувати свій надійний тил. Він найсумлінніше і сповна сплачував податки до державної казни, підтримував продуктами і провіантом військові частини, які були розквартировані на лівобережжі Дністра, побудував у Миньківцях окрему казарму для військових⁴. Відтак, це дозволило йому 1796 року зробити неуявне раніше в жодному панському помісті краю нововведення: скасувати десятину з усіх продуктів, якою були обкладені селяни-кріпаки.

Сусіди-поміщики насміхалися з цього кроку, бо, як на їхній розум, перш за все фінансово втрачав ініціатор. Однак, насправді цим він стимулював якіснішу роботу селян «Миньковецького ключа» в трьох фільварках, де до звичайного землеробства, знов же чи не першим на Поділлі, додав фермське тваринництво.

Після перебування «Миньковецького ключа» в руках орендаторів маєностей попередніх миньковецьких землевласників Тарлів, які будь-якими методами прагнули отримати супервигоду із землі та праці підневільних селян, кріпаки побачили цивілізоване ставлення до них і навіть майже родинні стосунки, що проявлялися з боку нового пана. А остаточно він привернув їх на свій бік, коли під час епідемії чуми 1796-1798 рр. особисто, як санітар, допомагав хворим, взяв під свою опіку дітей-сиріт, створив притулок для них, а ще один – для пристарілих та інвалідів, які залишилися самотніми. За сільськими переказами, І. Мархоцький ставав їм за ще одного хрещеного батька. Згодом, коли діти підросли, І. Мархоцький віддавав хлопців у науку до фахівців різних професій, а дівчат до майстринь, щоб вони освоїли ремесла та облаштувати своє життя краще, ніж ті, в кого були батьки. Відтак, поміщик сприяв вигідному одруженню своїх «похресників». На весілля – дарував будинок, худобу і домашній посаг для дівчат⁵.

Особливу роль в об'єднанні людей і розвитку духу спільної сільської громади в землеволодіннях І. Мархоцького грало свято Обжинків, яке він підтримував і врешті 1804 року, коли офіційно відмінив кріпацтво, перетворив у велике та значиме дійство, учасниками якого були ще й численні гості, зокрема, крім поміщиків-сусідів, поети, художники, музиканти, вчителі й військові. Бували тут колишні пацієнти місцевої водолікувальниці, в основному, дружини, сестри і матері чиновників, які не могли собі дозволити поїздки на дорогі курорти, врешті, й представники влади та духовенства Ушицького повіту, Подільської та Брацлавської губерній.

Авторитет Мархоцького підтримували і сміливі вчинки. Відомо, що в час антинаполеонівської кампанії, незважаючи на немолодий вік, граф

4 Божидар Шашор. Ігнацій Сцібор Мархоцький / перекл. з пол. Г. Черниш // Наукові записки Центру мархоцькознавства. – Хмельницький: Цюпак А. А., 2013. – Т. 6. – С. 98-106.

5 Сутковецький В. О. Віск і криця/ В. О. Сутковецький. – Хмельницький, 1990. – С. 5-66.

очолив експедицію з перевезення зібраних для військ на Поділлі сухарів та іншої їжі, при цьому успішно і без втрат доставив вантаж до місця призначення.

Майже 20 років І. Мархоцькому вдавалося лавірувати в непростому оточенні на користь своїх реформ. Але вони подобалися далеко не усім можновладцям, адже цим він змінював усталений порядок, додавав тим, кого вважали робочою скотиною, сумнівів і сподівань на зміни. Більше того І. Мархоцький дозволив собі поставити на в'їзді у своє володіння зі сходу стовп з написом «Кордон Російської держави від держави Миньковецької». І хоч з протилежного боку була стела з написом «Кордон держави Миньковецької від держави Австрійської», а ці написи трактувалися автором, як елементарне інформаційне повідомлення, вороги І. Мархоцького розуміли двоякість змісту та сигналізували куди потрібно про таке неподобство. Однак, усі перевірки закінчувалися аргументованим поясненням законності того чи іншого заходу або вчинку, І. Мархоцький мав своїх симпатиків серед верхівки губернії. Автори нарисів про І. Мархоцького рубежу XIX-XX ст. згодом пояснювали це поблажливим ставленням тогочасної губернської влади до «дивацтв» графа, яка, в основному, складалася з поляків. Однак, зауважимо, що період подальших репресій проти реформатора започаткував його одноплемінник – духовний лідер католиків Поділля єпископ Мацевич.

28 серпня 1812 р. миньковецький ксьондз Ярмінський таємно повінчав його єдиного сина Кароля з дівчиною-сиротою Бонною Тшціньською, яка виховувалася в родині Мархоцьких після смерті її матері. Дізнавшись про таке неподобство, І. Мархоцький занадто емоційно зреагував на подію. Через непослух сина рушилися його плани на облаштування подальшого життя єдиного спадкоємця в тому руслі, яке змалював для нього і, зрозуміло, для себе батько. З іншого боку його вразила невдячність вихованки та порушення уставлених традицій священнослужителем. Про це він і написав безпосередньому керівнику ксьондза єпископу Мацевичу і вимагав покарати його підлеглого, котрого вважав головним винуватцем. Однак переписка вийшла за рамки ділової⁶.

Кожна зі сторін листування лише посилила конфлікт власним помилками та прорахунками, які, у свою чергу, мали підтекст.

Егоцентричний Мархоцький, відстоюючи право батька, взяв під «домашній арешт» 20-літньою наречену і змушував її за свій вчинок зректися цього шлюбу та податися в черниці. Дісталася і 18-літньому нареченому, котрий, ніби то навіть хотів вчинити самогубство. Незважаючи на правоту І. Мархоцького, методи впливу на них не викликами підтримки в суспільстві.

6 Копылов А. Миньковецкое государство. Исторический очерк /А. Копылов // Русский вестник. – СПб, 1895. – № 1. – С. 175-195; № 5. – С. 85-119.

Мацевич вказав на ці складові в листі. А заодно став на захист «чистоти мундира» католицької церкви, адже йому не хотілося, щоб влада та православне духовенство, як переможці, використали будь-яку можливість применшення значимості своїх візаві. Натомість, засліплений образою Мархоцький, цей політичний момент не врахував. Як патрон релігійних установ, що розташовувалися на території його землеволодіння, забрав з миньковецької каплички певні ритуальні речі, придбання яких особисто профінансував, щоб змусити ксьондза вибачитися за вчинений проступок. І навіть посадив Ярмінського у в'язницю. Таке єпископ пробачити не міг і відкрито написав Мархоцькому про недопустимість таких вчинків.

Вважаючи себе експертом в усіх справах, і будучи близько знайомим з єпископом, граф нерозважливо вдався до власного трактування ролі священників і їхніх наставників. Цим ще глибше зачепив за живе керівника подільської католицької пастви. Той з висоти своєї посади, як контраргумент, вказав на невідповідність релігійним законам свята Обжинків, яке миньковецький володар проводить у своєму маєтку. Мархоцький не відступився, а вирішив доводити свою правоту, бо попередні 16 років ніхто, зокрема, і представники духовенства, котрі бували на щорічних урочистостях з нагоди завершення жнив і початку нового польового сезону, навіть не натякав на будь-які порушення.

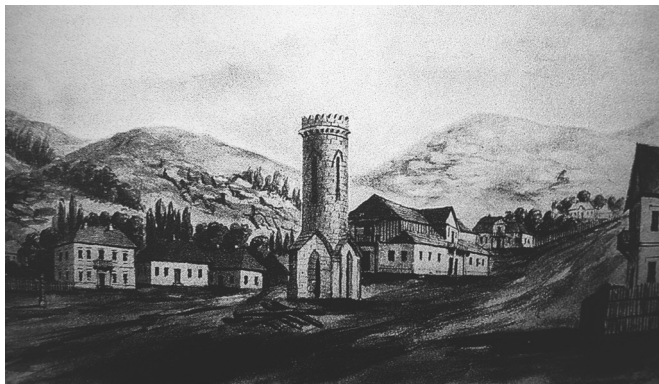
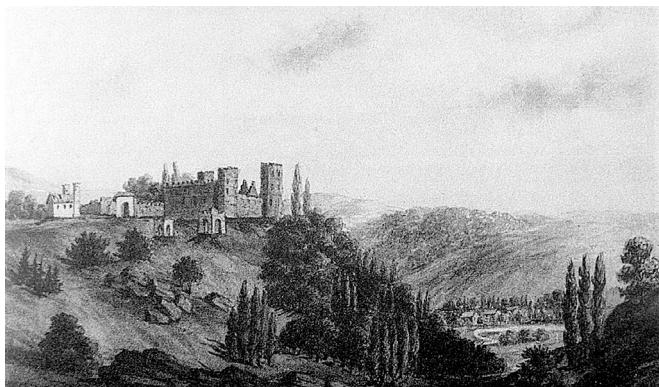
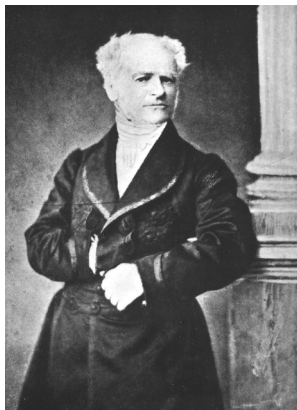
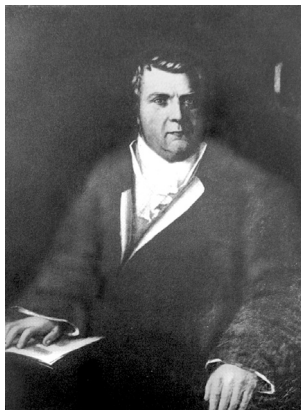
Підігріта надмірною емоційністю ситуація не вщухала. Замість того, щоб звести конфлікт нанівець, кожен з його учасників не захотів поступатися власними амбіціями. Оскільки єпископ вважав, що шлюб законний, хоч проведений з певними порушеннями, за що ксьондз-порушник і молодята будуть покарані церковним судом, Мархоцький вирішив розпочати шлюборозвідний процес цивільними методами, подавши довіреність для адвоката, щоб той розпочав вирішувати це питання через губернський або повітові суди Ушиці і Могилева. Мацевич порахував це непокорюю і звернувся до губернського суду на дії Мархоцького. Натомість граф написав скарги до консисторії та митрополита. В результаті єпископ Мацевич вирішив надавити на найболючіше місце реформатора – розпочав акцію для заборони свята Обжинків. Для більшої гарантії подолання впертого правдошукача, який аби довести свою правоту не лише не йшов на компроміс з єпископом, а виносив на широкий загал те, що досі залишалося в тіні, католицький очільник краю покликав у союзники свого православного колегу – подільського архієпископа Іоанникія⁷.

7 Евтихийев Е. Миньковецкое государство (Новое слово. – 1913. – № 3. – С. 34-52); А. Г. Борьба местной епархиальной власти с языческим чувством древней богини Цереры: прибавление к «Подольским Епархиальным Ведомостям» (№№ 33-43, 1889 г.) / адаптовано А. Гуменюк // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Івано-Франківськ, 2010. – Т. 2. – С. 35-76.

Відтак першопричина конфлікту відійшла на задній план. І згодом стала нецікавою для загалу, завершившись банальним розлученням пари і замиренням сина з батьком. Натомість створена коаліція керівництва двох релігійних течій відбулася і з подвійною енергією та при допомозі цивільних чиновників розпочала новий, бажаний для багатьох подільських недругів реформатора, етап боротьби старої ідеології феодалізму із зачатками нової європейської системи взаємовідносин між землеволодаями і селянами.

З 1815 до 1825 р. І. Мархоцький змушений був відстоювати право на існування «Миньковецької держави» та проведення свята Обжиків (Церери), отже й запроваджені ним реформи, що зробили селян Миньковеччини вільними від панщини, сприяли перетворенню Миньковець на один з промислових і торгових осередків Подільської губернії. Тут у селян купували врожай за сприятливими цінами, сюди переселялася ходячкова шляхта і старовіри. У Миньковецькій державі працювало три друкарні, де друкували книги і букварі, школи, лікарня, аптека, міліція, пожежна служба. Все це відображено в документах, які досі зберігаються в архівах Хмельницького, Одеси, Львова та Києва. Серед інших є й «Рішення комітету ГТ: Міністрів щодо І. Мархоцького та вдови Шумейкової» з наступними словами: «...В 1824 году Действительный Тайный Советник Новосильцов уведомил, что по собранным им сведениям с достоверностью заключить можно, что Граф Мархоцкий преследуется по одним только личностям...»⁸. Тобто, петербурзький чиновник зробив висновок, що релігійне та цивільне чиновництво Поділля цькувало і провокувало реформатора лише через особисту неприязнь та неприйняття його життєвої філософії. Можливо, саме це і підірвало його здоров'я та призвело до смерті на початку вересня 1827 р.

8 Держархів Одеської області, ф. 140, оп. 2, спр. 22.

Анатолій Скрипник,
*доктор історичних наук, доцент
завідуючий кафедрою інформаційних
технологій, документознавства
і фундаментальних дисциплін
Подільського спеціального
навчально-реабілітаційного
соціально-економічного коледжу*

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ БЮРОКРАТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГУБЕРНСЬКИХ УСТАНОВ У МІЛІТАРНІЙ ПЛОЩИНІ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

***Ключові слова:** Російська імперія, регулярна армія, Поділля, губерна-тори, адміністрація, забезпечення, бюрократія.*

У статті досліджений, розглянутий і підтверджений архівними матеріалами та законодавчими актами, поетапний процес бюрократичної розбудови механізму співпраці цивільних і військових установ з питань забезпечення частин російської регулярної армії на території Поділля. З'ясований мотиваційний характер, показані основні досягнення та недоліки в роботі губернських управлінських структур.

Історіографія проблематики дослідження діяльності місцевих губернських органів влади в першій половині ХІХ ст. досить об'ємна, акумульована та різноманітна за своїм змістом і не втратила актуальності дотепер. Доволі вичерпний і ґрунтовний огляд наукових здобутків істориків-фахівців за останні сто сорок років (з середини ХІХ – до початку ХХІ століття) систематизував і виклав у своїх тезах В. Молчанов¹. Також заслуговує на увагу колективна історична розвідка під редакцією В. Смолія, присвячена 200-річчю подій війни 1812 р. Зокрема, висвітлено економічні та суспільно-політичні передумови, що панували у краї перед російсько-французьким протистоянням². Втім, динаміка розвитку історичних подій того часу, як першопричина, а посилені військові приготування та змушена інтен-

1 Молчанов В. Джерельна база та історіографія проблеми міських органів влади в Правобережній Україні за часів наполеонівських війн / В. Молчанов // Міжнародна науково-методична конференція. Вітчизняна війна 1812 р. і Україна : погляд крізь віки. Тези доповідей. – К., 2012. – С. 81–84.

2 Гуржій О. І. Війна 1812 року : український контекст / О. І. Гуржій, О. П. Реєнт, А. І. Палій; під ред. В. А. Смолія. – К. : Ін-т історії України, 2012. – 154 с.

сивна діяльність утворених російських місцевих органів влади на початку ХІХ ст. – як наслідок, стали підґрунтям і мотивацією для подальшого історичного студіювання вище згаданої тематики.

Відразу ж після отримання Російською імперією 1793 р. частини анексованої території Речі Посполитої, самодержавство делегувало всі владні повноваження новоствореним територіальним управлінським структурам з яскраво вираженим військовим змістом. У якості уповноважених представників нової влади, на місця призначалися намісники й військові губернатори, пріоритетним змістом діяльності яких було вирішення питань із забезпечення усім необхідним регулярних військ, оперативне керівництво ними в мирний час та інспекторські функції³.

За необхідності передбачалося ситуативне підпорядкування всіх цивільних намісницьких, губернських, повітових установ і чиновників усіх рівнів, на чолі з цивільними губернаторами, військовому командуванню з метою оперативного вирішення невідкладних завдань, пов'язаних з перебуванням частин регулярної армії Російської імперії у краї. Як правило, це були господарські питання, які повинні вирішувати місцеві установи, надаючи військовослужбовцям все необхідне для повноцінного функціонування мілітарного механізму. Тому такі посади вважалися не тільки проміжною ланкою між вищими урядовими структурами та місцевими адміністративними установами, а й своєрідним інформаційним центром, до якого постійно надходили різноманітні повідомлення цивільного і військового змісту. Населення краю майже одразу ж відчувало і зрозуміло, хто реально володіє владою й спроможний вирішувати негайні та поточні проблеми життєдіяльності територій і громад.

У цьому й полягали причини складного еволюціонування адміністративно-бюрократичних відносин на губернському рівні, у яких одна сторона – військове командування – вимагала і брала все, що передбачалося державними законами, правилами та статутами, а інша – органи місцевого управління – часто демонстрували майже повну безпорадність, неможливість виконання через слабку кадрову організацію, а іноді відсутність належного господарського досвіду, обмежених матеріальних ресурсів, недосконалої міської інфраструктури та природних умов.

Створення та існування в Подільській губернії двох паралельно існуючих управлінських структур, одна з яких значно менша за чисельністю, але наділена набагато більшими повноваженнями, певною мірою сприяло покращенню і підвищенню якості загального управлінського менеджменту в той час, та було ще одним підтвердженням суто мілітарного змісту

3 Державний архів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, т. 1, спр. 3, арк. 31–32.

російської влади. Якщо виникала потреба, збільшення штату до військових канцелярій переводилися чиновники з цивільних.

На ім'я військових губернаторів надходило чимало рапортів, скарг, донесень, прохань, пов'язаних з проблемами суспільно-господарського життя губерній. Таким чином, військові посадовці змушені були займатися суто цивільними справами, що забиало немало часу і сил. Незабаром постало питання про створення власних канцелярій зі штатом професійних чиновників. Однак, такі сталі бюрократичні установи з'явилися лише через декілька років. Незважаючи на те, що повноваження таких органів законодавчо не були чітко окреслені, вони виконували чималу справочинну роботу із забезпечення першочергових питань діяльності військових губернаторів, а усі «другорядні, господарські справи» відправляли до канцелярій і присутніх місць цивільних губернаторів⁴.

З іншого боку, канцелярія губернського правління, не маючи повної і достовірної інформації про останні оперативні зміни квартирування військ у губернії, не могли раціонально розмішувати нові частини і підрозділи на місцях, що ускладнювало взаємодію з генерал-квартирмейстером армії та корпусними штабами. Від того, як швидко канцелярія військового губернатора надавала необхідні відомості, залежало якісне забезпечення усім необхідним армійських підрозділів. Починаючи з середини 20-х рр. обидва бюрократичних органи проводили разом періодичні звірки, склали власні списки по дислокації в повітах і містах та загальну «Відомість» — як офіційний періодичний довідковий документ⁵.

Поступово почала складатися певна бюрократична вертикаль, яка займалася передислокацією, розташуванням та забезпеченням усім необхідним частин регулярних військ імперії. Безперечно, проглядається намагання російським вищим керівництвом на нових землях створити результативну, багатоступеневу систему, в якій кожна владна структура чи установа мала певні функції. Її змістом мала стати чітка і ефективна взаємодія між чиновниками на місцях та командирами військових частин, які марширували чи базувалися в повітах губернії.

Насамперед, Військова колегія наказала командирам корпусів і дивізій заздалегідь повідомляти місцеве начальство про появу на їхніх теренах нових військових підрозділів з метою завчасної підготовки останніми необхідної кількості продовольства і фуражу, придатних для проживання

4 Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.): монографія / А. Ю. Скрипник. — Кам'янець-Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д. Г., 2016. — С. 229-230.

5 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАК України), ф. 533, оп. 5, спр. 122, арк. 3–4 зв.

і збереження майна приміщень⁶. Іноді командири середньої ланки забували це зробити, і з'являлися в тому чи іншому повіті чи містечку зі своїми солдатами, як сніг на голову місцевому начальству, чим викликали переполох і невдоволення серед мешканців⁷. З січня 1796 р. уряд наказав місцевим органам влади надавати військовому начальству точні відомості про ціни на фураж. Вважалося, що через часті й систематичні передислокації полків, самі полковники і шефи не знають реальної картини на ринку продовольства в губернії й повітах⁸. Від губернських правлінь вимагався постійний моніторинг стану наявної кількості та цін, щоб у будь-який момент проінформувати військових⁹. На практиці, за ринковими цінами по повітах і містах спостерігали міські магістрати і нижні земські суди, а губернські правління на підставі їх «Відомостей» встановлювали остаточні офіційні середні ціни по своїй губернії, відповідно до червневого указу 1802 р.

У березні 1800 р. урядовий Сенат наказав губернаторам всіляко сприяти роботі Комісіям провіантських депо та їх комісіонерам, вчасно надавати їм необхідні відомості про обсяги продовольства і вартість певних категорій товарів, агітувати і всіляко заохочувати місцевих поміщиків продавати провіант за цінами, нижчими за ринкові, допомагати в організації торгів і аукціонів у губернських центрах¹⁰. Починаючи з 1804 р. цивільні губернатори один раз на півроку звітували про готовність Казенних палат до торгів, сповіщали поміщиків про терміни, приблизні ціни та обсяги. Водночас військові губернатори надавали відомості про потреби в продовольстві і фуражеві військ, розташованих у губернії¹¹. Такий розподіл функцій між ними, без сумніву, позитивно відображався на загальних результатах їх роботи. Набагато складніше було на місцях.

У процесі роботи далеко не завжди вдавалося досягнути спільної мови між основними фігурантами взаємовідносин на рівні середньої, повітової ланки. Головна причина полягала в підсвідомій ворожості та різній ментальності повітових чиновників, переважно поляків, місцевих поміщиків та військових росіян. Перші не мали належного бюрократичного досвіду, а часто й бажання швидкого забезпечення такої кількості військ і виконання конкретних вимог, які перед ними ставилися новою владою.

6 Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ), Собр. 1. Т. XXV. № 18934. – СПб., 1830. – С. 619.

7 ПСЗРИ, Собр. 1. Т. XXVIII. № 21324. – СПб. 1830. – С. 365.

8 Русская военная сила / под ред. генерал-майора А. Н. Петрова. Т. II. – М.: изд. тов-ва И. Н. Кушнарьев и К., 1897. – С. 271.

9 ПСЗРИ, Собр. 1. Т. XXIII. № 17433. – СПб. 1830. – С. 858–859.

10 ПСЗРИ, Собр. 1. Т. XXVI. № 19411. – СПб. 1830. – С. 151–153.

11 ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 786, арк. 2–6.

Росіяни ж нерідко поводили себе як окупанти, вимагаючи за будь-яку ціну забезпечити себе усім необхідним згідно із законами й розпорядженнями. Так, у 1798 р. військовий губернатор Кам'янця-Подільського І. Гудович звернувся до Подільського губернського правління щодо вирішення про тиріч, які виникли між командирами військових частин та місцевими повітовими адміністративними установами. Останній пропонував правлінню ще раз пояснити обов'язки і дії місцевим чиновникам у майбутньому, інформування ж полків та батальйонів він брав на себе. Коли чвари не вдавалося приборкати, починалися кадрові зміни двома шляхами. По-перше непоступливих городничих чи повітових справників просто переводили на інше місце служби; по-друге – на зміну їм приходили не гоноровиті, а більш толерантні й гнучкі відставники.

Реальний стан справ спричинив усвідомлення губернським чиновництвом та військовими необхідності створення системи оперативного канцелярського листування, з метою швидкого і ефективного вирішення проблем і суперечок між собою на губернаторському рівні. Вона мала забезпечити прискорення роботи адміністративного механізму за допомогою певної бюрократичної конструкції, яка склалася на основі законодавчих актів і розпоряджень початку ХІХ ст., і поступово набирала обертів.

Якщо у військових виникали проблеми, то це виглядало так:

- як правило, з початку надходили письмові повідомлення (рапорти, скарги, донесення) командирів рот чи батальйонів до своїх полкових начальників про негаразди з «аборигенами» на місцях, після їх візування вони потрапляли до командирів бригад, дивізій чи корпусів;

- старші офіцери і генерали мали можливість звернутися особисто чи через свої штаби одразу ж до цивільного губернатора, чи за субординацією – до військового губернатора, з вимогою чи проханням про сприяння у вирішенні питання;

- у свою чергу військовий губернатор через канцелярію, коли вважав за потрібне, передоручав прохання чи наказ до виконання цивільному губернатору;

- від цивільного губернатора надходили розпорядження про обов'язкове виконання до повітових маршалків, нижніх земських судів чи городничих;

- повітові чиновники особисто чи через губернське правління звітували про виконання губернаторам окремим рапортом.

Приблизно так само, але у зворотному напрямку, працювала цивільна бюрократія:

- скарги і прохання місцевих мешканців, сільських і повітових установ та чиновників щодо військових потрапляли до канцелярії цивільних губернаторів;

– після перевірки, підтвердження й фіксації урядовцями фактів неправомірності дій військовослужбовців чи зловживань цивільний губернатор направляє офіційну скаргу до військового;

– залежно від ступеня провини, від військового губернатора надходило повідомлення, розпорядження чи наказ у полк, батальйон, батарею про покарання винних.

Як бачимо, цивільна гілка влади перебувала в явному програшному становищі. Якщо військовим нічого не потрібно було доводити, їх інформація сприймалася як достовірний факт, то місцеве населення мало довести свою правоту і домогтися справедливого вирішення.

Головною причиною розбудови такої громіздкої системи справочинства, участь в якій брали десятки чиновників і канцеляристів, було принципове і вперте небажання: по-перше через суперечки, вирішувати поточні питання на місцях самостійно військовими і місцевою владою, попри усі намагання начальства знайти спільну мову; по-друге – і найголовніше – більша частина губернських чиновників та командирів середньої ланки просто не мали владних повноважень і не бажали брати відповідальність на себе. Таким чином, побудована бюрократична система не мала міцних і ефективних горизонтальних зв'язків між представниками цивільної і військової гілок влади, і все замикалося на губернаторах. На верхівці цієї конструкції перебували головнокомандувачі армій чи генерал-губернатори, які виступали арбітрами в разі виникнення гострих протиріч, які не могли вирішити на місцях. Крім того, обидві схеми супроводжувалися додатковим листуванням між різними суб'єктами цих процесів у вигляді довідок, другорядних рапортів, запитів тощо¹².

Заміна владних структур Речі Посполитої і, як наслідок, поступове поширення російської державності в краї з кінця XVIII ст. забезпечувалися виключно військово-адміністративними заходами. Влада намагався не тільки покращити місцеву управлінську систему Російської імперії шляхом створення нових установ з більш досконалою здатністю їх діяльності за умов збереження принципу політичного абсолютизму, а й можливості їх швидкого пристосування до внутрішніх надзвичайних ситуацій або умов повномасштабної війни із зовнішнім ворогом. Запровадження загальноросійських форм місцевого державного управління на новоприєднаних територіях з самого початку засвідчило їх часткову недосконалість і невідповідність місцевим умовам. Тому, з метою підвищення ефективності виконавчої судової і поліцейської влади, структури місцевої адміністрації були під постійним контролем намісників і військових губернаторів.

12 Скрипник А. Ю. Становлення і формування системи управлінської взаємодії адміністрацій південно-західних губерній з військовим командуванням у 1800–1812 рр. / А. Ю. Скрипник // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. – Київ: Ін-т історії України, 2015 – Вип. XXIV. – С. 99–112.

Алла Каленська,
кандидат історичних наук,
м. Хмельницький

ПРИКОРДОННА ВАРТА НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ І ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ ПЕРІОДУ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто особливості функціонування прикордонної варту на теренах Подільської та Волинської губерній в період ХІХ та початку ХХ століть.

Ключові слова: кордон, Окремий корпус прикордонної варту, загін, бригада, відділ, піст, митниця.

Історія органів прикордонної охорони йде в дореволюційний період існування російської держави. Захист державного кордону завжди грав стратегічну роль у забезпеченні обороноздатності і безпеки країни, тому в міру зміцнення російської держави відбувалося і вдосконалення механізмів охорони державного кордону, в тому числі – розвиток органів, відповідальних за захист рубежів країни. Хоча підрозділи, які охороняли державний кордон, існували в Росії ще у ХVІ столітті, централізація і впорядкування діяльності прикордонної охорони відноситься до першої половини ХІХ століття.

Метою цього дослідження є розгляд історичних матеріалів становлення та діяльності прикордонної охорони періоду ХІХ – початку ХХ століття на Волині та Поділлі.

Після поділів Речі Посполитої Волинська і Подільська губернії стали прикордонними, тому одним з перших завдань було облаштування кордонів. Катерина ІІ доручила визначити лінію кордону командувачу військ, дислокованих у Київському, Подільському і Волинському воєводствах, генералу М. Кречетнікову і генералу Інгельстрому, командиру військових частин, що перебували на території Польщі. Кордони потрібно було «військами цілком закрити для приведення в безпеку нових меж»¹.

До 1782 року порядок служби не мав системи, стара митна лінія та вільнонаймана варта не відповідали новим вимогам. І тому у 1811 році за проектом військового міністра Барклая де Толлі «Положення про влаштування військової сторожі на кордонах західних губерній» стало законодавчо основою для завершення початкового етапу в процесі організації

1 Матеріали для історії Подольської губернії (1792-1796). – Кам'янець-Подольськ, 1885. – Вып. I. – 328 с.

та функціонування цих підрозділів. Охорона кордону проходить у дві лінії: в першій лінії козача варта, а позаду її вільнонаймана. Всю протяжність кордону розділили на ділянки по 150 верст. На кожен ділянку визначили по одному козацькому полку. Ділянку розділити на 15 частин, кожна сотня розташовувалася в 3 місяцях. Отже, для безперервного об'їзду 10 верстової ділянки призначалися по 30 козаків. Армійські штаб-офіцери, керуючі на ділянках, щодня отримували вечірні та ранкові рапорти про стан справ на ввіреній їм ділянці кордону. Рапорти доставляли створені летючі команди. Щотижня летючі команди відправляли рапорти щодо кожної ділянки кордону дивізійним командирам. За козакою вартою в 2 лінії протягнута вільнонаймана митна варта, причому на кожні 15 верст кордону призначена команда з 10 вільнонайманих об'їждчиків, на кожні 3 команди був призначений завідувач, наглядач і один помічник².

Ділянка кордону від містечка Немирова вверх по річці Буг до містечка Устилуг Волинської губернії займала 180 верст, там стояв полк донський козачий, командир полку генерал-майор Пловайський, ділянку охороняли штаб-офіцери від 2 дивізії.

Ділянка кордону від містечка Устилуг вверх по річці Буг, потім по сухому кордону до містечка Берестечко на річці Стир займала 136 верст, там стояв полк донський козачий, командир полку генерал-майор Чернозубов, ділянку охороняли штаб-офіцери від 7 дивізії.

Ділянка кордону від містечка Берестечко по сухому кордону до річки Стрипи, далі вниз по річці до села Беляви займала 136 верст, там стояв полк донський козачий, командир полку підполковник Іловайський, ділянку охороняли штаб-офіцери від 7 дивізії.

Ділянка кордону від села Беляви далі вниз по річці Стрипи до впадіння її в Дністер, а далі вниз по цій річці до містечка Устя Біскупське займала 137 верст, там стояв полк донський козачий, командир полку підполковник Слюсаренко, ділянку охороняли штаб-офіцери від 24 дивізії.

Ділянка кордону від містечка Устя Біскупське далі вниз по річці Дністер до міста Могильова Подільської губернії займала 150 верст, там стояв 2 Бузький козачий полк, командир полку підполковник Жданов, ділянку охороняли штаб-офіцери від 24 дивізії³.

17 серпня 1827 року було затверджено: «Положення про влаштування прикордонної митної стражі на європейському кордоні».

Територія західного кордону імперії поділяють на митні округи, Подільська і Волинська губернії входили до складу Радзивилівського мит-

2 Чернушевич М. П. Матеріали к истории пограничной стражи / М. П. Чернушевич. – СПб, 1900-1910. – Ч. 1: Служба в мирное время.

3 Чепелкин М. Особенности формирования государственной территории и границ Российской империи / М. Чепелкин // Вестник границы / 1995 – № 5 – 65 с.

ного округу. Згідно з новим положенням прикордонна сторожа була зведена в особливі частини – бригади, півбригади, роти. Територію Подільської і Волинської губерній охороняла створена Волинська бригада.

Прикордонна варта вздовж кордону в Радзивилівському митному окрузі розташовувалася у дві лінії. Друга лінія розташовувалася на відстані 5 верст від першої та семиверстна смуга уздовж кордону вважалася особливою прикордонною межею. Вздовж кордону розташовувалися митниці, які за прийнятим Митним статутом поділялися на 4 класи: до митниці 1 класу належали Радзивилівська та Гусятинська та до 3 класу належали – Дружкопільська, Волочиська, Ісаковецька митниці, які проходили по Подільській і Волинській губернії.

Правила про порядок митної лінії і облаштування її в частині прикордонного та митного нагляду на кордонах Австро-Угорщини передбачали: облаштування там митних округів і прикордонної митної варти, приготування потрібних приміщень для митних місць, а в міру потреби і для прикордонної варти.

Розміщення прикордонної митної варти передбачалося в будівлях, займаних військами, при цьому вказувалося, що якщо: «вони недостатньо зручні, то наймати квартири в обивателів, а якщо на прикордонній смузі таких селищ не опиниться, то влаштувати на перших порах землянки та інші тимчасові приміщення, в подальшому приступити, в міру потреби, до будівництва міцних кордонних будівель»⁴.

Було встановлено єдиний військовий порядок у службі, озброєнні, спорядженні, одязі і побуті прикордонної варти. Піші стражники були озброєні піхотними рушницями та тесаками. Кінні об'їждчики озброєні шаблями гусарського зразка і двома пістолетами.

У 1846 році бригадним, полубригадним і ротним командирам був переданий нагляд за кордоном, цивільні особи були замінені офіцерами.

З 1875 року побудова прикордонної сторожі реорганізувалася і набула такого вигляду: бригада – відділ – загін – варта.

Прикордонники несли службу у дві лінії. Перша складалася переважно з піших людей, а друга з кінних об'їждчиків, які їздили між вартами вдень і вночі. У випадку прориву контрабандистів через ці дві лінії об'їждчики зобов'язані були переслідувати їх до першого населеного пункту і заявити місцевій поліції про контрабандистів⁵.

До 1893 року прикордонна варта представляла собою спеціальне формування, що знаходилося під управлінням Міністерства фінансів. Основне її завдання полягало в припиненні таємного провозу товарів через кордон,

4 Кисловский Ю. Г. История таможи государства Российского Исторический очерк / Ю. Г. Кисловский. – М.: Граница, 1995. – 450 с.

5 ЦДІА України, ф. 442, оп 83, спр. 630, 192 арк.

окремими особами або групами контрабандистів, ліквідації злочинних зграй і їх ватажків в прикордонній місцевості. Її частини і підрозділи брали участь як у внутрішніх, так і в зовнішніх військових конфліктах у місцях їх дислокації і, як правило, вони діяли спільно з регулярною армією.

На момент утворення Окремого корпусу прикордонної варті (далі ОКПВ) у Міністерстві фінансів, якому підпорядковувалися митники та прикордонники виникла конфліктна ситуація – прикордонні бригади, які були сформовані на військових засадах, підпорядковувалися митним округам, керівниками яких були цивільні чиновники. Це створювало конфлікти і непорозуміння, а також впливало на рівень несення прикордонної служби та зумовлювало падіння престижу військового мундиру⁶.

15 жовтня 1893 році імператором Александром III був підписаний Указ Урядовому сенату про заснування ОКПВ, в якому визначалося:

1. Прикордонну варту, яка нині знаходиться в Митному управлінні виділити з даного підпорядкування в ОКПВ.

2. Підпорядкувати ОКПВ Міністру фінансів з присвоєнням йому шефа Прикордонної варті зі збереженням за ним всіх прав, якими він нині користується щодо управління цією вартою.

3. Заснувати посаду командира ОКПВ. Тимчасово, до затвердження Положення про управління Окремого корпусу прикордонної варті, на командира корпусу покладалися всі права і обов'язки по керівництву вартою.

Шеф ОКПВ був наділений широкими повноваженнями по організації прикордонного нагляду, адміністративній, інспекторській та господарській діяльності корпусу: визначав райони діяльності бригад, місце розташування штабів, штатну чисельність особового складу, правила застосування зброї, порядок проведення обшуків та виїмок при розшуку контрабанди, затверджував на посаді командира ОКПВ (після узгодження його кандидатури з імператором), начальника штабу та завідуючого військово-судовою частиною ОКПВ, приймав рішення про зарахування на посади офіцерів і цивільних чиновників, а також про їх звільнення, затверджував атестації посадових осіб корпусу⁷.

ОКПВ до цього часу складався з 29 бригад і 2 особливих відділів. В бригадах було від 500 до 1300 осіб і від 2 до 4 відділів. Пости очолювали унтер-офіцери.

До середини 1894 року практично всі першочергові заходи щодо виділення прикордонної варті з митного відомства в ОКПВ, були закінчені.

6 Шевцов И. Пограничная служба во второй половине XIX в. / И. Шевцов // Пограничник. 1994 – № 18 – 39 с.

7 Плеханов А. А. Отдельный корпус пограничной стражи Императорской России (1893-1917): Исторический очерк / А. А. Плеханов, А. М. Плеханов. – М.: Граница, 2003. – 450 с.

Розподіл бригад по митних округах у 1896-1899 роках: Радзивилівський митний округ (м. Радзивілів) (до 1910 року): Волинська, Волочиська, Хотинська і Скуляньська бригади – начальник митного округу дійсний статський радник О. Д. Аполлон.

Також до складу Радзивилівського митного округу входили Радзивилівська, Бердичівська, Дружкопільська, Волочиська, Ісаковецька митниці.

З метою упорядкування управління ОКПВ у лютому 1899 року було затверджено нову організаційну структуру корпусу, за якою він поділявся на 7 округів з місцями дислокації. На підставі цих пропозицій було складено наступний проект розкладу семи округів ОКПВ: 4-й округ, штаб якого дислокувався спочатку в Бердичеві, а з 1903 року в Києві. В її склад входила Волочиська і Хотинська бригади⁸.

Волочиська бригада – 226,2 версти. Хотинська бригада – 281 версти. Волочиська бригада прикордонної варті була заснована 10 лютого 1889 року і увійшла до складу Радзивилівського митного округу і охороняла кордон з Австро-Угорщиною.

Волочиська бригада з утворенням прикордонних округів 1 лютого 1899 року увійшла до складу 4-го округу ОКПС. З введенням єдиної нумерації частин прикордонної варті у 1909 році, Волочиська бригада прикордонної варті була перейменована в 19 прикордонну Волочиську бригаду того ж округу (1909-1914). У складі бригади у 1899-1914 років перебував:

Штаб (м. Волочиськ, Волинської губ., Староконстантинопольського повіту).

- Навчальна команда – 1 (м. Волочиськ).
- Лазарет медичний – 1 (м. Волочиськ).
- Лазарет ветеринарний – 1 (м. Волочиськ).
- Збройна майстерня – 1 (м. Волочиськ).
- Відділів – 4.
- Загонів – 19.
- Постів – 56.

Кількість загонів і постів могло змінюватися в залежності від завдань прикордонного нагляду і умов служби. Штаб бригади складався з стройового, мобілізаційного, прикордонного нагляду.

Дислокація відділів, загонів і постів бригади:

1-й відділ (м. Вишгородок, Волинської губ., Староконстантинопольського повіту) – підполковник А. В. Янушкевич.

Лазаретне відділення (кв. м. Вишгородок).

Загони:

8 Кабачинський М. І. Історія охорони кордонів України: монографія / М. І. Кабачинський. – Хмельницький: Вид-во Нац. академії держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького, 2005. – 355 с.

- Колоденський (кв. с. Колоденський Староконстантинопольського повіту), ротмістр В. В. Корабчевський. Пости: Глінчукський, Збаразький, Колоденський.

- Трояновський (кв. с. Трояновський Староконстантинопольського повіту), ротмістр В. В. Корабчевський. Пости: Мусоровецький, Шимковецький, Трояновський.

- Кутковецький (кв. при с. Кутківцях Кам'янець-Подільського повіту), ротмістр К. А. Івойлов. Пости: Верещакський, Лопушанський, Кутковецький.

- Люзінський (Люлинський) (кв. с. Люзінський Кам'янець-Подільського повіту), штабс-ротмістр Я. М. Іванов. Пости: Кутийський, Москалевецький, Люлинський.

- Щасновецький (кв. с. Щаснове), штабс-ротмістр Є. М. Кордзая. Пости: Пальчинецький, Трьохпальський, Щасновецький.

2-й відділ (м. Волочиськ, Проскурівського повіту), підполковник В. В. Гловачевський.

Загони:

- Ожиговецький (кв. м. Ожигівці Проскурівського повіту), штабс-ротмістр А. М. Таушев. Пости: Новогребельський, Почапинецький, Ожиговецький.

- Волочиський (кв. м. Волочиськ), штабс-ротмістр О. М. Дробов. Пости: Дорофіївський, Вочковецький, Волочиський.

- Мартинковський (пост Мартинковський поблизу м. Сатанова Проскурівського повіту), штабс-ротмістр О. М. Єрмолов. Пости: Каневський, Мисловецький, Мартинковський.

- Тарнорудський (кв. м. Тарноруда Проскурівського повіту), ротмістр А. А. Ерігов. Пости: Мальчевський, Постоловський, Тарнорудський.

- Чорноострівський залізничний (кв. м. Чорному Острові Проскурівського повіту), ротмістр Я. Я. Ротенберг. Пости: Чорноострівський.

3-й відділ (м. Гусятин, Подільської губ., Кам'янецького повіту).

Підполковник Д. І. Толкушін.

Лазаретне відділення (кв. м. Гусятин).

Загони:

- Куровський (кв. с. Куровка). Ротмістр М. Є. Івойлов. Пости: Зайчківський, Коверінський, Куровський.

- Сатановський (кв. м. Сатанові Проскурівського повіту), ротмістр В. Х. Ізмаїлович. Пости: Белковський, Становецький, Сатанівський.

- Колокольцевський (кв. п. Колокольцевський), ротмістр О. П. Пехов. Пости: Збегловський, Кренцилівський, Колокольцевський.

- Голенищівський (кв. с. Голеницево), штабс-ротмістр П. П. Афросімов. Пости: Жарнівський, Кузьминчиківський, Голенищівський.

• Гусятинський (кв. м. Гусятин Кам'янецького повіту), ротмістр А. С. Шуневич субалтерн-офіцер того ж загону – поручик Д. М. Логафет. Пости: Боднарівський, Жельський, Гусятинський.

4-й відділ (м. Ляцкорунь Подільської губ., Кам'янецького повіту). Підполковник М. Н. Сапунов.

Загони:

• Шидловецький (при с. Шидлівці Кам'янецького повіту), штабс-ротмістр І. О. Мельницький. Пости: Зеленський, Криківський, Шидловецький.

• Збриський (кв. м. Збриж), штабс-ротмістр А. В. Кокушкін. Пости: Девітовський, Сокиринецький, Збриський.

• Волохський (при с. Волохи), штабс-ротмістр А.Р. Дунтен. Пости: П'ятничанський, Ярославський, Волохський, Бережанський.

• Ляцкорунський (при м. Ляцкорунь Кам'янець-Подільського повіту), ротмістр К. О. Дост. Пости: Підпилипський, Пуклякський, Ляцкорунський.

Командири бригади:

– п-к В.І. Вейс (24.03.1889-28.04.1895 рр.).

– п-к В.І. Булацель (5.05.1895-1896 рр.).

– п-к О.А. Чегрінцев (5.01.1896-18.12.1900 рр.).

– г/м-р С.П. Щеголев (19.01.1901-27.12.1902 рр.).

– п-к І.І. Мачінській (27.12.1902-01.12.1908 рр.).

– п-к М.М. Дмитрієв (01.12.1908-1911 рр.).

– п-к Г.В. Миколаїв (25.02.1911- 1916 рр.)⁹.

Перший відділ Хотинської бригади охороняв кордон, який проходив по Подільській губернії.

Хотинська бригада прикордонної варті була сформована з 5-го відділу Волинської та 1, 2, 3 відділів Скулянської бригад і заснована 26 травня 1889 року.

Бригада увійшла до складу Бессарабського митного округу і охороняла кордон з Австро-Угорщиною та Румунією (1889-1896 років).

Після реорганізації митних округів бригада була підпорядкована начальнику новоствореного Радомського митного округу (1896-1899). 1 лютого 1899 року з утворенням прикордонних округів Хотинська бригада увійшла до складу 4-го округу ОКПВ (1899-1909 років).

З введенням єдиної нумерації частин прикордонної варті у 1909 році Хотинська бригада прикордонної варті була перейменована в 20-у прикордонну Хотинську бригаду того ж округу (1909-1914 років).

9 Чернушевич Справочная книга по личному составу ОКПС с кратким квартирным штатным расписанием сего корпуса / Чернушевич. – СПб: типогр. штаба ОКПС, 1904.

Склад бригади в 1899-1914 роках:

- Штаб (м. Новоселиця, Бессарабської губ. Хотинського повіту).
- Навчальна команда – 1 (м. Новоселиця).
- Лазарет медичний – 1 (м. Новоселиця).
- Лазарет ветеринарний – 1 (м. Новоселиця).
- Збройна майстерня – 1 (м. Новоселиця).
- Відділів – 4.
- Загонів – 18.
- Постів – 76.

Дислокація відділів, загонів і постів бригади:

1-й відділ (с. Ісаківці, Кам'янецького повіту) – підполковник М. Н. Дядик.

Загони:

– Шустовецький (кв. с. Шустівці), ротмістр К. О. Закієв. Пости: Залуцький, Ніверський, Чернокозинецький, Шустовецький.

– Завальський (кв. с. Завалля), ротмістр П. В. Орлов. Пости: Вільнянський, Кудринецький, Мілівецький, Ластівецький, Завальський.

– Ісаковецький (кв. с. Ісаковці), штабс-ротмістр Б. Н. Фосс. Пости: Бобровський, Мамалізький, Вітковецький, Ісаковецький.

– Кам'янецький летючий (кв. м. Кам'янець-Подільський), ротмістр М. П. Відмедев. Пости: Кам'янець-Подільський.

Командири бригади:

- п-к (з 1885 року) Л. Л. Вінницький (24.03.1889 - 28.01.1894 рр.).
- г/м-р (з 1896 року) В. О. Бобинський (28.01.1894 – 1901 рр.).
- г/м-р (з 1906 року) А. О. Дмитрієв (14.12.1901 - 20.12.1908 рр.).
- г/м-р (з 1912 року) М. І. Виграїв (20.12.1908 - 01.1914 рр.).
- п-к М. М. Микулин (10.01.1914 - 6.02.1916 рр.)¹⁰.

Волочиська бригада розташовувалася вздовж митного кордону у 2 лінії. Кордон захищали 2 ешелонами відносно до штату затвердженого 29 березня 1889 року. Дислокація рот, загонів бригади прив'язувалася до населених пунктів, жителі яких вели інтенсивну прикордонну торгівлю до шляхів з'єднань. Обов'язковим було розташування прикордонних постів навпроти австрійських митниць.

Основним підрозділом округу вважався загін. Загони у свою чергу входили в роти. До складу роти входило 2-3 загони, а вони у свою чергу включали 15-20 постів. Ротами командували вахмістри і унтер-офіцери. Охоронювана загоном ділянка кордону називалася дистанцією загону. Кожен загін охороняв дистанцію 80-150 верст. Дистанції склалися з роз'їздів, а останні з ділянок поручалися для охорони вартовим. Всі ділянки

¹⁰ Историческая справка Хотинской бригады отдельного корпуса пограничной стражи. – СПб: типогр. штаба ОКПС, 1904.

позначалися віхами або особливими стовпами з номерами № 4-5 кінець 4 і початок 5 ділянки та охоронялися цілодобово¹¹.

Розподіл сил і засобів для охорони кордону та види нарядів визначав командир загону. Загонових офіцерів в ОКПВ налічувалося близько 570 осіб. Загони склалися з рот.

Служба на кордоні поділялась на сторожову: спостереження і контроль за особами, які перетинали кордон і недопущення її порушення в невідновлених місцях. Крім того, розвідувальна діяльність (агентурна і військова).

Основними видами нарядів були часові на кордоні, секрет, кінний роз'їзд (патруль), летючий загін, часовий у митній рогатці, черговий у поста. Охорона кордону будувалася з трьох ліній, на кожну покладались відповідні завдання: перша – варти і загони, що виконували обов'язки безпосередньо біля лінії кордону і займалися охороною кордону. Друга – варти і загони, які виставлялись лише на окремих, особливо небезпечних напрямках і використовувались для контролю в прикордонній смузі. Третя – рухомі колони або «летучі загони», що висилалися з резервів для контролю за службою прикордонних нарядів, пошуку і затримання контрабандистів, а також бродяг, дезертирів та інших порушників. Дороги і тропи, які знаходилися поряд з кордоном, називалися патрульними і стороннім їздити та ходити по ним заборонялося.

Старший поста і командир загону займалися організацією вартової служби, виставляли наряди чисельністю від 1 до 5 стражників. Піші чини несли охорону постів, а кінні стражники здійснювали роз'їзди між постами. До завдань кінних стражників входили виявлення і затримання контрабандистів та порушників кордону, які намагалися провратися через стаціонарні пости. Особливо важливим завданням було недопущення провезення забороненої літератури¹².

Щільність її була різною: 6 рядів на версту. Охорона ділянок здійснювалася в нічний і денний час. Середня тривалість служби на кордоні складалася від 9 до 12 годин на добу.

Прикордонна варта в ході служби зобов'язана була стежити за станом прикордонної лінії, станом прикордонних знаків, патрульних доріг, прикордонних ровів.

В кінці XIX ст. увійшов у використання слідовий ліхтар. У травні 1894 року штаб ОКПВ наказав усім постам мати 2-3 сторожові собаки. На

11 Историческая справка Волочической бригады отдельного корпуса пограничной стражи. – СПб: типогр. штаба ОКПС, 1907.

12 Иванова Т. В. Совершенствование пограничного и таможенного надзора в пунктах пропуска через Европейскую границу Российской империи (1893 1914) / Т. В. Иванова. – М., 2002.

кордоні почали з'являтися спостережні вежі висотою 3-4 м. У 1898 році був організований прикордонний нагляд на залізницях залізничними загонами. Як засіб зв'язку використовувалися в основному сухі гілки та очерет, голубину пошту, почали застосовувати оптичний телеграф.

У 1897 році вийшла інструкція про використання зброї. Нова інструкція допускала використання зброї при порушеннях кордону після двох вигуків «Стій» та попереджувального пострілу, а також при нападі на наряд.

Корпус комплектувався нижніми чинами на основі військової повинності, але вимоги до новобранців пред'являлися більш високі. Готували їх до служби 2 місяці. ОКПВ мав лише кілька навчальних закладів і поповнювався, в основному, офіцерами військових, морських відомств і козацьких військ, а з 1912 року – випускниками училищ¹³.

Центрального постачання частин і підрозділів не було, не існувало тилової служби в округах і бригадах. Для організації харчування особовий склад об'єднувався в «артіль», куди здавались «кормові гроші», що отримувались на руки. Керівника артілі, який організовував закупку продуктів і слідував за закладкою їх у загальний котел, вибирали члени артілі. На гроші солдат зобов'язаний був купувати білизну, взуття, кожух, гімнастерку та весь інший одяг, необхідний для служби. На обслуговування коней (підкови, зброю тощо) видавались «ковочні гроші»¹⁴.

Важливою віхою в упорядкуванні служби на кордоні стало прийняття «Інструкції для ревізії прикордонної варті» (1876 рік), «Правил про Окремий корпус прикордонної варті» (1910 року) і «Інструкції служби чинів Окремого корпусу прикордонної варті» (1912 року). У них були зведені воедино всі правові акти, прийняті щодо прикордонної варті, регламентована служба з охорони кордону. З їх прийняттям було завершено створення нормативно-правової бази служби чинів корпусу¹⁵.

Отже, складність завдань із забезпечення безпеки кордонів держави, необхідність комплексного їх вирішення визначили виділення ОКПВ у відносно самостійну структуру. ОКПВ за своєю формою представляв військову організацію, але, по суті, мав свою оригінальну (прикордонну) структуру: управління корпусу – прикордонний округ – прикордонна бригада – відділ – загін – пост. Командир корпусу в одній особі об'єднував військового і оперативного начальника. Активно в практику охорони кордону впроваджувалася розвідувальна служба, що виділялася в якості основної і підкріплювалася сторожовою службою.

13 Отчеты по Отдельному корпусу пограничной стражи за 1897, 1899, 1901 гг. – СПб, 1898, 1900, 1902.

14 Боярский В. И. На стороже Руси стоятъ / В. И. Боярский. – М.: Граница, 1992. – 350 с.

15 РДВІА, ф. 4888, оп 2, спр. 4, 156 арк.

Анна Ніколаєва,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕНІТЕНЦІАРНІ ЗАКЛАДИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

Стаття присвячена темі пенітенціарних закладів другої половини ХІХ ст. у Кам'янці-Подільському, а саме новій губернській в'язниці, яка почала працювати у 1859 р., та виправній арештантській роті (з 1870 року – відділенню) цивільного відомства, яку відкрили у 1852 р. У дослідженні використані переважно відомості та статистичні дані зі щорічних губернаторських звітів – «Обзоров Подольской губернии».

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, в'язниця, пенітенціарні заклади, арештантська рота, арештантське відділення.

На початок ХІХ ст. тюрми Росії перебували в жахливому стані: засуджені відбували довгі строки, а потік нових арештантів з кожним роком збільшувався. Місця позбавлення волі не могли вже вмістити всіх засуджених, тому виникла потреба в їхній модернізації, а також у зміні законодавства.

Історія тюремної системи Російської імперії фіксує кілька хвиль реформування. Перша хвиля припала на перші десятиліття ХІХ ст., коли імператор Олександр І зацікавився новими європейськими віяннями і дозволив створити «Попечительське над тюрмами товариство», діяльність якого яскраво відобразилась в історії російських в'язниць. Наступна хвиля припала на час правління імператора Миколи І, який запровадив арештантські роти та був прихильником військового режиму у в'язницях. Третя хвиля припала на час правління імператора Олександра ІІ, царя-реформатора, який продовжив справу батька і зробив багато для пом'якшення тюремного законодавства.

У Кам'янці-Подільському місцем для розташування в'язниці було обрано Старий замок, який у 1812 році втратив військовий статус¹. Ново-

1 Извещение генерал-кригс-комиссара Татищева А. И. Комиссариатской экспедиции об упразднении Каменец-Подольский крепости и перевозе артиллерии в г. Хотин. 14.03.1812 г. // РГВИА. Ф. 396. Оп. 4. Д. 296. 1 л. за Скрипник А. Ю. Влияние российской присутности у Правобережной Украины на инкорпорацию региона наприкінці ХVІІІ – середини 60-х рр. ХІХ ст.// <http://kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10/%D0%A1%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BF%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%90.%D0%AE-%D0%>

створена губернська в'язниця з самого початку не відповідала вимогам, які були зазначені в трьох основних документах:

- «Правила для Попечительского о тюрьмах общества»² (1819 р.);
 - «О планах тюремным уездным зданиям»³ (1821 р.);
 - «Инструкция смотрителю тюремного замка»⁴ (1831 р.)
- і мали на меті вдосконалити місця позбавлення волі.

Про стан кам'янецького «крепостного тюремного замка» у 1829-1830 рр. красномовно свідчить рапорт міського архітектора Подільському губернатору: «... Как таковые строения по тесноте своей, ветхости и неудобствам... с большими даже издержками и трудностями не могут быть переделаны и приведены в требуемое и быть долженствующее по инструкции устройство, что желая иметь оные в таком виде и порядке, следует все строения тюремные снести до фундамента и построить новое тюремное здание сходно плану и распоряжению Высочайшему для всей империи изданному...»⁵.

Перебудова в'язниць імперії практично не була проведена, але Кам'яницю все ж «пощастило» і в місті з'явилась новий «тюремный замок», який почав діяти у 1859 році. В'язниця розташовувалась на Польських фільварках, наприкінці сучасної вулиці Нігинське шосе (у дворі за будинками №№ 57, 59). Зображення ділянки, де розташовувалась в'язниця, у різні роки міститься у додатку №1.

Відомості про нову в'язницю містяться в кількох звітах подільського губернатора – «Обзор Подольской губернии». У звіті за 1883 рік є така інформація: «Все тюремные здания Подольской губернии, за исключением Каменецкой тюрьмы, не отличаются большими размерами и прочностью, а также необходимыми приспособлениями, по внутреннему их расположению, для предназначенной цели, следствием чего размещение заключенных, по родам преступлений, почти невозможно; разделение же по полу и возрасту и содержание важных преступников отдельно от остального общества арестантов, хотя и достигается, но не всегда и с затруднениями. Поэтому неудобства эти не могли не отразиться на заключенных, как в физическом, так и в нравственном отношении. Вредно влияя, с одной стороны, на организм, вследствие невозможности применять к их

[B4%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D0%B4%D0%BE-%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%86%D1%80%D0%B4%D0%B8.pdf](#)

2 ПСЗ – Собр.І. – Т. XXVI. – СПб, 1830 – № 27895

3 ПСЗ – Собр.І. – Т. XXVII. – СПб, 1830 – № 28617

4 Лопато Т.М. (сост.) Сборник узаконений и распоряжений по тюремной части – Пермь: Типо-Литография Губернского Правления, 1903. – С.4-25

5 Геровська О. Кам'янець-Подільська фортеця як в'язниця / О. Геровська. – Кам'янець-Подільський вісник. – 1995. – 22 квіт.

жизни гигиенические правила, а с другой – на поведение, по невозможности устранить сообщничество их с людьми окончательно испорченными и деморализующими товарищей своих по заключению.

Что же касается Каменецкой тюрьмы, построенной в 1859 г., вместимостью на 300 человек, то, благодаря обширности здания, все упомянутые неудобства устранены и она в настоящее время, в состоянии помещать в случае надобности даже до 500 человек арестантов.

Особенное внимание обращает на себя, в деле производства работ, арестанты Каменецкой тюрьмы, как располагающее более других свободными помещениями, – следствием чего в ней устроены следующие мастерские: сапожная, портняжная, кузнечная и столярная, которые и снабжены всеми нужными инструментами и в некоторых изготавливаются, по мере необходимости, казенно арестантские вещи как-то: посуда, одежда, обувь и т.п. предметы...»⁶.

В «Обзоре Подольской губернии за 1888 год» є цікаві свідчення про санітарний стан в'язниць, в тому числі Кам'янецької: «...Более других в губернии, удовлетворяюще санитарным требованиям является Каменецкая губернская тюрьма. В отчетном году всех арестантов в ней содержалось 2.095 человек, в среднем вывод по 382 человека ежедневно.

Жилых камер устроено в этой тюрьме (без коридоров, служб, карцеров, столовых и мастерских) 51, в коих заключается 1.289 куб. саж. (9.693,28 куб. метра) воздуха, так что в отчетном году на каждого арестанта приходилось по 3, 37 куб. саж. (25, 24 куб. метра). Камеры, светлые, сухие и теплые, но, к сожалению, нельзя ничего сказать хорошего о воздухе. Плохое его состояние является исключительно результатом ненадлежащего устройства отхожих мест, с ямами, помещающимися в земле и устроенными по выгребной системе, что в 3-хэтажном здании, с клозетами в каждом этаже, естественно распространяет миазмы по всему зданию. Переустройство отхожих мест является, поэтому делом не отложным.

Для прогулки, арестанты выводятся партиями на тюремный двор, обнесенный со всех сторон каменной оградой; двор этот не имеет никакой растительности и он слишком мал сравнительно с содержащимся в тюрьме количеством арестантов.

При тюрьме, в отдельном помещении, находится баня, которой ежедневно пользуются арестанты. Одеждой и обувью арестанты снабжаются соответственно времени года; белье меняется раз в неделю. Пищу арестанты получают в общем здоровую и питательную.

6 Обзор Подольской губернии за 1883 год. – С. 33-35.

*Повні дані про суми, витрачених на ремонтні роботи наведені у даній статті у таблиці №2.

Все, что сказано о содержании арестантов в Каменецкой тюрьме относится и ко всем остальным тюрьмам в губернии...»⁷. Тут же є інформація про кількість арештантів у Кам'янецькій в'язниці: будинок побудований на 400 осіб, може утримуватись за наявними кубічним вмістом повітря – 385 осіб, утримувалося арештантів у поточному році в середньому на день – 391, число арештантів, яке перевищило норму – 6 осіб⁸. Ці дані дещо суперечать інформації з «Обзора Подольской губернии за 1883 год», наведеним вище.

«Обзоры Подольской губернии» розповідають нам також про щорічні ремонтні роботи в приміщеннях Кам'янецької в'язниці. Найбільш масштабні роботи були проведені у 1881 (на 12862 руб. 60 коп.) та у 1908 рр. (на 10000 руб.)*.

Відомо, що в в'язниці існувала до 50-тих років ХХ ст. У радянський час в ній розміщувався бупр – будинок примусових робіт⁹.

Окрім губернської в'язниці в місті з 1852 року існував ще один виправний пенітенціарний заклад – арештантська рота цивільного відомства. Вона з'явилась в Кам'янці-Подільському на основі указу Миколи I від 30 липня 1852 року. В документі сказано: «Государь Император Высочайше повелеть соизволил: сформировать ныне же в Каменец-Подольске арестантскую роту гражданского ведомства, ограничив ее впредь до устройства постоянного помещения половинным составом, соответственно вместимости приiskanного для временного ее помещения частного дома»¹⁰. В іншому нормативному акті, датованому 5 травня 1855 роком, «О форме пуговиц офицерам и нижним чинам военно-рабочих рот Путьей Сообщения и арестантских рот гражданского ведомства, и о присвоении №№ арестантским ротам гражданского ведомства» Кам'янець-Подільській арештантській роті було присвоєно номер – 29¹¹. У додатку №2 представлено зображення гудзиків, у додатку №2 – перелік арештантських рот цивільного відомства за номерами, взяті із зазначеного документа.

Ідея створення арештантських рот належала майбутньому російському імператору – великому князю Миколі Павловичу, який займав посаду інспектора з інженерної частини. У 1823 році він запровадив арештантські роти інженерного відомства з військовою дисципліною для «крепостных каторжных арестантов». З 1826 р. за зразком цих арештантських рот в Кронштадті і Свеаборзі були створені арештантські роти морського відомства. У 1827 р. Микола I прийняв рішення про поступове створен-

7 Обзор Подольской губернии за 1888 год. – С. 92-93.

8 Обзор Подольской губернии за 1888 год. – С. 93.

9 Будзей О. Вулицями Кам'янці-Подільського / О. Будзей. – Львів: Світ. – 2005. – С. 184

10 ПСЗРИ. Собр. II. – СПб, 1853. – Т. XXVII. – № 26496.

11 ПСЗРИ. Собр. II. – СПб, 1856. – Т. XXX. – № 29284.

ня у всіх губернських містах арештантських рот цивільного відомства. З наступного року всіх засуджених до заслання і спрможним працювати відправляли в арештантські роти¹².

Важливими документами, які врегулювали більшість питань пов'язаних з влаштуванням арештантських рот, стали «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных»¹³ і «Положение о исправительных арестантских ротах»¹⁴. Згідно зі статтею 34 «Уложения» виправні заходи «для людей не изъятых от наказаний телесных» передбачали «наказание от пятидесяти до ста ударов розгами через полицейских служителей и отдача на время в исправительные арестантские роты гражданского ведомства, с потерей всех особенных прав и преимуществ лично или же по состоянию или званию ему присвоенных»¹⁵. В «Положение о исправительных арестантских ротах» йдеться, що роти призначені для утримання та виправлення людей нижчих станів, які підпорядковані цивільному суду. Також документ містить наступну інформацію:

« 5. В арестанские роты поступают:

1) По приговорам суда преступники, подлежащие наказанию работами в сих ротах.

2) По распоряжению правительства, бродяги и беглые, показывающие себя из податного состояния или из разночинцев, до собрания об них справок.

3) По приговорам городских и сельских обществ, люди от развратной жизни впавшие в податные недоимки, для отработывания сей недоимки, и для нравственного их исправления.

4) По приговорам обществ и распоряжению помещиков, люди порочные для исправления в поведении.

Сии последние могут быть принимаемы в роты не более как на шесть месяцев...

6. Поступающие в роты должны быть не моложе семнадцати и не старше шестидесяти лет, притом без телесных недостатков, делающих их неспособными к работам...

11. Поступившие в роты арестанты из преступников, бродяг и беглых, отданных в наказание за бродяжничество или показавших себя непомнящими родства и за негодностью не поступивших в рекруты, зачисляются в арестанты первого разряда; люди, поступившие в роту за неплатеж податных недоимок, или назначенные в роту по приговорам обществ или

12 Реент Ю. А. История уголовно-исполнительной системы и органов юстиции России: учеб. / Ю. А. Реент. – Рязань: Академия ФСИН России, 2013. – 428 с.

13 ПСЗРИ. Собр. II. – СПб, 1846. – Т. XX. – № 19283.

14 ПСЗРИ. Собр. II. – СПб, 1846. – Т. XX. – № 19285.

15 ПСЗРИ. Собр. II. – СПб, 1846. – Т. XX. – № 19283.

по распоряжению помещиков для исправления, а равно и беглые, поступающее до собрания справок, зачисляться в арестанты второго разряда...

19. Арестанты второго разряда различаются от арестантов первого разряда одеждою по особо установленной форме. (Опис одягу арештантів міститься додатку №4).

57. Арестанты первого разряда, отличившиеся в течении друхлетнего пребывания в роте добрым поведением, исполнением обязанностей веры и прилежанием к труду или успехами в изучении мастерства, перечисляются в особый отряд исправляющихся арестантов; арестанты второго разряда могут быть по тем же причинам, перечислены в сей отряд после годового в роте испытания...»¹⁶.

Интерес викликають законодавчі акти 60-тих років XIX ст. Вони відображають реформування тюремної системи Олександром II. У 1862 р. вийшов указ «О том, чтобы арестантам, поступившим в арестантские роты гражданского ведомства на краткие сроки, с возвращением потом в общества, не брить половины головы»¹⁷. Цей указ демонструє певну турботу про людей, які повертаються у суспільство після відбування покарання. У 1863 р. прийнято указ «О некоторых изменениях в существующей ныне системе наказаний уголовных и исправительных»¹⁸, який розширював перелік груп людей, до яких більше не могли застосовувати тілесні покарання, в тому числі повністю забороняв застосовуватись їх до жінок. Цей же документ заборонив використовувати клейма для позначення злочинців, обмежував максимальний термін перебування в арештантській роті 4 роками, навіть для тих злочинців, яких раніше засуджували на 10-12 років перебування у виправних арештантських ротах. Наступним документом стало положення Комітета Міністрів «О временных правилах для управления арестантским ротами гражданского ведомства»¹⁹, в якому арештантські роти цивільного відомства передавались під керівництво губернаторів, і в якому йшлося про тимчасове збереження військового управління в ротах до особливого розпорядження. Відповідне розпорядження було прийнято у 1870 р. «О переименовании арестантских рот гражданского ведомства в исправительные отделения и о введении в них гражданского управления и вольнонаемного надзора»²⁰.

Після того як у 1859 р. запрацювало нове приміщення в'язниці на Польських фільварках, арештантську роту розмістили в стінах Старого замку. Багато відомостей про повсякденність цієї роти є в статті О. Ге-

16 ПСЗРИ. Собр. II. – СПб, 1846. – Т. XX. – № 19285.

17 ПСЗРИ. Собр. II. – СПб, 1865. – Т. XXXVII. – № 38570.

18 ПСЗРИ. Собр. II. – СПб, 1866. – Т. XXXVIII. – № 39504.

19 ПСЗРИ. Собр. II. – СПб, 1867. – Т. XXXIX. – № 40643.

20 ПСЗРИ. Собр. II. – СПб, 1874. – Т. XLV. – № 48206.

Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника — ровської «Кам'янець-Подільська фортеця як в'язниця»²¹. Але вважаю за потрібне доповнити ці данні показовою статистикою.

Мною були опрацьовано двадцять «Обзоров Подольской губернии» (за 1883, 1885, 1886, 1887, 1888, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1903, 1905, 1908 pp.). В кожному описі є розділ, присвячений в'язницям губернії та виправному арештантському відділенню (так арештантська рота цивільного відомства стала називатись з 31 березня 1870 р.²²). Також наприкінці кожного звіту є «Ведомость о числе арестантов за текущий год», на її основі сформована наступна таблиця:

Таблиця №1 Кількість арештантів у Кам'янецькому виправному арештантському відділенні.

Рік	Було арештантів на початку року	Додалось	Вибуло	Втекло/спіймано	Залишилось
1883	178	252	241	5/4	184
1885	188	141 (144 в тексті «Обзора»*)	142	Інформація відсутня	187
1886	187	136 (133)	154	Інформація відсутня	169
1887	169	132 (152)	Інформація відсутня	Інформація відсутня	203
1888	203	76 (77)	Інформація відсутня	Інформація відсутня	179
1890	180	189 (198)	Інформація відсутня	Інформація відсутня	239
1891	239	189	173	Інформація відсутня	255
1892	255	160 (156)	176	Інформація відсутня	239
1893	239	171	194	Інформація відсутня	216
1894	216	204	299	Інформація відсутня	121

21 Геровська О. Вказ. праця.

22 ПСЗРИ. Собр. II. – СПб, 1874. – Т. XLV. – № 48206.

1895	121	145	125	Інформація відсутня	141
1896	141	176	187	Інформація відсутня	130
1897	130	236	163	Інформація відсутня	203
1898	203	203	141	Інформація відсутня	265
1899	265	175	267	Інформація відсутня	177
1901	152	205	132	Інформація відсутня	225
1902	225	184	182	Інформація відсутня	227
1903	Інформація відсутня	Інформація відсутня	Інформація відсутня	Інформація відсутня	234
1905	Інформація відсутня	Інформація відсутня	Інформація відсутня	Інформація відсутня	227
1908	221	250	190	Інформація відсутня	281

* Опрацьовуючи статистичні дані, мною була помічена невідповідність позначення кількості арештантів в тексті «Обзора» та «Ведомости».

З таблиці видно, що число арештантів значно коливалось: найменше арештантів було у 1895 р. – 121 особа, 1896 р. – 141 особа та у 1897 – 130 осіб. Найбільша кількість арештантів припадає на 1908 рік – 281 особа.

З приводу того, на скільки арештантів було розраховане Кам'янецьке арештантське відділення, в джерелах фігурує дві цифри: 250 осіб²³ та 100 осіб²⁴.

Варто зазначити, що в «Обзорах Подольской губернии» за 1888, 1891 в підрозділі «Арестанты, тюремные замки и исправительное арестантское отделение» міститься інформація про те, що Головне тюремне управління (ГТУ), відправляло арештантів засуджених у Подільській губернії не

23 Державний архів в АР Крим, ф. 162, оп. 2, д. 806. Ведомость о распределении преступников по арестантским работам. Список арестантских отделений. 18.05.1880 – 16.06.1880. За Островский А. А. Распределение арестантов по арестантским исправительным отделениям // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Юридические науки. – 2016. – Т. 2 (68), № 2. – С. 122.

24 ПСЗРИ. Собр. II. – СПб, 1874. – Т. XLV. – № 48206.

лише до Кам'янецького виправного відділення, а й до подібних закладів в інших губерніях:

- у 1888 р.: в Херсонське (41 особа), Київське (24 особи), Курське (7 осіб), Архангельське (5 осіб) та Санкт-Петербурзьке (3 особи)²⁵;
- у 1891 р.: в Санкт-Петербурзьке (1 особа), Курське (1 особа), Київське (2 особи), Архангельське (4 особи)²⁶;
- у 1892 р.: в Санкт-Петербурзьке (2 особи), Архангельське (2 особи)²⁷;
- у 1893 р.: в Санкт-Петербурзьке (1 особа), Архангельське (3 особи); Київське (1 особа)²⁸;
- у 1894 р.: Санкт-Петербурзьке (1 особа), Херсонське (5 осіб)²⁹;
- у 1895 р.: Херсонське (2 особи)³⁰.

В «Обзорах Подольской губернии» також представлений кошторис щорічних ремонтних робіт у приміщеннях відомства Міністерства внутрішніх справ. У наступній таблиці є порівняння витрат на ремонтні роботи на виправне арештантське відділення, Кам'янецьку в'язницю та губернаторський будинок.

Рік	Сума, витрачена на ремонт виправного арештантського відділення	Сума, витрачена на ремонт Кам'янецької в'язниці	Сума, витрачена на ремонт губернаторського будинку
1881	Відсутні дані	12862 руб. 60 коп.*	Відсутні дані
1883	Не вказано	3252 руб. 28 коп.	2900 руб. 0 коп.
1885	Не вказано	3800 руб. 92 коп.	2200 руб. 0 коп.
1886	Не вказано	1346 руб. 0 коп.	4783 руб. 11 коп.
1887	Не вказано	2029 руб. 20 коп.	3418 руб. 82 коп.
1888	Не вказано	1631 руб. 39 коп. 2540 руб. 39 коп.**	650 руб. 0 коп.
1889	180 руб. 0 коп.	320 руб. 0 коп.	250 руб. 0 коп.
1890	200 руб.0 коп.	1210 руб. 0 коп.	400 руб. 0 коп. 164 руб. 72 коп.***
1891	880 р. 14 коп.	1069 руб. 90 коп.	500 руб. 0 коп.
1892	326 руб. 93 коп. 750 руб. 0 коп.****	1157 руб. 19 коп.	400 руб. 0 коп.

25 Обзор Подольской губернии за 1888 год. – С. 63.

26 Обзор Подольской губернии за 1891 год. – С. 77.

27 Обзор Подольской губернии за 1892 год. – С. 78.

28 Обзор Подольской губернии за 1893 год. – С. 76.

29 Обзор Подольской губернии за 1894 год. – С. 85.

30 Обзор Подольской губернии за 1894 год. – С. 108.

1893	300 руб. 0 коп. 250 руб.0 коп. ****	1059 руб. 64 коп.	400 руб.*****
1894	192 руб. 31 коп. 106 руб.0 коп. ****	1117 руб. 69 коп.	310 руб. 0 коп.
1895	650 руб. 0 коп.	861 руб. 0 коп.	2000 руб.0 коп.
1896	800 руб. 0 коп.	1040 руб. 0 коп.	2000 руб. 0 коп.
1897	450 руб. 0 коп.	900 руб.0 коп.	2000 руб.00 коп.
1898	425 руб.0 коп.	725 руб.0 коп.	800 руб. 0 коп.
1899	770 руб. 0 коп.	930 руб. 0 коп.	600 руб. 0 коп.
1901	400 руб.0 коп.	1150 руб. 0 коп.	1000 руб 0 коп.
1902	300 руб. 0 коп.	742 руб. 0 к.	3133 руб.74 коп.
1903	564 руб. 0 коп.	600 руб. 0 коп.	200 руб. 0 коп.
1905	444 руб. 42 коп.	951 руб. 35 коп.	600 руб. 0 коп.
1908	450 руб.0 коп.	300 руб. 0 коп. 10000 руб. 0 коп.*****	650 руб. 0 коп.
Загалом	7332 руб. 80 коп. 1106 руб. 0 коп.*****	51596 руб. 55 коп.	28569 руб. 65 коп.

*Гроші виділені на добудову лівої половини будівлі Кам'янецької в'язниці. Роботи були завершені у 1883 р., залишок у розмірі 204 р. 11 коп. були внесені в Головне казначейство.

** Гроші на роботи по розширенню Кам'янецького тюремного замку. Решта у розмірі 6 руб. 96 коп. пішли на державний дохід.

*** На влаштування електричних дзвінків та дрібний ремонт.

**** На ремонт стін «колишньої турецької фортеці».

***** Сума лишилась не використаною.

***** На капітальний ремонт в'язниці.

З таблиці стає зрозуміло, на арештантське відділення витрачались значно менші кошти, ніж на ремонт в'язниці чи губернаторського будинку. Але потрібно віддати належне тому факту, що ремонтні роботи все ж проводились, і не лише у внутрішніх будівлях, а й сам замок намагались тримати в прийнятному стані. О. Геровська у своїй статті зазначає: «У 1892 році, під час одного з ремонтів, щоб підтримати башти південного бастиону, були зроблені гонтові покрівлі над баштами Папською, Ковпак, Тенчинською та Ляською»³¹.

31 Геровська О. Вказ. праця.

З «Обзора Подольской губернии за 1888 год» стає відомо, що саме в цьому році у в'язницях Подільської губернії була запроваджена особлива вільнонаймана тюремна охорона, а військові караули були зняті. «Смотрители» в'язниць були перейменовані в начальників в'язниць.

Так у Кам'янецькій в'язниці управління виглядало так:

- Старших наглядачів – 3.
- Старша наглядачка – 1.
- Молодших наглядачів – 23.
- Молодша наглядачка – 1.

У виправному арештантському відділенню:

- Старших наглядачів – 2.
- Молодших наглядачів – 12.

Заробітна платня в Кам'янецькій в'язниці складала:

- Старший наглядач – по 240 руб. на рік.
- Старша наглядачка – по 200 руб. на рік.
- Молодший наглядач – по 180 руб. на рік.
- Молодша наглядачка – по 150 руб. на рік.

Заробітна платня в виправному арештантському відділенні складала:

- Старший наглядач – одному 240 руб. на рік, другому – 200 руб. на рік.
- Молодшим наглядачам – по 180 руб. на рік.

Всі тюремні наглядачі, незалежно від суми платні, отримували від казни мундирну одягу та озброєння.

Кожен «Обзор» в підрозділі «Арестанты, тюремные замки и исправительное арестантское отделение» містить інформацію про казенні та суспільні роботи, які виконували арештанти за оплату. Так, в «Обзоре Подольской губернии за 1899 год» є найбільш докладний опис таких робіт: «Во всех тюремных замках губернии, а также в Каменец-Подольском исправительном арестантском отделении, арестанты в отчетном году были высылаемы на платные работы, как общественные, так и казенные. Из заработанных арестантами в отчетном году 22 481 руб. 52 коп. поступило, на основании 359 и 361 ст. XIV т. Устава о содержащихся под стражею (изд. 1890 года) 7941 руб. 28 коп. в пользу самих арестантов, 7223 руб. 18 коп. – в доход казны и 7315 руб. 06 коп. – на удовлетворение разных расходов по тюрьмам. Сравнительно с предыдущим годом, общая сумма заработанных арестантами денег в отчетном году представляет уменьшение, а именно на 1265 руб. 51 коп. или на 5,3%.

Из общей суммы – 22482 руб. 52 коп. заработанных арестантами в отчетном году – 3502 руб. 73 коп. или 15,6% выручено было ими за внутренние работы, то есть работы производимые в стенах тюрьмы; ткацкие, портняжные, сапожные, столярные и разные другие работы вызываемые

хозяйственными потребностями самих же тюрем. Всю же остальную сумму – 18978 руб. 79 коп. составляющую 84,4% всех заработанных арестантами денег, арестанты выручили за работы наружные, среди которых первое место в отчетном году занимали земляные работы, работы на огородах, пила дров, переноска вещей и т.п., что дало арестантам заработка в общем до 16228 руб. 16 коп., остальная затем сумма – 2750 руб. 63 коп. получена арестантами от полевых работ – по сенокосу, жатве и уборке хлеба и т.п.

Главный заработок арестантов, содержащихся в Каменец-Подольском исправительном арестантском отделении составили наружные черные работы, как например очистка городских улиц и т.п. что дало в общем заработка в отчетном году 5 272 руб. 85 коп., затем – распила дров, за которую выручено в течении года 2142 руб. 84 коп., далее – работы на огороде – 1021 руб. 20 коп.; внутренние же работы (столярные, сапожные и т.д.) занимали в этом случае у арестантов названного отделения последнее место, и выручка от них определилась за год всего лишь в сумме 394 руб. 67 коп.»³².

Виправне арештантське відділення діяло в місті до 1914 року. В травні 1914 року міська дума одногосно постановила прийняти «турецьку фортецю» і планувала перевести її згодом у відання міста для збереження цінної пам'ятки Подільської старовини³³.

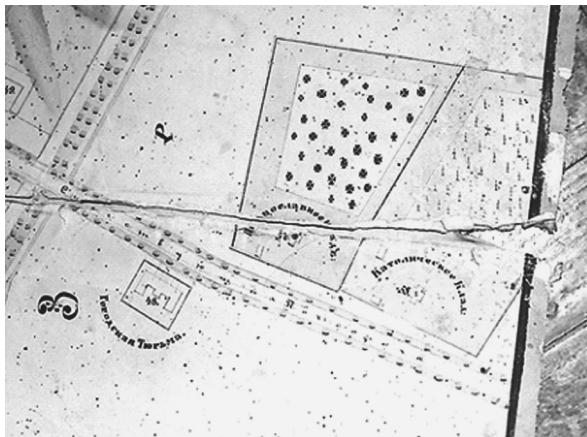
Таким чином, на прикладі двох виправних закладів: Кам'янецької в'язниці та арештантської роти (відділення) цивільного відомства ми можемо побачити як втілювались у життя реформи тюремної системи в Російській імперії. Оскільки за зразок були взяті європейська та американська пенітенціарні заклади, які були націленими на виправлення в'язнів та повернення їх у суспільство, тому нові місця ув'язнення багато в чому відрізнялись від старих закладів позбавлення волі. Поява нового приміщення губернської в'язниці на Польських фільварках з покращеними умовами перебування арештантів, постійними ремонтами, а також регулярні намаганнями ще більше вдосконалити наявну будівлю, говорять про певні позитивні зрушення в тюремній системі. Виправне арештантське відділення з військової дисципліною (до 1870 року) як заклад для найнижчих прошарків населення мав більше недоліків: на нього виділяли значно менше коштів, тут регулярно використовували тілесні покарання, бували роки, коли кількість в'язнів значно перевищувала допустиму кількість. Але реформаторський поштовх 60-х років XIX ст. демонструє нам пом'якшення режиму відбування покарання у в'язниці та арештантській роті. Для більш повного розкриття даної теми необхідні подальші дослідження.

32 Обзор Подольской губернии 1899 год. – С. 123-124.

33 Подолия. – 1914. – 14 трав. (№57).

Додаток №1

Зображення в'язниці на планах та мапах Кам'янця-Подільського

*Рис.1 Фрагмент плану середини XIX ст.
(з фондів К-ПДІМ-З, Док. Д-П №861)*

*Рис. 2 Фрагмент плану міста Кам'янця-Подільського
(Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга
по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. —
К.: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона . — 1913 г. — С. 872)*

Рис.3 Фрагмент аерофотозйомки 1944 р.

(з відкритого джерела <http://forum.zamki-kreposti.com.ua/topic/387->

Рис. 4 Сучасний вигляд ділянки

([https://www.google.com.ua/maps/@48.6920159,26.5733805,251m/
data=!3m1!1e3](https://www.google.com.ua/maps/@48.6920159,26.5733805,251m/data=!3m1!1e3)

Додаток №2

*Зовнішній вигляд гудзиків для офіцерів та нижчих чинів
арештантських рот цивільного відомства
(ПСЗРИ. Собр. II. — СПб, 1856. — Т. XXX. — Ч. 2. — С. 46)*

*Нисунекъ пуговицы
арештантскихъ ротъ
Гражданскаго вѣдѣства.*

Додаток №3

Перелік арештантських рот за номерами
(ПСЗРИ. Собр. II. — СПб, 1856. — Т. XXX. — Ч. 2. — С. 138-139)

Къ № 29284.—1855 Мая 5.

Высочайше утвержденное, 28 Апрелья 1855
года, росписание арештантскихъ ротъ граждан-
скаго вѣдомства, съ присвоеніемъ № №.

Наименованіе ротъ.	№ № ротъ.
Архангельская	1
Новгородская	2
Псковская	3
Смоленская	4
Московская	5
Ярославская	6
Костромская	7
Владимірская	8
Рязанская	9
Калужская	10
Тульская	11
Орловская	12
Нижегородская	13

Наименованіе ротъ.	№ № ротъ.
Казанская	14
Симбирская	15
Уфимская	16
Пермская	17
Тобольская	18
Томская	19
Цепзинская	20
Саратовская	21
Курская	22
Воронежская	23
Ставропольская	24
Харьковская	25
Кіевская № 1-го	26
Кіевская — 2-го	27
Екатеринславская	28
Каменецъ-Подольская	29
Кашинская	30
Пэнзильская	31
Одесская № 1-го	32
Одесская — 2-го	33
Херсонская	34
Таганрогская	35
Герць-Еникольская	36
Самферопольская	37

Додаток №4

*Описание одежды арестантов
арестантских рот гражданского ведомств
(ПСЗРИ. Собр. II. – СПб, 1848. – Т. XII. – № 21773)*

Для арестантов первого разряда.

Шапка из серого крестьянского сукна с двумя полосами. Крестообразно вшитыми из черного сукна.

Куртки и панталоны зимние серого крестьянского, а рукава в первой и знак на спине черного сукна.

Куртки и панталоны летние из равердука, а рукава в куртке и знак на спине из окрашенного черной краской равердука.

Для арестантов второго разряда.

Шапка, куртка и панталоны зимние, из серого крестьянского сукна; первые со вставкой четырех знаков, а вторая с знаком на спине черного сукна.

Куртка и панталон летние – из равердука со знаком к куртке на спине из окрашенного черной краской равердука.

Для арестантов отряда исправляющихся.

Шапка, куртка и панталоны зимние из серого крестьянского сукна, летние из равердука без знаков.

Владислав Берковський,
кандидат історичних наук,
директор Центрального державного
кінофотофоноархіву України
ім. Г. С. Пищенічного

«ЧЕЛОВЕКЪ БЕЗЪ ПРАВСТВЕННЫЙ ПОТЕРЯВШИЙ ЧЕСТЬ». КОНФЛІКТИ МІЖ ВЛАСНИКАМИ ТА УПРАВИТЕЛЯМИ ФІЛЬВАРКІВ У СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

Статтю присвячено взаєминам між власником та управителем магнатського фільварку в період 1860-1867 років. Представлено діяльність управителя маєтку Криворудки Заславського повіту, що належав до латифундії князів Сангушко.

Ключові слова: Сангушко, фільварок, конфлікт, панщина, управитель маєтку.

На середину ХІХ ст. основні економічні ресурси Правобережної України знаходилися в руках декількох десятків магнатських родів, які концентрували в своїх руках величезні земельні та людські ресурси¹. У власності польських магнатських родин, римо-католицьких костелів та дрібної почасті декласованої шляхти знаходилося від 4,3 до 6 мільйонів десятин землі². Одними з найбільших землевласників Південно-Східної Волині та Північно-Західного Поділля була родина князів Сангушко. Попри значні політичні та економічні втрати, викликані участю представників цієї князівської династії в польському повстанні 1830-1831 років, Сангушки й на середину ХІХ ст. вважалися одним з найзаможніших та впливовіших родів Правобережної України. Щоправда, через царський конфіскації від 24 грудня 1831 року, з Сангушківських маєтностей стягнуто було майже 60 тис. російських карбованців³.

- 1 Лисенко С. Правобережна шляхта (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / С. Лисенко. – Біла Церква, 2002. – С. 15.
- 2 Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 358-359.
- 3 Берковський В. Г. Місто Славути як центр магнатської латифундії князів Сангушко на Волині / В. Г. Берковський // Українська полоністика. – Житомир. – 2005. – Вип. 2. – С. 28-29.

Основу економічної могутності князівського роду Сангушків у середині – другій половині XIX ст. становило сільськогосподарське виробництво, розташоване на майже 100 тисячах десятин орної землі. Для організації ефективного управління та забезпеченням сталих фінансових прибутків ці землі було поділено між трьома економічними управліннями:

- А) Центральним, або славутським, до складу якого увійшло 14 фільварків;
- Б) Заславським – 21 фільварок;
- В) Білогородським – 26 фільварків⁴.

Крім того, з метою раціонального використання, як земельних, так і людських ресурсів, ще у 1846 року, в межах славутського та білогородського управлінь, кріпосних селян Сангушки переводять з панщини на чинш та вільнонайману працю. Причому слід відзначити, що й до цього панщина в славутських маєтностях Сангушків відзначалася достатньою поміркованістю в порівнянні з іншими магнатськими латифундіями. Зокрема на це вказує розпорядження про провадження панщини 1803 року. Також, до початку 1860-х років, за наказом центрального управління маєтностями князів Сангушко, проводиться відмежування князівських угідь від селянських, введення багатопільної сівозміни, впровадження системи почергової здачі селян у рекрути⁵. Ці нововведення дозволило збільшити прибутковість славутських маєтностей майже втричі.

Основним принципом організації господарської діяльності в аграрно-му секторі маєтностей князів Сангушко було передавання тих чи інших земель в посесійне володіння, в оренду або безпосереднє управління спеціально призначеної особи. Найбільш популярним способом, звісно, було орендне господарювання. Щоправда, земля передана в орендне господарювання все рівно перебувала під контролем спеціального представника князівської адміністрації – управителя.

Безпосереднє управління фільварковим господарством у князівських маєтностях здійснювалося управителями, які зазвичай походили з місцевої декласованої шляхти. З таким управителем, центральне управління князівських маєтностей укладало угоди на певний визначений час від 3 до 5 років, за певну платню. До обов'язків управителя належало організувати господарську діяльність фільварку, забезпечити стале надходження матеріальних та фінансових доходів. При цьому, враховуючи, що управи-

4 Berkowski W. Działalność gospodarza Sanguszków na Wołyniu w XVIII – XIX wieku. Latyfundium sławuckie / W. Berkowski // Wokół Sanguszków. Dzieje – sztuka – kultura. Materiały I Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej. – Tarnów, 2007. – S. 47-63

5 Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków (Rodzinny). – Sygn.121; Dębicki L. Pamiętka pogrzebu księcia Romana Sanguszki w Sławucie. Dnia 30 marca 1881 roku / L. Dębicki. – Kraków, 1881. – С. 15

тель був представником власника, безпосередній контроль за його діяльністю здійснювався доволі опосередковано та несистемно, принаймні в межах маєтностей князів Сангушко.

Саме через безсистемність та відсутність дієвого контролю за діяльністю управителів час від часу виникали конфлікти між власником маєтностей та його представником/управителем. Один з таких конфліктів виник у 1860-х роках між князями Сангушко та їхнім управителем фільварку в селі Криворудки Заславського повіту Лукою Конопацьким.

Договір на управління фільварком між князями Сангушко та Лукою Конопацьким було укладено ймовірно у 1860 році, принаймні на це управитель вказує у своєму листі від 28 березня 1863 року⁶. На жаль, збережені до сьогодні джерела не дозволяють визначити безпосередніх умов управління фільварком, зокрема розмірів платні, безпосередніх обов'язків. Тим не менше, з матеріалів справи, стає зрозуміло, що Лука Конопацький отримав право визначати завдання для відробітку селянами села Криворудки, здійснювати винайм персоналу до фільварку, призначати та знімати голів сільської общини.

Зазвичай безпосереднє управління маєтками особами, призначеними з волі власника, відзначалося досить чіткими нормами, гарним доглядом за селянами та фільварковим господарством. Однак, у випадку з Лукою Конопацьким ситуація виглядала інакше. Так, вже 2 лютого 1861 року князю Роману Владиславовичу Сангушко скаржиться пристав 1-го стану Заславського повіту Петро Вітківський на те, що через діяльність управителя фільварку села Криворудки надходять скарги селян. Зокрема, Конопацький не сплатив селянам за зведення буряків з полів до фільваркового двору. Більш того, до пристава дійшла інформація, про протиправний зв'язок Конопацького з селянкою села Криворудки та священником цього ж села⁷. Як результат, за зверненням представника місцевих правоохоронних органів Конопацького було віддано під поліцейський нагляд, а власникам маєтку було рекомендовано усунути Конопацького з посади управителя і призначити туди іншу благонадійну людину⁸.

Цілком зрозуміло, що за результатами такого звернення, вже 14 березня 1861 року до села Криворудки прибувають представники центрального управління маєтностями Сангушків – Вігурський та Боднар. Провівши зізнання вони з'ясували, що Конопацький фактично займався здирництвом та наругою над селянами. Так, селянина Василя Кметя, за підозрою у змові з п. Кжижановським з метою оскарження дій Конопацького перед

6 Держархів Хмельницької області, ф. 303, оп. 1, спр. 549, арк. 9.

7 Там само, арк. 14-14зв.

8 Там само, арк. 14зв.

Сангушками, протягом майже двох годин били різками⁹. Іншого селянина, Тимоша Лещучка покарано 50 різками за те, що останній відмовився понаднормово, після відбуття тижневої панщини, йти збирати сіно¹⁰. Ще іншого селянина, Грицька Декалюка покарано 30 різками за те, що останній відмовився покарати різками вагітну селянку. Фактично, селяни скаржилися, що ігноруючи положення маніфесту російського імператора Павла I від 5 квітня 1797 року, щодо розмірів панщини, яка не мали перевищувати 3 дні на тиждень, Конопаський встановив значно більші відробітки на фільварку. Більш того, не розбираючись в ситуації управитель наказував карати селян різками за найменші провини, як то невихід селян на додаткові дні панщини, невихід до роботи на фільварку через хворобу тощо. Як результат, від такого господарювання селянин не могли працювати на своїх власних полях, з-за чого втратили врожай і не мають змоги сплатити належні кошти до князівського скарбу.

Крім того Конопаський не сплачував у повній мірі селянам за виконання понаднормових робіт, а також за працю на фільварок або ж слугами у фільварковому дворі. Наприклад, доглядач полів Опанас Войничук за свою роботу мав отримати з фільварку – 2 копи жита, 1 копу ячменю, 1 копу вівса¹¹. Однак реально Войничуку було видано лише одне жито. Коли ж Войничук пішов скаржитися, то Конопаський наказав викинути останнього разом з дружиною та чотирма дітьми з хати на вулицю посеред зими.

Ці ж звинувачення пізніше, 15 серпня, були підтверджені й мировим посередником 1-ої дільниці Заславського повіту, який 29 серпня 1861 року надсилає повідомлення уповноваженому маєтностей князів Сангушко Михалевському де вимагає відсторонення Конопаського та приведення економічної складової села до ладу¹².

Саме з цього моменту розпочинається конфлікт між князями Сангушко та їхнім управителем Конопаським. Як випливає з джерел, князі Сангушко спочатку відмовляються виконувати побажання, а далі приписи станових приставів. При цьому Конопаський, не зважаючи на поліцейський нагляд, продовжує вчиняти безчинства на селі. Врешті-решт, після спроби згвалтування та побиття Конопаським вагітної служниці вривається терпець князю Владиславу Євстафійовичу Сангушко, який звертається до Заславського поліцейського відділку. В наслідок цього звернення, управителя села Криворудки арештовують та ув'язнюють.

Дізнавшись про те, хто стоїть біля витоків ув'язнення, 28 березня 1863 року Лука Конопаський направляє листа до князя Романа Владис-

9 Там само, арк. 15.

10 Там само, арк. 15зв.

11 Там само, арк. 18.

12 Там само, арк. 12-13.

лавовича Сангушко, в якому погрожуючи князю В. Є. Сангушко пише наступне: «Он получит доказательства моей признательности, коей следы останутся неизгладимыми даже в десятом колене рода Сангушков»¹³. Крім того, Конопацький вимагає, у зв'язку із закінченням контракту на управління фільварком села Криворудки, сплати заборгованої зарплатні за період з 1861 по 1863 рік.

Не відомо чи під дією погроз Конопацького, чи з бажання викупити свого управителя з в'язниці, вже у 1864 році князі Сангушко роблять усе можливе аби викупити Конопацького з в'язниці. Принаймні на це вказує лист останнього, в якому він вимагає, аби його не викупали. Більш того, якщо його не послухають Конопацький погрожував – «от мести моей нигде он не скроется, передо мною и я успею выгащать его даже из адской глубины, дабы потом пролить кровь этого подлеца»¹⁴.

Тим не менше у 1865/66 році Конопацького було відпущено з в'язниці, а вже за кілька місяців справа взаємин між Сангушками та колишнім управителем набирає нових обертів. Так, 16 вересня 1867 року князі Євстафій та Роман Сангушко звертаються до Волинського віце-губернатора зі скаргою на Луку Конопацького, який перестривав князів на дорогах, вчиняв їм «грубости и угрозы»¹⁵. Зокрема, погрожував їм помстою за звільнення його з посади управляючого Сангушківським фільварком¹⁶. Через це Конопацький, що проживав в селі Лавринівці Заславського повіту опинився в скрутній фінансовій ситуації, практично без засобів до проживання. У свою чергу Сангушки, через свого уповноваженого представника, колезького асесора Абрянського, зазначали, що Конопацький «предавался п'янству и разгульной жизни, был под надзором Полиции и под арестом, имел гнусное дело с крестьянкою села Криворудки и тамошним священником, содержался в тюрьме, находился под следствием по уголовному делу»¹⁷.

Повірений Сангушків просив Волинського губернатора вислати Конопацького за межі Волинської губернії¹⁸.

Вже 17 жовтня 1867 року волинський віце-губернатор надсилає лист зі своїм розпорядженням щодо проведення дізнання на адресу заславського повітового виконавці¹⁹. Відразу ж, 21 жовтня, у відповідь на це доручення Заславський повітовий виконавець повідомив, що доручив з'ясувати справу приставу 2-го стану Заславського повіту²⁰. Щоправда, даний

13 Там само, арк. 9

14 Там само, арк. 11.

15 Там само, арк. 1.

16 Там само, арк. 6.

17 Там само, арк. бзв.

18 Там само, арк. бзв.

19 Там само, арк. 2

20 Там само, арк. 2зв.

пристав розібравшись із суттю питання повідомив, що справа стосується меж відповідальності 1-го стану цього повіту, оскільки Конопацький був колишнім управляючим фільварку князів Сангушко в селі Криворудки²¹. Разом з тим, даний урядовець дав цікаву характеристику на звинуваченого: «Лука Конопацький ... человек безнравственный потерявший честь и совесть, способен и может решится на всякий противозаконный и даже низкий поступок»²².

7 листопада справа надійшла на розгляд пристава 1-го стану Заславського повіту, який вже 10 листопада прибуває до села Криворудки з метою проведення дізнання про справу. В процесі слідства було з'ясовано, що селяни були вкрай негативно налаштовані проти Луки Конопацького, якого вони характеризували як безхарактерну людину, що вела гультьяйській спосіб життя, пригнічувала селян²³. Так, одного разу, він примушував селянку-служницю Ксенію Летупову, що прибирала в кімнатах маєтку, до «блюду», а коли остання відмовилася, то вдарив її ногою в бік, від чого остання передчасно народила дитя²⁴. Саме за це й було арештовано та ув'язнено Конопацького.

Врешті-решт, під дією непереконливих доказів, 12 листопада 1867 року рішенням Заславського повітового виконавця було заведено судову справу²⁵. Однак, вже 7 жовтня 1869 року, рішенням суду через відсутність достатніх підстав, а зокрема зникнення в невідомому напрямку самого звинуваченого, дану справу було закрито.

Підсумовуючи розвідку, маємо вказати, що розглядуваний конфлікт між Сангушками та управителем їхнього маєтку Лукою Конопацьким дозволяє зробити декілька важливих спостережень. По-перше, це те, що незважаючи на явні правопорушення зі сторони Конопацького князі Сангушко не поспішали виконувати доручення та вказівки російської влади, що, на нашу думку, є прикладом пасивного спротиву польської магнатерія російській владі. По-друге, ця справа є яскравим свідченням того, що безпосереднє пряме управління магнатськими маєтностями не завжди було вигіднішим від оренди. Зокрема, якщо у випадку оренди орендар намагався отримати максимальний зиск з селянина шляхом інтенсивної експлуатації будь-яких можливостей до збагачення, то за прямого управління, в умовах отримання сталої зарплатні, управитель міг перетворитися на гультья та тирана. По-третє, справа відображає наявність певної станової солідарності та продовження існування клієнтарної системи, коли навіть за наявності значних суперечностей, патрон продовжує опікуватися своєю клієнтелюю.

21 Там само, арк. 2 зв.

22 Там само, арк. 3.

23 Там само, арк. 4

24 Там само, арк. 4зв.

25 Там само, арк. 3зв.

Ігор Старенький,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника
Ярина Зайшлюк,
гід-перекладач
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

НАРИС ПРО ЧОРНОКОЗИНЦІ ЮЗЕФА РОЛЛЕ

У публікації подається коротка інформація та переклад праці Юзефа Ролле «Чорнокозинці над Збручем», яка була опублікована в третьому томі видання «Zameczki podolskie na kresach multańskich» у 1880 р., яка досі буде не перекладена на українську мову. До тексту поданні невеликі коментарі та примітки.

Ключові слова: Юзеф Ролле, Чорнокозинці, Чорнокозинецький замок, Поділля, біскупи.

1880 року у Варшаві вийшла друком тритомна праця Юзефа Антонія Ролле «Замки подільські на кордонах молдавських». Перші два томи були присвячені історії Кам'яця-Подільського¹. Третій ж том був присвячений укріпленням в Жванці, Окопах, Бразі, Панівцях, Усті, Чорнокозинцях, Барі, Могилеві та Шаргороді². На жаль, жоден з томів чи окремих нарисів до сьогодні на українську мову не перекладений. У цій публікації подається переклад окремого нарису з третього тому «Замків подільських», який присвячений Чорнокозинцям³. Варто зазначити, що досі немає ґрунтовних праць про Чорнокозинці та їх укріплення, що робить працю Ю. Ролле актуальною, цінною та корисною й сьогодні. Серед пізніших праць, які були присвячені Чорнокозинцям та різним аспектам життя цього поселення, можемо назвати нарис Юхима Сіцінського⁴, інформацію подану в «Памятника градостроительства и архитектуры Украинской ССР»⁵, працях

1 D-r Antoni J. (Rolle). Zameczki podolskie na kresach multańskich. – Warszawa; Krakow: nakł. Gebethnera i Wolffa, 1880. – Т. I. – [4], 308, III [2] s.; Т. II. – 311 s.

2 D-r Antoni J. (Rolle). Zameczki podolskie na kresach multańskich. – Warszawa; Krakow: nakł. Gebethnera i Wolffa, 1880. – Т. III. – 290 [III] s.

3 Ibid. – S. 93-107.

4 Сіцінський Ю. Й. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. (Історично-археологічні нариси) / Євфимій Сіцінський. – К.: УАН, 1928. – С. 61-65.

5 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. IV. – С. 214.

І. Р. Могитича⁶, О. А. Пламєницької⁷, колективному виданні «Замки, фортеці, пізньосередньовічні міські укріплення Хмельницької області»⁸ та ін.

Отже, подаємо переклад з польської мови нарису Юзефа Антонія Ролле з коментарями та примітками.

ЧОРНОКОЗИНЦІ НАД ЗБРУЧЕМ

Можливо одним з найдавніших військових пунктів на Поділлі, найближчим до волоського кордону, був Чернокозинецький замок. Потреба відпочинку для війська, захисту людей стала причиною його появи так давно, що метрика, яка свідчить про дату його заснування, не збереглася. Знаємо тільки з історії, що вже наприкінці XV ст. замок існував, хоча поселення виникло значно раніше: пан Пшездзєцький¹ відносить його до епохи урядування синів Коріата¹, інші цю заслугу навіть татарам приписують, на тій підставі, ніби цих грабіжників у Польщі називали козинцями², а чорні додано до назви внаслідок місцевих умов – чорнолісу, розташованого на навколишніх пагорбах, чорного мармуру, який добувають з навколишніх пагорбів і т. д. Чернокозинець, Чернокозиниче (привілей Сигізмунда I 1510 р.) або Чернокосиниче (Стефана Баторія 1578 р.) – ось назви, які знаходимо в привілеях та документах. Не вдаючись у деталі, зазначимо, що згадане місце було заселене з часу залюднення краю, оскільки таке гарне місце не могло пустувати. Над Збручем, плинучим вигинами по рівнині, покритій м'якою, як шовк, зеленню, виростає скеля, вкрита значним шаром наносної землі. На її вершині видніються руїни замку, який виглядає мов сторожовий пост, пануючи над околицею. Нижче двоповерховий палац, а ще нижче костел, опоясаний вінцем дерев, з-поміж яких вистрілює вгору скромна башточка святині. Оточені ті будинки городом. Додайте ще біля півніжжя скелі широко розкинуте село, щоб мати уявлення про Чернокозинці, які часто згадує мені один з вдячних читачів. Дивимося на ті старі мури, овіяні диким повосням, сняться їм феодальні часи з їх неодмінним атрибутом – гордими і хижими баронами.

Про ті пам'ятки й говорити будемо.

Однак перед розповіддю скажемо кілька слів. Чернокозинці входили до складу володінь кам'янецьких біскупів, дуже скромно осаджених.

6 Могитич І. Р. Оборонні вежі Галицької і Волинської земель XI – початку XVI ст. / Іван Могитич // Вісник «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 2000. – Вип. 11. – С. 3-14.

7 Пламєницька О. А. Початок мурованого будівництва на Поділлі / Ольга Пламєницька // Архітектурна спадщина України. - К., -994. – Т. I. – С. 40, 50.

8 Захар'єв В. А. Замки, фортеці, пізньосередньовічні міські укріплення Хмельницької області / Володимир Захар'єв, Ігор Старенький, Сергій Шпаковський. – Хмельницький: ФОП Цюпак, 2017. – С. 45-48.

1 Podole, Wolyn, Ukraina, T. II. str. 12.

2 O początku tatar I przyjsciu ich do W. X. Litewskiego r. 1616.

Навіть перша згадка про це поселення пов'язана з історією дієцезії. З хронік довідуємося, що 1467 року Миколай Лабунський^{II}, восьмий з біскупів, помер тут у результаті пануючої в той час пощесті³. Наступники його мали дбати про добробут цієї місцини. Бажаючи підняти поселення, належало селищу перетворитися на місто, тому торгівлю вважали одним з найнеобхідніших зрушень з цього погляду. Чернокозинці, найімовірніше, стали містом наприкінці XV ст., бо 1519 року Сигізмунд I на прохання біскупа Вавжинця Мендзилевського^{III} встановив тут два ярмарки на рік: у день св. Юрія і на Трійцю, а проводилися вони на тих умовах, що й раніше, на що місто навіть мало привілей, але він був знищений під час нападу татар⁴. Загалом можемо означити дату згаданого в королівському наданні грабунку – початок XVI ст., який був дивно багатий нещастям такого роду⁵. Однак найстрашніший, під час якого загинуло згадане містечко, мав місце 1516 року, коли полководці, сперечаючись, «Русь і Поділля татарам як м'ясу ятку віддали»⁶. Але й потім недовго тут було спокійно, через кільканадцять літ (1538) волоський воевода Петро^{IV} здобував замок, і хоч не вдало⁷, однак поселення за його мурами було перетворене в суцільну руїну. І знову Стефан Баторій на прохання біскупа Марціна Б'ялобжеського^V підписує у Львові привілей, на початку якого є згадка про те, що Чернокозинці кілька літ тому були спалені татарами (напевно 1573 року)⁸. У привілеї підтверджено давні права і додано одне нове – магдебурзьке право. Останньою інстанцією став біскуп, до нього належало звертатися в найважливіших справах⁹.

Однак Чернокозинці так і ніколи не змогли розвинутися, крім шумної назви і старань власників, які часто змінювалися. У тарифі 1780 року згадуються вони як село з 119 димами. Через п'ятнадцять літ Катерина II конфіскувала його і перетворила на маєток однієї з дочок князя Потьомкіна графині Скавронської, пізніше графині Литгової. Від останньої дорогою купівлею переходять вони до родини Сарнецьких, у власності яких знаходиться досі. Марчинський повідомляв¹⁰, що у 1818 р. тут нараховувалося 384 міських жителя; він також додає, що в околицях є сірчане джерело,

3 Pzepnicki, T. III. str. 170.

4 Balinski: Starożytna Polska. T. II. str. 970.

5 На підтвердження наводимо підрахунки, напади мали місце: 1502 (Strykowski. T. II. str. 318), 1503 (Bielski ks. IV. str. 75), 1507 (Bielski ks. V. str. 104), 1511 (Bielski ks. V. str. 155), 1513 (Bielski ks. V. str. 135).

6 Bielski ks. V. str. 171 і далі; Strykowski T. II. str. 388.

7 Bielski ks. V. str. 174.

8 Relacye nuncyuszow apostolskich i innych osob w Polsce, T. I. str. 282. Стрийковський той пам'ятний напад описує під 1575 р. (T. II. str. 421).

9 Balinski: Starożytna Polska. T. II. str. 971.

10 Statystyka gub. Podolskiej, T. I. str. 219 і 229.

копальня алебастру, гіпсу, каменоломня чорного мармуру, але останній не є в нас якимось винятком: кам'янецька фортеця, Турецький міст і міські будівлі зводилися та зводяться зі схожого матеріалу (так званий «дикий камінь»)^{VI}.

Не висвітлили ми ще історію, торкнемося її далі, розповідаючи про замок. Звичайно розпочнемо з історії місцевої святині. Візити свідчать, що біскуп Павло Волицький^{VII} 1607 року¹¹ побудував власним коштом костел під назвою св. Станіслава мученика і Папи Марціна. Наступник його Ян Прохніцький^{VIII} додав до нього каплицю Благовіщення Діви Марії, як про це свідчить напис на мармуровій таблиці, яка до сьогодні збереглася в ризниці.

Мури ті пережили неволю турецьку: біскуп Стефан Рупневський^{IX} у 1719 р. «наново богослужіння впровадив, святиню відновив. І хоч не знайдемо письмових свідчень про її консекрацію, опираючись на певні не підлягаючі сумніву ознаки, довідався я за освячення і річницю того освячення в перший понеділок після свята народження Іоанна Хрестителя відзначати назавжди сказав»¹². Загаданий пастир був особливим прихильником св. Станіслава Костки. Коли 1720 року вибухла в Чорнокозинцях пошесть, протягом двох місяців (липень і серпень) ширилася страхітлива смертність, у той час він цілі дні провів у молитвах до улюбленого патрона. Пошесть припинилася, Рупневський приписав це опіці та допомозі цього святого, обрав його патроном Чорнокозинець і силою декрету постановив, щоб у день його свята відбувалися урочистості з виносом Святих Дарів і 40-денним відпустом¹³, що в обмеженому варіанті й до сьогодні виконується. Ксьондз Миколай Дембовський^X власним коштом звів костельну вежу, створив братство св. Трійці у 1757 р. і в той же час доповнив консекрацію костелу (аргументи, яких вистачало для біскупа Рупневського, виявилися для нього непереконалими). Пізніші пробощі нічого не додали. На долю убогої сучасності випав скромний обов'язок збереження давніх пам'яток, принаймні в такому вигляді, в якому вони нам дісталися.

Годі про костел, тепер про матеріальну сторону. Про доходи того костелу чітко розповідається у всіх візитах, а отже в час перебування біскупа Сераковського^{XI} він займав досить почесне місце. Спробуємо витягнути звідти цікаві для історії моменти. Біскуп Волицький, будуючи костел, наділив його належним фондушем: десятиною з села Панівців (Зелених?)^{XII}, а окрім того збудував помешкання для пробоща та вікарія, пізніше надав йому ґрунти разом із заснованим ним селищем, яке називав Павлівець чи Павлівка, до якого переселив сім підданих з біскупських

11 Сераковський у своїй візиті подав дату ерекції під 7 лютого 1608 року (str. 1290).

12 Wizyty ks. Rupniewskiego (rekopis) str. 319.

13 L. c. str. 321.

володінь. Опускаємо інші привілеї, такі як вільне мливо, рубка лісу, ловіння риби, варіння чотири рази на рік пива в біскупській броварні та ін., бо це в цілому нас не цікавить. Наголос ставимо на колонізації. Біскуп Волуцький був нещасливим, подув козацький знищив його поселення дощенту 1653 р., а пізніше не знайшовся жоден чоловік, який міг би показати де воно знаходилося. Не зупинило це однак його наступників і гарячих з цього погляду послідовників: біскуп Рупневський заснував Зіньківці^{XIII} (були практично передмістям Кам'янця), заселивши їх мазурами з Мазовії, заклад село Стефанівка^{XIV} (від свого імені) під містечком Черче^{XV}; біскуп Кобельський^{XVI} Параївку^{XVII} (від гербу) в околицях Чернокозинець.

Але повернемося знову до історії з фундушом костелу: оскільки Павлівка загинула, то місцевий пробощ отримав від Рупневського інше сільце з сімнадцятьма підданими (Гермаківка^{XVIII}), але все рівно вважав себе скривдженим, спровокував процес і скаргу на біскупа біскуп подав (останній ж бо був одночасно і відповідачем, і вирішував скаргу на себе подану). Вацлав Сераковський, тогочасний пастир, вирішив справу з властивою йому делікатністю: Гермаківку приєднав до біскупських маєтків, а натомість на вічні часи передав місцевому костелу Параївку з двадцятьма чотирма підданими¹⁴. Природньо, що всілякі інші привілеї Волуцького тепер були забезпечені і мали обов'язковий характер, разом з десятинною з парафії, до складу якої входили наступні 24 поселення: Чернокозинці, Шустівці^{XIX}, Новосілка^{XX}, Замостя^{XXI}, Нівра^{XXII}, Ніверка^{XXIII}, Гермаківка, Іване^{XXIV}, Залісся^{XXV}, Грошова^{XXVI}, Устя Біскупське^{XXVII}, Порай^{XXVIII}, Панівці Зелені, Дзвинячка^{XXIX}, Дзвенигород^{XXX}, Мілівці^{XXXI}, Рихта^{XXXII}, Слобідка Рихтецька^{XXXIII}, Підфиліп'я^{XXXIV}, Залуччя^{XXXV}, Михниця^{XXXVI}, Михалків^{XXXVII}, Михайлівка^{XXXVIII} і Худиківці^{XXXIX}. Додамо, що перший поділ Польщі в 1773 р. зменшив на цілих десять сіл чернокозинецьку парафію. Тепер налічує вона (у 1864 р.) 802 особи обох статей, костел належить до другого класу, що означає, що на його утримання, як винагорода за конфісковані маєтки, виплачується 500 рублів на рік¹⁵. З місцевих пробощів, які майже завжди були сановниками, що засідали в канонічних радах кафедри кам'янецької, заслуговують на згадку: Генрик Станіслав Хелховський^{XI} – декан кам'янецький, який помер 1665 року, запальний священник, енергійно працюючий над відродженням костелів у деканаті, знищеному в час козацьких війн, бо ж у цілому Подільському воєводстві ледве трохи під його керівництвом можна було нарахувати святинь, всі інші ж лежали в руїнах¹⁶. Віддали турки нам після 27-річної неволі степ пустий, але спра-

14 У 1820 р. налічувала вона 95 підданих (Marczynski, T. I. str. 200, 201), сьогодні 160 жителів.

15 Director officii divini in D. Camenecen. r. 1863, str. 70.

16 Wizyty ks. Zygmunta Czynowskiego z r. 1665 (rekopis nienumerowany).

ведливість каже визнати, що в спадок після нас взагалі страшна руїна. Ксьондз Францішек Клейн, улюбленець біскупа Миколая Дембовського, керівник головної комісії, що засідала у воєводському місті і мала на меті залагодження суперечки між прихильниками талмуду та його противниками, був правою рукою пастиря при реставрації кафедри. Помер у Кам'янці 1771 року¹⁷. Ксьондз Вавжинець Марчинський^{XL1}, також канонік, знаний автор статистики Подільської губернії (з 1815 по 1845), яку укладав.

Що ще маємо про костел розповісти? Пережив він злу і добру долю, притулений до скелі, оточений густими деревами, дивні нагадує скити, захоплюючи до молитви і роздумів. Побожні пастирі наші з минулого століття понад усе сподобали цей край, довго перебували тут, з'їжджаючись до Кам'янця лише у випадку великих урочистостей. У костелі немає нічого вартого уваги: меблі убогі, скарбниці пуста, вотивів майже немає і скромний цвинтар, за містечком розташований, не має пишних пам'ятників... Одна могила там варта пошанування, свіжа, недавня, скромним хрестом позначена: спочив у ній померлий 14 грудня 1868 р. Костянтин Підвисоцький, колишній куратор Подільської гімназії, автор однієї повісті («Пан Дезидері»), багатьох критичних праць, розкиданих по періодичних виданнях (з 1840 до 1850 р.), тлумач пам'яток Енгельгардта і Кречетнікова^{XLII}, які збагатив цінними доповненнями, врешті збирач речей, які належать до нашого минулого: архів і бібліотека рихтецька широко відомі в багатьох частинах давньої Речі Посполитої. Невезіння пришвидшило його смерть, ледве 58 літ мав як клали його до холодного гробу – нехай земля йому буде пухом!

Йдемо до руїн замку. Там маємо палац, більше нічого немає вартого уваги. Оповідали ми вже, що руїни тієї прикордонної фортеці розташовані на найвищому пагорбі, із заходу підходять вони до скелястого берега ріки, зі сходу до невеликого струмка, що впадає в Збруч, з півдня дістатися до них можна важкою та незручною стежкою, лише з півночі замок був доступний. Будівля та незграбна, важка, з чорного каменю збудована. Являє собою продовгуватий чотирикутник, розділений на дві нерівні частини поперечною стіною: перша, південна, більша – це давній дитинець, з якого через муровану браму входили до другого дитинця, замкового *progrgia sic dicta*. Прохід той боронили дві велетенські вежі з бійницями, замок був оснащений чотирма бастіонами, розділяла його на дві частини потужна в'їзна брама. І сьогодні в кожній з тих половин можна налічити по три просторих кімнати, з дверима, що виходять на загальний коридор. Додай-

17 Як свідчить про це напис на мармуровій табличці (з каменоломень чорнокозинських) на подвір'ї кафедральному розміщеній: Rmus Casim. Francis. Klein Ug. i D. Archidiac : Eccles. Cathedr. Camenec. Pod. Prtus Czarnokozinen. Ex Via s. Corpor. sui hic posuit die 13 Mai A. D. 1771.

мо до того, що вся фортеця була опоясана глибоким яром, легко зрозуміємо чому могла вона опиратися облозі волоського господаря Петра, про яку вище згадували. Коли ті мури було зведено? Ким? Важко відповісти. Пан Хадзькевич написав історичну повість¹⁸, в якій доводить, що Чорнокозинці належали Кшиштофу Зборовському^{XLIII}, брату Самуеля^{XLIV}, що Кшиштоф ув'язнив у тому замку волоського воеводу Богдана Лопушняно^{XLV} і т. д. Пан Пшездзецький у своїй книзі те саме повторює¹⁹, з додатком, що згаданий особливо завдячує п. Тадеушу Сарнецькому^{XLVI}. Обидва вони посилаються на Бельського. Послухаймо, що згаданий хроніст розповідає про той випадок: «...Богдан у той час (1572 р.) у Волоську землю вторгся з поляками, яких зі своєї волі зібралось дві тисячі, оскільки мав великі зв'язки в Польщі: одну сестру свою віддав заміж за Каспра Падневського, а другу обвінчав з Криштофом Зборовським, але в нього замість приятелів велику неприязнь здобув. Бо коли Криштоф Зборовський, як вже на певну річ до нього приїхав, тоді відмовив йому та ще й його неправильно (бо мав якусь дивну фантазію) прийняв у будинок, чим образив Зборовського і ніби його на глум підняв. Коли одного часу, переїхавши зимою на санях Дністер, їдучи добряче попереду свого почту (а їхав у той час до панні до Яна Тарло^{XLVII} в дім, з дочкою якого хотів одружитися), зустрів його підліток Зборовського, який їхав з листами і дав у той же час своєму пану знати, який одразу ж піймав його, поранивши, і не хотів інакше відпустити, як лише відшкодувати йому збитки, які йому причинив. Одразу змушений був заплатити йому шість тисяч червоних злотих, а за залишок Падневський поручився, тож відпустив його тоді»²⁰. Ось і весь випадок, сухо, але змістовно описаний, Бельський^{XLVIII} не вдався до чутливих замальовок романтичних ситуацій. Подібним чином змалював це затримання Леонард Горецький^{XLIX}²¹, навіть можна припустити, що списав у Бельського; додає тільки, що Зборовський після відмови Богдана «відійшов на Русь, де мав обширні маєтки»²², далі називає Сецигньовського, дворянина Криштового, який поранив господаря. Ян Ласіцький^L²³ по-іншому твердить, при ньому Богдан оженився з донькою Яна Тарло, а вигнаний волохами до Польщі, прибув як мандрівник, прохаючи

18 Zamek Czarnokozeniecki, Wilno 1842 r. T. II. in. 16.

19 Podole, Wolyn, Ukraina T. II. str. 13.

20 L. c. ks. IV. str. 235 i 236.

21 Opisanie wojny Iwonia hospodara wolos. z Suliemen II w r. 1574; przelozyl Wl. Syrokomla. Petersburg 1855 r. Dzieje ksiestw naddunajskich, Rogalski T. I. str. 433.

22 O wejściu Polaków na Woloszczyznę z Bogdanem r. 1573, przelozyl z łacinskiego Wl. Syrokomla. Petersburg 1855, Rogalski l. c. T. I. str. 420 i 421.

23 Належали тоді Зборовським: Зборів, Золочів, Микулинці і замок у Дебовці (в Ясельському окрузі), які в поділ по смерті Марціна дісталися Самуєлю Зборовському (Z. Pauli starozyt. galicyjsk. 1840 str. 9).

про допомогу, і в ній не відмовив йому Миколай Мелецький^{L1}, воєвода подільський, як опікун Тарлівни з уряду, оскільки королем призначений. Про Чорнокозинці однак жоден з них не згадує. Папроцький^{L124}, великий ставленник дому Зборовських, перелічуючи різні замки та двори Марціна, протопласти роду, як то: Ястребець^{L111}, Ритвяни^{L112}, Зборів^{L113} і Цешибіси^{L114} на Покутті²⁵, певно згадав би про Чорнокозинці, якби вони Зборовським належали. Те саме пишуть і Люціан Семенський^{L117} 26, і Жегота Паулі^{L118} 27, і Несецький^{L119} 28, які дбали про дослідження польських родин. Врешті, припустимо, що Чорнокозинці належали Зборовським, то постає питання: звідки ласка з боку біскупа Марціна Б'ялобжезького, який подав прохання королю Стефану про піднесення Чорнокозинців до рівня міста? Напевно того для Зборовських, кальвіністів, не зробив би, особливо в часі (1578), коли Самуель як вбивця був вигнаний з краю, а гордий Криштоф накликав на себе силу сановників, врешті був звинувачений в зраді і до баніції засуджений²⁹. Не перечимо, що сцена з Богданом Лопушняно мала місце можливо в Дубовиці^{L115}, можливо в Цешибісах на Покутті, але п. Хадзькевич ласкаво переніс її до Чорнокозинця, а інші повторили як молитву за матір'ю...

Чи збудований згаданий замок кам'янецькими біскупами – не можемо сказати. Одне зазначимо з впевненістю, що біскуп Павло П'ясецький^{L116} (1617-1640) довів його до належного стану³⁰. Залогу його становило кварцяне військо, що пильнувало кордони, бо ж безпечніше бути з мурами, хоча б як-небудь зробленої фортеці, ніж у відкритому полі, де щохвилини міг підкрастися зрадливий і скритний ворог, який, на жаль, часто користується з нашої неоглядності та легковажності. Ротмістр, керуючи таким охоронним відділом, ставав тимчасовим комендантом... Таких ротмістрів багато було, майже всі гетьмани розпочинали службу з ротмістрування на кордонах, а окрім них варто згадати найславетніших: Яна Творовського^{L117} (1515-1516), Якуба Єлітчика Сецигньовського^{L118} (1516), Тшебінського (1520), Язловецького, Скрицького (1528), Сенявського і Латальського (1529)³¹ і багатьох інших. Ці ротмістри мали однакові зі старостами обов'язки оборони краю від ворога; викликала це потреба – зміна в поведінці татарських грабіжників, які малими відділами нападали на край.

24 Herby rycerstwa polskiego, Krakow 1858 r. str. 145-169.

25 L. c. str. 146.

26 Pamietnik o Samuелu Zborowskim, Poznan 1844 roku, str. XVII, в народній пісні Самуель названий Коломийчиком, від замку Цешибіси, який він заснував.

27 Pamietnik do zycia i sprawy Samuela i Krzysztofa Zborowskich, Lwow 1846 r.

28 Herby T. IV. str. 712-719.

29 Piasecki: Chronika gestorum str. 14-18.

30 Letowski: Katalog biskupow T. III. str. 447.

31 Bielski ks. V od 1512 do 1541.

Таким ротмістром на Поділлі був і Самуель Зборовський³². Коли б ще і Криштоф обіймав цю посаду, то могли б припустити, що тимчасово володіючи Чорнокозинцями, тримав тут полоненого. Але Криштоф, душею і за переконаннями німець, на невігоди кордонів не наражався. Можливо певний час він перебував у Цешибісах, однак його більше думка про помсту Богдану і Замойському займала, більше вабило життя в царстві німецькому, ніж сумне життя в Речі Посполитій, що в той час постійно стояла на сторожі своїх небезпечних кордонів...

Але повернемося до Чорнокозинець. Вище ми розповіли, що служив замок тимчасовим притулком для відділів, що переслідували татар. Підтверджень цьому є багато в історії, назвемо лише одне цікаве: 1610 року Станіслав Конєцпольський^{LXIV} завербував у кварцяну хоругву, «а оскільки не міг з двору так швидко дістатися, склав компанію пану Прокопу Стрижовському, родичу своєму, старому вправному жовніру, а той вирушив зі Львова до Чорнокозинець, без звістки напав на потужний татарський загін, щасливо розбив їх і, полонивши, живцем до Кам'янця привів»³³. Стефан Чарнецький^{LXV}, частий гість на кордонах, теж заглядав сюди на кількадечний відпочинок (близько 1644 р.)³⁴, а мусила то бути потужна історична постать незвичайної популярності, коли місцеві візити, такі скупі якими-небудь замітками, що виходили за межі костелу та його матеріального становища, згадують ім'я і зберегли коротку згадку про перебування богатиря! З іншої сторони прикордонні замки слугували складом провіанту для війська, що воювало на кордонах – якби не активне формування нашого обозу під Хотином 1621 року живністю, надісланою з Кам'янця і Чорнокозинець, можливо б ця слава в історії перемога перетворилася в найстрахтіливішу поразку!

1672 року Поділля впало під натиском сили турецької, одні Чорнокозинці зухвало опиралися – ще цілих два роки замок був у руках польської залоги. Оттомани захопили його через зраду, захисників смертю покарали, а замок на зручання руїною залишили.

На початку XVIII ст. виднілися лише руїни одні, як і на решті Поділля. Біскуп Рупневський перетворив фортецю на житловий будинок, літню резиденцію кам'янецьких біскупів. Миколай Дембовський, номінал львівський, тут дожив життя у 1757 р. Відтоді замок пустокою став. Красінський^{LXVI} не любив його, спадщину після Красінського взяла дружина – все решта неважливе...

Не багато мають відвідувачів Чорнокозинці, оскільки засунуті в кут, притиснуті до кордону держави, розташовані поза торговим шляхом, не

32 Paprocki l. c. str. 156.

33 Rodowod Koniecpolskich str. 168.

34 Marczyński: Statyst. g. pod. T. I. str. 220.

приваблюють до себе подорожніх. А варто, хоча б через чудове розташування того містечка, один раз принаймні тут оглянути, обійти руїни, до сірих і почорнілих стін яких стільки пам'яток прилягало... Тож могила замордованих у 1674 р. — а чи не багатирі вони? Імена багатьох неможливо віднайти, а німі стіні не зможуть нам їх сказати, а дикий барбарис, що виріс на місці страти захисників, від Омара мистецтво загибелі прийняв. Отже загиблі в безпам'яті... Далі ясні постаті наших побожних пастирів. Потім пустка страшна настає під склепінням замку і опадають вже дахи, башти і брами, а нові власники очищають залишки мурів з руїн і город ними облаштовують — і за це Бог заплатить.

- I Александер Нарциз Кароль Пшездзецкий (пол. Alexander Narcyz Karol Przewdziecki; 1814 – 26 грудня 1871) – польський письменник, історик, етнограф, видавець, автор двотомника «Podole, Wołyń, Ukraina: obrazy miejsc i czasów» (1840-1841).
- II Миколай Лабунський гербу «Заглоба» (пол. Mikołaj Łabuński; ? – 13 жовтня 1467) – кам'янецький католицький єпископ середини XV століття, помер у Чорнокозинцях 1467 року під час епідемії чуми, похований у Кафедральному костелі в Кам'яниці-Подільському (Див.: Kłoczowski J. Łabuński Mikołaj h. Zagłoba (zm. 1467) / J. Kłoczowski // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1973. – Том XVIII/2, zeszyt 7. – S. 177.).
- III Вавжинець Мендзилевський гербу «Ястшембець» (пол. Wawrzyniec Międzyłęski; 1480 – 13 травня 1529) – писар великий литовський, біскуп кам'янецький у 1518-1529 рр., дипломат, з 1509 року секретар короля Сигізмунда I Старого, автор праці «Descriptio potentiae Turciae. Ordinatio belli contra illam» (1514).
- IV Петру (Петро) IV Рареш (рум. Petru Rareș) (бл. 1487 – 3 вересня 1546) – господар Молдовського князівства в 1527-1538 і 1541-1546 роках. 1538 року здійснив напад на Поділля (Див.: Вирський Д. С. Рареш Петро IV / Д. С. Вирський // Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2012. – Т.9 : Прил.-С. – С. 136).
- V Марцін Б'ялобжеський гербу «Абданк» (пол. Marcin Białobrzecki; бл. 1530 – 19 квітня 1586) – біскуп кам'янецький у 1577-1586 рр., бібліофіл, теолог, автор праць «Katechizm albo wizerunek prawej wiary chrześcijańskiej» (1567), «Kazanie na pogrzebie świętej ramięci zanego Zygmunta Augusta» (1574), «Orthodoxa confessio de uno Deo, quem christiani catholici credunt, adorant et invocant, ex S. Literis descripta» (1577), «Kazanie... o przyjmowaniu Ciała i Krwie P. Jezusa Chrystusa pod jedną osobą» (1579), «Książeczka o religii i potężnych czynach Turków» та ін. (Див.: Pązik J., Wróbel A. Białobrzegi 1405-1977 / Jarosław Pązik, Andrzej Wróbel. – Tomaszów Mazowiecki, 2005. – S. 71-73).
- VI Насправді вони зведені з вапняку.
- VII Павел Волуцький гербу «Равич» (пол. Paweł Wołucki; 1560 – 15 листопада 1622) – польський шляхтич, королівський придворний, біскуп кам'янецький (1594-1607), луцький (1606-1616) та влоцлавський (1616-1622) (Див.: Rafał P. K. Paweł Wołucki 1607-1616 / Prokop Krzysztof Rafał // Sylwetki biskupów łuckich. – Biały Dunajec; Ostróg, 2001. – S. 70-74).
- VIII Ян Прохницький гербу «Корчак» (пол. Jan Andrzej Próchnicki, 1553-1633) — біскуп кам'янецький (1607-1614) та львівський (1614-1633), заснував у Кам'яниці-Подільському єзуїтський колегіум, автор родинної хроніки, меценат і бібліофіл (Див.: Gębarowicz M. Próchnicki (Pruchnicki) Jan Andrzej h. Korczak (ok.1553-1633) / M. Gębarowicz // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1985. – Т. XXVIII. – S. 547-550; Niesiecki K. Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi y Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona... / K. Niesiecki. – Łwów: w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1740. – Т. 3. – S. 732-733.).
- IX Стефан Богуслав Рупневський гербу «Шренява» (1671 – 21 квітня 1731) – польський шляхтич, біскуп кам'янецький (1716-1721) та луцький (1722-1731) (Див.: Rupniewski (Rupniowski) Stefan Bogusław h. Szreniawa (1671-1731) // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa; Kraków: Polska Akademia Nauk, 1991. – Т. XXXIII/1, zeszyt 136. – S. 114-116).

- X Миколай Дембовський гербу «Сліта» (пол. Mikołaj Dembowski; бл. 1680 – 17 листопада 1757) – польський шляхтич, біскуп кам'янецький (1742-1757), перебудував Кафедральний костел у Кам'янці-Подільському, помер у Чорнокозинцях (Див.: Konopczyński W. Dembowski Mikołaj h. Jelita († 1757) arcybiskup nominat lwowski / W. Konopczyński // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1939-1946. – Т. V. – S. 97-98).
- XI Сераковський Вацлав Геронім гербу «Огоньчик» (пол. Waclaw Hieronim Sierakowski; 1700 – 25 жовтня 1780) – польський шляхтич, біскуп кам'янецький (1739-1742) та перемиський (1742-1759), архієпископ львівський (1760-1780), фундатор вітаря (1768) у Кафедральному костелі в Кам'янці-Подільському (Див.: Burda E. Sierakowski Waclaw Hieronim z Bogusławic Jan Andrzej h. Ogończyk (1700-1780) / E. Burda // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa; Kraków: Polska Akademia Nauk, 1996. – Том XXXVII/2, zeszyt 153. – S. 306-313).
- XII Нині село Панівці Борщівського району Тернопільської області.
- XIII Нині село Зінківці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.
- XIV Село Степанівка Чемеровецького району Хмельницької області.
- XV Село Черче Чемеровецького району Хмельницької області.
- XVI Францішек Антоній Кобельський (пол. Franciszek Antoni Kobielski; 1679-1755) – біскуп кам'янецький (1736-1739) та луцький (1739-1755).
- XVII Село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.
- XVIII Село Борщівського району Тернопільської області.
- XIX Село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.
- XX Сучасне село Збручанське Борщівського району Тернопільської області.
- XXI Населений пункт ідентифікувати не вдалося.
- XXII Село Нивра Борщівського району Тернопільської області.
- XXIII Село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.
- XXIV Сучасне село Іване-Пусте Борщівського району Тернопільської області.
- XXV Село Борщівського району Тернопільської області.
- XXVI Село Горошова Борщівського району Тернопільської області.
- XXVII Нині село Устя Борщівського району Тернопільської області.
- XXVIII Можливо варіант назви села Параївка, наймення якої походить від гербу «Порай».
- XXIX Село Борщівського району Тернопільської області.
- XXX Село Борщівського району Тернопільської області.
- XXXI Село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.
- XXXII Село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.
- XXXIII Село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.
- XXXIV Село Підпилип'я Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.
- XXXV Село Борщівського району Тернопільської області.
- XXXVI Населений пункт ідентифікувати не вдалося. Можливо автор мав на увазі Мельницю (сучасне смт Мельниця-Подільська Борщівського району Тернопільської області).
- XXXVII Село Борщівського району Тернопільської області.
- XXXVIII Село Борщівського району Тернопільської області.
- XXXIX Село Борщівського району Тернопільської області.
- XL Генрих Станіслав Хелховський (пол. Henryk Chełchowski; ? – 1665) – декан кам'янецький, автор творів «Uciecha bogiń parnaskich, Gwar leśny» (1630), «Hejnał Narodzonemu Jezusowi» (1645), «Bóg oczłowieczony» (1645).
- XLI Важжинець Марчинський (пол. Wawrzyniec Marczyński; 1778-1845) – історик, географ, краєзнавець, церковний діяч, педагог. Канонік Кафедрального костелу в Кам'янці-Подільському, настоятель костелу в Чорнокозинцях, викладач Кам'янець-Подільського повітового духовного училища, автор тритомника «Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie Guberni Podolskiej».

- XLII Костянтин Підвисоцький (1810-1868) – письменник, критик, колекціонер, куратор гімназії в Кам'янці-Подільському. У 1845-1868 рр. володів маєтком у с. Рихта, в якому зібрав бібліотеку з 4 тисяч стародруків. Серед книг його бібліотеки було брестське видання Біблії (1568 року), мицьковецькі видання Ігнація Сцібор-Мархоцького. Цінними були рукописи-листи, рукописи спогадів, книги універсалів, 500 польських автографів, які пізніше передали до Ягеллонської бібліотеки в Кракові. Ще були урядові акти, родинні архіви давніх родів, історичні документи. Але після смерті Костянтина Підвисоцького все мистецьке багатство розійшлося в різні руки, розгубилося. Зокрема, в основу створення відомого тритомника доктора Юзефа Антонія Ролле «Замки подільські на молдавському прикордонні» була покладена колекція історичних документів з фамільного архіву Підвисоцького. За свідченням історика, більшу частину бібліотеки Костянтина Підвисоцького (налічувала понад 12 тисяч томів) придбали Дзялинський із Курника та Ігель, букініст зі Львова. Колекцію гравору теж придбав Дзялинський. Решта колекції розійшлася в різні руки. Опублікував праці «Radom i Bar 1767-1768 : dziennik wojennych działał generała-majora Piotra Kreczetnikowa w Polsce w r. 1767 i 1768 korpusem dowodzącęgo i jego wojenno-polityczną korespondencją z księciem Mikołajem Replinem, posłem rosyjskim w Warszawie» (1874), повість «Pan Dezydery» (1843) та ін.
- XLIII Кишиштоф Зборовський гербу Ястшембець (? – 1593) – польський шляхтич, підचाший коронний (1574-1576), радник імператора.
- XLIV Самуель (Самійло) Зборовський гербу Ястшембець (пол. Samuel Zborowski; ? – 26 травня 1584) – військовий і політичний діяч Речі Посполитої, ротмістр коронний, магнат, 14-тий Гетьман Війська Запорозького (Див.: Сас П. М. Зборовський (Zborowski) Самуїл / П. М. Сас // Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2005. – Т.3: Е–Й. – С. 306).
- XLV Богдан IV Лопушанин (9 травня 1555 – липень 1574) – господар Молдови (9/16 березня 1568 – 15 лютого 1572).
- XLVI Власник Чорнокозинець у I половині XIX ст.
- XLVII Ян Тарло (бл. 1527-1587) – державний діяч Речі Посполитої, війський львівський (1553-1554), дворянин королівський (1554), секретар королівський (з 1556 року), каштелян малогощський (1563-1565) і радомський (1565-1574), воєвода люблінський (1574-1587), староста ломжинський и пильзновський.
- XLVIII Марцін Бельський (пол. Marcin Bielski; 1494 – 18 грудня 1575) – польський письменник та історіограф, автор низки поетичних і прозових творів, військовик.
- XLIX Горецький (Gorecki) Леонард (бл. 1525 – після 1582) – польський історик, письменник, діяч реформацийного руху.
- L Ян Ласіцький (пол. Jan Łasicki; 1534 – після 1599) – польський історик, богослов, релігійний письменник-полеміст.
- LI Миколай Мелецький (пол. Mikołaj Mielecki; 1540 – 11 травня 1585) – польський шляхтич, військовик, урядник Королівства Польського, староста хмільницький і королівський секретар (з 1557 р.), королівський дворянин з 1562 року, великий гетьман коронний («у латах» (без формальної номінації), воєвода подільський у латах з 1569 р., староста сандомирський, новокоржинський, городоцький, долиньський, каштелян воїницький (1567 р.) (Див.: Kowalska H. Mielecki Mikołaj h. Gryf (zm. 1585) / H. Kowalska // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1975. – Т. XX/4, zeszyt 87. – S. 759-765).
- LII Бартош (Бартоломей) Папроцький гербу Ястшембець (пол. Bartosz Paprocki; бл. 1543 – 27 грудня 1614) – польський шляхтич, генеалог, хроніст, автор праць «Gniazdo enoty» (1578), ««Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego ze-

- brane i wydane r. p. 1584» (Див.: Dworzaczek W. Paprocki Bartłomiej (Bartosz) herbu Jastrzębiec (ok. 1543-1614) / W. Dworzaczek // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1980. – Т. XXV/1, zeszyt 104. – S. 177-180).
- LIII Сьогодні частина села Ганнусівка Тисменицького району Івано-Франківської області.
- LIV Село нині не існує, знаходилося на території сучасного Бродівського району Львівської області.
- LV Районний центр у Тернопільській області.
- LVI Нині смт Єзупіль Тисменицького району Івано-Франківської області.
- LVII Люціан Іполит Семенський (13 серпня 1807 – 27 листопада 1877) – польський поет, письменник, літературний критик і перекладач, учасник Листопадового повстання 1830 року.
- LVIII Жегота Паулі, справжнє ім'я та прізвище Ігнацій Якуб Паулі (пол. Żegota Pauli, 1 липня 1814 – 21 жовтня 1895) – польський фольклорист, етнограф і історіограф, автор праць «Wyimki z podróży po Galicyi w r. 1831», «Pieśni ludu polskiego w Galicji» (1838), «Starożytności Galicyi» (1840), «Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621» (1853) та ін. (Див.: Bienkowski W. Pauli Żegota (właściwie Ignacy) Jakub (1814-1895) / W. Bienkowski // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1980. – Т. XXV. – S. 345-347.).
- LIX Каспер Несецький (пол. Kasper Niesiecki; 31 грудня 1682 – 9 липня 1744) – священик, історик, дослідник генеалогії та геральдики, лексикограф, теолог. Автор 4-томної «Корони польської» (1728-1743), фундаментальної праці, присвяченої геральдиці Речі Посполитої (Див.: Ісаєвич Я. Несецький Каспер / Ярослав Ісаєвич // Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2010. – Т.7: Мл–О. – С. 383).
- LX Село Калуського району Івано-Франківської області.
- LXI Павел П'ясецький гербу «Яніна» (пол. Paweł Piasecki; 17 жовтня 1579 – 1 серпня 1649) – католицький релігійний діяч, секретар короля Сигізмунда III Вази, канонік познанський, варшавський і люблінський, абат командорії в Могилі (1624-1649), єпископ кам'янецький (1627-1640), хелмський (1640-1644), перемиський (1644-1649). Автор праць «Praxis episcopalis» (1611), «Chronica gestorum in Europa singularium» (1645) (Див.: Czapliński W. Piasecki Paweł (1579-1649) / W. Czapliński // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1980. – Т. XXV. – S. 787-789.).
- LXII Ян Творовський гербу «Пилява» (пол. Jan Tworowski; 1470/1474 – 1547) – польський шляхтич, польний гетьман коронний (1509-1520) (Див.: Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / A. Boniecki. – Warszawa: Warszawskie Towarzystwo Akcyjne Artystyczno-Wydawnicze, 1900. – Cz. 1, т. 2. – S. 221-222.).
- LXIII Якуб Седигньовський гербу «Сліта» (7 – 1530) – шляхтич королівський, ротмістр, староста буський, польський дипломат.
- LXIV Станіслав Конецпольський гербу «Побуг» (пол. Stanisław Koniecpolski; 9 лютого 1591 – 11 березня 1646) – польський шляхтич, воєначальник та державний діяч Речі Посполитої, краківський каштелян (1633-1646), великий гетьман коронний (1632-1646), сенатор, польний гетьман коронний (1618-1632), воєвода сandomirський з 1625, староста жарновецький з 1611, велонський з 1607, барський з 1623, битовський з 1638, а також буський, переяславський, плоскирівський, стрийський

- і ковельський (Див.: Мицик Ю. А. Конецьпольський Станіслав / Ю. А. Мицик // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т.5. – С. 23).
- LXV Стефан Чарнецький гербу «Лодзя» (пол. Stefan Czarniecki, 1599 – 16 лютого 1665) – один з відомих польських полководців XVII століття. Походив зі середньої шляхти зі спольщеного руського роду. Відомий жорстокими розправами над повсталими українцями та, ймовірно, наругою над похованням гетьмана Богдана Хмельницького (Див.: Дашкевич Я. Павло Тетеря / Я. Дашкевич // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К.: Варта, 1994. – С. 270-271).
- LXVI Адам Станіслав Красінський гербу «Слеповрон» (пол. Adam Stanisław Krasieński; 4 квітня 1714 – листопад 1800) – польський релігійний і державний діяч, секретар великий коронний (з 1752 року), біскуп кам'янецький (1759-1798), президент Коронного Трибуналу (1759), один із засновників і керівників Барської конфедерації.

Віталій Кульчицький,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та суспільних дисциплін
ДВНЗ «Тернопільський державний медичний
університет ім. І. Я. Горбачевського МОЗ України»*

Тетяна Кульчицька,

*заслужений вчитель України, вчитель історії
та правознавства Тернопільської спеціалізованої
школи I-III ступенів №7
з поглибленим вивченням іноземних мов*

РОЛЬ ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ У НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННІ МОЛОДІ ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проведено ретроспективний аналіз та обґрунтовано роль громадсько-просвітницьких товариств Поділля початку ХХ століття в національно-патріотичному вихованні молоді, формування в неї високої національної свідомості й самосвідомості. Зосереджено увагу на тому, що представники громадсько-просвітницьких товариств намагались максимально наблизити освіту до життя, забезпечити прищеплення молоді реального, а не абстрактного патріотизму на основі виховання любові до рідного краю, тобто до його історії, звичаїв, традицій. Зроблено висновки про те, що виховання справжнього патріота України починається від рідного порога, а відтак у процесі вивчення історії своєї малої Батьківщини, у нашому випадку – Поділля та історії України.

Ключові слова: *освіта, патріотизм, національно-патріотичне виховання, молодь, народ, Поділля.*

На сучасному етапі національно-духовного відродження України, розвитку демократичних процесів важливого значення набуває формування в молоді патріотизму, активної громадянської позиції, відданості справі зміцнення державності. З огляду на це, національно-патріотичне виховання є основоположним, що відповідає нагальним вимогам і викликам сучасності.

В умовах розбудови української держави перед нашим суспільством постала актуальна проблема наукового вивчення і переосмислення історичного минулого українського народу. Об'єктивне висвітлення проблем

становлення, розвитку та освітньо-виховної патріотичної діяльності просвітницьких товариств стало можливим тільки з проголошенням незалежності України. Нові політичні умови уможливили використання нових архівних матеріалів, документів. У них ґрунтовно висвітлюються проблеми становлення та розвитку просвітницьких товариств, форм і методів їх діяльності, підкреслюється їх роль в українському національно-культурному та освітньо-виховному русі.

Актуальність дослідження зумовлена науковою цінністю та практичною значущістю, діяльності громадських національно-культурних організацій, що діяли на території Поділля на початку ХХ ст. Вивчення й осмислення історичних традицій і досвіду їх діяльності, має важливе значення для сучасності та дає можливість: по-перше, вивчити процес становлення й розвитку просвітницького руху на Поділлі в контексті українського національно-культурного відродження; по-друге, виявити провідні тенденції і напрямки розвитку цього руху, осмислити творчий досвід визначних просвітителів краю, що зумовили позитивну трансформацію цілісних основ українознавчого світогляду; по-третє здійснити актуалізацію всього цінного з минулого для соціуму сьогодення. Вивчення просвітницького руху на Поділлі, як складового компонента відродження духовності України, дає можливість краще зрозуміти її історію та культуру.

Мета дослідження полягає в розкритті ролі громадсько-просвітницьких організацій у національно-патріотичному вихованні молоді Поділля на початку ХХ ст.

Досліджуваній період характеризується поступовим розширенням спектру громадського життя. Одним з його проявів була багатогранна діяльність різноманітних товариств, які спрямовували свою роботу на розвиток науки, культури, освіти¹.

Початок ХХ ст. у Російській імперії позначився епохальними подіями. Поразка в російсько-японській війні 1904-1905 рр. і початок першої російської демократичної революції спричинили посилення українського визвольного і національно-культурного руху. Царський режим не міг не зважати на такі події. 17 жовтня 1905 р. вийшов маніфест царя Миколи II про вдосконалення державного порядку. Згідно документа, передбачалося: «Даровать населению незыблемыя основы гражданской свободы на началах действительной неприкосновенности личности, свободы совести, слова, собраній и союзов»². Проголошена в маніфесті свобода зборів і товариств прискорила розробку закону про товариства та союзи. До того ж, після 17 жовтня 1905 р. розпочався процес утворення різних політичних

1 Мельничук О. С. Історія педагогіки України: Навч. посібник / О. С. Мельничук. – Кіровоград: КДПУ ім. В.К. Винниченка, 1998. – С. 123.

2 Дорошенко Ю. Нарис історії України / Ю. Дорошенко. – К., 1991. – Т.2. – С. 262.

партій, профспілок та інших організацій, причому далеко не всі вони були зареєстровані в державних установах. Урешті-решт, 4 березня 1906 р. введено «Тимчасові правила про товариства і союзи»³. За цим документом, товариство могли утворювати кілька осіб, які мали спільну мету і не прагнули отримати прибуток від діяльності⁴. Через те, що просвітницькі осередки ставили за мету просвіту народу, вони підлягали реєстрації на засадах «Тимчасових правил...». Таким чином, на території Поділля був відкритий шлях до виникнення громадсько-просвітницьких товариств.

Саме тому, початок ХХ століття характеризується значною активізацією педагогічної і просвітницької діяльності демократично налаштованої інтелігенції. Безкорисливо віддана ідеям спільної праці задля просвіти молоді та трудового люду, інтелігенція акумулювала і водночас поширювала нові погляди на навчання й освіту, шукала й утверджувала ефективні форми освітньої роботи серед різних верств і груп населення. Освітняни-вихователі наближали знання до простих людей.

Студентська молодь і гімназисти, у свою чергу, вступали в товариства, гуртки з метою поширення освіти серед народу. Створення таких об'єднань, як «Громада» також сприяло задоволенню освітніх проблем того часу.

На основі численних наукових матеріалів, архівних документів, спогадів доведено, що українські громади – це напівлегальні осередки інтелігенції, студентів, учнівської молоді, які впродовж півстоліття (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) на демократично-патріотичних засадах проводили науково-просвітницьку, педагогічну й освітянську роботу на користь України та її народу.

Діяльність громадівців була спрямована на поширення освіти, пропаганду знань серед молоді, піднесення рівня її культури, моралі, патріотизму, пробудження і формування національної самосвідомості. Під національно-культурною самосвідомістю громадівці розуміли усвідомлення молоді людиною національних пріоритетів і свого ставлення до них, ствердження своєї приналежності до певної національної спільноти й своєї відмінності від членів іншої етнічної спільноти У «Громаді» люди шукали задоволення своїх інтелектуальних культурно-мистецьких потреб, естетичних запитів тощо.

Громадівців об'єднувала любов до України, її мови, культури, історії. Їхнє українолюбство не мало у своїй основі ідеї національної винятковості. Це був патріотизм, проинятий любов'ю до України, захоплення усім українським.

3 Там само. – С. 268.

4 Гранів О. Товариство «Просвіта»: традиції і проблем / О. Гранів // Українське слово. – 1993. – 22 жовт. – С. 5.

Після закриття недільних шкіл громадівці були викладачами в педагогічній школі, яка готувала вчителів для села. Також багато працювали над написанням та виданням народних книжок, підручників для шкіл українською мовою, збирали кошти на різні освітні справи, збирали етнографічний матеріал, працювали над укладанням українського словника тощо⁵.

Серед перших громадських об'єднань було Подільське церковне історико-археологічне товариство, яке заснували у 1903 р. на базі Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. Таке перетворення Комітету на Товариство сприяло об'єднанню краєзнавців Поділля – у 1912 р. у ньому налічувалося 136 членів⁶. У вересні 1911 р. у Кам'янець-Подільський виникло Товариство подільських природодослідників, яке вже наступного року мало 213 членів. Воно організовувало експедиції, краєзнавчу роботу, видавало «Записки товариства», мало бібліотеку, у Пушкінському Народному домі проводило читання безкоштовних лекцій⁷.

Окремо слід згадати діяльність Товариства мистецтв, статут якого був затверджений у січні 1908 р. Його організатором став відомий на Поділлі художник В. Розвадовський, який одночасно завідував художніми класами. Товариство мистецтв розгорнуло на Поділлі широку патріотично-просвітницьку діяльність, влаштовуючи пересувні виставки художніх творів у містах та багатьох містечках губернії. Крім того, у Кам'янці-Подільському діяла постійна виставка творів мистецтв⁸.

Слід відзначити, що український освітньо-виховний рух на Поділлі було репрезентовано товариством – «Просвіта», створеним у 1906 р. в Кам'янці-Подільському. Значна філія утворилась у Могилеві. Ряди Подільської «Просвіти» об'єднували українську інтелігенцію для спільної роботи заради освіти та патріотичного виховання населення. Однак, національно-просвітницька діяльність «Просвіти» зустріла вороже ставлення з боку уряду і вже 2 липня 1907 р. Подільське губернське присутств'є заборонило діяльність товариства. У березні 1908 р. надійшов дозвіл на відкриття товариства, й «Просвіта» відновила свою діяльність у Кам'янці-Подільському, зробивши чимало для поширення серед населення української історії та фольклору⁹. Товариства «Просвіти» опікувалися видав-

5 Калиниченко Н. П. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець XIX – початок XX ст.) / Н. П. Калиниченко, Ж. Д. Ільченко // Український історичний журнал. – 1994. – №1. – С. 72-81.

6 Кловак Г. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад (друга половина XIX – початок XX ст.) / Г. Кловак // Рідна школа. – 2002. – №11. – С. 70-72.

7 Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В. С. Прокопчук. – К.: Рідний край, 1995. – С. 7.

8 Любар О. О. Історія української школи і педагогіки: навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко. – К.: Знання, 2006. – С. 386.

9 Лозовий В. Діяльність Подільської «Просвіти» в 1906-1914 рр. / В. Лозовий // Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.) – Кам'янець-Подільський, 1996. – С. 6-27.

ничими справами, утворювали бібліотеки і читальні, засновували освітні заклади, влаштовували лекції, літературно-вокальні вечори, театральні заходи тощо.

У дореволюційний період протягом 1912-1913 рр. з-під пера відомого громадського діяча І. Огієнка виходять статті, з яких ми дізнаємося про випадки ворогів українства. Так, публікація «Чи не новий похід»¹⁰ була зумовлена тим, що з дверей подільської «Просвіти» була зірвана таблиця разом з правилами користування бібліотекою-читальнею. Учений зауважив, що достеменно визначити авторів неправомірних дій буде важко. Але з огляду на те, що в місцевих часописах «Подільський» і «Подольские известия» стали з'являтися критичні судження на адресу губернського товариства, висновок напрошувався сам собою. І. Огієнко, згадуючи той факт, що місцеві російськомовні видання систематично лякали подільчан «мазепинством», небезпечною від подільської «Просвіти», адміністрація забороняла проводити літературні вечорниці, задається питанням, чи не є це початком нового походу проти народу, який споконвічно проживає на своїй землі, його культури, права говорити рідною мовою.

На відміну від інших «Просвіт», подільська основну увагу звернула на роботу серед сільського населення краю, зокрема на відкриття бібліотек і читальень¹¹. По губернії було розіслано кілька тисяч примірників статутів товариства, надрукованих українською мовою, із закликом вести освітню та патріотично-виховну роботу серед народу. Під керівництвом подільського товариства в сільській місцевості розпочали роботу десятки бібліотек та бібліотек-читальень. Найбільш дієвими стали осередки у м. Жванець, с. Боришківці, с. Вищий Ольчедаєв та ін. У питанні національно-патріотичного виховання шкільна бібліотека посідала важливе місце. Вона традиційно брала на себе важливу функцію: допомогти педагогам, молодим людям у формуванні творчої, соціально активної особистості. Таким чином, перед бібліотеками, створеними «Просвітою», стояло три основних завдання:

- дати читачеві вичерпну інформацію з усіх питань, які його цікавлять, розвивати пізнавальність, прагнення довідатись і пізнати більше;
- виховати в молодій людини культуру читання;
- ціленаправити свою діяльність на організацію дозвілля молоді саме через книгу.

У рамках цих завдань здійснювалась робота бібліотек-читальень з формування національної свідомості молоді, що передбачала: освоєння молоддю своєї етнічної спільності, національних цінностей (мови, території,

10 Огієнко І. Чи не новий похід / І. Огієнко // Рада. – 1912. – 25 груд. (№ 294). – С. 3.

11 Любар О. О. Вказ. праця. – С. 397.

культури), відчуття своєї причетності до розбудови національної державності, патріотизм.

Також, необхідно відзначити, що у м. Жванці Кам'янецького повіту, при товаристві «Просвіта» були започатковані загальноосвітні півторарічні курси українознавства. Передбачалося, що три лектори будуть викладати українську мову, історію, письменство, географію України. Після закінчення курсів проводилися іспити. Слухач, який їх успішно складав, отримував свідоцтво¹².

У радянський період історії України просвітницька тематика фактично була закритою для широкого загалу науковців. Винятком можна вважати розвідку В. Герасименка «З українського громадського руху на Поділлі», опубліковану у 1930 р., в якій відсутня ідеологічна тенденційність щодо просвітницьких товариств. Цінним у дослідженні є те, що автором опрацьовано матеріали архіву м. Кам'янця-Подільського, на основі яких подані відомості про роботу Подільської «Просвіти», зокрема зусилля просвітян у справі запровадження української мови в місцевій духовній семінарії, вінницькій церковно-учительській семінарії та 12 двокласних школах краю. У кінці публікації подано коротку довідку про життя і діяльність голови «Просвіти» К. Г. Солухи¹³.

Серед громадських організацій, що діяли в інших містах, можна згадати Вінницьке медичне товариство (1903 р.), Вінницьке літературно-артистичне товариство (1908 р.), Могилівське відділення товариства дослідників Подністров'я (1908 р.), Балтське музично-драматичне товариство (1908 р.) та ін. Але діяльність цих товариств була вже не такою активною та значимою, як тих, що існували в губернському місті.

Невід'ємно від діяльності згаданих товариств пов'язане заснування у другій половині XIX – на початку XX ст. в містах Подільської губернії музейних закладів. Так, у Кам'янці-Подільському у 1912 р., при губернській земській управі, Товариство подільських природодослідників відкрило природничо-історичний музей. Він мав три відділи: демографічний, культурно-історичний та природничо-історичний¹⁴. Також є свідчення про намагання Могилівського відділення товариства дослідників Подністров'я у 1908 р. відкрити власний музей у Могилеві¹⁵.

12 Там само. – С. 418.

13 Герасименко В. З українського громадського руху на Поділлі (1905-1917). (Пам'яті д-ра К. Г. Солухи) / В. Герасименко // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття / за ред. М. Грушевського. – Харків; Київ, 1930. – Кн. 5. – С. 305-313.

14 Кловак Г. Вказ. праця. – С. 70-72.

15 Анохіна Л. С. З історії освіти у м. Вінниці (II пол. XIX – поч. XX ст.) / Л. С. Анохіна // Подільська старовина: зб. наук. пр. Ювілейний випуск до 80-річчя з дня заснування музею. – Вінниця, 1998. – С. 104.

Отож, необхідно зауважити, що центром реалізації системи з формування інтересу до історії своєї землі ставали музеї, які були незамінним помічником громадсько-просвітницьких товариств у національно-патріотичному вихованні молоді, так як вирішували завдання формування патріотичної свідомості. Музей створював особливі умови для впливу на інтелектуально-вольові та емоційні процеси особистості молодої людини. Саме тому, музей став справжнім національним оберегом, осередком духовності, який був не тільки місцем накопичення і збереження пам'яток історії і культури, а й засобом їх популяризації. Музеї відновлювали ланцюг історичної пам'яті, зв'язок поколінь, формували національний світогляд і патріотичну позицію молодих людей.

Таким чином, розглядаючи процес розвитку національно-патріотичного виховання на території Поділля на початку ХХ століття варто зауважити, що розвивалося воно в руслі соціально-політичних та економічних перетворень усєї Російській імперії.

Важливими політичними передумовами для розвитку освіти та національно-патріотичного виховання виступали і місцеві особливості Подільського краю. Вони полягали в тому, що по всій Україні, на хвилі національного відродження розгорнувся педагогічний рух за національне шкільництво, очолений революційно-демократичною інтелігенцією та освітянами. Він розгорнувся як зворотна реакція на великоросійську шовіністичну політику відносно українського народу, яка супроводжувалася наступом на українську мову і її використання в навчально-виховному процесі освітніх закладів.

Об'єднання молодих людей, освічених, ерудованих, сповнених бажання поширювати освіту в народі, піднести його культуру, зробити її надбанням широкого загалу – явище, на наш погляд, для того часу цілком нове у суспільстві.

Відтак, діяльність громадсько-просвітницьких товариств Поділля на початку ХХ ст. була спрямована на поширення як серед молоді, так і серед населення освіти, піднесення рівня її культури, моралі, патріотизму та національної самосвідомості.

Світлана Смірнова,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

**«ДОПОВІДЬ ДІЙСНИХ ЧЛЕНІВ
[ІМПЕРАТОРСЬКОГО ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ]
О. О. КОЧУБІНСЬКОГО ТА О. І. МАРКЕВИЧА
ПРО ЇХ ПОЇЗDKУ ДЛЯ ОГЛЯДУ
КОЛИШНЬОЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ»¹
ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ТА ХОТИНСЬКОЇ
ФОРТЕЦЬ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.**

В статті подано публікацію доповіді з коментарями та примітками про подорож членів Одеського товариства історії та старожитностей із зупинкою в Кам'янці та Хотині. Вона буде цікава для екскурсоводів, краєзнавців та любителів старовини.

Ключові слова: Хотинська фортеця, фортеця Кам'янця-Подільського, свято «Іванця».

Досліджуючи тематику археологічних досліджень на території Середнього Подністров'я, ми звернулися до діяльності Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, що діяло впродовж 1839–1922 років та займалося дослідженнями та археологічними розкопками переважно на території від Керчі до Севастополя. У 25 томі їхніх Записок (Одеса, 1904) випадково натрапили на вище згадану доповідь. В ній описана подорож О. О. Кочубинського² та О. І. Маркевича³ з Одеси

1 Кочубинский А. А. Доклад о поездке их для осмотра бывшей Хотинской крепости / А. А. Кочубинский, А. И. Маркевич // Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1904. – Т. XXV. – С.80-90.

2 Олександр Олександрович Кочубинський (4.11.1845 – 26.05.1907) – навчався на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету у 1863–1867 роках. Там і викладав у 1871–1907 рр. слов'янознавчі дисципліни. З 1883 р. дійсний член Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей. Брав участь у низці археологічних з'їздів у Російській імперії.

3 Олексій Іванович Маркевич (17.03.1847 – 5.06.1903) – був вільним слухачем Новоросійського ун-ту у 1868–1869 рр., де викладав на початку 1880-х рр. спеціальний курс історіографії. Був секретарем Товариства протягом 1899–1903 років.

залізницею до сучасного Хмельницького, потім через Ярмолинці та Дунаївці до Кам'янця-Подільського, а звідти до Хотина.

Інформативна цінність вказаного джерела безперечна. В першу чергу, зауважимо, що це детальний опис стану Хотинської фортеці (із зазначенням особливостей кам'яної забудови фортеці), яка незадовго до описуваного часу перестала бути військовим об'єктом. Цінною є інформація про стан Хотинської фортечної церкви на початок ХХ ст.

Торкаючись тієї частини доповіді, що стосується Кам'янця – подорожуючі були вражені розмаїтістю натовпу, що прийшов до міста на ярмарок на «Іванця»⁴, яке святкували 24 червня (за старим стилем). Вони поверхово описують Кам'янець-Подільський замок та велич Старого міста з його численними храмами різних обрядів (православні, римо-католицькі). Цікавими є думки дослідників з приводу взяття під охорону Кам'янець-Подільського замку. Викликає інтерес та частина доповіді, де описується подорож візником до Жванця, переправа через р. Дністер та знову візником до Хотина (зокрема, опис дороги).

Доповідь складається з трьох тематичних частин. Перша – це коротка інформація про передумови та причини поїздки до Хотина; друга – це детальний опис самої подорожі; третя – пропозиції щодо взяття під охорону Хотинської фортеці.

Оригінал доповіді написаний російською мовою кінця ХІХ – поч. ХХ ст. При повторній публікації тексту зроблено переклад на українську мову, збережено лінгвістичні конструкції та посторічкові примітки (вони виділені курсивом). Ми намагалися зберегти пунктуацію, наскільки це можливо при перекладі тексту на українську мову. У квадратних дужках подано інформацію для уточнення змісту.

Доповідь дійсних членів [Імператорського Одеського Товариства Історії та Старожитностей] О. О.Кочубинського та О. І. Маркевича про їх поїздку для огляду колишньої Хотинської фортеці.

Передусім вважаємо за потрібне нагадати, що 11 листопада 1900 р. Правління Зарожанського промислового товариства⁵, що знаходиться біля м. Хотина, звернулося із заявою до Імператорського Одеського Товариства Історії та Старожитностей про поступове руйнування колишньої Хотинської фортеці та з вказівкою, що Товариству варто взяти на себе її

4 Детальніше про святкування празника «Іванця» у Кам'янці-Подільському на початку ХХ ст. ви можете дізнатися тут: Бабляк В. На Іванця до Кам'янця / В. Бабляк. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://podolyanin.com.ua/vitaly_bablyak/4063/.

5 Засноване в 1890 році для сільського промислового господарювання в 10 маєтках Хотинського повіту Бессарабської губернії: Зарожани, Ставчани, Должок, Керстенці, Долиняни, Рукшин, Шалівці, Ширівці, Синжер, Левінці з загальною кількістю землі понад 7400 десятин.

подальшу охорону. Заслухавши згадану заяву, Товариство доручило своєму секретарю зібрати попередню інформацію про стан фортеці та у чийому відомстві вона на даний час знаходиться, для того, щоб, у разі отримання інформації [про задовільний стан збереження фортеці], була відправлена влітку 1901 р. комісія з членів Товариства для вивчення на місці стану колишньої Хотинської фортеці, а також і [з'ясування] питання про те, чи буде можливим та бажаним подати клопотання про передачу її у володіння Імператорського Одеського Товариства Історії та Старожитностей.

Секретарем Товариства з'ясовано було таке:

Приміщення скасованої Хотинської фортеці, за винятком колишнього продуктового магазину, з вартівнею біля нього, що знаходяться у віданні інженерного відомства та зайнятих нині обозом 1-го Волзького козачого полку, належать Міністерству Внутрішніх Справ та знаходяться в найближчому завідуванні Бессарабського Губернського Правління; безпосередній нагляд за цілісністю приміщень доручено ним Хотинському повітовому поліцейському управлінню.

В цей час секретарем Товариства отримані були приватні вказівки, що колишня Хотинська фортеця зовсім розорена; звичні в таких випадках, хоча, звісно, не завжди справедливі звинувачення, що більшість фундаментів, цоколів, ганків у будинках м. Хотина, особливо його нотаблів⁶, зроблене з гранітного облицювання фортеці та з плит з старовинними турецькими написами.

Далі з'ясувалось, що у 1888 році м. Хотиною подано клопотання про продаж деяких приміщень скасованої фортеці на знос і про передачу інших у володіння м. Хотина. Міністерство Внутрішніх Справ зв'язалося з Військовим Міністерством стосовно цього питання. Спочатку воно [Військове Міністерство] просило зачекати з вирішенням цього питання, а потім повідомило, що з весни 1899 р. приміщення фортеці будуть зайняті деякими частинами військ (що, як вище вказано, було виконано) і тому ніякого питання про відчуження приміщень та землі, що перебуває при них у даний час не може бути піднято.

При цьому з'ясувалося, що в тому ж 1888 р. був складений чинами військового відомства навіть протокол про розкрадання фортечного матеріалу, але він залишився без наслідків.

В такому стані залишалась колишня Хотинська фортеця до останнього часу. У 1899 р. Уманська інженерна дистанція (Київського військового округу, до якого відноситься і м. Хотин) пропонувала Імператорському Археологічному Товариству взяти на себе охорону цієї фортеці, але відповіді не отримала.

6 Радники з адміністративних чи фінансових питань.

В кінці 1899 р. командир І Волзького кінного полку, штаб якого знаходиться в м. Хотині, підняв питання про прилаштування приміщень фортеці для штабу та частини полку, пропонуючи за невелику суму дрібним ремонтом зробити таке пристосування. Записка про це була направлена на висновок згаданого відомства і у 1900 р. Уманська інженерна дистанція визначила, що на таке пристосування фортеці потрібно було би більше 220.000 руб.; причому варто розібрати всі приміщення до фундаменту; місце тут тісне та незручне, з великими схилами. Крім того, Уманська дистанція вважала, що у зв'язку з археологічним значенням цитаделі, чіпати її дуже небажано.

Ймовірно, ці думки стали відомі правлінню Зарожанського промислового товариства, яке тоді і звернулось в наше Товариство з вище вказаною заявою.

З'ясовані факти дають підстави вважати, що передача колишньої Хотинської фортеці у відомство нашого Товариства не лише не зустріне перепон з боку Інженерного відомства, а воно навіть надасть допомогу Товариству стосовно цього. Навряд чи буде протидіяти і Міністерство Внутрішніх Справ, для якого фортеця ця іншого, окрім археологічного інтересу, не представляє; між іншим як Міністерство це в останній час надзвичайно піклується про охорону вітчизняних старожитностей, що показує спеціальний циркуляр покійного Міністра Внутрішніх Справ Д. С. Синягіна. Навіть м. Хотину вигідно, якщо колишня фортеця, яка є його головною пам'яткою, доведеться до стану зручного для відвідування вченими та туристами.

Залишалось лише з'ясувати, в якому стані фортеця зараз і скільки можуть коштувати для Товариства її ремонт та охорона? З метою з'ясування всього цього Рада Товариства, керуючись його постановою, і доручила нам протягом літа 1901 р. оглянути колишню Хотинську фортецю і потім зробити відповідний доклад Товариству, що ми і виконуємо.

Вийхали ми з Одеси ввечері 22 червня 1901 р. залізницею до Проскурова; хоча цей шлях трохи довший, ніж на ст[анцію] Ларгу, але ми хотіли познайомитись на місці з старожитностями м. Кам'янця-Подільського і особливо з його колись знаменитою, а на сьогодні також скасованою, фортецею, стосовно якої, можливо, в нашому Товаристві буде окрема мова. До Проскурова (давній Пłosкирів) прибули ми вранці 23 червня і одразу вирушили на поштових [конях] в м. Кам'янець по дуже мальовничому шосе, через великі торгово-промислові містечка Ярмолинці та Дунаївці. Проїхавши по шосе 90 верст, ми прибули до Кам'янця під вечір 23 червня. Місто в цей час перебувало в незвичайному пошавленні, натовп йшов за натовпом із нового міста в старе через міст на р. Смотрич; вулиці міста

були завантажені народом, що повільно рухався з однієї церкви в іншу: був переддень святкування Різдва св. Івана Предтечі, а це зазедве не головне місцеве свято, що супроводжувалося значним ярмарком місцевих виробів. Цікаво, що жителі міста та околиць називають день 24 червня – «празником Іванця»; при цьому в цих словах немає і ознаки неповаги до шанованого святого, пам'ять якого в цей день святкується.

Вечір 23 та ранок 24 червня ми присвятили огляду Кам'янця. Який-небудь ґрунтовний огляд його храмів, як православних так і римо-католицьких, був неможливим, зважаючи на маси прочан обох віросповідань, що прибули на «Іванця» не лише з більш північної Малоросії і суміжної Бессарабії, але і з Австрійської Буковини⁷. Нам залишалось знайомитись лише з зовнішнім виглядом храмів; але натомість ми бачили інші історичні пам'ятки міста: старовинні вежі, ворота, статуї католицьких святих тощо, і нарешті фортецю, що розташовувалася на окремому пагорбі і сполучену з містом старовинним довгим помостом, викладеним на суцільний ряд високих кам'яних башт, лише з одною аркою – для майже кругового струмка, що протікає тут і впадає в р. Смотрич. Загалом, Кам'янецька фортеця добре збереглася, окрім крайніх її бастіонів, вже напівзруйнованих, та недавно знищеної більшої частини воріт, для розширення проїзду, якими раніше в'їздили з міста в фортецю, а тепер об'їжджають її, їдучи в м. Хотин; на середньому проїзді цих воріт розташовувалась польська корона.

Сама фортеця дуже невелика, як і невеликий пагорб, на якому вона розташована, і всі боки його мають круті довгі схили, що колись робило її (та і місто розташоване на подібній кам'яній крутизні, обнесене стіною і навколо омивається водою) неприступною. Деякі частини фортеці, зайняті приміщеннями військового відомства, нами оглянуті не були, але вони мають звичайний вигляд. Загалом, ми гадаємо, що Кам'янецька фортеця є дуже важливою пам'яткою старовини і передача її для збереження одному з товариств історико-археологічного характеру, наприклад Імператорському Одеському Товариству Історії та Старожитностей, була би дуже бажаною; але клопотання про це з боку нашого Товариства, здається, було би на даний час передчасним; самі засоби Товариства, до з'ясування питання про подальше розташування його музею, не дозволяють, на нашу думку, Товариству брати на себе охорону Кам'янецької фортеці, якщо би вона йому і була передана, тому що отримання хоч якого-небудь прибутку від неї, який міг би покривати витрати на її ремонт та охорону, були би досить проблематичними.

⁷ Відмітимо, до слова, обставини, що неопозбавлені історичного та етнографічного інтересу: три волості Хотинського повіту, що примикають до австрійського кордону: Грозинська, Клашковська та Рокитянська – також носять на місці назву Буковина, – з наголосом на першому складі.

На завершення цієї частини доповіді додаємо кілька придбаних нами для Товариства фотографій.

Три види Кам'янецької фортеці з різних сторін – А, В, С;

До того ж на фото А ще видно цілі ворота, які на сьогодні через тісноту проїзду зруйновані.

Вид цих воріт, коли вони ще існували – D.

Вид арки в помості, що з'єднує місто з фортецею – E.

Вид однієї з башт, що збереглися – F.

Вид хоча і не давньої, але досить оригінальної за архітектурою православної церкви, що розташовується в одному з передмість Кам'янця, яку видно з фортеці – G.

Потім деякі фото ми могли придбати лише в форматі відкритих листів, які також тут додаємо, звертаючи увагу членів Товариства на ті, де зображені: кафедральні ворота, турецький мінарет і так звані будинок коменданта та в'язниця гарему⁸.

З Кам'янця ми виїхали кіньми 24 червня після полудня. Коней найняли до Хотина через м. Жванець, де паромна переправа через р. Дністер на поштовій Хотинській дорозі. Всі 20 верст чудового, обсаженого з двох сторін шосе від Кам'янця до Жванця було суцільним гулянням; тисячі люду йшли по цьому шосе чи в Кам'янець на ярмарку, чи звідти після празника; а поруч придорожніх трактирів скупчення людей було надзвичайним, особливо де грала музика та проходили танці. Ми могли спостерігати багато національних костюмів, що збереглися, як малоруських, так і румунських. Празник та ярмарок у Кам'янці приваблюють туди не лише населення околиць та жителів близької до Кам'янця Бессарабії, але навіть і закордонних буковинських малоросів та румунів (молдаван), як це уже зазначено вище.

В м. Жванці, на паромній переправі, ми застали страшну штовханину народу; при цьому відбувалися звичайні в таких випадках вкрай неприємні сцени, які доходили до того, що вози з кіньми падали в воду; начальства ніякого не було; воно, видно, також відправилось до Кам'янця на молебень та на ярмарок. Бачачи, що чекати звільнення порому для переправи через р. Дністер довелось би нам декілька годин, тут [Дністер] досить широкий, серед майже скелястих берегів, ми відпустили візника та переправились на шаланді-душогубці, ризикуючи потім іти в Хотин біля 4 верст пішки та ще з своїм вантажем; але на бессарабському березі Дністра випадково опинився візник, який нас виручив.

8 До цього секретар Товариства дозволяє собі прислати 18 видів Кам'янця малого формату, з роздіреної колекції, що збереглись у нього, складеної для нього років 30 тому; крім цього до неї було складено цікавий опис, що також додається.

В м. Жванці також збереглися невеликі залишки старої фортеці, що вже [нас] мало цікавили; а південніше Жванця, вниз за течією р. Дністра⁹, біля с. Брага¹⁰, видніються сліди великого табору, особливо з Бессарабського боку; очевидно, саме тут стояло в 1769 р. російське військо, що тримало в облозі Хотин.

Труднощі з переправою через р. Дністер в с. Отаки [сучасне с. Атаки. – авт.], у зв'язку з тим, що сам поштовий тракт¹¹ між Отаками та Хотиним, хоча всього 4 версти, це суцільний ряд ям, виямок та розритостей, ніби зовсім не призначений для пересування (і це на увазі Австрії), – як наслідок, що ми прибули в Хотин 24 червня досить пізно, коли важко було що-небудь вирішувати стосовно фортеці, яку ми, між іншим, ідучи на Хотин, добре бачили з різних сторін. Після того як ми привели себе до ладу після дороги, вже в сутінках відправились гуляти в міський сад і тут мали щасливу зустріч. Колишній студент Новоросійського університету, хоча і юрист, але відвідував наші лекції, сьогоднішній товариш прокурора кишинівського окружного суду, живе в Хотині, Георгій Георгійович Мілеант, побачивши нас, підійшов до нас та привітав, як своїх наставників, а взявши про ціль нашої появи в Хотині, негайно познайомив нас з хотинським міським головою Болеславом Антоновичем Амброжевичем та іншими громадянами; тоді ж привітав нас й інший вихованець нашого університету, також юрист, місцевий судовий слідчий Н. І. Кириак. Знайти знайомих людей в чужому місті, де нам передусім потрібно було орієнтуватись, мало для нас велике значення.

Додамо до цього, що протягом всього нашого перебування в Хотині, що випадково затягнулося, ми користувалися ласкавою увагою як з боку Г. Г. Мілеанта та його сім'ї, так і інших жителів Хотина.

З розмов з хотинським міським головою та деякими громадянами ми мали можливість знати, що місто, як ми і вважали, не стало би противитись передачі колишньої фортеці у відомство нашого Товариства, лише б воно згодилось охороняти її, як важливу історичну пам'ятку. На жаль, ми не змогли бачити пана хотинського повітового голову поліції, оскільки він був в цей час сильно хворий; але інші члени поліції були до нас також дуже уважні.

Першого ж вечора нашого перебування в Хотині ми домовились з паном Амброжевичем та Мілеантом на другий день вранці почати огляд фортеці; але 25 червня вранці, раніше, ніж ми вийшли на цей огляд, до нас з'явився хотинський міський лікар доктор медицини Володимир Густа-

9 Біля м. Жванця впадає в р. Дністер невелика річка – Жванець, що промила собі долину між мальовничими крутими берегами.

10 Сьогодні масток п. Гіжицького [мається на увазі на початок ХХ ст.].

11 Поліпшена ґрунтова дорога, велика наїжджена дорога, шлях.

вович Діболд. Місцевий домовласник та гласний, п[ан] Діболд виявився великим любителем історії та археології та, ще більше, знавцем місцевої старовини, що переймається долею Хотинської фортеці.

Узнавши про мету нашого прибуття та співчуваючи його ймовірному результату, він і прийшов до нас, щоб допомогти оглянути цю фортецю. Таким чином ми вирушили на її огляд у супроводі великої кількості місцевих жителів, любителів старовини.

Хотинська фортеця розташовується не в самому місті, а в певному віддаленні від нього, приблизно на версту, на крутому березі р. Дністра; тим не менш вона пов'язана з містом, оскільки через саму фортецю проходить дорога з Хотина до р. Дністра, якою, як ми мали нагоду переконалися, жителі міста та прилеглих сіл постійно користуються.

Займає фортеця досить великий простір – приблизно близько 14 десятин та складається з: а) гласису, б) рову, в) великої кількості облицьованих плитковим камінням земляних церков, г) простору між верками¹² та стіною, також з ровом, д) фортечної стіни, е) простору між нею та цитаделлю¹³, причому в двох місцях біля річки стіна ця примикає до самої цитаделі, та ж) цитаделі.

Гласис¹⁴ та рів, що частково обсапався, мають звичний в таких випадках вигляд; непогано збереглися і верки, хоча їх чудове облицьовання майже всюди знято та дійсно розграбоване; саме до неї відносяться ті розповіді, про які було сказано вище. Простір від верку до стіни дуже невеликий, фортечна стіна звичайно напівзруйнована.

Простір, що займає ця стіна, являє собою дуже хвилясту, перериту, загально схилену до річки поверхню, перерізану вище вказаною дорогою. На цій поверхні розташовуються біля 15 приміщень, порівняно нової побудови – 30-х років минулого століття, зовсім розвалених; виняток складають 2 будинки, зайняті, як сказано, для потреб Волзького полку; але і ці приміщення вже близькі до руйнування; при них є і невеликі огороди. Далі є кам'яна церква, також побудована в 30-х роках XIX ст., колись фортечна, тепер приписана до одної з міських парафіяльних церков; богослужіння в ній здійснюються 4 рази в рік. І церква на порозі руйнування, на це вказує велетенська тріщина в її вівтарній частині. В огорожі біля церкви є кілька нових пам'ятників над похованими тут членами сім'ї полковника А. Гр. Офросимова.

12 Німецькою *werk* – будова, укріплення огорожа, стіна. Слово застаріле використовувалось для позначень брустверів, фортів та ін. фортифікаційних укріплень.

13 Фортеця – центральне укріплення міста, яке під час оборони вважалося останнім опорним пунктом.

14 Гласис (лат. *Glatia* – спад, спащина, похил, похилість) – оборонна споруда, пологий насп, що зводився перед ровом або прикритим шляхом, служив захистом укріплення та перешкодою для противника при наступі на головний вал. Гласис покращував маскування фортифікаційної споруди та обстріл місцевості перед нею.

Недалеко від церкви стоїть значно пошкоджений у верхній частині мінарет, а біля нього надмогильна кам'яна плита з руським написом; букви її від часу сильно пошкодились, так що можна було розібрати кілька рядків, що визначали звання похованого та час його смерті, а саме:

«здесь погребен
комен
дант хотинской крепости
.....
.....
..... 1770 г.....
.....».

На найкрутішому березі р. Дністра розташувалась твердиня, що займає невелику територію, з дуже високими, чудово збереженими стінами та різними приміщеннями всередині. На думку спеціаліста, пана віце-президента нашого Товариства А. Л. Бертъє-Делагарда, що бачив, між іншим, лише привезені нами фото з неї, фортеця побудована не турками, а, можливо, в той час, коли Хотин належав Речі Посполитій і побудова проводилась німецькими, з північних, інженерами в XVII ст.¹⁵ Християнський характер побудови фортеці підтверджується і кладкою деяких цеглин в її стінах, які будучи пофарбовані в червоний колір розташовані таким чином, що виходять зображення численних червоних хрестів на підвищеннях з прямокутників, що поступово зменшуються, що досить красиво. Загальне враження від Хотинської фортеці виходить вражаюче, а краєвид з неї на протилежний досить похилий та відкритий берег р. Дністра – на м. Жванець та с. Брагу дуже красивий.

Для повноти докладу вважаємо варто відмітити, що в сучасній науковій літературі свідчення про Хотинську фортецю не вирізняються точністю; так у V. S. Martin`a в його «Nouveau Dictionnaire de Geografie universelle». Paris. 1887, під словом «Khotim» читаємо: «в середні віки генуезька (genoise) колонія, що є найпівнічнішою; ще видніються залишки італійської фортеці». Все це одна байка, нічим не підтверджена. В Ларуса у «Grand Dictionnaire universel du XIX siecle», під словом «Choczino» (!) також вказані фантастично-історичні свідчення, що Хотин був взятий в облогу росіянами в 1718, 1739 та 1769 рр, тоді як в 1718 р. ніякої війни в нас з турками не було. Навіть у відомому польському словнику – «Słownik geograficzny» s. v. Chocim (р. 598), трапляються дивні свідчення. Ми

15 Відомо, що до 1739 м. Хотин у турків користувалося славою красивого та багатолюдного міста; в час взяття його паном Мініхом в серпні цього року місто і фортеця сильно постраждали. Після Білгородського мирного договору Хотинська фортеця, повернена нами туркам, була виправлена французькими інженерами; але, звісно, цитадель залишилась в старому своєму вигляді. Про Хотин до 1739 р. див. роботу О. О. Кочубинського: «Гр. А. И. Остерман и раздел Турции». Одесса. 1899 г., в останніх розділах.

читаємо тут: «в середині фортеці цитадель, стіни з середини (!) прикрашені хрестами з червоної цегли. В ній була церква св. Миколая, нібито, за переказами, побудована грецькою (!) княгинєю і перетворена потім у мечеть, а тепер (!) склад військової амуніції. Славний колодязь глибиною в 33 сажні та водопроводи (!) від турецьких часів»¹⁶.

Огляду фортеці та переговорами про неї з жителями Хотина присвятили ми два дні, які, ніби спеціально, видались надзвичайно спекотними, що робило вештання по руїнах фортеці надзвичайно втомливим. Частину другого дня ми присвятили поїздки в село Ставчани (зазвичай невірно Ставучани), що розташовувалось в околицях м. Хотина. [Воно] прославлене знаменитою перемогою гр. Мініха: від неї йде історія поступового падіння Туреччини. Поїздки ми цю здійснили під дощем; від місця стоянки турецької армії ми проїхали прямо через річку, що вже висихала і на її місці були городи, до місця розташування військ гр. Мініха. Тепер у центрі колишньої турецької стоянки знаходиться церква. Як доречно було би поставити тут біля церкви на пагорбі, нижче дороги пам'ятник на честь великої події XVIII ст.! Він багато говорив би серцю руському...

На зворотному шляху, в с. Долинянах, ми потрапили під велику зливу, яка зробила дорогу з Ставчан в Хотин, і без того дуже важку, оскільки вона проходила по горам і долинам, зовсім непроїзною для звичайних візничих коней, і повернення наше в Хотин супроводжувалось великими труднощами, з яких нас вивела лише ласка пана Ломайера, що жив в с. Долинянах, управляючого маєтками та заводами Зарожанського Товариства. Більше того один з нас (О. І. Маркевич) легко застудився і ми, будучи обережними, провели ще день в Хотині, хоча будь-які екскурсії, внаслідок страшної грози були неможливі.

Лише 27 червня під вечір ми виїхали з Хотина і для скорочення шляху на ст. Мамалигу (на р. Прут) 28 червня вранці залізницею повернулись ми в Одесу, проїхавши таким чином майже тиждень.

До цієї частини доповіді ми так само пропонуємо придбані для Товариства:

Три види Хотинської фортеці – Н, І та J, з трьох сторін; до речі на екземплярі Н видніється і фортечна стіна з дорогою, що проходить крізь неї, а на екземплярі І – частина фортечної території.

16 Додам, що якою б не була темна вікова старовина нікчемного тепер Хотина, проте, заведе надто відважно [буде] припустити, що одна з двох скель: Кам'яця та Хотина – зупинила на собі стратегічну увагу імператора Траяна та його римських генералів. Римська *Petridava* в дакійській провінції – це сьогодні Кам'янець чи Хотин. В першій частині цього імені, як і в тій же частині другого імені *Pertidava*, на сьогоднішній *Реуті* [можливо мається на увазі сучасна річка Руда], недалеко від впадіння її в Дністер, мені чутись молдавське (румунське) *piatra, kiatra*, – камінь, скала; базато місцевих імен *Кетрос* [назви сіл в сучасній Молдавії] в сьогоднішній Бессарабії, того ж молдавського походження, з тієї ж мови. О. К[очубинський].

Вид церкви, що знаходиться у фортеці – К; поряд опустіле, напіврозвалене приміщення і також напівзруйнований мінарет, а біля нього надмогильна плита 1770 р (див. вище).

Звертаючись тепер до питання про можливість та бажаність прийняття колишньої Хотинської фортеці у відання Імператорського Одеського Товариства Історії та Старожитностей, дозволяємо собі висловити наступні міркування:

На завершення цієї доповіді дозволимо собі запропонувати лікарю Володимира Густавовича Діболда до обрання в члени-кореспонденти нашого Товариства. Якщо фортеця буде йому передана, вона отримає в панові Діболді уважного і розумного її зберігача; але й в іншому випадку нашому Товариству бажано мати у своєму середовищі подібних місцевих любителів та знавців історії та археології; звання члена-кореспондента Імператорського Одеського Товариства Історії та Старожитностей все ж дасть лікарю В. Г. Діболду можливість на «законних підставах» слідувати за долею колись знаменитою, а тепер напівзруйнованою колишньою Хотинською фортецею.

Дійсні члени Товариства: Ол. Кочубинський
Ол. Маркевич
Одесса,
Травень 31 дня 1902 р.»

Аналізуючи діяльність Товариства за 1901-1902 рр. за повідомленням Е. Р. фон Штерна¹⁷ присутня інформація, що була заслухана доповідь О. О. Кочубинського та О. І. Маркевича, проте ми не побачили інформації про рішення Товариства щодо взяття Хотинської фортеці на свій баланс. Припускаємо, що справа далі зроблених висновків не пішла і Хотинська фортеця не була передана у відання Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей. Причин може бути декілька: по-перше, обмежені засоби самого Товариства¹⁸; по-друге, у 1905-1907 роках українські землі сколихнула революція. Далі – потрясіння Першої світової війни, тому дослідникам було не до реконструкції Хотинської фортеці. Причому, з 1918 до 1944 р. Хотинською фортецею опікувались вже румунські королі¹⁹. А Імператорське Одеське товариство історії та старожитностей припинило своє існування у 1922 році, тому займатися охороною та реконструкцією пам'ятки вже практично не могло.

17 Фон Штерн Э. Р. Деятельность Общества за истекший 1901-1902 год / Э. Р. фон Штерн // Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1904. – Т. XXV. – С. 103-106.

18 Там само. – С. 104.

19 Юсов С. Л. Хотин, місто Чернівецької обл. / С. Л. Юсов, Д. Я. Вортман // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я. – К.: Наукова думка, 2013. – 688 с.: іл.

Ігор Петраш,
*керівник РВГ тому Зводу пам'яток України
у Хмельницькій області*

Ігор Олійник,
*науковий співробітник відділу культури
Городоцької ОТГ*

ПОДІЛЛЯ В ПЕРШІ ДНІ «ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ». БІЙ БІЛЯ М. ГОРОДОК 4 СЕРПНЯ 1914 РОКУ

У статті досліджено події на Поділлі протягом кінця липня – початку серпня 1914 року, а саме: військові дії на території нашого краю та описано єдине масштабне бойове зіткнення Першої світової війни, яке відбулося в тодішній Подільській губернії – бій під м. Городок 4 серпня 2014 року.

Ключові слова: Перша світова війна, Поділля, бій біля м. Городок

Війна 1914–1918 рр. розгорнулася між двома угрупованнями держав – Троїстим союзом, який об'єднував Німеччину, Австро-Угорщину, Італію, та Антантою, до якої входили Франція, Росія та Велика Британія.

Основною причиною кризи було небачене загострення суперечностей між провідними країнами світу в економічній, військовій та колоніальній сферах.

Другою причиною війни був той факт, що на початку ХХ ст. розвиток науково-технічного прогресу призвів до появи нових, потужніших засобів винищення людей. Почалася гонка озброєнь, на якій величезні прибутки отримували військові корпорації.

Третьою причиною війни було прагнення правлячих кіл провідних країн світу подолати внутрішньополітичні кризи, наростання революційного і національно-визвольного рухів у радикальний спосіб – заповненням масової свідомості своїх громадян військовою тематикою і страхом.

На 1914 р. особливо загострилися протиріччя між Німеччиною та Росією. На шляху здійснення завойовницьких планів Німеччини щодо розширення її геополітичного простору стала Російська імперія. Давні мрії «німецьких вождів» про здійснення «світової політики» перекреслювалися могутнім людським потенціалом Росії. Берлін прагнув підкорити Росію економічно й послабити її в політичному і військовому відношенні. Отож, щоб розпочати війну, невідкладно потрібний був лише привід.

Австро-сербський конфлікт, що виник внаслідок убивства 15 (28 за н. с.) червня 1914 р. в Сараєві спадкоємця австро-угорського

престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда членами націоналістичної організації «Молода Боснія», став для німецьких можновладців лише формальним приводом для початку війни.

10 (23 за н. с.) липня 1914 р., під тиском Німеччини, Австро-Угорщина поставила Сербії ультиматум, вимоги якого були несумісними з її державним суверенітетом. Союзниця Сербії Росія спробувала ліквідувати конфлікт мирним шляхом, висунувши проект дипломатичного демаршу трьох держав – Англії, Франції і Росії. Однак союзники відмовилися від його здійснення. Лише президент Франції Пуанкаре наполягав на проведенні «твердої» політики стосовно Троїстого союзу.

Незважаючи на те, що Сербія погодилася майже з усіма вимогами ультиматуму, 15 липня Австро-Угорщина телеграфом оголосила війну Сербії. Невідкладно Белград було піддано артилерійському обстрілу.

У відповідь Росія, яка на другий день після оголошення війни Сербії розпочала мобілізацію в прикордонних з Австро-Угорщиною округах, 17 липня оголосила загальну мобілізацію. На цей крок зреагувала Німеччина, зажадавши припинити мобілізацію до 19 липня (1 серпня за н. с.). Росія проігнорувала німецький ультиматум. Нетривалі дипломатичні «ігри» швидко припинилися. 19 липня 1914 р. Німеччина оголосила війну Росії, 21 липня (3 серпня за н. с.) – Франції. У перерві між цими оголошеннями (20 липня (2 серпня за н. с.)) вона окупувала Люксембург, а вже 22 липня (4 серпня за н. с.) німецькі війська напали на Бельгію, порушивши міжнародний договір про її нейтралітет, який гарантувався рядом країн, у тому числі й самою Німеччиною¹.

Росія, як й інші європейські держави, почала розробляти план війни ще від кінця XIX ст. Мобілізаційний розклад 1890 р. передбачав два варіанти дій, які зумовлювалися географічним чинником. Основним супротивником вважалася Австро-Угорська імперія.

Пізніше, 1900 року, було розроблено новий план, згідно з яким усі російські воєнні сили на випадок війни об'єднувались у дві групи: Північний фронт проти Німеччини, Південний – проти Австро-Угорщини. Цей план був цікавий тим, що в ньому вперше пропонувалося створення проміжної інстанції управління військами на території воєнних дій – командування фронтами.

Австро-Угорщина ще з часу укладання союзного договору з Німеччиною у 1879 р. своїми ворогами вважала Росію, Сербію і Чорногорію. Згідно з остаточним варіантом плану, на неї покладалось основне завдання

1 Волковинський В.М. Бойові дії / В. М. волковинський // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. – Кн. 2: Мовою документів і свідчень. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2015. – С.140.

боротьби проти Росії. Стратегічний задум Відня проти Росії полягав у тому, щоби частиною сил наступати на північ, а потім повернути на схід і спільно з правим крилом австро-угорського угруповання розбити зосереджені в Проскуріві російські війська². Це дало б змогу відкинути основні сили росіян до Чорного моря або до Києва. При цьому у Відні розраховували на наступ німців зі Східної Пруссії.

За оцінками німецького генштабу літо 1914 р. було найоптимальнішим терміном початку війни. Про те, що це саме так, прямо свідчить збережений у дипломатичних архівах лист статс-секретаря Міністерства закордонних справ Німеччини Г. Ягова німецькому послу в Лондоні від червня 1914 р.: «В основному Росія зараз до війни не готова. Франція й Великобританія також не захочуть зараз війни. Через кілька років, за всіма компетентними передбаченнями, Росія вже буде боєздатна. Тоді вона задавить нас кількістю своїх солдатів, її Балтійський флот і стратегічні залізниці вже будуть збудовані. Наша ж група, між тим, усе більше слабшає...»³. На початковому етапі війни генштабом австро-угорських військ, Поділля разом з Волинно відводилася роль основного театру бойових дій. Тому на північно-східному кордоні з Російською імперією було розгорнуто другу армію, під командуванням генерала Едуарда Бьогм-Ермолі⁴ Авангардом наступу мала стати саме ця армія, що складалася з чотирьох корпусів, частини якої поступово переміщалися до спільного кордону по річці Збруч⁵. Варто зауважити, що за початковим задумом 2-га армія повинна була вести бойові дії на Балканах, але оцінивши ситуацію австро-угорський генеральний штаб вирішив перекинути одну з найдієздатніших військових частин на основний північно-східний напрямок. Так, на кінець липня 1914 року у районі Чортків – Тернопіль – Терехівля зосередилися основні частини 3-го армійського корпусу під командуванням генерал-лейтенанта Еміля Колеруса фон Гельдерна⁶.

Російська імперія на початок 1914 року на кордоні по Збручу тримала в основному прикордонні загони, які, крім безпосередніх функцій охо-

2 New Strachan. Der Erste Weltkrieg. Eine neue illustrierte Geschichte. Taschenbuchausgabe April 1914 Wilhelm Goldmann Verlag. – München. – S. 39.

3 Початок Першої світової війни. Бойові дії на фронтах 1914 р. URL: http://pidruchniki.com/1081080643487/politologiya/pochatok_pershoyi_svitovoyi_viyni_boyovi_diyi_frontah_1914

4 Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai Tábornagyok, vezérezredesek, gyalogsági és lovasági tábornokok, táborszernagyok. – Balla Tibor, 2010. – С. 92.

5 Бойовий порядок та розподіл австро-угорської армії на російському театрі військових дій у серпні–вересні 1914 р. // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. – Кн.2: Мовою документів і свідчень. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2015. – С. 74.

6 Austro-Hungarian Land Forces 1848-1918. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: URL: <http://www.austro-hungarian-army.co.uk>.

рони кордону, у випадку війни мали завдання проводити розвідку боєм і створення загороджувальних загонів, які би прийняли на себе перший бій. Далі, за задумом, повинні були вступити частини 12-ої кавалерійської дивізії, командир генерал-лейтенант Каледин Олексій Максимович, і 2-ої Зведеної Донської кавалерійської дивізії, командир генерал-лейтенант Жигалін Леонід Іванович, які розміщалися відповідно у м. Проскурів, Меджибіж, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський⁷.

Якраз ці дві дивізії з початком мобілізації мали завдання сприяти таємному розгортанню 8-ої армії під командуванням генерала Олексія Олексійовича Брусилова. І це їм вдалося, оскільки з початком бойових дій австро-угорські підрозділи не мали повної картини дислокації російських військ на цьому напрямку⁸. Тому їх частинам було надано наказ проводити розвідку боєм, що в подальшому зіграло з ними злий жарт і поглибило трагічність подій.

Отже, 17 липня в Російській імперії оголошено загальну мобілізацію, а вже 18 липня в Подільській губернії оголошено військовий стан. 19 липня 1914 року в Проскурів прибув генерал Олексій Брусилов з метою перетворити Проскурівську групу військ у 8-му армію Південно-Західного фронту. Одразу ж, з центром у м. Ярмолинці, формується 8-й корпус під командуванням генерал-лейтенанта Радко Рускова Димитрієва, в який окрім 2-ої Зведеної Донської козачої дивізії входить 4-а стрілецька бригада, 14 і 15 піхотні дивізії, 8-й мортирно-артилерійський дивізіон, 11-й саперний батальйон⁹.

Ось як оцінював тодішню ситуацію командувач армією генерал Брусилов: «Ввірена мені армія до кінця липня була зосереджена на лінії Печеськи, Проскурів, Ярмолинці, маючи 2 кавалерійські дивізії, висунуті перед фронтом армії. 24-й корпус тільки своєю головою почав підходити до місця дислокації, так що насправді в мене до початку військових дій було не 4, а 3 неповні корпуси, оскільки 1-а бригада 12-ої піхотної дивізії була розташована на правому березі річки Дністер із самостійним завданням. До неї повинні були підійти 4 другочергових Кавказьких козачих дивізій, але на момент переходу почали приходити лише перші їх ешелони»¹⁰.

7 Казин В. Х. Казачьи войска: хроники гвардейских казачьих частей помещены в книге Императорская Гвардия: справочная книжка Императорской Главной Квартиры / под ред. В. К. Шенк; сост. В. Х. Казин. СПб: Типогр. В.Д. Смирнова, 1912. – С. 90-195.

8 Алексей Вольнец. Первый бой Первой мировой. Электронный ресурс. Режим доступа до ресурсу: URL: <https://karabai96.livejournal.com/60295.html>.

9 Бойовий порядок та розподіл австро-угорської армії... – С. 71-72.

10 Брусилов А. А. Мои воспоминания / А. А. Брусилов. – М.: Воениздат, 1983. – С. 73.

Офіційно прийнято вважати, що Росія вступила у війну 19 липня (1 серпня за н. с.) 1914 р., і майже одразу ж було зафіксовано дрібні сутички по всій лінії кордону. Після декількох перестрілок, перших втрат російські козаки зазнали вранці 22 липня 1914 року, коли були важко поранені двоє рядових з 1-го Лінійного полку Кубанського козачого війська. Фактично, це були перші втрати російських військових у «Великій війні» 1914-1918 років. 26 липня за донесеннями Генерального штабу Верховного головнокомандуючого РІА говорилося про те, що 24 липня вартові в районі Волочиська були обстріляні й «австрійцями підірвано свою ланку залізничного мосту через річку Збруч»¹¹. Варто зауважити, що завдяки пропаганді, населення по обидва боки кордону досить таки позитивно відносилось до можливих військових дій, передчуваючи швидку перемогу над противником. На територіях воюючих країн панувало, хоча і тривожне, але патріотичне піднесення¹².

2 серпня передові частини 8-го корпусу РІА під командуванням генерал-майора А. А. Павлова провели також розвідку боем: перейшли р. Збруч і зайняли м. Гусятин, відкинувши авангард супротивника на лінію Озеряни – Пробіжна – Крогулець. З настанням ночі військові підрозділи, залишивши залогоу на лівому березі річки, були відведені у с. Кутківці, з метою наступного дня зробити передислокацію в м. Городок.

3 серпня командувач 8-ої армії генерал О. Брусилів отримує наказ рухатися до державного кордону по річці Збруч. У цей же час передові загони російських військ помітили жвавий рух австро-угорських військових біля м. Сатанів, які активно перевіряли щільність вогню супротивника. До того ж російські розвіддані свідчили про неминучість атаки кінноти гонвіда, тому командуючий 2-гою Зведеною Донською дивізією генерал Жигалін дав наказ командирам підрозділів дивізії зайняти позиції на західній окраїні містечка Городок і за ніч окопатися.

Для того, щоб контролювати просування ворожих військ 1-й, 2-й та 4-й сотням 1-го Лінійного генерала Вельямінова полку поставлена задача в разі початку наступу стримувати просування частин австро-угорської армії в глибину території Поділля, щоб основні сили мали змогу сконцентруватися і зайняти оборонні позиції до підходу основних сил. Тим часом штабом корпусу наказано 14-му стрілецькому полку перейти в підпорядкування командира 2-ої Зведеної дивізії, чим планувалося її значно підсилити і, завдяки наявності кулеметів, збільшити вогневу міць¹³.

11 Тихоцкий Е. Атака Австро-Венгерской Конницы на 2-ю Зведеную Казачью Дивизию под м. Городок / Е. Тихоцкий. – Белград, 1928. – С. 11.

12 New Strachan. Der Erste Weltkrieg... – С. 41.

13 Тихоцкий Е. Атака Австро-Венгерской Конницы... – С. 12.

Того ж дня, близько 17-ої години, підтримувана вогнем артилерії та за прикриття 32-го Угорського польового егерського батальйону (командир полковник Карл Штромаер), дана на підсилення 8-ою кавалерійською дивізією 15 кавалерійська бригада (Богемський драгунський полк ім. Графа Паара №2, Богемський уланський полк ім. Олександра II царя Росії №11) під командуванням генерал-майора Генріха Райтера фон Габлес-Ескелеса розпочала переправу в районі м. Сатанів, а 5-а кінна дивізія в складі 19-го (королівський угорський Будапештський гонвідний гусарський полк №1, королівський угорський Печський гонвідний гусарський полк №8), командир генерал-майор Фердинанд граф Біссінген і Ніппенбург¹⁴, і 23-го (королівський угорський Залагерсегерський ландверний гусарський полк №6, королівський угорський Папайський ландверний гусарський полк №7), командир полковник Гольберт Зех барон фон Гарт і Зульц, кавалерійських корпусів під командуванням командира 5-ої кінної дивізії Гонвіда фельдмаршала-лейтенанта Ернста Антона фон Фройраха-Сабо вранці 4-го серпня розпочала переправу в районі с. Козіна, що близько 4 км північніше м. Сатанова. Крім передових підрозділів, переправилися на лівий берег 1-а батарея кавалерійського артдивізіону № 6 та 1-а рота самокатчиків Гонвіда, які також входили до складу 5-ої Гонвідної кавалерійської дивізії¹⁵. Ці військові підрозділи разом з кавалерією розпочали рухатися в напрямку Лісоводи – Городок. Ось як про ці події повідомляла газета «Подолія»: «3 серпня австрійці перейшли на нашу територію біля м. Сатанів і о 15.00 відкрили по наших гарматний вогонь. 4 серпня австрійська кіннота з шаблями пройшла поруч села Турчинці і через село Раковець (тепер с. Радковиця. – авт.). Люди були в страху. Багато ховалося, деякі тікали в інші села. Біля села Кузьмин австрійська кіннота зупинилася і почала грабувати»¹⁶.

Дійсно, в страху перед військовими діями, місцеве населення часто покидало своїє домівки. Та заради справедливості варто сказати, що грабували не тільки військові, але й мешканці навколишніх сіл, тобто розпочалося мародерство з-поміж «своїх». Як приклад можна навести судову справу, яка розглядалась в Одеській судовій палаті, в якій говориться про те, що «...управляючий економії товариства Городоцького цукрового заводу при с. Підлісний Олексинець Чеслав Левартовський поїхав сам і

14 Stolberg-Wernigerode, Otto zu: Neue deutsche Biographie, Bd.: 2, Behaim-Bürkel. – Berlin, 1955. – S. 279.

15 Dislokation und Einteilung des k.u.k Heeres, der k.u.k Kriegsmariene, der k.k. Landwehr und der königlich ungarisch Landwehr. L.W. Seidel & Sohn, k.u.k. Hofbuchhändler. – Wien, 1914. – S. 176-178.

16 Олійник І. Бій під містом Городок 2014 р. / І. Олійник // Глоб Пдла. – 2004. – №1-3. – С. 32.

забрав всю свою сім'ю в Проскурів...», а тим часом селяни цього села разом з втікачами з п'яти сусідніх сіл «ввійшли у його квартиру і вчинили там повний розгром». «Крім того з економії були взяті та виведені всі коні, корови, забрані всі екіпажі» і т. д. Коли управляючий наступного дня повернувся і було арештовано призвідників погрому, то вони заявили, що насправді Левартовський залишив «свою квартиру відкритою», а речі і реманент було забрано для того, щоб «спастися майно від австрійців»¹⁷.

Одночасно, за донесенням командира кам'янецького гарнізону полковника Волжанінова, у районі Кам'янця-Подільського австрійська 1-а кавалерійська дивізія під командуванням генерал-майора Артура барона Петeani фон Штайнберга форсувала р. Збруч і розпочала наступ на місто¹⁸. Не отримуючи супротиву, вони вступили в Кам'янець-Подільський і до вечора повністю його окупували¹⁹. Найкраще описав ситуацію на цьому напрямку командувач 8-ю армією О. Брусилов: «У цей самий час з'ясувалося, що на губернське місто Кам'янець-Подільський наступає колона противника приблизно силою в одну бригаду піхоти з артилерією і двома-трьома ескадронами кавалерії. Із цього приводу мною була отримана телеграма головнокомандувача, що пропонував мені направити до Кам'янця-Подільського достатні сили, щоб прикрити це місто від ворожого нашествия. На це я відповів, що розкидати свої сили перед самим початком бойових дій я не вважаю за можливе, а що коли я перейду в наступ і вступлю на австрійську територію, то ця колона, боячись бути відрізаною, сама побіжить назад, без жодного підганяння; розриватися ж для другорядних цілей знаходжу шкідливим. Головнокомандувач здався на мої аргументи і відмінив своє розпорядження. Австрійці дійсно зайняли Кам'янець-Подільський 4 серпня, а сім рот ополчення, що знаходилися там, відійшли без бою до Нової Ушиці»²⁰. Отже, губернський центр було здано, з тактичних міркувань, без жодного супротиву.

На Городоцькому напрямку під тиском передових загонів 19-го корпусу австро-угорської кавалерії 1-й Лінійний полк відступив до с. Лісоводи, при цьому не надаючи серйозного опору військам противника. Австрійсько-угорські підрозділи, наступаючи через висоту 348, зайшли в хутір Попов і розмістили там кулеметний взвод, який своїм вогнем міг прикривати як наступ гусар, так і 15-ї кавалерійської бригади. Пізніше, в ході бою, цей підрозділ перемістив свої позиції ближче до противника – в лісосмуту²¹.

17 ЦДАУК, ф. 419, оп. 1, спр. 6616, арк. 1-3.

18 Тихоцкий Е. Вказ. праця. – С.12.

19 Fröhlich Dávid. A lovasság mint fegyvernem az első világháborúban. A magyar honvéd lovasság alkalmazási elvei a szabályzatok tükrében // Belvedere Meridionale. – 2016. – № 28, évf. 4. sz. – S. 35.

20 Брусилов А. А. Вказ. праця. – С. 73.

21 Fröhlich Dávid. Вказ. праця. – С. 35.

Тим часом генерал Жигалін готувався до оборони м. Городок. Батальйон 14-го стрілецького полку під командуванням підполковника Кузьміна з двома кулеметами і дві роти 60-го Замосцького полка окопалися на західній околиці містечка, навпроти балки, яка підходить до хутора Кремінна. З правої сторони від них зайняли позиції спішені сотні 1-го лінійного полку, які повернулися з с. Кузьмин, а в інтервалах між ними кулемети дивізійної кулеметної команди, в «чотирьох групах (повзводно) по два кулемета в кожній». На лівому фланзі розмістилися 16 (16-й Донський козачий генерала Грекова 8-го полку, командир полковник Володін Степан Петрович) та 17 (17-й Донський козачий генерала Бакланова полк, командир полковник Тацин Степан Петрович) козачі полки війська Донського, які спішилися і залягли в окопах. 1-й Волзький полк Терського козачого війська (командир полковник Пацапай Яків Федотович) залишено в резерві. Перша та друга Оренбурзька батареї, разом з 2 гарматами 4-го стрілецького артилерійського дивізіону підготували позицію на сході від Городка²².

Перша сутичка відбулася ближче до 1-ої години дня, авангард 8-го гонвідного полку, пройшовши с. Лісоводи, вступив у перестрілку з сторожовою охороною Лінійного полку. Побачивши ситуацію яка склалася, передовий загін 7-го гонвідного полку під командуванням ротмістра Проняя, кинувся на допомогу. Але потрапивши під обстріл стрільців і атакований кінними козаками, змушений був повернути назад, при цьому втративши більшість особового складу²³.

Після такої розвідки боєм військові підрозділи з обох сторін розпочали артилерійську дуель, яка особливо не вплинула на хід бою. Лише близько 3-ої години дня, коли 5-та Гонвідна дивізія, підкріплена 15 кавалерійською бригадою прибула до хутора Кремінний, командир 5-ої Гонвідної дивізії фельдмаршал-лейтенант Ернст Фройрах дав наказ силами 7-го та 8-го гонвідних полків провести атаку в напрямку до ливарної фабрики Єфімова, яка мала тоді досить таки важливе стратегічне значення, а силами 2-го Драгунського і 11-го уланського полків вдарити по південній частині містечка. Вибір як атакувати, пішо чи кінно, надавалася командирам бригад – генерал-майору Фердинанду Ніппенбургу і генерал-майору Генріху Габлесу відповідно. Тут варто зауважити, що Фройрах явно недооцінював супротивника, тому що він навіть не дочекався вагомого підсилення – двох рот самокатчиків, які відстали від основних сил через бездоріжжя²⁴.

Обидві бригади, окрілені попередніми успішними атаками, за підтримки артилерії і кулеметників, в кінному строю вздовж Сатанівської

22 Тихоцкий Е. Вказ. праця. – С. 15.

23 Там само.

24 Fröhlich Dávid. Вказ. праця. – S. 35.

дороги розпочали наступ на позиції російських військ. 2-га Зведена козака дивізія відповіла щільним артилерійсько-стрілецьким вогнем. Не отримавши якоїсь важливої переваги, Ернст Фройрах вирішив кинути в бій основні сили кінноти, завдати основного удару в середину оборони дивізії, щоб таким чином розрізати основні сили росіян на дві частини і створити загрозу оточення для підрозділів, які тримали оборону на флангах. Командир 2-го дивізіону 7-го гонвідного гусарського полку майор граф Біла Боттяні вивів свій підрозділ з укриття і розпочав атаку на позиції 4 стрілецької бригади (командир полковник Станкевич С. Л.) і 60-го Замосцького полку (командир полковник Н. М. Тихменев)²⁵. Під сильним вогнем російських підрозділів цей загін відступив. Враховуючи негативний досвід авангарду, спішившись гонвідний дивізіон почав рух у три ешелони: попереду ескадрон ротмістра Ситковського, за ним з виступами на флангах ескадрон ротмістра Сібрика, посередині ескадрон ротмістра Талі. Російські війська відповіли спільним вогнем Оренбурзьких батареї і піхотних підрозділів, до яких з часом обстрілом з флангу допомогли «лінійці» та кулеметні розрахунки 2-ої Зведеної дивізії. Хоча місцевість була не рівнинна і до позицій вела балка, територія легко прострілювалась, а те, що гусари були у яскравій формі (світло-сині кітеля, червоні рейтузи, малинові шаки) взагалі робило їх легкими мішенями для російських стрільців²⁶. Та все ж дивізіон 7-го гонвідного полку підійшов впритул до позицій російських полків, подекуди гусари навіть увірвалися до окопів, але це не дало австро-угорцям переваги, оскільки це вже були залишки наступаючих і їх досить легко там знищили²⁷. Так описав бій учасник тих подій Є. Тихоцький: «Впродовж короткого проміжку часу лінії гусар майже абсолютно розтанули, скошені фронтальним і фланговим вогнем. Залишки ворожих ескадронів повернули назад, і поле покритлося вершниками, що скачуть, поспішаючи сховатися від вогню за складками місцевості, що попереду лежали. Наша артилерія переслідувала їх шрапнеллю, велика кількість тіл убитих і поранених гусар та коней, що лежали на жовтій стерні, нагадували про кривавий бойовий епізод, що розігрався тут. Впродовж декількох хвилин дивізіон 7-го гонвідного полку був майже знищений вогнем, небагатьом вдалося врятуватися. Командир дивізіону, усі командири ескадронів, молодші офіцери і більшість гусар знайшли тут славу смерть або залишилися пораненими на місці атаки і потрапили в полон. У числі останніх знаходився і важко поранений командир дивізіону майор Барцай (граф Біла Боттяні. – авт.)»²⁸.

25 Там само.

26 Тихоцький Е. Вказ. праця. - С. 15.

27 Fröhlich Dávid. Вказ. праця. – S. 35.

28 Тихоцький Е. Вказ. праця. - С. 15.

Майже одночасно з просуванням трьох ескадронів 7-го гонвідного полку розпочався наступ 2-ох ескадронів 8-го гонвідного полку. Неочікувана зміна позиції кулеметних розрахунків хорунжого Максимова, який зайняв сусідню висоту, і критична ситуація в яку через це він потрапив, змусила 3-ту і 5-ту сотні Лінійного полку покинути свої позиції і розпочати атаку на австро-угорських гусар, яка виявилася досить успішною. Цьому посприяло в основному те, що під кулеметним вогнем гусари змушені були зменшити щільність своїх рядів, а це дало можливість «лінійцям» вклинитися в бойовий порядок гонвіда і оточити більшу його частину. Ось як оповідає про ці події їх свідок підесаул Є. Тихоцький: «Зблизившись на відстань близько 400 кроків, лінійці (козаки 1-го Лінійного генерала Вельяминова полка Кубанського козачого війська) закинули рушниці за спину і ударили «в шашки» на угорських гусар. Гусари прийняли атаку. Мабуть, ескадрон 8-го Гонвідного полку під час руху втратив зімкнутість і в їх ладах вийшли інтервали, або ж вони, почавши атаку на кулемети в розімкненому ладі, потім хотіли зімкнутися. Лінійці атакували в розімкненому ладі (лавою), і це дозволило їм охопити фланги австрійців та проникнути в інтервали, що утворилися, оточивши окремі групи гусар. У 400-500 кроках попереду кулеметів зав'язалася жорстока рукопашна сутичка. Змішавшись один з одним, в густій пилюці, лінійці і гусари жорстоко рубали один одного. Рукопашний бій тривав недовго, але носив надзвичайно кровопролитний характер. Гусари захищалися відчайдушно: їх шаблі заподіювали суттєві втрати лінійцям, але, оточені з усіх боків, вони були порубані і залишки їх кинулися назад, переслідвані козаками. Велику кількість убитих і поранених гусар залишено на місці бою, у тому числі і обидва командири ескадронів, ротмістри Кемень і Микеш»²⁹.

А так свідчив про ці події житель м. Городок Радомський Б. А., батько якого брав участь у похованні: «Батько розповідав мені, що зі сторони лісу Олені (тепер має таку назву) надійшли австрійці, їм орієнтиром була фігура Матір Божої, що стояла при в'їзді в місто. Російські солдати засіли біля теперішньої газорозподільної станції і далі до яру (тепер забудови). Вони (австрійці) не сподівалися, що є російські військові. Підпустивши ближче, російські солдати відкрили вогонь з кулеметів, а з лісу вискочила кавалерія. Поле було засіяне трупами, або тими солдатами, що затаїлися, а потім вночі відступили»³⁰.

Наступ 15-ої кавалерійської бригади закінчився ще раніше. На повному ході в'їхавши в ліс, австро-угорська кіннота зустрілася з масованим

29 Тихоцький Е. Вказ. праця. – С. 19.

30 Свідчення Радомського Б. А. та Малецького В. А. про поховання австрійських солдат під Городком у 1914 році // Фонди Городоцького краєзнавчого музею. – арк. 1.

обстрілом російської піхоти і спішених козаків. Там вони спробували атакувати в пішому порядку, але спроба кавалеристів вийти з лісу потерпіла невдачу, оскільки попереду була відкрита місцевість, яка легко прострілювалась, а це могло призвести до невинуватих жертв³¹. Після того як 17-й Донський козацький генерала Бакланова полк зробив спробу обійти «уланців» з правого флангу, 15-а бригада почала відступати з поля бою, таким чином мінімізуючи свої втрати. Згодом, коли побачила результати бою кавалерії, не дочекавшись її кінця, знялася і відступила 1-а артилерійська батарея дивізіону №6.

Після таких нищівних поразок австро-угорська кіннота, під покровом ночі, розпочала відступ. Для переслідування ворога, незважаючи на прохання командира резервного полку полковника Пацапая Я. Ф. відправити весь підрозділ, командир російської дивізії генерал Жигалін дозволив вислати лише одну сотню козаків. Ось як прокоментував цей вчинок командуючий 8-ю армією генерал О. Брусилов: «Керував цим боєм з нашого боку генерал-майор Павлов, що був у моєму розпорядженні. Начальник дивізії, натомість, обмежився тим, що сидів при резерві і не допустив свіжу бригаду резерву переслідувати розбитого ворога. З цієї причини залишки австрійської дивізії з її артилерією і кулеметами благополучно пішли за Збруч. Довелося звільнити цього безхребетного начальника, якого замістив генерал Павлов»³².

Хоча те, що супротивник відступив «благополучно», теж сказати не можна. Дійсно залишкам Гонвідної дивізії однією сотнею (135 козаків) було важко завдати значної шкоди, але слух про переслідування підрозділів «гонвіду» воїнами 1-го Волзького полку зробив свою справу. Угорські гусари, які рисую під'їжджали до переправи через річку, що була споруджена в районі Сатанівського монастиря, у нічний час та ще й у лісі, були ідентифіковані переляканими німецькими єгерами як російські козаки. Тому забачивши перших кіннотників, вони відкрили шалений вогонь зі всіх видів зброї, внаслідок чого багато втрат понесли кавалеристи від стрільби своєї піхоти, частина гусар пораненими потонула в річці³³.

Отже, за даними Є. Тихоцького, під час атаки на Городок і відступу загинуло близько 500 гусарів австро-угорського гонвіда, приблизно така ж кількість воїнів була поранена, крім того залишається невідомою число загиблих під час переправи через р. Збруч. 8-ма російська армія вбитими і пораненими втратила біля 80 своїх воїнів. Командувач 5-ої гонвідної дивізії фельдмаршал лейтенант Ернст Антон фон Фройрах-Сабо не виніс

31 Fröhlich Dávid. Вказ. праця. – С. 36.

32 Брусилов А. А. Вказ. праця. – С.73.

33 Тихоцкий Е. Вказ. праця. – С. 20.

такого приниження і 18 серпня 1914 року застрелився³⁴. Житель м. Городок Радомський Б. А. згадував: «Потрібно їх було поховати, викопані були 2 ями, в першій ямі поховано 40 чоловік і в другій теж 40 (пізніше знайшли ще одного). Тобто загальна кількість похованих 81 чоловік»³⁵. Про два поховання австро-угорських солдат є свідчення і в іншого старожила міста Малецького В. А., який говорить про те, що на похованні, за старовинним подільським звичаєм, тоді поставили дерев'яний хрест³⁶. В загальному, точних даних про втрати немає і за різними оцінками, в цьому бою загинуло близько 3-ох ескадронів (один ескадрон – це 117 вояків) австро-угорських військових. Навіть якщо більша кількість убитих похована в цих могилах, то могили загиблих від поранень і могили бійців, які загинули при переправі на сьогодні невідомі, як і невідоме точне поховання командувача 5-ої Гонвідної дивізії фельдмаршала-лейтенанта Ернста Антона фон Фройраха-Сабо.

У результаті битви, російське командування 8-ої армії отримало перевагу і вже 6 серпня перетнуло кордон з Австро-Угорщиною, що спонукало військовий підрозділ, який захопив Кам'янець-Подільський і вже дійшов до с. Маків, без бою відступити за р. Дністер: «...австрійці 6-го числа, дізнавшись про наш перехід через Збруч, спішно покинули Кам'янець-Подільський і повністю повернули контрибуцію, яку зібрали з жителів міста. Це було цілком природно, тому що вони добре розуміли, що якщо вони візьмуть контрибуцію з жителів Кам'янця-Подільського, то і я, у свою чергу, зайнявши Тернопіль, Теревовлю і Чортків, не помилую цих міст і обкладу їх такою ж, якщо не більшою, контрибуцією»³⁷.

Підсумовуючи вище сказане, варто наголосити на тому, що зважаючи на бойовий настрій з обох боків фронту, вже перші бої показали погану готовність військових до ведення бойових дій. Імперські військові керівництва для того, щоб задовольнити амбіції своїх еліт готові були жертвувати тисячами і тисячами своїх громадян. Навіть на такому маленькому клаптку території в смертельній сутичці зішлись представники багатьох національностей, оскільки всі військові підрозділи, які брали участь у цій битві, були багатонаціональні. Наприклад 2-га Зведена Донська козака дивізія, попри свою назву, частково комплектувалась новобранцями з Подільської, Херсонської та Волинської губерній і складалась з українців, росіян, поляків та представників кавказьких народів³⁸.

34 Олейников А. В. Захвачены в бою. Трофеи русской армии в Первой мировой / А. В. Олейников. Электронный ресурс. Режим доступа до ресурсу: <https://coollib.com/b/322945/read>; Тихоцкий Е. Вказ. праця. – С. 19.

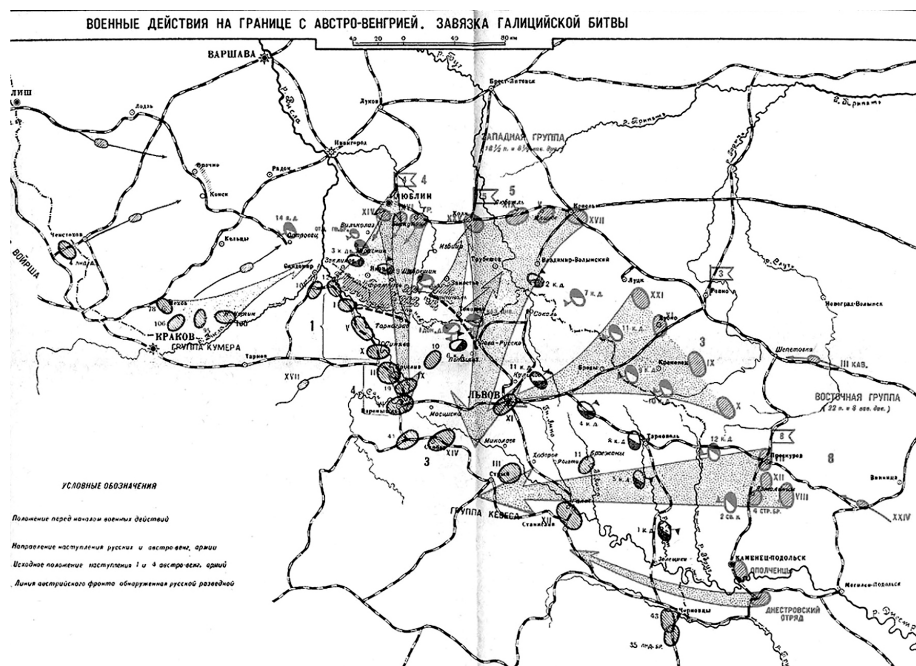
35 Свідчення Радомського Б. А. та Малецького В. А. про поховання... – арк. 1.

36 Там само. – арк. 2.

37 Брусилов А. А. Вказ. праця. – С. 73.

38 Ганин А. В. Накануне катастрофы. Оренбургское казачье войско в конце XIX – начале XX в. (1891-1917) / А. В. Ганин. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – С. 478-490.

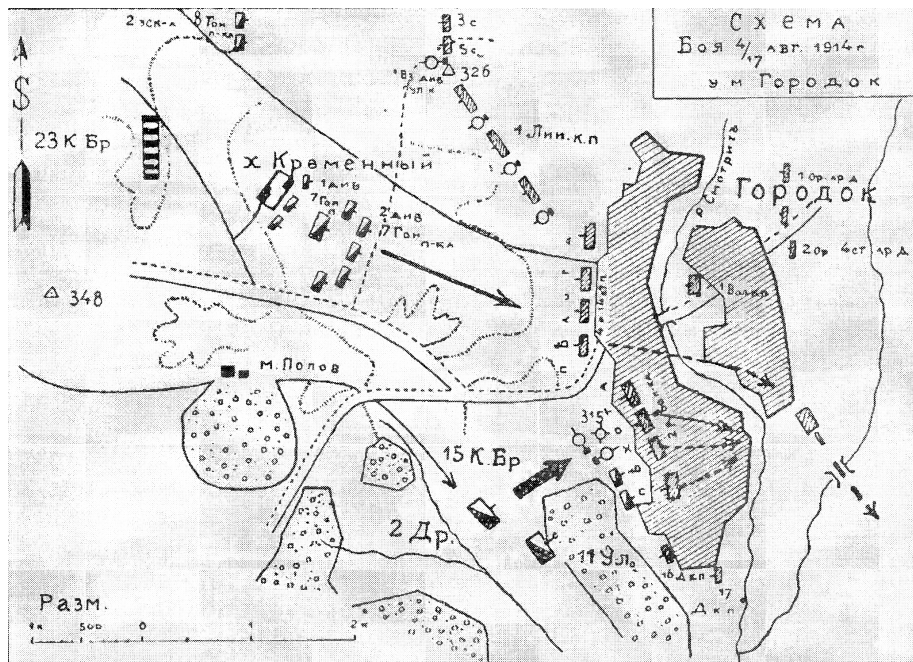
Ще більш інтернаціональними були військові підрозділи Австро-Угорської імперії: Богемський драгунський полк ім. Графа Паара №2 складала 61% чехи, 26% німці, 13% інші національності; Богемський уланський полк ім. Олександра II царя Росії №11 – 65% чехи, 35% німці; королівський угорський Печський гонвідний гусарський полк №8 – угорці 52%, німці 38%, інші національності 10%; королівський угорський Папайський ландверний гусарський полк №7 – німці 54%, угорці 39%, інші національності 7%³⁹. А для українців та поляків, які мали своїх представників в арміях обох ворогуючих імперій, ця війна була братовбивчою.

1 фото. Розташування військ напередодні Галицької операції.

URL:<https://zbruc.eu/node/25869>

39 Landwehr Cavalry Regiments as at July 1914. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/honvgen.htm>.

2 фото. Карта бою під Городком.

Е. Тихоцький. Атака Австро-Венгурської Конниці на 2-ю Зведену Казачью Дивізію під м. Городок, Белград, 1928. – с. 14

Віктор Адамський,

кандидат історичних наук, доцент

Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

ПОДІЛЬСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ ЗЕМСТВО В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ВИКЛИКІВ ВЕСНИ 1917 РОКУ

У повідомленні проаналізовано процес реорганізації Подільського губерньського земського зібрання за нових суспільно-політичних умов, детермінованих революційним рухом весни 1917 р. Проілюстровано ставлення гласних до сформованих інститутів влади. Віддзеркалено демократизацію народного представництва у губерньському зібранні та поповнення персонального складу губерньської управи уповноваженими від різних громадських організацій. Окремо подано ухвали XI надзвичайного губерньського земського зібрання, зокрема про націоналізацію освіти у Подільському краї.

Ключові слова: *Поділля, губерньське земське зібрання, гласні, просвітяни, націоналізація школи, губерньська управа, революційні події.*

Дослідження різнопланових аспектів Лютневої революції 1917 р. на регіональному рівні тривалий час залишалось подвижницькою справою представників краєзнавчого руху. Лише із здобуттям незалежності України в науковому просторі з'явилася низка студій, в яких на ґрунтовній джерельній базі розглядаються трансформаційні процеси, що відбувалися в різних царинах життя за безпосередньої участі органів державної влади, місцевого самоврядування, військових структур, громадського сектору та ін.¹

Однак чимало проблемних питань залишаються актуальними для подальшого ретроспективного аналізу. Серед них, зокрема, інститути місце-

1 Лозовий В. Поділля в добу Центральної ради. Історичний нарис / В. Лозовий. – К., 1999. – 29 с.; Завальнюк О. М. Подільські містечка в добу Української революції (1917–1920 рр.) / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 320 с.; Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917–1920 рр.: навч. посіб. зі спецкурсу для студ. іст. ф-ту / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 116 с.; Завальнюк О. М. Поділля та Південно-Східна Волинь за Центральної Ради: навч. посіб. для студ. іст. ф-тів / О. М. Завальнюк, С. В. Олійник. – Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2017. – 130 с.; Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917–1920 рр.): монографія / В. О. Гандзюк. – Вінниця: ФОР Данилюк В. Г., 2009. – 368 с.; Логінов О. В. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті / О. В. Логінов, Л. І. Семенко. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – 272 с.

вого самоврядування, представлених на рівні міст думами, управами та міськими головами, а на рівні повітів і губерній земськими зібраннями та управами. В умовах революційного вибуху вони виступали серйозною політичною силою, що прагнула не лише впливати на органи влади, але й самі намагалися стати центром нової владної моделі.

Не дивлячись на це, питання функціонування земських інституцій на Поділлі в зламний період національної історії досліджений недостатньо навіть з точки зору накопичення фактів. Цьому є певне пояснення. У місцевих архівах збереглося не так вже й багато матеріалів, дотичних до розкриття різних напрямків діяльності земських органів. Тому для реконструкції подій і явищ доби за участі самоврядних структур дослідникам доводиться спиратися на спомини сучасників та інформаційні матеріали з центральної і регіональної преси. Останній документальний корпус, до речі, зберігся також лише частково, до того ж є розпорошеними по різних книгозбірнях, що неймовірно ускладнює дослідницьку працю.

У цьому повідомленні автор ставить за мету простежити реакцію Подільського губернського земського зібрання на нові виклики, передусім у плані демократизації інституції місцевого самоврядування та у справі українізації початкової ланки системи освіти. На жаль, до сьогодні ані в Державному архіві Хмельницької області, ані в Державному архіві Вінницької області нам, як й іншим дослідникам, поки що не вдалося виявити протокольних записів знакового для розуміння багатьох процесів ХІ надзвичайного губернського земського зібрання, що відбулося у Вінниці з 14 по 18 березня 1917 р. Тому навіть в такій капітальній праці як «Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр.» за авторством провідних вітчизняних науковців О. М. Завальнюка та В. Б. Стецюка про цей сюжет констатується в надто лапідарній формі: «Подільська губернська земська управа в березні 1917 р. ухвалила постанову про українізацію школи з нового навчального року; планувалось проводити навчання в народних школах українською мовою, а в учительських семінаріях вивчати українську мову, історію, географію як окремі предмети; тоді ж управа кооптувала до свого складу нового члена – викладача Могилів-Подільського комерційного училища С. М. Іваницького, основним напрямком роботи якого стало поширення української мови в навчальних закладах губернії та діловодстві управи»².

Та все ж виявлені нові комплекси джерел дозволяють зрозуміти логіку народних обранців губернського рівня у вирішенні важливих питань жителів краю. Отож, спробуємо розглянути складний комплекс взаємоді-

2 Завальнюк О. М. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, В. Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 120.

носин інституту народного самоврядування з громадськими організаціями в умовах революційного вибуху.

28 лютого 1917 р. звістка про Петроградські події докотилася до Поділля не лише на рівні чуток, але й у стрічках перших телеграфних повідомлень, адресованих посадовим особам державних органів та військових формувань³. Реагуючи на ці приписи, Подільський губернатор О. Мякінін, у свою чергу, в цей же день поінформував усіх справників губернії та Кам'янецького і Вінницького поліцмейстерів про події з вимогою чіткої регламентації їхньої діяльності. «Безлад Петрограді прийняв надзвичайно серйозний характер, — йшлося у його телеграмі. — Центральна влада паралізована Тому пропоную ніяких розпоряджень крім моїх не виконувати тримати мене в курсі всього що відбувається на місцях крапка Прийміть терміново заходи з охорони Казначейства і всіх телеграфів увійдіть у згоду з начальником залізничних відділень щодо охорони станцій»⁴.

Проте в публічній площині на офіційному рівні інформацію про зміни у державі вперше оприлюднили на другому вечірньому засіданні VI чергового губернського земського зібрання 3 березня 1917 р., тобто коли Микола II уже зрікся престолу. Протокольні записи з цього приводу є досить сухими. Зокрема, у документі лише зафіксовано, що гласні вирішили висловити своє ставлення до подій шляхом ухвалення звернення до населення губернії та направлення вітальної телеграми голові Державної Думи М. В. Родзянко⁵. Після цього багатьма учасниками зібрання було заявлено про необхідність термінового від'їзду, з огляду на що засідання визнали завершеним⁶.

Однак суспільно-політичні події в краї розвивалися надто стрімко, активізувавши професійні і громадські структури⁷. Це змушувало державні та самоврядні органи також не стояти осторонь, а активно включатися в революційні процеси. Подільське губернське земство не стало винятком у цьому плані. Уже на 14 березня 1917 р. було оголошено про скликання

3 Рєєнт О. П. Нариси життя Літинщини 1917-1921 рр.: революційні події та повсякденність / О. П. Рєєнт, В. П. Рекрут. — К.: Інститут історії України НАН України, 2017. — С. 11.

4 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1792, оп. 1, спр. 23, арк. 30.

5 Держархів Хмельницької області, ф. 233, оп. 1, спр. 37, арк. 21.

6 Держархів Хмельницької області, ф. 233, оп. 1, спр. 37, арк. 21зв.

7 Воловик В. П. Події Лютневої революції 1917 р. на Поділлі / В. П. Воловик, О. В. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Серія історія: зб. наук. пр. — Вінниця: Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. — 1999. — Вип. 1. — С. 58-59; Адамський В. Кам'янець-Подільський у суспільно-політичних трансформаціях навесні 1917 року / В. Адамський // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. — Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. — Т. 1. — С. 6-22.

XI надзвичайного губернського земського зібрання. До нього готувалися не лише гласні, але й численні громадські організації, позаяк земство планувалося поповнити їхніми представниками.

Кам'янець-Подільська українська громада, зорганізована навколо місцевого товариства «Просвіта», яке відновило свою діяльність⁸, вирішила використати цю подію задля декларування своєї стратегії в питанні українізації початкової школи. Пояснення, чому вибір пав власне на інститут Подільського земства, ми знаходимо в одного із учасників процесу В. К. Приходька. У своїх споминах він писав: «За старою звичкою, що на все має бути дозвіл «начальства», ми почали оглядатись, хто ж нам має дозволити українізувати народню школу. І, на превелике наше здивування, констатували, що, на разі, нема такої інстанції: Петроград далеко й сам не знає, що має робити, існує Центральна Рада, але вона ще не є влада, не є «начальство», отже мусимо діяти самі. Все ж якась «інстанція», від якої мала б робитися справа, мусіла бути і ми рішили, що то має бути Подільська Губерніяльна Народня Управа»⁹.

Відтак на призначене 14 березня 1917 р. у Вінниці Подільське губернське земське зібрання з Кам'янця-Подільського виїхало три делегати: від українського товариства «Просвіти» В. Приходько, від Кам'янецької повітової земської управи О. Пащенко та від учительства Кам'янецького повіту Ф. Пащенко. Як пізніше констатувала О. Пащенко, «делегати мали домагатися від губерніяльних зборів постанови про негайну українізацію шкіл на цілому Поділлі»¹⁰.

XI надзвичайне засідання губернських гласних відкрив голова губернської земської управи П. М. Александров. Крім того, телеграфним повідомленням з Петрограду від 6 березня 1917 р. за підписом князя Г. Львова він був призначений на посаду Подільського губернського комісара¹¹. П. М. Александров передусім охарактеризував актуальні події, особливо наголосивши на тих труднощах, які переживає армія щодо забезпечення її продовольством. Тому він закликав усіх долучитися до вирішення цього питання і тим самим допомогти довести війну до переможного завершення. Крім цього, П. М. Александров зробив достатньо серйозну заяву, сутність якої полягала в тому, що виконання обов'язків Подільського

8 «Просвіти» // Нова Рада. – Київ. – 1917. – 2 квіт.

9 Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади / упоряд. і авт. передм. Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. – С. 194.

10 Пащенко О. М. До 50-ти річчя «Відродження української школи» (Фрагменти із спогадів сучасниці боротьби за рідне слово в школі) / О. М. Пащенко // Пащенко О. М. Матеріали до життєпису (упоряд., авт. передм. В. Адамський. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – С. 262.

11 ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

губернського комісара він здійснюватиме лише в тому разі, якщо за це висловиться земське зібрання. Останні слова оратора супроводжувалися гучними оплесками.

Далі до присутніх звернувся Ф. Т. Михаловський, якого обрали головою зібрання. «Я не буду говорити про події, які всім відомі, — зазначив він, — ... але те, що трапилося перевершило наші очікування. З поліцейської держави Росія перетворилася у вільну. В таку хвилину ми повинні згуртуватися для перемоги над ворогом і для блага Поділля, такого дорогого нашому серцю»¹².

По цьому в залі було зроблено декілька заяв, які, як виявиться, матимуть вагоме значення для подальшої роботи земського зібрання. Крім іншого, відношення до них продемонстрували цілковиту єдність самоврядного корпусу.

Від імені вінничан гласних привітав комісар міста Й. Лозинський. «Ланцюги деспотизму, — розпочав він, — що сковували наші чесні думки, наші благі наміри, пали. Династія тортур, тюремних казематів і крові знищена назавжди. Останній її представник Микола II разом із своїми приспівниками — зрадниками Батьківщини, — Штюрмерів, Распутіних, Протопопових, котрі довели дорогу Батьківщину до загибелі, арештовані і ці приспівники посаджені туди, куди режим династії запроторював сотні років кращих людей Росії, чесних борців за свободу і щастя народу. Ніхто і ніщо віднині не стане на нашому шляху до закріплення свободи; тепер лише від нас залежить закріпити її за народом. Усього себе ми повинні віддати для цієї великої справи і для перемоги над ворогом. А тому, панове земці, до праці. Хай живе вільна Росія! Хай живе Тимчасовий уряд і вільне Поділля!»¹³

На завершення Й. Лозинський запропонував вшанувати вставанням пам'ять жертв революції, асигнувати 10000 карб. із запасних сум кошторису поточного року на допомогу сім'ям загиблих борців за революцію та виділити 1000 карб. на улаштування пам'ятника жертвам революції.

Задля успіху земської роботи Й. Лозинський також ініціював реалізувати низку заходів. Серед них пропозиції щодо поповнення складу губернського земського зібрання на правах гласних представниками сільського населення, громадських і робітничих організацій, кооперативів та третіх елементів; збільшення складу губернської земської управи п'яти членами — по одному від селянської верстви, третього елементу та громадських організацій. Наразі він запропонував визнати принцип поєднання посад предводителів дворянства з посадою голови земської управи

12 Сведерский В. Н. Чрезвычайное Губернское Земское собрание / В. Н. Сведерский // Свободный голос (ежедневная газета). — Винница. — 1917. — 15 марта.

13 Там само.

неприпустимим та просити губернського комісара терміново зв'язатись з Тимчасовим урядом про цілковите усунення такого сумісництва в повітах Подільської губернії.

Завдяки застосуванню демократичних процедур гласні визначилися про необхідність поповнення складу земського зібрання двома представниками від кожної кооперативної та громадської організації. Після перевірки присутніх народні представники доручили комісії у складі П. М. Александрова, П. Н. Ренненкампа та Д. В. Марковича скласти вітальну телеграму на адресу Тимчасовому уряду¹⁴.

Гласні оперативно відреагували й на інші пропозиції Й. Лозинського, ухваливши рішення про виділення 10000 карб. на допомогу сім'ям жертв революції та 1000 карб. на спорудження пам'ятника борцям за волю.

За цим Д. В. Маркович довів до загального відома про скасування посад мирових посередників, а П. М. Александров доповів про складання повноважень предводителя дворянства О. Савастьяновим. Останній мотивував свій вчинок тим, що за нових політичних умов він не міг виконувати даних обов'язків, позаяк був призначений на посаду старим урядом. Ці повідомлення гласні прийняли гучними оплесками, які перейшли в овацію.

Настрій гласних став ще більш піднесеним, коли від посад предводителів дворянства відмовилися Літинський предводитель дворянства Г. Львов та Вінницький – князь Щербатов¹⁵.

На цій ноті гласні ухвалили принципове рішення щодо асигнування 15000 карб. на популяризацію серед населення інформації про переворот, а також висловили довіру Подільському комісару П. М. Александрову. У телеграмі на адресу князя Львова, зокрема, стверджувалося:

«Петроград. Міністру-голови князю Львову.

Подільське надзвичайне губернське земське зібрання, поповнене представниками громадських і національних організацій, в засіданні 14 березня, зустрівши з цілковитим задоволенням призначення губернським комісаром Павла Миколайовича Александрова, одногосно ухвалило подякувати Вам за це призначення та просити затвердити Александрова на посаді»¹⁶.

Врешті, наприкінці першого дня засідання до гласних звернулися С. Іваницький, В. Приходько Ф. Пащенко та О. Пащенко, які з різних аспектів проаналізували питання використання рідної мови в навчальному і виховному процесі. Зокрема, В. Приходько вияснив питання з історичного та юридичного боку, О. Пащенко обґрунтувала з педагогічних засад,

14 Там само.

15 Там само.

16 В. С. Подольское Губернское Земское Собрание / В. С. // Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 19 марта.

вказавши, що в Кам'янецькому повіті вчительство «розпочало явочним порядком в своїх школах навчання на українській мові», а Ф. Пашенко «із своєї піввікової практики змалював сизифову працю навчання учителя українських дітей не на рідній мові»¹⁷.

Від імені поляків присутніх привітав представник польської групи¹⁸.

15 березня 1917 р. зібрання розпочало роботу о 3 год. дня перевіркою мандатів кооптованих представників від громадських організацій. На пропозицію гласного О. Савостьянова учасники засідання погодились поповнити склад зібрання й представниками від військових підрозділів.

Присяжний повірений Розенберг доповів присутнім про делегування його та Бернштейна до губернського зібрання єврейськими організаціями. У відповідь гласні гучними оплесками привітали промовця, а голова зібрання Ф. Т. Михаловський висловив впевненість, що їхнє знання економічного і торгового життя краю принесуть самоврядному органу вагому користь.

Далі народні представники перейшли до обговорення достатньо серйозного питання щодо формування губернського продовольчого комітету. У зв'язку з цим був заслуханий протокол продовольчої комісії, яка працювала 4-5 березня 1917 р. після закінчення шостого губернського зібрання та доведена до відома гласних телеграма Тимчасового уряду про необхідність пришвидшення поставки хліба для армії¹⁹.

16 березня 1917 р. земське зібрання приступило до розгляду постанови шкільної комісії, яку вона ухвалила напередодні за наслідками доповіді Подільського українського товариства «Просвіта» про націоналізацію народної освіти на Поділлі. Нам вдалося відшукати виступ В. Приходька перед гласними в інформаційному повідомленні газети «Нова Рада». Там, зокрема, зазначалося: «Ми не хочемо втратити своє національне обличчя, чи стати перевертнями на своїй рідній землі. Хочемо бути господарями у своїй хаті!

Доволі вже зневажали нашу українську мову, доволі обзивали її музичкою, ні до чого не здатною, – коли діти, напівобмосковлені, з погордою ставилися до своїх батьків-українців, а батьки не розуміли та соромилися своїх дітей, наче яких панів. Годі вже цій мові уступатися перед мовами «панськими», бо вона сама може панувати. Вона може розвинути й розцвісти не гірше від других у своїй стороні.

Годі вже темногі засліплювати очі нашому народові. Чого так трудно прищеплювалася йому руська грамота? – Бо вона була чужа дитині, вона не виростала на ріднім ґрунті її душі. Учені, педагоги, напр., Ушинський,

17 Пашенко О. М. Вказ. праця. – С. 263.

18 Сведерский В. Н. Вказ. праця.

19 Чрезвычайное Подольское Губернское Земское собрание // Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 16 марта.

Корф, Потєбня, в один голос кажуть, що дитину треба вчити на рідній мові, а тим часом казенні «обрусителі» вимагали від учителів, щоб вони в школі й слова рідного не промовили до українських дітей. Доволі цього! Ми, українці, будемо й «чужому навчатися», але насамперед маємо право «свого не цуратись».

У цей довго жаданий час, коли впав старий державний лад, коли ново будується й життя України, ми бажаємо, щоб негайно розпочалося навчання на рідній мові в початкових школах Поділля.

Ми бажаємо: а) об'єднання всіх шкіл Подільської губернії: міністерських і церковно-парафіяльних, б) організування цього літа курсів навчання українською мовою вчителів, в) запровадження навчання на українській мові в половині учительських семінарій Поділля, також – викладів української мови, літератури, й історії України в другій половині семінарій, г) негайного видання українських підручників (книжок) для шкіл, д) обібрання одного Члена Губ. Зем. Управи, котрий міг би зараз стати коло справи заведення Української школи»²⁰.

Проект рішення з даного питання містив у собі десять пунктів, які охоплювали найбільш важливі аспекти розвитку освіти в регіоні. У редакції комісії вони звучали так: «1. У школах Подільської губернії навчання повинно провадитися рідною мовою учнів.

2. У вищих групах початкових народних шкіл російській мові повинно бути відведене місце як обов'язкового предмета.

3. Націоналізація початкової освіти на Поділлі, тобто введення навчання українською та іншими рідними мовами, починається з осені 1917 р., тобто в найближчому шкільному році, у школах усіх типів: міністерських, земських, і церковно-парафіяльних. Існуючі зараз в Подільській губернії приватні польські парафіяльні школи повинні бути занесені з майбутнього навчального року в шкільну сітку і отримувати фінансування на загальних засадах. До закінчення ж кошторису 1917 р. просити губернське та повітове земства надати цим школам можливу допомогу.

3 метою планомірної націоналізації школи встановити, щоб міністерські, земські, і церковно-парафіяльні школи були об'єднані в одному відомстві – міністерстві народної освіти.

4. Для підготовки вчителів до викладання в українських школах організувати влітку 1917 р. у містах Кам'янці, Вінниці та Балгі для вчителів Подільської губернії курси української мови, педагогіки та інших предметів, з таким розрахунком, щоб курси могли пройти всі вчителі початкових шкіл Подільської губернії. На організацію цих курсів спрямувати всі зроблені на цей предмет асигнування губернського земського зібрання на

20 Вісти з краю. Українська школа // Нова Рада. – 1917. – 23 квіт.

1917 р., тобто 16800 карб. і просити повітові земства зробити асигнування на ці ж курси з джерел §5 кошторису 1917 р.

Незалежно від цього просити губернське земство асигнувати із запасних сум 10000 карбованців.

Просити губернське земське зібрання доручити губернській земській управі порушити клопотання перед Міністерством Народної Освіти про асигнування для цієї ж мети засоби в тому ж розмірі, тобто в сумі 26800 карб. і про асигнування із засобів Святішого Синоду такої ж суми.

Просити повітові земства Подільської губернії наявні у них засоби спрямувати на придбання шкільних підручників відповідних на українській мові.

5. З осені біжучого 1917 року завести в учительських семінаріях Подільської губернії викладання української мови, літератури та історії України, а також практичні заняття в зразкових школах при семінаріях українською мовою.

З осені ж 1918 року у всіх учительських семінаріях Подільської губернії завести викладання всіх предметів українською мовою, при обов'язковому навчанні російської мови та російської літератури.

Просити губернське земське зібрання доручити губернській управі внести доповідь 7-му черговому Губернському Земському Зібранню про асигнування засобів на відкриття на Поділлі польської вчительської семінарії і увійти з відповідним клопотанням до Міністерства Народної Освіти про асигнування суми для цієї мети.

6. Зараз же приступити до видання підручників українською мовою, на що асигнувати на початках із запасної суми Губернського земства 5000 карб.

7. Для здійснення націоналізації школи в Подільській губернії вибрати як члена губернської земської управи українця, підготовленого до цієї справи.

8. Подільському Українському Товариству «Просвіта», яке працювало й працює на ниві національної освіти асигнувати з запасних сум губернського земства 1000 карб.

9. У ремісничій школі імені колишнього цесаревича Олексія Миколайовича, що перебуває у віданні губернського земства, з нового навчального року завести виклади українською мовою, при чому з російською мовою в якості обов'язкового предмету.

10. Про всі постанови губернського земського зібрання, що відносяться до питання націоналізації школи, негайно повідомити повітові земства Подільської губернії²¹.

21 Губернское Земское собрание // Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 17 марта.

Питання про націоналізацію школи викликало жваве обговорення. Найбільш гостра дискусія точилася навколо першого пункту проекту рішення, в результаті чого він зазнав таки істотного уточнення. В остаточній редакції в ньому фіксувалося: «В школах Подільської губернії навчання повинно викладатися рідною мовою учнів, при чому застосовується принцип народного самовизначення батьків учнів»²².

Засідання 17 березня 1917 р. розпочалося ухваленням низки постанов, які були напрацьовані шкільною комісією. По цьому до гласних звернувся Й. Лозинський, запропонувавши їм асигнувати 4000 карб. на підтримку газети «Свободный голос», новий редакційний комітет якої змінив ідейну спрямованість видання. Як додатковий аргумент Й. Лозинський назвав той факт, що газету планується розсилати учителям Подільської губернії²³.

Проте проти цього рішення виступив С. Ільницький. Він зазначив, що газета своїм читачем має переважно інтелігентного діяча, а тому для широких верств громадянства не годиться. Селу ж потрібна популярна література. Оратор висловив надію, що такий часопис невдовзі з'явиться. Після обміну думок питання було поставлене на голосування і більшістю голосів відхилене.

Далі зібрання перейшло до розгляду питань, які мали бути заслухані ще VI черговим земським зібранням. Низку доповідей знову відклали. Серед них, зокрема, ініційоване Вінницьким повітовим земством питання про передачу церковно-приходських шкіл у відання міністерства народної освіти, наказ губернському земському зібранню, доповідь про обрання голів підготовчих комісій для розгляду питань, що відносяться до компетенції губернського земства та ін. Особливо активно гласні відреагували на ініціативу Проскурівського повітового земського зібрання щодо перегляду діючих положень, які регламентували порядок функціонування земських інституцій в Південно-Західному краї. Втім, доповідь з цього питання також відклали. На думку гласних, воно відносилось до компетенції Установчих зборів²⁴.

В останній день засідання, 18 березня 1917 р., губернське зібрання заслухало доповідь Й. Лозинського про діяльність комітету Всеросійського земського союзу з організації допомоги раненим військовим. До обговорення долучилися П. М. Александров, Ф. І. Ярошинський та Ф. Т. Михаловський. Останній оратор, з огляду на те, що губернське земство асигнує гроші на цю справу, запропонував вимагати від комітету звіту та, крім того, обрати голову комітету. Пропозицію підтримав доповідач. Глас-

22 Там само.

23 Подольское Губернское Земское собрание // Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 18 марта.

24 Там само.

ні обрали ревізійну комісію у складі І. Б. Беренштейна, В. М. Свідерського і В. О. Букраба та на посаду голови комітету – П. М. Александрова²⁵.

Далі в порядку ініціативи було підняте питання про переведення агрономічного відділу та відділу статистики до Вінниці. Проте гласні не підтримали його. У цьому ж контексті гласним В. О. Букрабою було запропоновано перевести до Вінниці губернську земську управу. Йому заперечив Ф. Т. Михаловський, запропонувавши відкласти це питання до завершення війни. Відтак гласні також погодились про передчасність його розгляду.

Після цього зібрання перейшло до обговорення питання щодо поповнення губернської земської управи новими членами. Кандидати від різних структур були намічені ще напередодні. Українська група виставила С. М. Іваницького. «Це була поважна кандидатура, – писав з цієї нагоди В. Приходько. – С. М. Іваницький скінчив Київську Духовну Академію, себ-то високу школу і займав досить поважне урядове становище, а саме був інспектором народних шкіл на Поділлі. Зовнішньо виглядав дуже імпозантно: високий брונет, під сорок літ, гарний промовець, – отже старе аристократичне Земське Зібрання на цю кандидатуру погодилося»²⁶.

Втім, при розгляді цього питання не обійшлося без інциденту. Представник від ради робітничих депутатів Юрих запропонував зарезервувати одне місце в управі за репрезентованою ним громадською організацією. Однак гласні не підтримали цю пропозицію. Як наслідок, Юрих відмовився від участі в голосуванні, але це не мало принципових наслідків. Обраними стали А. Городецький, С. Ільницький, С. Іваницький та П. Стадник²⁷.

Після цього гласні зробили ще низку призначень. Так, Д. В. Марковича делегували до ради об'єднаних громадських організацій, Сваричевського та С. Ільницького – до товариства з закупівлі лікарських матеріалів, Л. Градовського та А. Городецького – до присутствія з подоходного податку. Їхніми заступниками обрали А. Жуковського та Г. Старжинського. У члени присутствія з промислового податку обрали В. Л. Садовського, уповноваженим до губернського земства – Ф. І. Ярошинського та Й. І. Лозинського. Врешті, в члени присутствія казенної палати делегували І. Станішевського, а його заступником – Маковського. Вибори членів ревізійної комісії відклали до найближчого надзвичайного зібрання²⁸.

За цим до присутніх звернувся Й. Лозинський: «Ми б не завершили своєї роботи, ми б не виконали свого обов'язку вільних громадян – зем-

25 В. С. Подольское Губернское Земское Собрание / В. С. // Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 19 марта.

26 Приходько В. Вказ. праця. – С. 195-196.

27 В. С. Подольское Губернское Земское Собрание / В. С. // Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 19 марта.

28 Там само.

ських гласних, і тому не повинні звідси піти, не вирішивши ще одного важливого питання. Річ у тім, що нами усіма відмічено те, що серед нас у надзвичайному губернському земському зібранні, першому у складі вільних громадян, немає жодного з тих активних прибічників старого порядку, котрі, займаючи вищі адміністративні посади в губернії, останні 12 років своєю злочинною діяльністю і в земських зібраннях, і в усій губернії, принижували, пригнічували, розбещували і тероризували і нас, і земських гласних, і населення губернії. Користуючись своєю адміністративною владою і підтримкою веселих тоді губернаторів, вони формували більшість у наших земських зібраннях і обкрадали земську касу – народну трудову копійку на будівництво стотисячних пам'ятників тимчасовим посадовцям, на періодичні видання погромної літератури, на агітацію і пропаганду людиноненависництва. Впродовж цих 12 років вони приходили в земські зібрання не для творчої роботи, не для того, щоб своєю здоровою ініціативою, знанням, працею допомогти нам, земським гласним, у нашій складній та відповідальній справі облаштування земського господарства, а лише для того, щоб вирвати у нас народну копійку для своєї нечесної справи, для того, аби послати в Державну Думу і Раду своїх прибічників, своїх і лише своїх однодумців. Жодного з нас, навіть самого поміркованого, чистого душею і серцем Д. Ф. Гейдена вони не пустили ані в Державну Думу, ані в Раду. Усією своєю адміністративною і суспільною діяльністю вони принижували нас, вони ганьбили всю губернію перед усією земською Росією, перед Державною Думою. Ось чому їх немає сьогодні серед нас, вони не наважилися сюди прийти, і тому їм не може бути місця і серед населення губернії в якості активних працівників. Я пропоную рішенням Зібрання просити губернського комісара по-можливості знешкодити цих людей, звільнивши їх із займаних посад, оскільки не може бути двох думок, що, володіючи владою, вони не можуть ні серцем, ні душею приєднатися до великих і святих ідеалів нового суспільного і державного устрою. Панове. Я не закликаю Вас до помсти, я прошу у Вас лише правосуддя над тими, хто десятками років розбещував і тероризував населення нашої губернії»²⁹.

Під час промови Й. Лозинського піднявся князь Щербатов, протестуючи проти виразів оратора, однак усі присутні закликали його продовжити свій виступ. По закінченні зал гучними оплесками підтримав промовця. Натомість князь Щербатов, узявши слово, наголосив на тому, що він не міг не протестувати проти виразів Й. Лозинського, спрямованих на адресу тих, хто цього не заслуговував. «Хоча Й. Лозинський, – стверджував князь Щербатов, – і не закликає до помсти, але своєю промовою уже вчиняє її»³⁰.

29 Там само.

30 Там само.

Не давши полеміці набрати нових обертів, П. М. Александров на цьому голосив засідання закритим.

У контексті нашого повідомлення наголосимо, що на засіданні Подільської губернської земської управи, що відбулося 31 березня 1917 р., був зроблений розподіл обов'язків між членами управи. Голові управи П. М. Александрову доручили завідування розпорядчим відділом, члену управи І. Четверикову – страховим і технічно-будівельним відділами та бухгалтерією, С. Градовському – сільськогосподарським та оціночно-статистичним відділами, С. Іваницькому – народною освітою, А. Городецькому – губернською земською касою дрібного кредиту та відділом сільськогосподарського будівництва, П. Стаднику – ветеринарним відділом. Про цей розподіл управа мала доповісти найближчому земському зібранню³¹.

Таким чином, Лютнева революція 1917 р. активізувала діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських інституцій. Після зміни влади Подільське губернське земське зібрання звернулося до подолян з проханням зберігати спокій та забезпечити населені пункти від можливих безпорядків, оскільки останні можуть негативно вплинути на проблему забезпечення «героїчної армії». На XI надзвичайному засіданні гласні поповнили склад самоврядного органу представниками від громадських та кооперативних організацій і розглянули низку інших важливих питань, які істотно впливатимуть на подальший перебіг революційних процесів у краї. У демократичний спосіб була висловлена підтримка Подільському губернському комісару П. М. Александрову та ухвалено розпочати українізацію початкової школи. На рівні офіційного рішення самоврядного органу це була одна з перших ухвал, що надавала можливості вільно розвиватися початковій ланці національної освіти.

31 Держархів Хмельницької області, ф. 233, оп. 1, спр. 35, арк. 47-47зв.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ТА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

Максим Сльозкін,
студент Кам'янець-Подільського
національного університету ім. І. Огієнка

ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКА ЦЕРКВА В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

У статті розглянуто один з історичних періодів функціонування Хрестовоздвиженської церкви, що розташована в передмісті Карвасари Кам'янця-Подільського. Подано опис реконструкції храму наприкінці XVIII – початку XIX ст.

Ключові слова: Карвасари, Хрестовоздвиженських храм, реконструкція, Юхим Сіцінський.

Місто Кам'янець-Подільський завжди було знаним своєю славною історією та кількістю пам'яток архітектури. Однією з таких культових споруд є Хрестовоздвиженський храм, відомий в народі також як «Карвасарська церква» або «церква на Карвасарах».

Про походження назви «Карвасари» Юхим Сіцінський повідомляє таке: «Карвасари були первісно, у XVI ст., як припускають, місцем складування для східних купців, що тимчасово прибували до Кам'янця і яким не дозволялося в'їжджати до міста; на місці нинішнього поселення Карвасар було збудовано склад для зберігання товарів, або так званий караван-сарай, звідки і походить нинішня назва містечка»¹.

Дерев'яна Хрестовоздвиженська церква з дзвіницею знаходиться в передмісті Карвасари (рис. 1) на вузькій прибережній смузі р. Смотрич, під стінами Старого замку. Побудована у XVIII ст. на місці храму, що існував у XVII ст. Цей храм є яскравим твором подільської школи народного дерев'яного зодчества. За легендою, початок будівництву храму поклав Петро Сагайдачний. Поранений в Хотинській битві 1621 р., гетьман на шляху до Києва, коли побачив мурі замку, висловив думку, що їх захисна

¹ Сецинский Е. И. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Каменецкий уезд) / Е. И. Сецинский. – Каменец-Подольск: Типогр. С. В. Кульженко, 1895. – С. 104.

сила стане ще сильнішою, якщо їх будуть оберігати не лише скелі каньйону, а й сила молитви. Тоді ж гетьман сказав, що церква повинна бути дерев'яною, легкою, наче молитва. Таку й збудували дещо пізніше².

Під час польсько-турецької війни Кам'янець-Подільський був узятий в облогу об'єднаними силами турків, татар і козаків, після якої місто впало. За роки турецької окупації Кам'янець прийшов в занепад і втратив значну частину населення³. У ці роки було зруйновано і Хрестовоздвиженський храм.

У XVIII ст. на Карвасарах оселяються міщани й ремісники, яких католицька шляхта виселяла за межі міста за відмову прийняти католицизм. Старовинний район змінив своє обличчя. Вздож вузьких вуличок з'явилися дерев'яні будинки та глиняні хати, біля річки розташовуються численні млини, побіля головних доріг шикуються корчми та заїзди⁴.

В березні 1793 р., після другого поділу Речі Посполитої, Кам'янець-Подільський приєднано до Російської імперії⁵. Тиск на православну віру дещо послабився і вже у 1798-1799 рр. священником Іоанном Колаковським було закладено фундаменти нової дерев'яної церкви, освяченої 1801 року, будівля якої збереглася до наших днів⁶. Нову Хрестовоздвиженську церкву зведено на мурованому фундаменті, на якому поставили три зруби. Бокові зруби завершили прості двошарові дахи. Центральний зруб, виконаний на той момент за схемою «восьмерик на четверику», увінчаний восьмигранним шатровим верхом. В інтер'єрі центральний зруб перейшов у восьмерик. Перекриття в притворі та апсиди у формі низко зрізаних пірамід. Неф від притвору було розділено прямокутною аркою-вирізом. Ззовні церкву оточувало опоясання, що опирається на випуски вінців-зрубів, які грали роль кронштейнів. Над опоясанням зруби вертикально обшиті тонкими дошками. Стінки всіх зрубів були прорізані високо розміщеними прямокутними вікнами. Кривлі усіх зрубів церкви, опоясання, а також кривля дзвіниці виконані з гонту. Скронний інтер'єр церкви прикрашено картинами, виконаними в техніці масляної живопису, іконостасу та інших предметів церковного культу⁷.

2 Крестовоздвиженская церковь в городе Каменец-Подольский: История. [Електронний ресурс] [Веб-сайт] – <http://zamki-kreposti.com.ua>. Режим доступу – <http://zamki-kreposti.com.ua/hmelnickaya-oblast/krestovozdvizhenskaja-cerkov-kamenec-podolskij/>

3 Сецинский Е. Вказ. праця. – С. 156.

4 Ряба Ю. Карвасари: минуле і майбутнє / Ю. Ряба // Прапор Жовтня – 1981.

5 Петров М. Б. Кам'янець-Подільський / М. Б. Петров, І. В. Рибак // Енциклопедія історії України. – Київ: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 55.

6 Сецинский Е. И. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Каменецкий уезд / Е. И. Сецинский. – Каменец-Подольский, 1895. – С. 105-106.

7 Пламеницька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / Ольга Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. – С. 236-238.

Під час цієї перебудови в храмі з'явилася нова дзвіниця. Її прибудували до церкви із західного боку. Як і зруби церкви, вона була квадратною, розміром 6×6 метрів. Дзвіниця двоярусна, типу «четверик на четверику», каркасної конструкції. Нижній ярус дзвіниці масивний і строгий. Зовнішні двері влаштована в північній стіні будівлі, а через західну стіну двері з'єднували дзвіницю з притвором. Верхній ярус був меншим за розміром. У кожній з чотирьох його сторін, майже під карнизом, було влаштовано по парі отворів восьмигранної форми. Дзвіницю вінчала шатрова покрівля, яка мала чотиригранну форму. Повна висота дзвіниці разом з хрестом складала 16 м⁸.

Загальне враження від перебудови, в ході якої старий храм злився з новою дзвіницею, висловив мистецтвознавець і архітектор Григорій Логвин: *«Соединение объёмов церкви, отмеченных гармонией и равновесием горизонтальных и вертикальных членений, с колокольной органично, ибо хотя в её структуре и преобладает высота, но в членениях масс присутствует та же особенность, что и в храме»*. Мабуть, архітектор мав на увазі, що після перебудови церква куди більше нагадувала старий храм XVII століття, зображений на плані Кіпріана Томашевича (рис. 2)⁹.

Під кінець XIX ст. в храмовий комплекс входили вже не тільки безпосередньо церква з дзвіницею, а й дві будівлі, в яких розміщувалися будинок священика і церковно-парафіяльна школа, що обумовлено значним розширенням територіального впливу Хрестовоздвиженської церкви, до парафії якої на той момент були включені вже шість сіл.

Особливу увагу привертає маловідома деталь зовнішнього вигляду церкви – із зовнішнього боку храм (нижні яруси трьох головних зрубів) був обмазаний глиною, а його вертикальні стіни були побілені в тому ж стилі, в якому традиційно обмазували і білили подільські хати, у тому числі й ті, які стояли на Карвасарах. Завдяки цьому церква гармонійно виглядала на тлі загального масиву забудови передмістя. Однак під час реставрації церкви цю деталь не відтворили. Білу Хрестовоздвиженську церкву можна було побачити ще на початку XX ст. (рис. 3.), а у 1980-х рр. на зрубах ще можна було побачити фрагменти обмазки. Ольга Пламеницька у 1983 р. засвідчувала наявність частини обмазки, на якій був видимий фрагмент розписів у вигляді геометричного орнаменту червоного кольору,

8 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР В 4-х т. Т. 4. Сумская область; Тернопольская область; Харьковская область; Херсонская область; Хмельницкая область; Черкасская область; Черниговская область; Черновицкая область / Редкол.: Г. Н. Логвин (отв. ред.) и др. – Киев: Будівельник, 1986. – С. 168-169.

9 Логвин Г. Н. Памятники искусства Советского Союза: Украина и Молдавия. Справочник-путеводитель / Г. Н. Логвин. – Москва, 1982 – С. 369.

з чого можна було зробити висновок, що в один з періодів своєї історії храм був не тільки побіленим, а й прикрашений зовні розписами¹⁰.

Сьогодні чудовий пейзаж зі скелястими берегами Смотрича, башти і мури Старого замку, до яких притулилася Хрестовоздвиженська церква, роблять цей куточок на Карвасарах одним з найкрасивіших у Старому місті. Це й робить пам'ятку цікавою не лише для істориків та мистецтвознавців, а й для туристів та гостей міста¹¹.

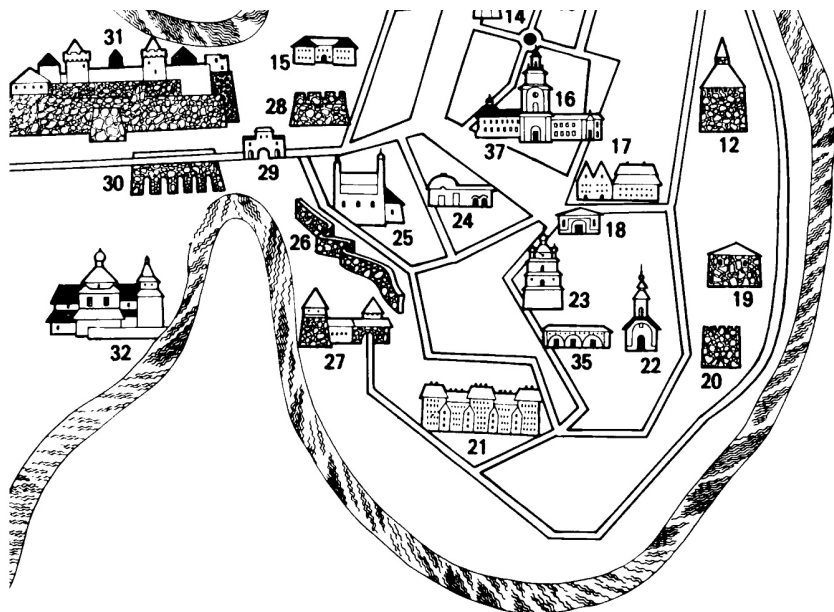

Рис. 1. Храм Воздвиження чесного Хреста на схемі розміщення історико-архітектурних пам'яток Старого міста. (№ 32)

10 Будзей О. В. Карвасари / Олег Будзей // Подолянин – 2002. – 14 черв. – С. 5.

11 Винокур І. С. Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник. Путівник / І. Винокур, Г. М. Хотюн. – Львів, 1986 – С. 108.

Рис. 2. Хрестовоздвиженська церква на плані Кіпріана Томашевича, 1672 р.

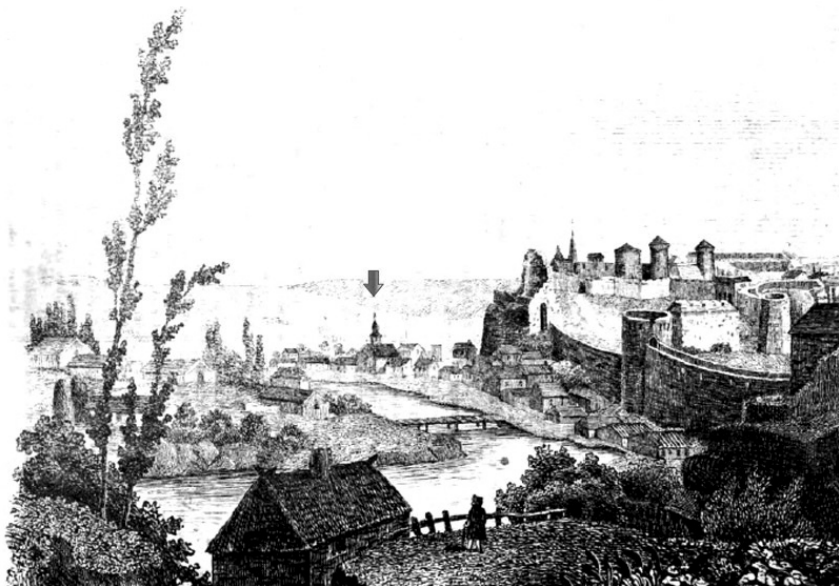

Рис. 3. Кам'янець-Подільський, вид в південно-східному напрямку, поч. XX ст. (церква позначена стрілочкою)

Владислав Божок,
*студент II курсу факультету історії,
політології та міжнародних відносин,
Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича*

ВІДРОДЖЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ВІРИ НА ПОДІЛЛІ У XVIII – XIX СТ.

Стаття присвячена аналізу подій кінця XVIII – XIX ст., які прийнято називати конверсією уніатів (греко-католиків) до православної віри. У статті приділено увагу маловідомим, але важливим для розвитку релігійного життя сучасного населення фактам та подіям, розкриваються особливості політичних і соціальних реалій зазначеного періоду. Для українського народу ці події стали одними з найважливіших, оскільки вони визначили шлях його релігійного і національно-культурного розвитку.

Ключові слова: православ'я, уніатство, Поділля, Російська імперія, церква.

Суспільно-політичні процеси останніх років в Україні знайшли своє відображення і в церковній сфері. Тут визначилося кілька тенденцій: з одного боку, активізація релігійного життя, прихильність громадської думки до церкви, спалах інтересу до релігії як неосвоєної ділянки духовної культури, а з іншого – конфронтація між вірними різних конфесій, ускладнення міжцерковних відносин тощо. Очевидно, що для їх врегулювання необхідно враховувати відроджену православну церкву, яка має багатий історичний досвід взаємодії з різними соціальними інституціями. Наприкінці XVIII ст., коли церква закріпила свої позиції в суспільстві, її вірні опинилися в межах двох імперій: Російської та Австрійської. В кожній з них склалася своя модель функціонування церкви.

Дослідження питання церковно-релігійного життя на Поділлі викликає особливий інтерес, адже по приєднанні до Російської імперії, впродовж 1794-1796 рр., а подекуди і до 1798 р., відбулася майже повна ліквідація уніатської церкви на Правобережній Україні. Ми можемо прослідкувати доволі потужний зв'язок історії подільського краю з православ'ям, що свідчить про те, що ця територія упродовж всього свого розвитку жила в традиціях духовності та самотності. У сучасний період розвитку релігійної сфери в Україні та в нашому краї надзвичайної ваги набуває ґрунтовний аналіз історичного розвитку православ'я на теренах Поділля, особливо в кінці XVIII – XIX ст¹.

1 Смолич И. К. История Русской Церкви: 1700-1917: В 2 частях. – М.: Валаамский монастырь, 1997. – Ч. 1. – 800 с.; Ч. 2. – 798 с.

До 1793 р. панівні позиції в Правобережжі посідала кількісно невелика, але політично, соціально та економічно найсильніша римо-католицька, переважно польська за етнічним складом церква, що спиралася на польських магнатів, численну шляхту і величезну власність. Друге місце в церковно-релігійній ієрархії зайняла кількісно найбільша і конфесійно близька до католиків уніатська – греко-католицька церква. На третю сходинку була переміщена православна церква². З приєднанням регіону до Російської імперії на найвищий щабель була піднесена православна церква, другу сходинку посіла римо-католицька церква, ставлення до якої з боку російської влади характеризувалося терпимістю. Третю сходинку посіли іудейська та протестантські конфесії. Уніатську церкву, царизм перемістив на найнижчий щабель, фактично поставивши її поза законом.

Державно-церковні відносини в Правобережній Україні почали будуватися в контексті політичного курсу царизму в релігійній сфері та відповідно до внутрішнього стану конфесій. Враховуючи це, в регіоні почала утверджуватися нова церковна ієрархія, в якій центральне місце відводилось православ'ю. Характерною її особливістю було безправне становище уніатів та соціальна перевага над ними православних. На межі XVIII – XIX ст. державно-церковні відносини рішуче повернулись на користь Російської імперії та православної церкви. Держава, у свою чергу, взяла під жорсткий контроль церковне життя, а уніатів стала наполегливо перетворювати в православних³.

Із включенням Поділля до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. у губернії склалась складна релігійна ситуація. Православна церква в перші періоди конверсії уніатів у православ'я не змогла повністю замінити уніатський клір. Не вистачало кваліфікованих православних священиків, часто на управління благочиннями призначалися молоді особи, які не володіли достатнім життєвим досвідом, не мали достатньо розвинутої духовної культури, яка конче була необхідною для тогочасних священнослужителів. Як результат, православне духовенство не змогло в перші десятиліття XIX ст. здійснювати моральний вплив на віруючих, і тому в краї почало поширюватись сектантство. За цих умов перед ієрархами православної церкви стояло термінове завдання підняття авторитету православної церкви в місцевого населення, підвищення освітнього рівня і культури самих священиків.

У цей період архієреї і священики Поділля особливу увагу почали приділяти поширенню парафіяльних листків з метою утвердження мирян

2 Доброловский К. Деятели времени воссоединения Подолии с Россией. / К. Доброловский // Подольские епархиальные ведомости. – 1893. – № 9-10.

3 Надтока Г. Католицизм в украинских губерниях Российской империи наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст. / Г. Надтока // Людина і світ. – 2001. – №4. – С. 9-15; №5. – С. 55-61.

в істинах православної віри і охороні їх від набуття різних католицьких предметів релігійного шанування, які в той час перебували у великому достатку і дешево пропонувались на ярмарках. Збірки кращих проповідей, які входили в парафіяльні листки, в значній кількості розповсюджувалися серед віруючих різного віку. З них склалися особливі збірники для парафіяльних і шкільних бібліотек.

До 1793 року православне населення Поділля зазнавало жорстоких гонінь з боку влади Речі Посполитої, яка ставила за мету знищення православної церкви на своїй території і тотального окатоличення населення. Тільки у 1793 році, коли частина Поділля на схід від річки Збруч відійшла до Російської імперії, тут почала відроджуватись православна ієрархія і церковне життя. Для Західної України та Білорусії була заснована Мінська єпархія. Масове повернення населення в православ'я з насильно впровадженого уніатства швидко збільшувало місцеву паству. Після приєднання Правобережжя до Російської імперії, 13 квітня 1793 року на території Мінської, Ізяславської та Брацлавської губерній була створена нова єпархія. 15 травня того ж року її очолив архієпископ Віктор (Садковський). Перед цим призначенням владика Віктор за активну проповідь православ'я на території Польщі був заарештований і ув'язнений в Ченстоховській фортеці. Лише через три роки, завдяки енергійному втручання російської дипломатії, він був звільнений.

Найвищим указом від 16 жовтня 1799 року, який затвердив синодально доповідь, Брацлавська єпархія отримала найменування Подільської, а її кордони були приведені у відповідність з губернськими. Хоча архієрей знайшов більш відповідним тимчасово розміститися в Миколаївському монастирі в Шаргороді між 1795 і 1799 роками, кафедрою нової єпархії після цього став Кам'янець-Подільський.

Рух за повернення до православ'я йшов на Правобережжя з самих низів українського народу, бо як уже було сказано, що церковна православна адміністрація не була готовою його прийняти і задовільнити масову потребу у священниках, яких тоді почали викликати з сусідніх єпархій – Київської, Чернігівської, Новгород-Сіверської, Смоленської, Могилевської.

Переміщення в новоприєднані землі православних священників з інших, зокрема великоруських єпархій, на перший погляд, наче й вирішувало проблему забезпечення їх кліром, проте водночас створювало нові, іноді досить болісні проблеми. До них перш за все варто віднести недостатнє фінансування всієї справи навернення уніатів до православ'я, зокрема утримання новоприбулих священнослужителів. Воно було настільки мізерним, що багатьом благочинним доводилося утримувати себе і підлеглих на власні кошти.

Отже, доволі нестабільне та явно недостатнє фінансове забезпечення новоприбулого православного кліру суттєво впливало на духовно-моральний та, зрештою, навіть і на фізичний стан місіонерів. Можна вважати, що саме це стало одним із чинників, що справив гальмівний вплив на справу приєднання уніатів Правобережної України до православної церкви. Відірвані від своїх сімей і звичного побуту життя, новоприбулі священники опинялися в новому, часто чужому для них у духовно-культурному сенсі середовищі. Крім цього, їх гнітило непевне становище й часті переміщення з одного місця на інше. Наприклад, православний священник призначався в таку парафію, де уніатський ієрей спочатку відмовлявся від православ'я, однак потім, через деякий час, змінював своє рішення на користь православ'я; тоді перший повинен був звільнити йому місце й чекати призначення на інше. Таким чином, поставлені в доволі складне становище, деякі з «переселенців», «переслідуючи свої особисті інтереси, часто спричиняли розбрат між народом і новонаверненими їх пастирями і навіть чинили опір розпорядженням благочинних».

Отже, справа навернення уніатів до православної церкви, в якій безумовну зацікавленість виявляло російське самодержавство, наштовхнулася на вкрай погану організацію, зокрема явно недостатнє фінансове забезпечення⁴.

У першій половині листопада 1794 року, в Брацлавській губернії було вже повернутих у православну віру – близько 600 тисяч осіб, а в Ізяславській на січень 1795 року – до 300 тисяч осіб. Такий стан речей є одним з доказів того, що з народних низів ішов рух за повернення до православ'я, а не «царські жандарми» силою українського народу приводили до православ'я, як описують цей процес католики⁵.

Релігійна політика Російської імперії на території Правобережної України не займала першого пріоритету, проте посідала одне з чільних місць діяльності та набрала обертів наприкінці XVIII ст. Свідченням цього стала урядова конфесійна стратегія, викладена в рескрипті генерал-губернатору Мінської, Ізяславської та Брацлавської губерній, що розглядалася як винятково важлива для держави справа. І вже, як вказувалось вище, 13 квітня 1793 року був підписаний указ Синоду РПЦ про утворення на їх території православної єпархії на чолі з вікарієм Київської митрополії,

4 Хитровська Ю. В. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Ю. В. Хитровська. – К.: Інформаційно-видавничий центр Товариства “Знання”, 2001. – 20 с.

5 Нагаєвський І. Католицька церква в минулому і сучасному України / І. Нагаєвський. – Філадельфія, 1950. – С. 48.

єпископом Віктором⁶. Ставлення росіян до уніатів було доволі неоднозначним та різним.

Відбулось декілька етапів становлення взаємовідносин, які ми можемо охарактеризувати в діапазоні від лояльності і недовіри до хворобливої підозрливості та ворожості. Лояльним воно було в часи, коли релігійна обстановка представляла собою зовнішній чинник. Лібералізм уряду слугував одночасно засобом захисту православного населення включених українських земель і формування прихильності до росіян у корінного населення, яке тоді переважно належало до уніатської церкви. Але загалом російські політичні, економічні, військові та конфесійні чинники зумовили формування в Правобережжі релігійної ієрархії, в якій уніатам місця не знаходилося. У свою чергу, думки, вчинки і вся поведінка останніх визначалися їх місцем в імперському устрої та пріоритетами самодержавних інтересів⁷.

Така увага і таке ставлення до Правобережжя загалом і основного його населення – уніатів, зокрема, пояснювалося тим, що за природно-географічними властивостями та геополітичним розташуванням воно було одним з важливих факторів, які активно впливали на хід політико-економічних, соціально-культурних і етно-конфесійних процесів у всій Російській імперії. По мірі інкорпорації регіону та посилення в ньому позицій росіян релігійна політика царизму ставала все більш системною і цілеспрямованою, що дозволяло безперешкодно впливати на всі конфесійні процеси та водночас блокувати небажані наміри і тенденції.

Після входження Правобережної України до складу Російської імперії перед владою постало завдання органічної та повної інкорпорації краю в систему єдиної імперської держави. Оскільки переважна більшість населення краю була вірними греко-католицької церкви, яка для царського уряду виявилася чужою, закономірно, що саме на цю церкву він звернув особливу увагу.

Російська імператриця Катерина II видала низку указів, в яких вона засвідчувала, що влада прагнула в той час якнайбільше обмежити функціонування греко-католицької церкви і звести до мінімуму вплив василіанських монастирів у новоприєднаних землях. Розпочалось навернення вірних унійної церкви на православ'я, яке визначалося як місіонерська діяльність. Для досягнення поставленої мети місцева влада вдавалася до різних методів – вмовляння, переконання, обіцянок, залякування, погроз,

6 Матеріали для історії Подольської губернії // Подольске губернские ведомости. – 1885. – № 5.

7 Філіпюк А. Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII - 50-ті роки XIX століття) / А. Г. Філіпюк, Т. В. Ігнат'єва. – Кам'янець-Подільський, 2006.

навіть застосування фізичної сили та використання військових загонів. Внаслідок цілеспрямованих дій влади у 1794-1796 рр. місцева людність почала цілими парафіями переходити на православ'я⁸.

Необхідно підкреслити, що вся релігійна політика царизму будувалася на тому, що православна церква розцінювалася благочестивою вірою, а уніатська, відповідно, – неблагочестивою і не мала перспективи для існування. Власне, це поставило уніатів перед альтернативою: «возз'єднатися» з православ'ям і тим самим отримати покровительство з боку російських світських і церковних, тобто православних за вірою властей, або перейти у римо-католицьку церкву, втративши при цьому прихильність росіян, але здобути більш ліберальне ставлення з боку поляків-католиків.

Перш за все, потрібно зауважити, що згідно з документальними свідченнями в процесі підготовки і здійснення приєднання ніхто з уніатських священників і ченців не піддавався ні цивільному, ні адміністративному, ні кримінальному переслідуванню. Всі дії по відношенню до представників греко-католицького кліру, не згодних на перехід до православ'я, робилися не державною владою, а уніатським єпархіальним начальством у рамках церковних канонів і традицій. Тому не можна погодитися з тими істориками, які пов'язують скасування Берестейської унії в Російській імперії з репресіями уніатського духовенства. У чистому вигляді ні переслідування за переконання, ні репресії не застосовувалися. У той же час не можна заперечувати, що певному впливу представники греко-католицького кліру все-таки піддавалися.

Наступ на уніатство, швидко возз'єднання уніатів із православ'ям, зупиняли самі українці завдяки досить укоріненій традиції. Відмова римо-католиків від силового переходу в православ'я було ні чим іншим як зосередженням їх зусиль на збереженні власної ідентичності. Адже через те, що православна церква відновлювалася після приєднання Правобережжя до Російської імперії в державному статусі і вже виступала знаряддям імперської політики, уніатська церква залишилась єдиною духовно-релігійною опорою і виразником самого українства. На українських землях уніатство пустило глибоке коріння: вирости нові покоління віруючих, для яких воно стало своєю, народною вірою, тим більше, що східний обряд залишався незмінним. Так релігійна традиція виступила могутньою силою і непереборною перепоною на шляху будь-якої конфесійної трансформації.

12 квітня 1795 року, згідно з указом імператриці Катерини II, була заснована самостійна Брацлавська і Подільська єпархія шляхом відділення від утвореної в 1793 році Мінської, Ізяславської та Брацлавської

8 Білик В. А. Греко-уніатської церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук / В. А. Білик. – Луцьк, 2009.

епархій. Брацлавська і Подільська епархія об'єднувала 1457 парафій. Першим єпископом Брацлавським і Подільським став Іоанникій (Никифорович-Полонський; з 1801 року архієпископ), архімандрит московського монастиря Донської ікони Божої Матері, хіротонія якого відбулася 13 травня 1795 року. Спочатку єпископ оселився в Шаргороді, де його резиденцією став православний чоловічий монастир, влаштований в приміщеннях колишніх базиліанських монастиря та училища.

7 грудня 1795 року почала роботу духовна консисторія, через 4 дні отримала від єпископа завдання створити духовні управління. У 1796 році духовні управління були організовані у всіх 13 повітових центрах: Брацлаві, Бершаді, Вінниці, Вербовці, Гайсині, Городку, Кам'янці, Літині, Летичеві, Проскурові, Ушиці, Хмільнику та Ямполі. Одночасно епархія була розділена на благочинницькі округи. Вирішуючи організаційні питання, єпископ Іоанникій завершував приєднання уніатів до православ'я, розпочате архієпископом Віктором (Садковським). Архієрей дбав про освіту і про моральний вигляд подільського духовенства. У 1797 році за наказом імператора Павла I у Шаргороді було відкрито 2 нижчих класи Подільської духовної семінарії. Формування семінарії тривало до 1805 року, після чого вона була переведена в Кам'янець-Подільський як середній навчальний заклад, в Шаргороді збереглося підготовче відділення. У 1817 році Подільська духовна семінарія була реформована, від неї відокремилася Кам'янець-Подільське духовне училище. У 1799 році в семінарії навчалися 286 учнів, у 1800 р. – 475, у 1801 р. – 542, у 1802 р. – 625, у 1803 р. – 647, у 1803 р. – 700 учнів. У 1810 році архієпископ Іоанникій заснував духовне училище в архієрейському замському будинку в с. Привороття, яке утримувалося на кошти архієрея.

У 1799 році епархіяльним центром став Кам'янець-Подільський, для архієрейського будинку і консисторії було виділено приміщення колишнього францисканського монастиря. 11 серпня 1799 року епархія отримала назву Подільська і Брацлавська. Кафедральним храмом у Кам'янці-Подільському в різний час були Іоанно-Предтеченська, Свято-Троїцька церква, у 1878-1920 рр. – Казанський собор. Архієпископ Іоанникій помер 7 лютого 1819 року, похований в Іоанно-Предтеченському храмі в Кам'янці-Подільському.

Ліквідація уніатської церкви на Правобережній Україні, зокрема на Поділлі, яка старанно готувалася та здійснювалася впродовж кількох десятиліть, проходила під гаслом «боротьби з латинством і полонізмом» уніатів, збереження «неподільності єдиного російського народу», «єдинородності великоросів і малоросів». Імперська політика Росії мала на меті нівелювання національних особливостей та знищення національних

культур народів, насамперед слов'янських, які опинилися під її владою. «Обрусення инородцев» – такий дискурс самодержавної політики, початок якій поклато царювання Миколи I у першій половині XIX ст. В імперській тріаді «православ'я, самодержавство, народність» саме православ'ю відводилася роль засобу «обрусення», тобто зросійщення, насамперед України. Оскільки вектор ціннісних орієнтацій уніатства був західним, європейським, що істотно стримувало кампанію «обрусення» України, то уніатська церква стала об'єктом послідовно здійснюваної ліквідації.

Перший етап розгрому Катериною II уніатської церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. був послідовною і закономірною ланкою імперської політики знищення тих сил в Україні, які заважали проводити політику нівелиації національних особливостей і позбавлення українства автономності, можливості розвитку його європейської орієнтації. Не випадково після знищення Запорозької Січі (1775 р.) відбулося знищення уніатської церкви. Коліївщина (1768 р.) та «кавалерійська атака» на українське уніатство Катерини II – послідовні етапи ліквідації уніатської церкви. Як тільки репресивний антиуніатський курс зі смертю Катерини II припинився, ця церква почала швидко відновлюватися (за царювання Павла I і Олександра I) та зміцнюватися організаційно.

До 1831 року російський уряд мало звертав увагу на православне населення Поділля, релігійна політика в регіоні полягала в періодичному захисті православних від католиків.

За роки правління Павла I та Олександра I ми можемо прослідкувати те, що відбулась так звана «відлига» урядового тиску на греко-католицьку церкву. Варто вказати те, що на рубежі XVIII і XIX ст. процес навернення уніатів у православ'я дещо уповільнився. Від нього були усунуті органи місцевої влади, а православному духовенству заборонялось змушувати населення залишати унію. Ситуація загалом не змінилася і в роки правління Олександра I, тому й на початку XIX ст. спостерігалось повернення вірних з православ'я назад в унію або їх перехід у римо-католицьку конфесію.

У той же час зближення уніатів з православними проходило в умовах кріпацтва значної частини уніатської пастви від поміщиків-католиків, збереження панування в губерніях полонізму і католицизму. До того ж воно супроводжувалося непослідовністю і коливаннями урядової політики, яка то сповільнювала, то невинуватно прискорювала приєднання. Ці обставини і послужили причиною появи в уніатському духовенстві нерозуміння того, що відбувалося, а в деяких випадках і незгоди розриву союзу з Римом. При цьому, як уже було сказано, уніатські ієрархи, які прагнули до скасування унії, розглядали його як розрив союзу, що заважає нормальному розвитку церковного життя. Усунення цієї перешкоди вимагало від них

перенаправлення діяльності підлеглого духовенства засобами, що входять в їх архіпастирські повноваження. Тому акти незгоди зі зближенням з православ'ям з боку деяких уніатських священників розглядалися єпархіальною владою в якості непокори до заданого ієрархією загальноцерковного курсу і порушення церковної дисципліни, а не кваліфікувалися як державні правопорушення.

До середини 20-х рр. XIX ст. стають помітними заходи царського уряду, направлені на створення передумов майбутнього приєднання греко-католицької церкви до православної. Обмеження, передусім, стосувалися переходу навернених уніатів назад в унію або в римо-католицьку конфесію. Хоча урядова політика не носила такого жорсткого характеру, як наприкінці XVIII ст., однак дії уряду щодо уніатів були значно радикальніші, ніж на початку XIX ст. Шляхом видання низки указів і розпоряджень було досягнуто організаційного відокремлення унійної церкви від римо-католицької⁹.

Підтримка населенням Поділля польського повстання 1830 року (особливо в Кам'янецькому, Брацлавському, Могилевському і Літинському повітах) змусила імператора Миколу I приділити більше уваги Південно-Західному краю. На підставі указу Синоду від 4 березня 1831 року у Волинській і Подільській єпархіях почався збір інформації про становище православних, на Поділля був направлений професор Київської духовної академії протоієрей Іоанн Скворцов. У цей період збільшувалася кількість православних навчальних закладів. У 1804 р. в Подільській губернії було 21 парафіяльне училище (одно- і двокласні), в 1825 р. – 44, в 1837 р. – 47 училищ із 1133 учнями.

У 1836 році на Поділлі діяло 1512 православних храмів. 9 травня того ж року Синод звернувся до імператора з доповіддю, в якій вказувалося на необхідність встановлення вікаріанства в Подільській єпархії відповідно до її охоплення території. Імператор затвердив рішення Синоду про створення Вінницького вікаріанства. Першим Вінницьким єпископом став ректор Мінської духовної семінарії архімандрит Євген (Добровірський). Місцем перебування вікарія призначили Шаргородський чоловічий монастир на честь свт. Миколи Чудотворця. У 1861 році Вінницьке вікаріанство було скасовано, замість нього в 1866 році створено Балтське вікаріанство, резиденцією Балтських єпископів став Свято-Троїцький монастир у Кам'янці-Подільському.

Згідно імператорських указів 1831 і 1836 рр., римо-католицьким монастирям і духовенству заборонялося утримувати слуг православного віросповідання. У 1841 році католицькі монастирі були позбавлені права володіти заселеними землями, що призвело до закриття католицьких

9 Білик В. А. Вказ. праця.

монастирів і перетворення їх в православні. Після польського повстання 1863 року на Поділлі були закриті всі католицькі монастирі, у 1866 році припинила існування католицька кафедра в Кам'янці-Подільському, була закрита також католицька семінарія¹⁰.

Становище Подільської єпархії значно покращилось у II пол. XIX ст. У 1862 році почалося видання «Подільських єпархіальних відомостей», які з першого випуску стали одним з найбільших періодичних видань на Поділлі (обсяг видання за один рік становив 1300 сторінок). Відомості створювалися місцевим духовенством та єпархією і служили посильним виразом внутрішнього духовного життя священства і прихожан. З самого початку була вироблена програма видання: в першій частині публікувалися укази і розпорядження Священного Синоду та єпархіального начальства; в основній частині «Відомостей» розміщувалися проповіді і пастирські настанови, історико-статистичні відомості про парафії, монастирі, духовні училища, звістки про школи грамоти і вказівки кращих способів навчання, єпархіальна хроніка церковних подій. Першим редактором видання став протоієрей кафедрального собору міста Кам'янця-Подільського Троїцький Павло Микитович. Отець Павло взяв на себе не тільки важку працю редактора видання, а й був автором багатьох статей. Знавець історії, глибоко вивчав подільські архівні документи, у своїх роботах він описав життя православних подільських ієрархів, які служили церкві з 1535 по 1709 рік.

В цей же період в «Подільських єпархіальних відомостях» трудився протоієрей М. Орловський. Його перу належать статті, що розповідають про повітові міста Подільської єпархії. У них були зібрані цінні письмові та усні джерела про міста і містечка: Вінницю, Бар, Шаргород, Літин та інші. При архієпископі Іринарсі (Попов; 1858-1863) приступило до роботи Іоанно-Предтеченське братство, яке містило двокласну школу-притулок для хлопчиків-сиріт і дітей бідних батьків з класами для навчання ремеслам, жіночу школу, однокласну церковно-парафіяльну ремісничу школу і тимчасові літні ясла для дітей бідних батьків. Архієпископ Іринарх зобов'язав кожного священника писати не менше 12 катехизитичних повчань на рік.

З середини XIX століття у «Відомостях» почали публікуватися молоді подільські священники, які серйозно вивчали історію свого краю. Серед них найбільш відомі Ю. Й. Сіцінський, М. В. Сімашкевич і М. І. Яворівський. Крім історичних описів монастирів і парафій, багато статей розповідають про період гонінь на церкву римським католицизмом і насаджування унії.

¹⁰ Православная энциклопедия. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2000. – Т. 30. – С. 756.

Також друкувалися статті Є. С. Струменського, присвячені релігійно-церковному і морально-побутовому життю місцевого населення («Народні образи і уявлення про смерть», «Найдавніше народне марновірство» і ін.).

На 1864 р. припадає масове приєднання католиків до православної церкви в Правобережній Україні. За офіційними даними, було приєднано близько 50 тис. осіб. Окрім опрацювання католиків відбувалося також нищення католицької спадщини, особливо у 1870-х роках. Так, у с. Залісьцях Кам'янецькому повіту Подільської губернії місцевий православний священик Пилип Вишгородський вимагав знищення двох статуй католицьких святих, які стояли на дорогах. Своє бажання він пояснював благочинному таким чином: «... існування цих статуй – велика перепона на шляху знищення полонізму серед парафіян»¹¹.

Епархія активно розвивалася при архієпископі Леонтії (Лебединський; 1863-1874) і єпископі Димитрії (Самбікін; 1890-1896). Архієпископ Леонтій прагнув до того, щоб священики якомога довше служили на одній парафії, приділяв багато уваги духовним навчальним закладам, особливо Подільській духовній семінарії. При семінарії був відкритий клас іконопису, на кошти архієпископа Леонтія і за його допомоги (він передав свої книги) була заснована бібліотека. У 1865 році для семінарії було побудовано триповерхова будівля, у 1870 році – гуртожиток для учнів за свій рахунок, у 1876 році – адміністративний корпус, у кінці XIX ст. – ще один навчальний корпус. У 1898 році в семінарії навчалися 319 студентів, у 1909 році – 530 студентів. Тут отримували освіту українські письменники М. Коцюбинський і С. Руданський, композитор М. Леонтович. У червні 1864 року в Кам'янці-Подільському, пізніше в Тульчині були відкриті жіночі епархіяльні училища. Збільшилася кількість церковнопарафіяльних шкіл, створювалися парафіяльні бібліотеки, почалося складання церковнопарафіяльних літописів. Архієпископ Леонтій заснував епархіяльний історико-статистичний комітет. У 1869 році в епархії було 556 кам'яних церков, 1052 дерев'яні, 10 монастирів, 91 каплиця.

У 1890 році єпископ Димитрій (Самбікін) заснував Подільське церковне історико-археологічне товариство при Подільській епархії, одне з перших в Росії, із епархіяльним сховищем. Згодом в 1903 році дане товариство було реорганізоване в музей. До 1920 року головою товариства був священик Юхим Сіцінський, заступником голови та скарбником був історик М. Яворський, бібліотекою і архівом завідував історик О. Прусевич. В епархії були відділення Палестинського православного товариства

11 Хитровська Ю. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX століття / Ю. Хитровська. – К.: Вид-во Європейського університету, 2011. – 472 с.

і Православного місіонерського товариства. З ініціативи єпископа Дмитрія почалося відновлення храмів Бакотського і Лядівського скельних монастирів, архієрей приймав участь в цій роботі.

При Подільському єпископі Іринєї (Орді; 1896-1900) спростилося єпархіальне діловодство. Збільшилася роль благочинних, кількість благочинницьких округів скоротилася з 80 до 62. Було введено централізоване забезпечення парафій свічками, вином, вугіллям, лампадним маслом. У листопаді 1899 року на Базарній площі близько Олександро-Невського собору в Кам'янці-Подільському Іоанно-Предтеченське братство відкрило іконну і книжкову крамницю (серед православних в Поділлі були широко поширені ікони католицького змісту). В кінці XIX ст. з 2,66 млн. осіб, що проживали на Поділлі, 78% були православними, діяло 1118 православних храмів (загальне число християнських церков – 1585)¹².

Для православної церкви приєднання українських уніатів, стало найзначнішим одноразовим надбанням за всю тисячолітню історію її існування. Для українського народу ця подія стала однією з найважливіших в XIX ст., оскільки на десятиліття визначило шлях його релігійного і національно-культурного розвитку. Приєднання уніатів в Російській імперії носило масовий характер, будувалося на ієрархічному принципі і відбувалося в тісній взаємодії представників греко-католицького священноначалля і високопоставлених урядовців з православними.

Тому усі релігійні процеси, які відбувались в греко-католицькій церкві в зазначений період, мали у своєму підґрунті нівелювання її потужних позицій на теренах Правобережної України. Ми можемо це спостерігати у вагомому скороченні числа парафій, розподілі кордонів єпархій, що відобразилось негативно на цілісності церкви, зменшенні чисельності вірних, духовенства, чернецтва. Усі ці дії завдали значних змін уніатській церкві, що і виразилось у її забороні.

12 Православная энциклопедия. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2000. – Т. 30. – С. 756.

Василь Яременко,

кандидат історичних наук,

доцент Хмельницького національного університету

ПРО ПІДСТАВИ ВИКОРИСТАННЯ АВТОРИТЕТУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ДЛЯ ХАРАКТЕРИСТИКИ УСТИМА КАРМАЛЮКА (КАРМАНЮКА): ТЕКСТОЛОГІЧНИЙ ТА ІСТОРІОСОФСЬКИЙ РОЗГЛЯД

Стаття присвячена аналізу текстів та деяких аспектів історіософії Тараса Шевченка для з'ясування сприйняття ним постаті Устима Кармалюка (Карманюка), щоб не подавати цю особу в одновимірному і неточному тлумаченні, спираючись і на авторитет великого поета. Висловлені міркування з приводу пам'яток, дотичних до так званої «Кармалюкіани».

Ключові слова: Тарас Шевченко, Устим Кармалюк, розбійництво, псевдофольклор, пісня, іронія, історіософія, христоцентризм.

Була реальна історична людина, представника так званого «соціального розбійництва», подолянин Устим Якимович Карманюк (10. 03. (27. 02) 1787–22. (10). 10. 1835)¹ і його, – на сьогоднішній день вже достатньо міфологізований за допомогою, вважаю, виключно літературного, а не народного нарративу, – образ народного месника. При трактуванні цієї постаті в обох формах люблять посилалися на авторитет Тараса Шевченка. Виникає питання, наскільки це доречно і коректно по відношенню до українського генія? Адже, в спогадах про Шевченка та його художніх творах за Кармалюка не згадується, а в інших матеріалах є всього три записи, що лише певною мірою причетні до нього. Отже, спочатку проведемо їх текстологічний аналіз.

Перший запис – вірш пісенної форми в альбомі 1846-1850 рр. (№ 108, арк. 10, 11, 11зв.), який починається словами «Ой, Кармалюче, по світу ходиш». Цей текст записаний до альбому рукою Шевченкового знайомого учителя географії кам'янецької гімназії Петра Чуйкевича. У ньому є численні виправлення рукою Шевченка з його ж припискою: «Кам'янець. 1846 літа, 3 октябрю. Од Петра Чуйкевича»². «Ой, Кармалюче, по світу ходиш» аж ніяк не віднесеш до народних пісень. На це вказує лексика

1 Див.: Любченко В. Б. Кармалюк / В. Б. Любченко // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 115-116.

2 Повне зібрання творів: У 12 т. / редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 5. – С. 458 (коментар). (Далі посилання на це видання буде робитися в тексті із зазначенням першою цифрою тому і номерів сторінок)

(«ісказав», «пійдеш», шляхетське ім'я «Магдалина», русизми «платъе», «пулі»)тарозмір,щоприлаштованийдоритмумазурки–складів(5+5)+(5+5)³. А найпереконливіше про це свідчать правки в тексті самого Шевченка. Їх не менше двадцять. Зокрема, поет виправив: «платъе» на «броню»; «Кармелюк» на природну для української мови зертальну форму «Кармелюче» (не скрізь); «єдну» на «одну» (не скрізь); вилучив майже оксюморон «білолицю, рум'яну», залишивши лише «білолицю»⁴. Шевченко, який був захопаний у народні українські пісні і добре їх знав, не міг дозволити собі подібне препарування, якби дійсно вважав запис Чуйкевича народною піснею. І хіба записують до альбому народну пісню для того, щоб негайно в ній зробити численні зміни? Гадаю, що це питання риторичне. Щоб пояснити цей факт, треба також врахувати одну особливість у ставленні українського дворянства до фольклору в перші десятиліття XIX ст., на які припадає початковий етап українського етнокультурного відродження. Дослідники констатують наступне: тоді, як «значна частина інтелігенції береться записувати фольклор, ... дехто починає підробляти і видавати за народні власні творіння»⁵. «Фальшування й підроблення творів народної словесності – річ звичайна на початку національного відродження, – згадаймо хоча б знаменитий «Каледворський рукопис» у чехів. Ентузіасти – народники, не знаходячи у народа того, чого їм хотілося б, самі складають відповідні твори й пускають їх як народні»⁶ – стверджував і С. Єфремов, коли аналізував літературу того часу. Петро Чуйкевич у своєму творі «Що вимагається від ліричного поета сучасного?» приходив до висновку, що «найкращий зразок ліричних поезій сучасних – це пісні»⁷. Про нього як активного збирача правдивих народних переказів і особливо пісень свідчить те, що два його зошити з піснями були надані для користування М. Максимовичу і сьогодні зберігаються в ІР НБУВ⁸, а записи пісень, зроблені в місті Рівне на Волині, були вміщені в рукописному збірнику П. Куліша⁹. Останній також надрукував і почуту Чуйкевичем легенду «про козака Степана Плаху» як варіант народних розповідей про Палія і

3 Див.: Ревуцький Д. Шевченко і народна пісня / Д. Ревуцький // Пам'яті Т. Г. Шевченка: зб. статей до 125-ліття з дня народження. 1814-1939. – К., 1939. – С. 346.

4 Шевченко Т. Повне зібрання творів у десяти томах. – К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1957. – Т. 6. – С. 270-271, 330.

5 Пісні та романи українських поетів / упоряд., вступ. стаття і прим. Г. Нудьги. В 2 т. – К.: Радянський письменник, 1956. – Т. 1. – С. 41.

6 Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – С. 241 (примітка).

7 Подаю за: Жур П. Шевченківський Київ / П. Жур. – К.: Дніпро, 1991. – С. 25.

8 Див.: Куліш П. Повне зібрання творів. Листи / П. Куліш. – К.: Критика, 2005. – Т. I: 1841-1850. – С. 420 (коментарі).

9 Див.: Кирило-Мефодіївське братство. У трьох томах. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 475 (примітка).

Мазепу¹⁰. А ще він згадував як у 1841 році Чуйкевич, будучи студентом, під час місячного перебування в карцері заспівав йому пісню «Гомін-гомін» і почуте ввело його в «правдивий extase»¹¹. Навряд, щоб такий поціновувач народної пісні належав до літературних містифікаторів під неї, але як філолог за освітою він не міг і оминати увагою зразки псевдофольклору. Тому 3 жовтня 1846 року він «почастував» (записав власною рукою чорнилом в альбомі) Шевченка не лише двома добротними народними піснями «Пливе жука з Кременчука» і «Зійшла зоря ізвечора» (два фрагменти останньої поет пізніше використав у повістях «Близначки» і «Прогулка с удовольствием и не без морали» та поемі «Марина»), а й підробкою. Прикметно, що під двома першими, дійсно народними піснями, він поставив дату і своє прізвище, а під аналізованим текстом – нічого. Отже, швидше всього, що «Ой, Кармалюче, по світу ходиш» – це не його власний твір, а привезений з Волині. Там свого часу учасники кола графа В. Ржевуського у своїх маєностях розповсюджували власні твори, зокрема і пісні про Кармалюка, які продукувалися передусім у Саврані на Поділлі¹². Чуйкевич міг про цей чи подібний твір почути і від свого колеги по Рівненській гімназії у 1844 році Миколи Костомарова. Той згадував в «Автобиографии» про Волинь: «Я уехал оттуда с большим ворохом народных песен и записанных преданий и рассказов; некоторые были собраны мною лично, другие доставлялись моими учениками, которых я заохотил по случаю поездок их к родным на вакационное время собирать и доставлять мне народные памятники»¹³. Пізніше історик уклав збірку з коментарями «Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии в 1844 году», вперше надруковану в «Малорусском литературном сборнике», виданому Д. Мордовцем у Саратові у 1859 році¹⁴. Прикметно, що пісень про Кармелюка чи «пісні Карманюка» там немає¹⁵, хоч і відомо, що Костомаров у грудні 1844 року своєму другу К. Сементовському з Рівного повідомляв таке: «Тепер тут в ходу малоросійська пісня про Кармелюка, створена в пізніший час народом. Цей Кармелюк жив не так давно і

10 Див.: Записки о Южной Руси. В двух томах. Издал П. Кулиш. Репринтне видання. – К.: Дніпро, 1994. – Т. 1. – С. 116-121.

11 Куліш П. Вказ. праця. – С. 77.

12 Див.: Пісні та романи українських поетів / упоряд., вступна стаття і примітки Г. Нудьги. В 2 т. – К., 1956. – Т. 1. – С. 45-46.

13 Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К.: Изд-во при Киевском ун-те, 1989. – С. 472.

14 Див.: Смолій В. А. та ін. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / за заг. ред. Смолія В. А. – К.: Вища школа, 2005. – С. 281.

15 Див.: Етнографічні писання Костомарова. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: http://history.org.ua/LiberUA/EtmKost_1930/EtmKost_1930.pdf

під час революції хотів було відновити гайдамаччину»¹⁶. Історик зі своїм тодішнім романтичним устремлінням, на відміну від Шевченка, приймав подібні тексти за народні¹⁷, а Кармалюка 1862 року в полеміці з польським публіцистом Зеноном Фішем (псевдонім Т. Падалиці) відносив до сонму героїв¹⁸. А Шевченко з його християнською свідомістю, що містила і засадничу категорію правди, вкрай негативно ставився до творення неправдивого фольклору. Міркую так: зрозумівши, що текст «Ой, Кармалюче...» є підробкою під народну пісню (може, й спеціально підсунутою Чуйкевичем), вирішив це доказати правлінням тексту. Крім того, цей запис, як вважає П. Жур, було зроблено «напевне на прощання»¹⁹. Тому, найімовірніше маємо справу з прощальним жартівливим (навіть з долею сарказму) приятельським розігруванням, яке не було доведене до кінця. Між іншим, міркую, що можливо воно і є чи не основним доказом спростування версії, що Шевченко не відвідував Кам'янець-Подільського²⁰. П. Чуйкевич був переведений туди з Рівненської гімназії 4 червня 1846 року²¹, приїхав десь за три місяці до приїзду Шевченка, і міг бути ще під свіжим враженням від почутих на Волині «фольклорно-пісенних вправ» з боку поляків. Можна також припустити, що Шевченко вирішив, (можливо, і в ході обміну думками стосовно органічності народної пісні та підробок під неї) своїми виправленнями жартома показати, як недоладно («не по-народному») робляться такі тексти. Та він не встиг або не захотів навіть гаразд запам'ятати назва «Кармалюк». Про це переконливо свідчить другий, пізніший, зроблений уже на Волинській землі (бо йде після почаївських пісень) запис, де його рукою (радіше запитально) написано: «о Кармилюки». Чи таке можливе, якби це прізвище тоді було широко знаним?

Отже, другий запис – це, зафіксований рукою Шевченка олівцем на останньому аркуші того ж альбому, не датований і нерозбірливий, текст такого змісту: «Ой поздоров, боже , царя Мико[льця?] / І царицю Катерину, / Що нам позволнь[о?], панове молодця, / Погуляти на годину – / в Сибіру». / Из песни о Кармилюки» (5, 273, 460-461). Композитор Д. Ревуцький, цитуючи запис, навіть поставив після такої несподіваної форми прізвища

16 Цит. за: за: Жур П. Дума про огонь. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка / П. Жур. – К., 1985. – С. 279.

17 Див.: Міяковський В. Костомаров у Рівному / В. Міяковський // Україна. – 1927. – № 3. – С. 49.

18 Подаю за: Рьльський Ф. К. изучению украинского народного мировоззрения / Ф. К. Рьльський // Киевская старина. – 1903. – № 4. – С. 19.

19 Див.: Жур П. Дума про огонь... – С. 282.

20 Див. про це: Бендюг В. У яку погоду Шевченко блукав по Поділлю / В. Бендюг. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: http://h.ua/story/97893/news_806613.html.

21 Див.: Юр М. Чуйкевич Петро Омелянович / М. Юр // Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – Т. 6: Т-Я. – К., 2015. – С. 813.

знак «sic!» (з латинської – «так»). Цей знак вживається і в значенні «бачу помилку, але пишу, як в оригіналі», а також використовується для вказівки на важливість даного місця в тексті, згоди з ним або іронічного ставлення до нього читача, рецензента. Композитор відзначив, що уривок записано дуже нерозбірливо і подав його в такому вигляді: «Ой поздоров боже царя (отця?) І царицю Катерину, А що нам дозволила, понове – молодці погуляти на годину в Сибір(у). Пісня о Кармилюка (sic!)»²². Перед аналізованим записом на другій сторінці обкладинки того самого альбому тим самим почерком записано старий текст: «Ой сидить козак та на дорозі / Та сорочку латає...». Укладачі шеститомника творів Шевченка 1964 р. у коментарях зазначають: «Обидва записи є уривками невідомого пристосованого до сучасності варіанта поширеної пісні «Ой за горою, за крутою»: «Ой сидить сирота над канавою, / Рубашку латає; / Оглядівся по своїх карманах, / Що й копійки не має. / – Ой пом'яни, Боже, царя Павла, / Царицю Катерину; / Ой як мя Господь помилує, / В Сибірі не загину»²³. Так, саме «пристосованого». Думаю, що вони також свідчать, що Шевченко помітив це шляхетське «пристосування» і відреагував на нього реплікою: «Из песни о Кармилюки». Вона – іронічна, бо і в тексті згаданої пісні, і конструйованому під неї варіанті є згадка в майже вірнопідданському дусі про нелюбих Шевченкові царів, а антропонім гаданого героя «конструйованого варіанту» рукою Шевченка спеціально записаний в «рафіновано-російській» формі – «о Кармилюки». Втім, можливо, ця репліка з'явилася від згадки назви тексту «Pіesn Karmaniuka» («Пісня Карманюка»), який поширювався малознаним польським літератором Теофілом Букаром, родом з села Ілляшівка (нині Старокостянтинівський район), десть з др. пол. 1830-х років, і був, як вважається, вільним перекладом, частковим парафразуванням на польську мову «Повернувся я з Сибіру» і чи не першим записом, але латиницею²⁴. Принаймні, зрозуміло, що назвисько героя тоді було ще в стадії вироблення: «Карманюк» – у Букара, «Кармилюк» – у записі Чуйкевича, «Кармілюк» (або й «Кармілюка») – у Шевченковій репліці.

Вважаю, що згадані тексти зроблені спеціально «для пам'яті», для нагадування про зразки фальшування, бо вони єдині з публікованих Шевченкових записів народної творчості є уривками і не мають закінчення (це

22 Див.: Ревуцький Д. Шевченко і народна пісня / Д. Ревуцький // Пам'яті Т. Г. Шевченка: зб. статей до 125-ліття з дня народження. 1814-1939. – К., 1939. – С. 440.

23 Шевченко Т. Повне зібрання творів у шести томах / Т. Шевченко. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1964. – Т. 6. – С. 574 (коментарі).

24 Див.: Киричів Р. Ф. Український фольклор у польській літературі (період романтизму) / Р. Ф. Киричів. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 97-98; Дячок В. В. Постаць Устима Карманюка (Кармалюка) в історії Поділля: міфи та реалії / В. В. Дячок // Слідами історії Жмеринського краю: матер. І Жмеринської наук.-краєзн. конф. – Жмеринка-Вінниця, 2018. – С. 197.

стосується і тексту «Ой, Кармелюче...», якщо мати на увазі правки). Між іншим, в публікації цього запису в шеститомнику 1964 року після слів «Из песни» стоїть у квадратних дужках редакторський знак запитання²⁵, що означає сумнів у правильному прочитанні слова. Можливо, там стоїть «Из песен». На жаль, ми не можемо нині скористатися оригіналом запису, але мимоволі хочеться замінити «Из песни (песен) о Кармилюки» на – «Из басен о Кармилюки». Отже, другий аналізований запис підкріплює версію, що шляхетські «екзерсиси» стосовно «кармалюкіани» успішно поширювалися (а, можливо, частково й творилися) спершу на Волині і, що Шевченко про це знав і реагував негативно. При цьому доречно пригадати, що головний герой Шевченкової повісті «Варнак» був родом з Волині і саме там розпочинав свою мимовільну розбишацьку одісею, а серед інших персонажів твору зустрічаємо й ім'я «Магдалена». Очевидно, сюжетні моменти повісті «Варнак» були певним чином породжені авторською ремінісценцією тих літературних вправ стосовно благородних розбійників, про які поет дізнався на Поділлі та Волині, а ще – бажанням дати іншу, життєвішу, власне християнську, інтерпретацію теми.

Третій запис – досить відома письмова репліка Шевченка до внесеної в його «Журнал» («Щоденник») рукою студента Івана Лазаревського пісні «Повернувся я з Сибіру», ймовірним автором якої, як вважають Ю. Ролле, О. Русов, Д. Ревуцький, Г. Нудьга, був представник т. з. «української школи» в польській літературі Ян Комарницький²⁶. Ось цей текст: «Сочинение этой немудреной песни приписывают самому Кармелюку. Клевещут на славного льщаря. Это сочинение мизерного Падурь»²⁷. По-перше, з тексту зрозуміло, що запис про Кармелюка не є прямими роздумами про нього, а принагідною згадкою у зв'язку з визначенням авторства пісні. Ймовірно, що цей запис – відлуння певної дискусії, що відбулася напередодні, з тим же І. Лазаревським, і Шевченко погодився на нього, щоб побачити трансформацію тих літературних вправ, які знав, принаймні, ще з перебування на Поділлі і Волині. Чомусь же він раптом згадує про автора пісні. В такому разі вислів набирає і такого забарвлення: як іронічна відповідь на надмірне захоплення Кармелюком та приписування йому ще й «поетичних подвигів». По-друге, подібні репліки на почуте, прочитане чи побачене ми не раз подибуємо в його «Журналі», і за спостереженнями дослідників він є письменником «засадничо іронічним

25 Див.: Шевченко Т. Повне зібрання творів у шести томах / Т. Шевченко. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1964. – Т. 4. – С. 336.

26 Див.: Дячок В. Устим Кармалюк, пісня «Повернувся я з Сибіру», Тарас Шевченко: творення міфологеми / В. Дячок, В. Яременко // Сучасність. – 1997. – № 5. – С. 124-125.

27 Шевченко Т. Дневник. Автобиография. Автографы / Т. Шевченко. – К., 1972. – запис 20. 05. 1858.

та самоіронічним»²⁸. На користь, такої характерної для Шевченка, глибокої «відгукувальної» саме іронії, стосовно постаті Кармелюка, що відбита в словах «клевешут на славного лыцаря» є попередній запис у «Журналі» 29 серпня 1857 року про Степана Разіна (Шевченко іменує його «Сенькой») – теж ніби «народного героя», якого він теж називає «славным лыцарем»: «Исторический бугор этот, – я не знаю, почему его называют бугром, – он и на вершок не выше окружающей его местности. И если бы лоцман мне не указал его, я бы и не заметил бы этой ничтожной твердыни славного лыцаря Сеньки Разина, этого волжского барона и, наконец, пугала московского царя и персидского шаха. Открытые большие грабители испугались скрытого ночного воришки! Так белоголового великана хищника беркута пугает ничтожный нетопырь...». І далі – завершальний акорд іронії: «По словам того же рассказчика, Разин не был разбойником, а он только на Волге брандвахту держал, и собирал пошлину с кораблей, и раздавал ее неимущим людям. Коммунист, выходит»²⁹. При читанні цих іронічних рядків з пам'яті мимоволі зринає так зване «кармалюківське»: «Возьму гроші в багатого, Убогому даю, І так людей наділивши, Сам гріха не маю». Очевидно, Шевченко не любив «лицарів з великої дороги», якими б мотивами вони не керувалися. Про різко негативне ставлення Шевченка до «славного лыцаря» Разіна свідчить і щоденниковий запис за 12 липня 1857 року: «Грязнее, грубее этих закоренелых раскольников я ничего не знаю. Соседи их, степные дикари киргизы, тысячу раз общежительнее этих прямых потомков Сеньки Разина»³⁰. «Епітет «славный лыцарь» не повинен вводити в оману – Шевченко досить часто використовує і одне, і друге слово в іронічному, а то й сатиричному сенсі – справедливо вказує Леонід Плющ. Він також коментує, що «немудренность песни» в її літературщині, бо вона є підробкою в дусі дворянської та міщанської літератури про великодушних розбійників а la Рінальдо Рінальдіні, насмішкувато згаданого в повісті «Варнак»³¹. По-друге, слід звернути увагу, що й безумовна іронія стосовно Т. Падури має порівняльний характер, співвідноситься з висловлюванням про Кармалюка. Одне те, що це висловлювання іде після слів про Кармалюка, а друге – що прикметник «мізерний» у словнику Шевченка має переважно значення «дуже малий», «дрібний», «кволий». «Мізерний» протиставляється «славному лицарю» і це протиставлення відбувається на однаковому іронічному рівні. Не міг же Шевченко справді

28 Див., наприклад: Пахаренко В. Незбагнений апостол / В. Пахаренко. – Черкаси: Брама-ІСУЕП, 1999. – С. 77.

29 Шевченко Т. Дневник. Автобиография... – запис 29. 08. 1857.

30 Там само. – запис 12. 07. 1857.

31 Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка: Навколо «Москалевої криниці»: Дванадцять статтів. – К., 2001. – С. 175.

вважати, що реальний Кармалюк здатний створити кращий твір, ніж записана в його «Журнал» хоч і «весьма немудреная» (теж іронізм), але таки відшліфована і загалом добротна пісня. На це вказує також і словосполучення «самому Кармелюку», де означальний займенник «сам» (як і в багатьох поетових творах) теж зримого іронічного відтінку (порівняємо: «... Сам изволит сегодня гуляти!» – в поемі «Сон (комедія)»; «І з собором / Іде сам кесар.» – в поемі «Неофіти»; «До того люд домуштрували, / Що сам фельдфебель дивувались...» – в поезії «Юродивий»)³² Він засвідчує, що Шевченко передусім мав на увазі не реальні дії та вчинки згаданих людей, а їх відображення в народній пам'яті та свідомості. При такому прочитанні можна помітити, що іронія переходить в сарказм: розбійника Кармалюка народ наділяє поетичними здібностями, а романтичні зусилля прислужитися своїми поезіями з боку поляка Падури не цінують і не визнає. Можливо, що Шевченко знав середовище, із якого поширилася записана пісня, а ім'я Падури використав як фонетично найзручніше для посилення сарказму, як ім'я-синонім найпліднішого з тих, хто продукував тексти під народні пісні. Авторитетний дослідник української народної пісні Григорій Нудьга про нього повідомляє: «Найпомітнішою фігурою серед поетів так званої української школи в польській літературі був Тимко Падура [...]. Згуртувавши навколо себе в савранському маєтку графа Ржевутського прихильників своєї утопічної ідеї відродження козацької України в спілці з шляхетською Польщею, Падура створив тут школу лірників, торбаністів, що вивчали складені ним пісні і розповсюджували їх серед панів та навколишніх селян»³³. Цікаво, що дослідник Р. Киричів зазначив: своєю реплікою про Падуру Шевченко «також фактично приєднав свій голос на користь Комарницького, оскільки останній справді належав до авторів, що звернулися до української мови під значним впливом Падури, що були до нього близькими, зокрема в савранський період»³⁴.

А ім'я Комарницького Шевченко не «зачепив», бо, можливо, від поляків знав, що (як повідомляє Григорій Нудьга) той дійсно симпатизував народу, і навіть тоді, коли йому «запропонували або залишити роботу духівника, або відмовитися від народної мови і складання пісень, – він пожертвував роботою і вмер у злиднях, але не відмовився від своїх переконань»³⁵. Доречно також враховувати, що в повісті «Прогулка с удовольь-

32 Див.: Конкордація поетичних творів Тараса Шевченка: У 4 т. – Едмонтон; Торонто, 2001. – Т. 3. – С. 1558.

33 Пісні та романси українських поетів / упоряд., вступ. стаття і прим. Г. Нудьги. В 2 Т. – К., 1956. – Т. 1. – С. 45-46.

34 Киричів Р. Ф. Український фольклор у польській літературі (період романтизму) / Р. Ф. Киричів. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 196.

35 Там само.

ствием не без морали» іронічні міркування про творчість Падури у зв'язку з читанням його книги займають чимало місця і зрештою повідомляється (без вказівки на прізвище), що історик А. Скальковський приписав запорожцям твір Падури «Гей, козаче, в ім'я Бога», а її Шевченко насмішкливо називає «вольно-польская песня»: «... эта вольно-польская песня столько же похожа на песню днепровских лыцарей, сколько похож я на китайского богдыхана» (4, 211-212). І дійсно Аполон Скальковський в роботі «История Новой Сечи, или последнего Коша запорожского» в першому виданні (Одеса, 1841) зазначав, що пісня створена запорожцями, а в другому (Одеса, 1846) визнав свою помилку (4, 564-коментар). Р. Киричів звертає увагу, що серед поляків теж були критики творчості Падури: непоодинокий з них в публікації 1842 року вважав, що українські вірші Падури «перехвалені в польських журналах, заперечував твердження рецензентів, що ці вірші нібито перейшли до народу і стали народними піснями», твердив, що той мав успіх лише «серед польських панів, тому лише їм можуть подобатися вірші, написані в їхньому дусі»³⁶. Падура нагадував полякам і українцям моменти спільної боротьби, але «Хмельниччину, гайдамаччину пояснював як тимчасову перевагу «неслов'янських елементів» в українстві, «бунтування заради наживи провідників» і, можливо, поділяв думку Міцкевича, який твердив, що «мазур, литовець, жид і українець повинні передусім себе почувати поляками»³⁷.

Проведений текстологічний аналіз дозволяє зробити наступні висновки. Відразу впадає в око, що всі три записи мають принагідний (є реакцією на записане іншими чи, може, й почуте), уривчастий (у формі реплік або правок), іронічний характер. Вони пов'язані з псевдофольклором або фальшуванням усної народної творчості. І, думаю, для демонстрації цього, а не для публікації й були, власне, зафіксовані в непристосованому для таких записів місці. Зрозуміло, що Шевченко не збирався їх віддавати комусь до пісенних збірників для друкування, як це робилося з іншими текстами (5, 443). Він знав їхні джерела: «вольно-польская песня». Записи принагідно свідчать про різко негативне ставлення Шевченка до творення псевдофольклору.

За моїми спостереженнями іронія була своєрідним лаконічним засобом викладення думок поета, вміщуючи в собі і певні оціночні елементи. Записи показують (особливо два перших), що антропонім «Кармелюк» привертав увагу Шевченка лише в аспекті творення псевдофольклору, а реальним Карманюком він ніколи не цікавився. Його подорож на Поділля

36 Там само. – С. 192.

37 Див.: Кармазіна М. Становлення українських еліт (кінець XIX – початок XX сторіччя) / М. Кармазіна // Розбудова держави. – 1998. – № 3/4. – С. 105; Горбач О. Поет на межі двох епох і двох культур / О. Горбач // Сучасність. – 1961. – № 7. – С. 35.

та Волинь тривала з 25 вересня до бл. 25 жовтня 1846 року³⁸ – час достатній для того, щоб почути і якимось чином зафіксувати реальні біографічні факти чи народні перекази, якби вони дійсно поширювалися і вплинули на поета і художника. Крім того, до такого інтересу чи, тим паче, захоплення його не могла спонукувати й родова пам'ять. Шевченкові батьки зі старшими трьома дітьми і новонародженим Тарасом деякий час проживали в Моринцях (1810-1815), де Яким Бойко купив для зятя, батька Тараса, grunt і хату «ледацюги й великого злодія» Копія (Колесника), якого за це Енгельгардт «завдав чи в Сибір, чи в москалі». Копій втік, зібрав ватагу, отаборився в лісі під Моринцями і за розповідями з того кубла «почав ... набігати на людей та грабовцями робом розбишацьким, по-гайдамацьки з ножом за халявою». Зокрема, родичі Шевченка розповідали О. Кониському, що цей розбійник тероризував і сім'ю маленького Тараса: «Прийде було серед глухої ночі, стукається в вікно. Шевченко відчинить квартиру, питає: «Хто і чого тобі треба?», – а той відповідає: «Копій, от хто! З товариством прийшов до тебе в гості. Забрав єси мій grunt і хату, дак тепер годуй нас. Не даси по-чеськи, – так даси по-песьки». Отаким робом Копій чисто об'їв Шевченка; за недовгий час забрав у його дванадцятєро овечат і корову та ще й каже: «Корову з'їмо, хату спалимо і самого тебе замордуємо. Не хочеш сього, дак геть з моєї хати вибирайся [...]. Мусив послухатися»³⁹. Записи також показують, що Шевченко, можливо, володів певною інформацією стосовно літературного конструювання пісні «Повернувся я з Сибіру», але деталями не переймався, вважаючи це неприродним процесом і творчим марнотратством.

В 1891 році один з варіантів пісні «Повернувся я з Сибіру» в мазурковому ритмі був записаний в Києві Миколою Лисенком від внука члена савранського гуртка Грегора Відорга-Франца і після опрацювання ним музика почала звучати в народній тональності, а текст починався словами «За Сибіром сонце сходить»⁴⁰. Після цього пісня стала дуже популярною, але не думаю, щоб такий її початок сподобався Шевченкові, бо для нього «Сибір несходима» була символом рабства, а сонцем правди, як і в християнському богослов'ї, завжди залишався Христос.

За відсутності об'єктивних даних про ставлення Шевченка до особи реального Устима Карманюка (ми навіть не знаємо чи відоме було поетові ім'я подолянина), варто замислитися над тим, як би він міг оцінювати його дії зі своїх світоглядних позицій. Неупереджені науковці вже давно

38 Див.: Жур П. Труді і дні Кобзаря: Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / П. Жур. – К.: Дніпро, 2003. – С. 137-140.

39 Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / упор. Смілянська В. Л. – К.: Дніпро, 1991. – С. 30 (і примітка).

40 Див.: Дячок В. Устим Кармалюк, пісня «Повернувся я з Сибіру»... – С. 124.

довели, що світобачення Шевченка формувалося під впливом гуманістичних християнських ідей і постійно живилося ними⁴¹. Як переконливо показав ще Дмитро Чижевський, основою поєстоного світогляду були антропоцентризм і христоцентризм⁴². Це наклало відбиток і на його трактування історичних процесів. Шевченко яскраво пояснював своїм поетичним словом, але не схвалював кровопролитних і жорстоко-насильницьких шляхів вирішення протиріч, як у минулому, так і в сучасному. Навіть тоді, коли в Шевченковій поезії після глибоких розчарувань з'являється образ сокири, він подається «з позицій пророкування – перестороги»⁴³ («У Бога за дверми лежала сокира»), бачення «лихої, тяжкої години» («Я не нездужаю нівроку»). Кров у його творах має глибоку архетипну символіку (наприклад у творах «Гайдамаки», «Чигрине, Чигрине», «Кавказ», «Заповіт»), що пов'язана з відродженням українців і християнською жертвоністю, а не закликм нищення інших людей⁴⁴. Особливо поета жахала примара братовбивчої громадянської війни. Про це яскраво свідчать його палкі поетичні звернення – волення до української еліти та нагадування їй про моря пролітої братньої крові, про втрачені духовні цінності. Не міг Шевченко, і як християнин, і як естетично розвинена людина, поділяти примітивну ідеологію: відбирай в одних і роздавай другим – і тим позбудешся гріха. Тим паче, не міг схвалювати душоубства.

Тема розбійництва особливо цікавила Шевченка в невольничий період його життя і творчості, коли потужно нарощувався християнський світогляд поета (друга «Москалева криниця», «Варнак» та інші твори). Але в якому сенсі приваблювала? Блискучий пошук відповіді на це питання здійснив Л. Плющ, подавши цілком переконливі висновки. «Оповідання бувальців, власні спостереження й власна аналіза серця розбійника, історія переродження бунтівників – все це приводило Шевченка до негативної оцінки навіть шляхетних розбійників і вело далі – до образу розбійників розкаяних, перероджених, відроджених. При цьому Шевченко не схиляється ні перед патріотичними, ні перед церковними авторитетами» – пише він. Поета, зазначає дослідник, цікавили з одного боку, «ті психологічні процеси, що відбуваються в серці розбійника, коли він стає на шлях помсти, а з другого, коли повертається на праведний шлях»⁴⁵. Дійсний Кармалюк не міг би суттєво допомогти письменнику в його твор-

41 Див., наприклад: Пахаренко В. Вказ. праця.

42 Див.: Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К., 1992. – С. 170.

43 Плющ Л. Вказ. праця. – С. 176.

44 Див., наприклад: Яременко В. «Як понесе з України...» (Неприминальна символіка Шевченкового «Заповіту»: християнський та історіософський шари) / В. Яременко // Сучасність. – 2002. – № 6. – С. 141-147.

45 Плющ Л. Вказ. праця. – С. 177-178.

чих пошуках, бо, як і його ушляхетнений літературний образ, великих мук каяття, здається, не спізнав. Втім, висловлюю припущення, і вигаданий Кармалюк, можливо, децю прислужився Шевченкові в такому сенсі: якщо в час прибуття на Поділля він ще міг поблажливо ставитися до фальшування народних пісень, то після шляхетських міфологічних потуг стосовно «кармалюкіани», здається, переходить до категоричного засудження цього шкідливого для моралі і науки явища. Ось що писав поет з Новопетровського укріплення в листі до Якова Кухаренка 22 квітня 1857 року, розповідаючи про наповнену фольклором книгу П. Куліша «Записки о Южной Руси: «Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книжка його вийшла добра, щира і розумна» (6, 124). «Нічого не додавати від себе» – таке кредо було в Шевченка при популяризації народної творчості. І взагалі у вивченні минулого.

Розглянута тема дозволяє увиразнити бачення Шевченком соціальних процесів в історії і не подавати його одномірно, зокрема як апологетику любих діянь простолюду, якщо вони мають яесь відношення до існуючої в суспільстві соціальної нерівності, особливо до потворного явища кріпаччини. Справа не в «замовчуванні соціальних емоцій та орієнтацій» Шевченка⁴⁶, його революційності, а в точнішому з'ясуванні поетових поглядів на шляхи досягнення сподіваної волі та справедливості.

Були публікації й уже успішно захищена дисертація, в яких на основі незаперечних джерельних матеріалів доведено: історичний Устим Карманюк (Кармалюк), хоч і був по-своєму вольовою людиною, але його дії зовсім не пов'язані з боротьбою за соціальну справедливість чи національне визволення⁴⁷. Це був тип людини, який наближався до тих персон, яких з легкої руки Панаса Мирного можна назвати «пропащою силою». Ті, хто безпідставно намагаються використовувати ім'я Шевченка для уславлення міфічного Кармалюка, ідуть проти правди. Ба більше: вони роблять «ведмежу послугу» пам'яті Тараса Шевченка, бо тим самим викривляють його світогляд, історіософію, моральні цінності. Навіть, можна помітити елементи зневажання його пам'яті, бо ж Шевченко іронізував і засуджував дотичні до цієї постаті явища (псевдофольклор, розбійництво), а його по суті подають як їх апологета. Дослідження показують, що Шевченко тверезо оцінював те, що нині вже склало цілий своєрідний «комплекс Кармалюка». Не турбуймо ж пам'яті поета фальшивими потугами взя-

46 Див.: Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. Дзюба. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія, 2008. – С. 598.

47 Див.: Любченко В. Б. Кармалюк чи Карманюк / В. Б. Любченко // Український історичний журнал. – 1997. – № 1; Дячок В. В. Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813-1835): автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В. В. Дячок. – К., 2000.

ти його в союзники для звеличення того, що прославленню не підлягає. А Кармалюка назагал треба подавати як літературного героя і яскравий образ певних людських устремлінь і прагнень. Є теза про існуючий на середину XIX ст. серед українства своєрідний запит на героїчного борця з несправедливістю, але я не поспішав би з твердженням, що у зв'язку з цим «українська народна культура так органічно сприйняла образ національного Робін Гуда»⁴⁸. Для такого висновку бракує доказів. Та й не завжди літературні образи легко переселяються в загальнокультурний контекст, хіба що в тоталітарних суспільствах (здається, Кармалюк у своїй міфічно-класовій повноті саме тоді й з'явився). Тим паче, коли це стосується такого широкого за змістом поняття як народна культура. А вже споруджені музеї, присвячені Кармелюку, як і пам'ятники, треба залишити, але перепрофілювати їх у напрямку розповідей про формування в людській свідомості, зокрема і за допомогою літератури та ідеології, певних стереотипів, уявлень, образів, міфів, що пов'язані з людськими сподіваннями і надіями, подавати їх як пам'ятки епохи, як свідчення мірила вибору людських цінностей і пріоритетів тощо.

48 Див.: Земський Ю. С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX століття / Ю. С. Земський. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 2011. – С. 283.

Дмитро Бабюк,
аспірант кафедри Всесвітньої історії
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ЗАРОДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ФОТОМИСТЕЦТВА В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано зародження і становлення фотомистецтва в місті Кам'янець-Подільський у другій половині XIX – на початку XX століття. Фотографія, як галузь науки, техніки і мистецтва, розвивалася на українських землях, що входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій. Фотографічні заклади створювались, як правило, у великих містах, адміністративних центрах губерній, повітів. Фотомайстри Кам'янця мали тісні зв'язки не лише з професійними фотографами і фотографічними товариствами Російської імперії, але й з іншими країнами Європи, Польщі, Чехії, Німеччини, Франції та ін. Наслідуючи це, кам'янецькі фотографи повторювали вибір сюжетів для фотографування, використовували їх фотоматеріали, технології та техніку оформлення майстрів світлин.

Ключові слова: Кам'янець, фотографія, фотографічна майстерня, фотограф, історія.

Введення в науковий обіг виявлених у колекціях фотодокументальних матеріалів забезпечує умови для вивчення ментальних характеристик подолян, а також дослідження різних явищ історії повсякденності, що фокусує увагу на вивчення побуту, умов життєдіяльності, праці та відпочинку та ін. Фотоматеріали відображають реалії повсякденності звичайної людини впродовж певного історичного періоду. Фотодокументи із зображенням людей, передають неповторну атмосферу минулих часів, відтворюють обличчя людей, види міст, дрібниці щоденного життя та побуту, які випадково потрапили в об'єктив фотографа.

Однією з тенденцій сучасного етапу розвитку джерелознавства вітчизняної історії є розширення емпіричної основи історичних досліджень, використанням як з писемних, так і інших джерел, які залишалися поза увагою вчених, зокрема фотодокументів. Введення до наукового обігу фотодокументальних матеріалів, удосконалення джерелознавчих методик

їх вивчення є одним з визначальних завдань історичних наук. Важливість цього питання зумовило також актуалізацію антропологічного підходу при вивченні ментальних характеристик і повсякденного життя жителів міста Кам'янця-Подільського. Саме фотоматеріали відображають реалії повсякденності пересічної людини, її побут, умови праці й відпочинку тощо. Фотодокументи, як візуальні свідки епохи, відтворюють атмосферу минулих часів, відтворюють обличчя людей, елементи їх одягу, щоденне життя, види міської забудови, які потрапили в об'єктив фотографа.

Окремі аспекти проблем розвитку фотографічної справи у Кам'янці-Подільському в другій половині XIX – на початку XX ст. висвітлювались у працях та публікаціях вчених і дослідників, серед яких А. Паравійчук, А. Прусевич, Г. Осетрова, Д. Бабюк, І. Паур, І. Підгурний, Н. Урсу, О. Будзей, Ю. Гаштецький та ін. Однак місце і роль фотографії в соціокультурному житті міста Кам'янця-Подільського у другій половині XIX – на початку XX століття не були предметом спеціальних досліджень. Відтак, питання зародження і становлення фотомистецтва в Кам'янці-Подільському в другій половині XIX – на початку XX століття стало темою статті.

За період свого існування фотографія міцно увійшла в наше повсякденне життя. За її допомогою було зроблено багато важливих відкриттів, які збагатили науку в найрізноманітніших галузях людського пізнання. Важливу роль відіграє фотографія у формуванні свідомості людей, поширенні знань, культури. Вона є вагомим складовим нашою життя, частиною різноманітних соціальних ритуалів і оператором зримого, впливає на формування звичок візуального сприйняття, стереотипів, світогляду людини¹.

Офіційною датою винаходу фотографії став 1839 р., коли відомий французький фізик і астроном Домінік Франсуа Араго доповів на засіданні Паризької академії наук загальні принципи дагеротипії, винайденій Луї Жаком Манде Дагером у 1835 р.². Назву «фотографія» було обрано як наймилозвучнішу з декількох³.

Історія розвитку фотографії в Росії починається з 1839 р. Саме тоді член Санкт-Петербурзької академії наук І. Гамель поїхав до Великобританії, де познайомився з методом калотипії, детально його вивчив і надіслав докладний опис. Після цього фотомистецтво в Росії почало набирати обертів, стрімко розвиваючись. На рубежі XIX – XX століть фотографи з Росії почали на загальних правах брати участь у фотовиставках та салонах

1 Грушицька І. Б. Розвиток фотографії в Україні / І. Грушицька – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/41/53.pdf – Назва з екрану.

2 Грушицька І. Б. Вказ. праця.

3 Вікіпедія. Фотографія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Фотография> – Назва з екрану.

міжнародного класу, отримуючи престижні нагороди, премії та членство у відповідних спільнотах⁴. У Російській імперії замість слова «фотографія» досить довго використовували буквальний переклад «світлопис», але він врешті-решт поступився місцем загальноприйнятій назві⁵.

Фотографія, як галузь науки, техніки і мистецтва, розвивалася на українських теренах різними шляхами, оскільки українські землі були розділені між Російською імперією та Австро-Угорщиною. Це зумовило певну різницю в цілях фотографічних товариств, в технологіях, техніці та суспільній ролі⁶.

Оскільки місто Кам'янець було прикордонним, то було ближчим до Європи в порівнянні з іншими містами Російської імперії. Кам'янецькі фотохудожники мали тісні зв'язки не лише з професійними фотографами і допоміжними закладами Російської імперії (в основному в Москві і Санкт-Петербурзі). Значно впливовішими для фотографів Кам'янця були польські осередки (Варшава, Краків), чеські (Прага), німецькі (Мюнхен, Берлін), французькі (Париж, Ліон) та ін. Вплив Європи позначився на доборі сюжетів для фотографування, використанні фотоматеріалів і технологій та сферах зацікавленості майстрів світлин⁷.

Першим українським містом, де з'явилася фотографія, був Львів у 1839 р. У Києві та Одесі перші фотографічні майстерні з'явилися в першій половині 1840-х, у Харкові – 1858 р., Миколаєві – 1868 р.⁸. Краєзнавець Олег Будзей стверджує, що містяни Кам'янця-Подільського познайомились з фотографією 1859 р., коли до міста завітав фотограф Маркевич, який приїхав з Парижу. За допомогою нововинайденої машини, яку він привіз із собою, було зроблено два знімки краєвидів міста, які були опубліковані в «Пам'ятній книзі Подільської губернії на 1859 р.»⁹. Однак у державному архіві Хмельницької області нами був знайдений документ, датований 2 грудня 1853 р., де фотограф Ю. Кордиш (мал.1) просить дозволу на встановлення в Кам'янці-Подільському скляного павільйону

4 История фотографии в России. Первые фотографии и фотоаппараты. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fb.ru/article/285283/istoriya-fotografii-v-rossii-pervyie-fotografii-i-fotoapparatyi> – Назва з екрану

5 Будзей Олег. Піонери кам'янецької фотографії / О. Будзей. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://podolyanin.com.ua/history/3382/> – Назва з екрану.

6 История украинской фотографии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://md-eksperiment.org/post/20150908-istoriya-ukrainskoj-fotografii> – Назва з екрану.

7 Підгурний І. С. Географічні виміри діяльності Михайла Грейма у світлі розвитку фотомистецтва на Поділлі / І. Підгурний. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.kpnu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/2043/1/14.pdf> – Назва з екрану.

8 Грушицька І. Б. Вказ. праця.

9 Будзей О. В. Перші фотографії Кам'янця / О. Будзей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podolyanin.com.ua/history/6255/> – Назва з екрану.

для облаштування його під фотографічну майстерню¹⁰, що свідчить про те, що фотографія в Кам'янці з'явилася дещо раніше (мал.2). Ю. Кордиш працював фотографом в Одесі, Кам'янці-Подільському, а з 1870р. осів у Києві, залишивши кам'янецьку філію на опіку свого помічника Влодзімежа Загурського. Але в того справи не пішли, тож Ю. Кордиш наприкінці 1871 р. продав своє кам'янецьке ательє М. Грейму (мал.3) за 1200 рублів і остаточно перебрався до Києва¹¹. До початку фотографічної діяльності М. Грейма, свою фотографічну студію в 1870 р. відкриває пруський підданий Август Карлович Енгель¹². Згідно статистичних видань, в різні роки у м. Кам'янці-Подільському працювало:

- 1891 р. – 2 фотографі (М. Грейм та А. Енгель)¹³;
- 1892 р. – 2 фотографі (М. Грейм та А. Енгель)¹⁴;
- 1893 р. – 5 фотографів¹⁵;
- 1894 р. – 5 фотографів (М. Грейм, А. Жилінський, Ф. Кодеш, А. Енгель, М. Молчанов)¹⁶;
- 1895 р. – 5 фотографів (М. Грейм, А. Жилінський, Ф. Кодеш, А. Енгель, М. Молчанов)¹⁷;
- 1898 р. – 5 фотографів¹⁸;
- 1899 р. – 4 фотографі (М. Грейм, А. Жилінський, Ф. Кодеш, А. Енгель)¹⁹;
- 1902 р. – 3 фотографі (М. Грейм, Ф. Кодеш, А. Енгель)²⁰;
- 1907 р. – 9 фотографів (С. Гіллер, М. Грейм, А. Міллер, Федір та Франц Кодеш, К. Розенберг, А. Садкер, Август та Марк Енгель)²¹;

10 Державний архів Хмельницької області, ф. 33, оп. 1, спр. 397, 2 арк.

11 Будзей Олег. Піонери кам'янецької фотографії...

12 Kamienec. Фотографы стародавнего Каменца. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kamenec.livejournal.com/12205.html> – Назва з екрану.

13 Адреса должностных лиц, правительственных учреждений и частных фирм, находящихся в г. Каменец-Подольске и Должностных лиц учреждений Министерства Внутренних Дел в уездах Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1891. – С. 42.

14 Адреса должностных лиц, правительственных учреждений и частных фирм, находящихся в г. Каменец-Подольске и Должностных лиц учреждений Министерства Внутренних Дел в уездах Подольской губернии – Каменец-Подольск, 1892. – С. 50.

15 Сецинский Е. Город Каменец-Подольск / Е. Сецинский. – Киев: Типогр. С. В. Кульженко, 1895. – С. 233.

16 Все фотографы и фотоателье Российской Империи. 1-е января 1894 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fototikon.blogspot.com/2016/05/1894-russian-imperial-photoatelier.html> – Назва з екрану.

17 Подольский адрес-календарь / сост. В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1895. – С. 108.

18 Garzdecki Juliusz. Mistrz zapomniany / J. Garzdecki. – Krakow, 1972. – С. 175.

19 Вся Россия. Адрес-календарь Российской Империи. – СПб: изд. А. С. Суворина, 1899. – Т. 1. – С. 658.

20 Вся Россия. Адрес-календарь Российской Империи. – СПб: Изд. А. С. Суворина, 1902. – Т. 1. – С. 1350.

21 Весь Юго-Западный край. Справочная книга. – Киев, 1907. – С. 482.

- 1909 р. – 7 фотографів²²;
- 1912 р. – 9 фотографів (С. Гіллер, М. Грейм, А. Міллер, Федір та Франц Кодеш, К. Розенберг, А. Садкер, Август та Марк Енгель)²³. Дослідник А. Прусевич зазначає, що після смерті М. Грейма, у січні 1911 р., у його майстерні починає працювати Маркушевський²⁴;
- 1913 р. – 7 фотографів (С. Гіллер, М. Грейм (Маркушевський. – Прим. авт.), А. Демченко, Ф. Кодеш, Генігсман, В. Стиринський, А. Фейдер)²⁵.

Автором статті було дещо розширено список фотографічних майстерень і ательє, які працювали в Кам'янці-Подільському в період з 1853 по 1917-і рр. Згідно цього дослідження, в місті діяло близько 24 фотографів (М. Грейм, С. Гіллер, Б. Гиков, І. Глембоцький, С. Голеневич, А. Демченко, Ю. Кордиш, Ф. Кодеш, І. Кржемінський, А. Жилінський, А. Енгель, М. Енгель, Маркушевський, М. Молчанов, А. Міллер, К. Розенберг, А. Садкер, Й. Седлячек, В. Стиринський, Струтинський, А. Фейдер, А. Фогелевич, Л. Раковський (мал.4), В. Загорський) та 4 фотографічні ательє (Русская фотография, Военная фотография, Макарт під керівництвом Е. Генігсмана, Рембрант)²⁶. Польські дослідники подають також ще прізвище Хубера, який працював фотографом у Кам'янці-Подільському²⁷.

Серед міст Поділля найбільше фотографічних майстерень знаходилось саме в Кам'янці-Подільському, центрі губернії. Це дозволяє припустити, що Кам'янець був визначним осередком фотографічної діяльності в межах регіону і відігравав провідну роль у розвитку фотомистецтва на Поділлі. Він не поступався таким фотографічним центрам, як Чернігів, Ялта, Феодосія, Полтава, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Суми та ін.²⁸.

Розвиток світової фотографії у 1880-х рр. призвів також до розквіту фотоаматорства та виникнення аматорського руху²⁹. Фотографічні товариства були створені в Одесі (1891), Києві (1901), Сімферополі (1896),

22 Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Отдел статистический / сост. В. В. Филимонов. – Каменец-Подольск: Типогр. Под. губ. правл., 1911. – Ч. III. – С. 145.

23 Вся Россия. Адрес-календарь Российской Империи. – СПб: изд. Я. П. Крюкова, 1912. – Т. 1. – С. 3186.

24 Prusiewicz A. Kamieniec-Podolski / A. Prusiewicz. – Odesa, 1912. – С. 5.

25 Ярошевич А. Весь Юго-Западный край: справочная книга и адресная книга / А. Ярошевич, М. Довнар-Запольский. – Киев, 1913. – С. 916.

26 Бабюк Дмитро. Кам'янецькі фотографи кінця XIX – початку XX століття / Д. Бабюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dmytro-babyuk.livejournal.com/2378.html> – Назва з екрану.

27 Calikowska M. Kresy wschodnie dawnej Rzeczypospolitej: katalog pocztówek / M. Calikowska, E. Krasinska-Kencka, A. Pietrzak. – Warszawa, 2001. – С. 356.

28 Підгурний І. С. Вказ. праця.

29 Трачун А. Золотой век украинской фотографии / А. Трачун. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://primetour.ua/ru/company/articles/1.html> – Назва з екрану.

Львові (1903), Житомирі (1910), Полтаві (1911). У 1909 р. в Кам'янці-Подільському створюється «Подільське фотографічне товариство», яке розміщувалось в будинку Казенної палати³⁰. Головою правління 7 грудня 1910 р. було обрано дворянина К. К. Дуніна-Борковського³¹, членами правління К. І. Міллера³², Ю. І. Вериги-Даревського³³ та Л. А. Грозу³⁴, кандидатом в члени правління обрано М. А. Любвинського³⁵ та секретарем М. Г. Романова³⁶.

Також значному розвитку фотографічної справи в м. Кам'янці-Подільському сприяли магазини фотографічних приладь. Першим таким магазином, який з'явився в місті, можна сміливо назвати магазин М. І. Авербуха, який у описі 1902 р. зазначений, як вже існуючий³⁷. У 1913 р., разом із вище зазначеним магазином, створюється магазин Анель і Єлець Прусиновських та магазин фотографічних і електричних приладь Ф. А. Басса³⁸. Останній, в цілях самореклами, обклеював власною іменною обгорткою книги з фотографічної справи, де було вказано назву магазину, власника і адресу³⁹ (мал.5).

В Кам'янці, єдиному місті Поділля, видавалася спеціальна література з фотографічної справи. Зокрема, В. Червінським було видано дві книги: у 1899 р. видано «Керівництво з геліомініатюри» на 24 сторінки та у 1900 р. «Керівництво з виготовлення світлопечатних рисунків за новим способом» на 24 сторінки (мал.6)⁴⁰. Також у 1903 р. в місті було видано книжку на 30 сторінок А. Н. Баржицького під назвою: «І. Корисні відомості по фотографії. II. Розфарбовування фотографій на папері, склі, фарфорі та шовку»⁴¹. В місті також проживав Василь Павлович Гречинський, який за професією був лікарем, фотографом-любителем та учасником Міжнародної виставки в Петербурзі у 1903 р., видав кілька книг з фотографічної справи, зокрема у 1912 р. в Кам'янці за його авторства була видана книга під назвою: «Фотографія. Елементарний самовчитель фотографії для

30 Попов А. П. Российские фотографы (1839-1930): словарь-справочник / А. Попов. – Музей органической культуры, 2013. – Т. 2. – С. 734.

31 Попов А. П. Российские фотографы (1839-1930): словарь-справочник / А. Попов. – Музей органической культуры, 2013. – Т. 1. – С. 443.

32 Попов А. П. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 27.

33 Попов А. П. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 257.

34 Попов А. П. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 374.

35 Попов А. П. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 762.

36 Попов А. П. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 270.

37 Вся Россия. Вказ. праця, 1902. – Т. 1. – С. 1350.

38 Ярошевич А. Вказ. праця. – С. 916.

39 Приватна колекція Костянтина Жданова.

40 Попов А. П. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 534.

41 Попов А. П. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 88.

любителів». Книга уміщувала 206 сторінок і 105 рисунків⁴². Кам'яничанином А. Ф. Смірновим у випуску журналу «Фотографічні новини», який видавався в Санкт-Петербурзі, у номері 10 за 1912 р., була опублікована стаття під назвою: «Про визначення глибини різкості об'єктиву»⁴³.

Про кам'янецьку фотографію кінця XIX – початку XX століття можна без перебільшення сказати: це її золотий вік. Це був час створення широкої мережі професійних фотоустанов, фотооб'єднань, перших паростків фотожурналістики, початку випуску фотолітератури, перших досліджень у галузі наукової фотографії, розгортання широкої виставкової діяльності⁴⁴.

Мал.1 Юзеф Кордиш

42 Попов А. П. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 366.

43 Попов А. П. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 337.

44 Кулівник К. О. Історія фотографії на теренах України / К. Кулівник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kumlk.kpi.ua/node/1334> – Назва з екрану.

Мал.2 Перше фотоательє Кам'яця

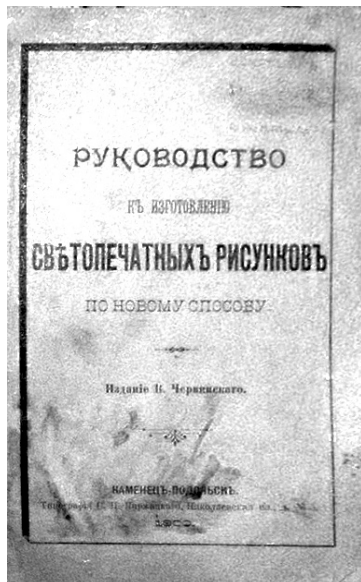
Мал.3 Міхал Грейм

Мал.4 Леон Раковський

*Мал.5 Книга з магазину
фотографічних приладь
Ф. А. Басса*

Мал.6 Книга В. Червінського

Ольга Комарова,
*аспірантка кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка*

ПОДІЛЬСЬКИЙ СВЯЩЕНИК АФНАСІЙ ДОМАНИЦЬКИЙ ТА ЙОГО РОДИНА

У статті автор відтворив новознайдену біографічну інформацію про життя та діяльність подільського священика Афанасія Михайловича Доманицького (1852-1905), реалії сімейного життя та виховання дітей в умовах того часу. На основі опрацьованих джерел офіційного походження і особистих документів та світлин, які потай від радянської влади зберегли нащадки представника відомого шляхетсько-священницького роду, простежуються маловідомі факти про активну роль родини Доманицьких у культурно-освітньому та церковному житті Поділля кін. XIX – поч. XX ст.

Ключові слова: *родина священика, Афанасій Доманицький, Поділля с. Завалля Гайсинського повіту.*

У подільському м. Тульчин, що на Вінниччині, донині проживають нащадки подільського священика Афанасія Доманицького, який походив з відомої церковної парафії с. Колодистого (Звенигородський повіт Київської губернії). Лише тепер склалися оптимальні обставини для відтворення біографії помітних постатей родини, зважаючи на утиски тоталітарного режиму радянської влади (вилучення майна, арешти, заслання, розстріли), які пережили представники священницької династії.

Метою цієї публікації з'ясування різних аспектів діяльності А. Доманицького, уточнення року смерті священика та генеалогічних даних про його нащадків на Поділлі завдяки виявленню нових фактів в офіційній церковній періодиці того часу. Перші розвідки щодо родини досліджуваної постаті були опубліковані автором статті в науково-краєзнавчому збірнику «Краєзнавець Хмельниччини» (2014)¹, детальний аналіз джерел у фондах 64 «Подільська духовна семінарія» та 315 «Подільська духовна консисторія» – в матеріалах I Міжнародної наукової історико-краєзнавчої

¹ Комарова О. Афанасій Доманицький та його родина на Поділлі / О. Комарова // Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзн. вид. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2014. – Вип. 6. – С. 35-41.

конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» (2016)². У теперішній публікації суттєво доповнений перелік джерел для глибшого розкриття теми.

Особливості повсякденного життя і діяльності православних священиків кінця XIX – початку XX століть, до яких належав о. Афанасій Доманицький, охарактеризовано в дисертаційних дослідженнях Б. Опрія³ та В. Тацієнка⁴. В українській історіографії відсутні окремі дослідження про представників родини Доманицьких на Поділлі. Більший інтерес до нащадків рідного брата о. Афанасія Миколи Михайловича Доманицького очевидний завдяки пошквалєнню вивчення спадщини його синів. Відомі українські науковці, кооператори та видавці, племінники подільського священника Василь, Платон та Віктор Доманицькі зосередили свою діяльність у Наддніпрянській Україні та в еміґрації впродовж кін. XIX – 60-х рр. XX ст.⁵ Для спростування поґрішностей, які містять ці поодинокі історіографічні матеріали, важливо використовувати архівні джерела.

Записи про основні життєві події священика та навчальні звітності його дітей виявлені у справах фондів 64 «Подільська духовна семінарія»⁶

- 2 Комарова О. Життя і діяльність священницької родини Доманицьких на Поділлі (на основі документів фондів Державного архіву Хмельницької області). – С.389-392.
- 3 Опрія Б. О. Дружини православних священників та їх роль у сім'ї в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Правобережної України) / Б. О. Опрія // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 458-464; Опрія Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Б. О. Опрія. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 19 с.; Опрія Б. Шлюбні стосунки у середовищі православного парафіяльного духовенства Правобережної України у 60-ті роки XIX – на початку XX ст. / Б. Опрія // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – з Кам'янець-Подільський, 2017. – Т. 27. – С. 408-418.
- 4 Тацієнко В. С. Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. С. Тацієнко – Миколаїв, 2017. – 22 с.
- 5 Болаболєченко А. А. Вибране: [Біогр. нариси про Г. Хоткевича, С. Єфремова, В. Доманицького, М. Левицького, П. Стебницького] / [Ред. Т. Щегельська]. – К : Щек і Хорив, 2005. – 246 с.; Дучимінська О. Віктор Доманицький / О. Дучимінська. – Вінніпег: УВАН, 1964. – 83 с.; Качкан В. А. «Понад рівнем буденщини...» (Штрихи до життєпису Василя Доманицького // Качкан В. А. Хай святиться ім'я твоє: Студії з історії укр. літ. XIX–XX ст. – Коломия: Вид.-полігр. т-во «Вік», 1996. – Кн. 2. – С. 161-182; Мищик В. Ф. Брати Доманицькі // Мищик В. Ф. Виднокрай. – К.: КВІЦ, 2010. – С. 183-185; 20. Мищик В. Славєтна родина / В. Мищик // Чистому серцем. Памяти Василя Доманицького. – Черкаси: видав. Ю. Чабаненко, 2010. – С. 158-162; Рутковська О. Духовна естафєта роду Доманицьких / О. Рутковська // Матеріали до українського мистецтвознавства. 2003. №3. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.etnolog.org.ua/vyd/matmyst/2003/N3/Art39.htm>.
- 6 Відомості про поведінку та успішність вихованців Подільської духовної семінарії за 1905/06 навчальний рік (1906), Держархів Хмельницької області, ф. 64, оп. 1, стр. 35, 145 арк.; Відомості про поведінку та успішність вихованців Подільської духовної семінарії

та 315 «Подільська духовна консисторія»⁷ Державного архіву Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області). Цінні біографічні відомості збереглися в особовій справі Миколи Афанасійовича Доманицького, який навчався в Київському університеті Св. Володимира (фонд 16 Державного архіву м. Києва (далі – ДАК))⁸. У фонді 47 Відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України (далі – ВР ІЛ НАНУ) збережена родинна листівка з автографами священика і його дітей, надіслана племяннику Василю в Закопане⁹. Також автором статті була опрацьована виписка з гродських книг Брацлавського воєводства щодо походження священицького роду Доманицьких в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі – ІР НБУВ)¹⁰. Ці архівні документи суттєво доповнюють відомості генеалогічної таблиці з поколінним роз-

-
- за 1906/07 навчальний рік (1907), там само, спр. 36, 148 арк.; Відомості про поведінку та успішність вихованців Подільської духовної семінарії за 1907/08 навчальний рік (1908), там само, спр. 40, 138 арк.; Відомості про поведінку та успішність вихованців Подільської духовної семінарії за 1908/09 навчальний рік (1909), там само, спр. 43, 153 арк.; Відомості про поведінку та успішність учнів Подільської духовної семінарії за 1909/10 навчальний рік (1910), там само, спр. 51, 177 арк.; Відомості про поведінку та успішність вихованців Подільської духовної семінарії за 1910/11 навчальний рік (1911), там само, спр. 57, 167 арк.; Відомості про поведінку та успішність вихованців Подільської духовної семінарії за 1911/12 навчальний рік (1912), там само, спр. 64, 204 арк.; Відомості про успішність учнів духовної семінарії за 1915/16 навчальний рік (1916), там само, спр. 101, 164 арк.; Журнали засідань педагогічної ради і відомості про успішність та поведінку учнів (11.07.1916 – 19.04.1920), там само, спр. 108, 103 арк.; Табелі про успішність і поведінку вихованців Подільської духовної семінарії за 1909/10 навчальний рік (1910), там само, спр. 52, 169 арк.; Табелі про успішність і поведінку вихованців Подільської духовної семінарії за 1910/11 навчальний рік (1911), там само, спр. 58, 166 арк.
- 7 Відомості про церкви та духовенство по церквам Подільської єпархії (1901), там само, ф. 315, оп. 1, спр. 9216, 156 арк.; Клірові відомості по церквам Гайсинського повіту (1884), там само, спр. 12348, 191 арк.; Перелікові відомості про народжених, вступивших у шлюб та покійних особах по церквам Гайсинського повіту (14.01. – 9.07.1894), там само, спр. 9158, 11 арк.; Сповідальна відомість церков 5-го благочинного округу Гайсинського повіту (1904), Держархів Хмельницької області, спр. 12606, 4 арк.; Статистичні дані про приходи і церкви Подільської єпархії, складені в 1885 році (1885), спр. 87, 58 арк.; Циркуляри св. синоду про переміщення, звільнення, виплату платні духовенству єпархії за 1905 р. та його повітові списки (11.01.1905 – 17.07.1907), там само, спр. 9239, 48 арк.
- 8 Справа Доманицького Миколи Афанасійовича. Канцелярія по студентським справам Імператорського Університету Св. Володимира (1916), ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 3344, 11 арк.
- 9 [Доманицькі]. Листівка до Доманицького В.М. [30.VII.1909 р.]. Автограф. ВР ІЛ НАНУ, ф. 47, спр. 212, 1 арк.
- 10 Виписка з грощьких книг воєводства Брацлавського [Родовід Доманицьких] [Копія]. Переклав в польської на російську мову Козубський Климентій. ІР НБУВ, ф. III, спр. 62198, 2 арк.

писом «Родовід прізвища Доманицьких», впорядкованої Василем Доманицьким (1901)¹¹. Джерело з книжкового фонду Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург) вперше було виявлене і проаналізоване автором статті в іншій розвідці у 2016 році, яка розкриває шляхетське походження досліджуваної постаті¹².

На жаль, з плином часу не збереглися світліни братів Афанасія, які проживали в інших губерніях. Якісні портретні фото подільського священика, його дітей та інші особисті документи у приватному архіві зберігають нащадки Софії Доманицької в м. Тульчин Вінницької обл. (далі – ПАРД)¹³. Варто підкреслити, що зовнішній вигляд А. Доманицького та його дітей дозволяє стверджувати, що родина жила достатньо можливим життям.

Автором статті була опрацьована офіційна церковна періодика («Подольские епархиальные ведомости» (далі – ПЕВ)), довідкові губернські адрес-календарі¹⁴, епархіальні видання¹⁵ та освітні пам'ятні книги¹⁶, які дозволили внести уточнення до біографії нащадків А. Доманицького. Життя учнів Подільської духовної семінарії ілюструють спогади сучасників синів о. Афанасія, зокрема В. Приходька¹⁷, О. Лотоцького¹⁸, С. Єфремова¹⁹, які навчалися в таких закладах.

- 11 Доманицкий В. Родословная фамилии Доманицких / В. Доманицкий. – К.: Типография Петра Барского, 1901. – 1 л.
- 12 Комарова О. Маловідомі джерела у вивченні шляхетського походження родини Доманицьких (відомості з гербовників та розпису поколінь) / О. Комарова // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. – Т. 27. – С. 192-201.
- 13 Атестат вихованки Тульчинського епархіального жіночого училища Доманицької Софії. 1898. ПАРД, 1 арк.; Доманицька Зінаїда з братами. Фото. Оригінал (б.д.), там само, 1 арк.; Доманицький Афанасій з дочкою Ларисою. Фото. Оригінал (б.д.), там само, 1 арк.; Доманицький Афанасій. Фото. Оригінал (1904), там само. 1 арк.; Свідцтво Софії Афанасіївни Доманицької щодо проходження нею VIII допоміжного класу Одеської жіночої гімназії на звання домашньої вчительки. Напряв «Історія». Оригінал (1899), там само, 1 арк.
- 14 Гульдман В. К. Подольський адрес-календарь / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольський, 1895. – 452 с.
- 15 Приходы и церкви Подольской епархии // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. свящ. Е. Сединского. – Каменец-Подольск: Типогр. Под. губ. правл., 1901. – Вып. 9.; Справочная книга Подольской епархии за 1901 г. – Каменец-Подольск: Типогр. Под. губ. правл., 1901.
- 16 Памятная книга Киевского учебного округа на 1913/14 учебный год. – К.: Типогр. Товарищества Кушнарев и К°, 1913. – Ч. I и II. – С. 127.
- 17 Приходько В. Під сонцем Поділля. Ч.1 / В. Приходько. – Нью-Йорк; Мюнхен: Вид-во «Криниця», 1967. – 183 с.
- 18 Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Б.м. (Саут Баунд Брук): вид. УПЦ в США, 1966. – Ч. 1. – 287 с.
- 19 Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / С. Єфремов. – К.: Темпора, 2011. – 792 с.

Священик-благодійник А. Доманицький був рідним дядьком автора «Родоводу» В. Доманицького. Народився 18 січня 1852 р. за старим стилем у с. Колодистому. Його батько о. Михайло мав дванадцятьох дітей²⁰. Афанасій Михайлович дитинство провів у рідному селі. У 1876 р. закінчив курс Кишиневської духовної семінарії по 2-му розряду²¹. У №13 «ПЕВ» за 1878 р. ймовірно помилково вказано, що А. Доманицький був випускником Київської духовної семінарії²². Після навчання доля остаточно пов'язує його життя з Поділлям. Майже через рік отримав посаду законовчителя Гранівського народного училища²³ та паламаря місцевої Миколаївської церкви в Гайсинському повіті²⁴.

Згодом Афанасій Доманицький був направлений на посаду священика Дмитрівської церкви в с. Завалля Гайсинського повіту Подільської губернії²⁵ (нині – Кіровоградська обл.) і був рукопокладений у священницький сан у 1878 р.²⁶. Певне дезорієнтування щодо перебування церковного діяча на Поділлі викликала праця О. Дучимінської, присвячена життю та діяльності відомого науковця Віктора Доманицького, рідного племінника о. Афанасія²⁷. Авторка, представниця української діаспори в Канаді, не була професійним істориком і фактично не мала можливості перевірити інформацію, сприйняту на слух від Віктора Миколайовича, шляхом дослідження відомостей з архівних джерел про його родину. Допущені нею неточності у своїх розвідках повторили вітчизняні дослідники. Зокрема, В. Мицик стверджував, що о. Афанасій тримав парафію в с. Завалися Подільського повіту²⁸. Етнограф О. Рутковська по-своєму трактувала назву, ідентифікуючи цей населений пункт як Завалиху²⁹. Спершу така інформація була сприйнята як друкарська помилка. Виникли припущення,

20 Доманицький В. Указ. труд.

21 Справа Доманицького Миколи Афанасійовича. (1916), ДАК, ф. 16, оп. 464,спр. 3344, арк. 9.

22 Распоряжения и сведения по Подольскому епархиальному ведомству. Предложения Его Преосвященства, Преосвященнейшего Феогноста, епископа Подольского и Брацлавского, данные Подольской духовной консистории от 3 июля 1877 г. за № 3368 // ПЕВ. – 1877. – №13 (1 июля). – С. 227-228.

23 Клірові відомості по церквам Гайсинського повіту (1884), Держархів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 12348, арк. 34зв.

24 Там само; Распоряжения и сведения по Подольскому епархиальному ведомству // ПЕВ. – 1877. – №13 (1 июля). – С. 227.

25 Распоряжения и сведения по Подольскому епархиальному ведомству // Там же. – 1878. – №8 (15 апр.). – С. 124.

26 Распоряжения и сведения по Подольскому епархиальному ведомству // Там же. – №13 (1 июля). – С. 169.

27 Дучимінська О. Вказ. праця. – С. 10-11.

28 Мицик В. Славетна родина... – С. 159.

29 Рутковська О. Вказ. праця.

що село могло називатися Заваллям. Згодом їх підтвердили довідкові губернські³⁰ видання та епархіальні пам'ятні книги³¹.

Отець Афанасій дійсно більшість свого життя провів у Гайсинському повіті і досить успішно скоординував церковно-благодійну діяльність. У «Формулярному списку священника...» за 1904 р. вказано, що священницьку грамоту клірик отримав 25 червня 1878 р.³² На тогочасного парафіяльного священника було покладене широке коло обов'язки вищою церковною владою та урядом. Настоятелі сільських храмів здійснювали священнодійства, виконували таїнства, виголошували повчання, проводили позабогослужбові бесіди та провадили місіонерську роботу. Священик вів сповідні розписи, накладав церковні покарання на парафіян і слідкував за виконанням покут. Окрім власне релігійних, влада покладала і численні обов'язки світського характеру. Тому А. Доманицький додатково виконував функції нотаріуса, які полягали у веденні метричних книг, клірових відомостей, видачі різноманітних виписок, зачитуванні імператорських указів імператора та розпоряджень світської місцевої адміністрації³³.

Досліджувана нами постать фігурує і в «Подільському адрес-календарі» В. Гульдмана (1895): «с. Завальє – свящ. Афанасий Доманицкій (почт. адр. – м. Саврань)»³⁴. Ю. Сіцінський у своїй праці наводить інформацію такого змісту: «Прихожане с. Завалья довольно религиозны, усердно посещают церковные службы, заботятся о благоуукрашении своего храма. До постройки настоящего <...> существовала церковь во имя великомуч. Димитрия, построенная в 1753 г., которая в ветхом виде существовала до 1863 г. На месте старой церкви начата постройкой в 1869 г. новая настоящая церковь, зданием деревянная, однокупольная, крытая жезью, обнесена вокруг деревянною оградою; стоимостью эта церковь около 7000 р. Церковь эта и теперь существует. Церк. земли в приходе с. Завалья 76 д. 2123 с., в том числе усад. 2 д. 1853 с., нах. 55 д. 789 с., сен. 12 д. 1737 с., под хутором 6 д. 144 с., а всего 76 д. 2123 с. Причт. помещения – деревянные, устроены в 1895 г. Церк.-прих. школа открыта священником Доманицким в 1880 году»³⁵. На сторінках «ПЕВ» (1885) опубліковане оголошення про вакансію вчителя церковно-парафіяльної школи с. Завалля Гайсинського повіту. Педагогу надавалося житло та заробітна плата в розмірі 70 руб.³⁶

30 Статистичні дані про приходи и церкви Подільської епархії, складені в 1885 році (1885).

31 Справочная книга Подольской епархии за 1901 г. – С. 66.

32 Справа Доманицького Миколи Афанасійовича. (1916), ДАК, ф. 16, оп. 464,спр. 3344, арк. 9.

33 Тацієнко В. С. Вказ. праця. – С. 10.

34 Гульдман В. К. Указ. труд. – С. 195.

35 Приходы и церкви Подольской епархии. – С. 335-336.

36 Вакансии учителей церковно-приходских школ // ПЕВ. – 1885. – №29-30 (27 июля). – С. 431.

Успіхи в організації церковно-парафіяльної школи не залишилися непоміченими вищим духовним керівництвом: 5 листопада 1883 р. священник затверджений на посаду наглядача церковно-парафіяльних шкіл 5-го благочинного округу Гайсинського повіту³⁷. Побув на ній до 1890 р.³⁸.

У березні 1891 р. А. Доманицького офіційно затвердили депутатом єпархіяльних та училищних з'їздів у 5-му окрузі Гайсинського повіту³⁹. За сумлінне виконання пастирських та інших службових обов'язків удостоївся кількох нагород: набедренником, який символічно представляв собою чотирикутний розшитий плат для одягання на праве стегно, пришитий до спеціальної стрічки за два кути (1885)⁴⁰; скуфію, що є головним убором для священнослужителів (1895); пам'ятною срібною медаллю про «Возпочившого Государя Александра III» та бронзовою медаллю на стрічці «из Государственных уетов по Высочайшему повелению за труды по первой народной переписи», свідоцтвом Міністра внутрішніх справ за № 64760⁴¹.

16 червня 1896 р. в Успенському храмі Архієрейського дому в Кам'янці-Подільському відбулася Божественна літургія за участі о. А. Доманицького та інших подільських священників. На малому вході в храм він був знову нагороджений скуфією⁴².

Шлюб для православного священника був обов'язковим. Духовний отець мав бути прикладом зразкового сім'янина для своїх парафіян⁴³. Отримання парафії після закінчення духовної семінарії було можливим для о. А. Доманицького та інших православних парафіяльних священників у т. ч. завдяки одруженню⁴⁴. Дружиною о. Афанасія була Валентина Василівна, ймовірно 1857 р. н.⁴⁵. Ймовірно жінка теж походила з родини священників, адже на той час зумовлювалася важливість одруження клірика саме з дівчиною з духовного стану. До майбутньої матушки

37 Епархиальные распоряжения и известия // Там же. – 1883. – №45 (12 нояб.). – С. 679. Клірові відомості по церквам Гайсинського повіту (1884), Держархів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 12348, арк. 34зв.

38 Отчет о состоянии церковно-приходских школ Подольской епархии за 1888/89 гт. // ПЕВ. – 1890. – №9-10 (10 март.). – С. 135; Справа Доманицького Миколи Афанасійовича. (1916), ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 3344, арк. 9.

39 Распоряжения епархиального начальства // ПЕВ. – 1891. – №12 (23 марта). – С. 214.

40 Епархиальные распоряжения и известия // Там же. – 1885. – №26 (29 июня). – С. 375.

41 Справа Доманицького Миколи Афанасійовича. (1916). ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 3344, арк. 9.

42 Епархиальная хроника // ПЕВ. – 1896. – №31 (3 авг.). – С. 676-677.

43 Опря Б. Шлюбні стосунки у середовищі православного парафіяльного духовенства Правобережної України у 60-ті роки XIX – на початку XX ст. – С. 408.

44 Там само. – С. 408-409.

45 Сповідальна відомість церков 5-го благочинного округу Гайсинського повіту (1904), Держархів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 12606, арк. 2зв.

пред'являлися досить високі вимоги, до яких не завжди була готова дівчина зі світської родини⁴⁶.

Матушка Валентина Доманицька, окрім покладених на неї парафіяльних турбот, щоденно вела господарство і опікувалася чоловіком та дітьми. Дружина священика народжувала, «скільки Бог дасть», тому в сім'ї Доманицьких було багато дітей⁴⁷. У сповідальних відомостях та інших документах є дані про нащадків, які виховувались у подружжі: Лариса (ймовірно 1899)⁴⁸, Софія (1882)⁴⁹, Антоній (ймовірно 1883)⁵⁰, Михайло (ймовірно 1886 або 1887 р. н.)⁵¹, Микола (1889)⁵², Климент (ймовірно 1900)⁵³, Євгеній (ймовірно 1891)⁵⁴, Зінаїда (ймовірно 1894)⁵⁵. Афанасій та Валентина Доманицькі виховували своїх дітей в атмосфері зразкової духовності та релігійності, яка була притаманна православним священицьким сім'ям того часу.

Доньки Зінаїда⁵⁶, Софія⁵⁷ та Лариса⁵⁸ Доманицькі здобули освіту в Тульчинському жіночому духовному училищі, як було характерно для дочок священиків того часу⁵⁹. Микола та Євген Афанасійовичі навчалися у Тульчинському чоловічому духовному училищі⁶⁰. Усі сини священика, ок-

46 Опря Б. Шлюбні стосунки у середовищі православного парафіяльного духовенства Правобережної України у 60-ті роки XIX – на початку XX ст. – С. 411.

47 Опря Б. О. Дружини православних священиків та їх роль у сім'ї в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Правобережної України). – С. 461.

48 Клірові відомості по церквах Гайсинського повіту (1884), Держархів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 12348, арк. 34зв.

49 Там само.

50 Там само.

51 Справа Доманицького Миколи Афанасійовича. (1916), ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 3344, арк. 8

52 Там само, арк. 8.

53 Сповідальна відомість церков 5-го благочинного округу Гайсинського повіту (1904), Держархів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 12606, арк. 2зв.

54 Там само.

55 Там само.

56 Справа Доманицького Миколи Афанасійовича. (1916), ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 3344, арк. 9.

57 Атестат вихованки Тульчинського єпархіального жіночого училища Доманицької Софії. Оригінал (1898). ПАРД, 1 арк.; Список воспитанниц Тульчинского єпархиального женского училища // ПЕВ. – 1897. – №27 (5 июля). – С. 283.

58 Разрядный список воспитанниц Тульчинского єпархиального женского училища // ПЕВ. – 1893. – № 28 (10 июля). – С. 561; Разрядной список воспитанниц Тульчинского єпархиального женского училища // Там же. – 1896. – №27 (6 июля). – С. 547.

59 Опря Б. О. Дружини православних священиків та їх роль у сім'ї в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Правобережної України)... – С. 460.

60 Разрядный список воспитанников Тульчинского духовного училища // ПЕВ. – 1899. – №28 (10 июля). – С. 215; Разрядный список воспитанников Тульчинского духовного училища // Там же. – 1900. – №28 (8 июля). – С. 239, 243; Разрядный список воспитанников Тульчинского духовного училища // Там же. – 1903. – №29 (19 июля). – С. 368;

рім Антонія, закінчили курс Подільської духовної семінарії⁶¹. Інформація про перебіг навчання дітей у Кам'янці-Подільському зосереджена і на сторінках «ПЕВ», зокрема на прикладі Михайла Афанасійовича (1903-1905⁶²).

За словами сучасника синів А. Доманицького, колишнього учня Подільської духовної семінарії, саме цей заклад став колицкою для «зродження української свідомості»⁶³. Навіть живучи в корпусі семінарії, учні почували деяку незалежність «од мертвородного режиму»⁶⁴.

Вияв непокори, бунтарства проти існуючого устрою гостро почав проявлятися не лише в поведінці племінників Василя, Михайла, Платона, а й у власних дітей Афанасія Михайловича після його смерті. Відомо, що рідний брат о. Микола Доманицький дуже конфліктував з сином Василем, вважаючи, що активні заклики до українства в суспільно-громадській діяльності можуть нашкодити йому і благополуччю священницької родини. За спогадами В. Приходька, саме зрадагане В. Доманицьким розкішне видання україномовної антології творів українських письменників «Вік» було популярною книгою серед подільських семінаристів, окрім Шевченкового «Кобзаря»⁶⁵. Семінаристи не зазнавали значних ревізій в особистих речах, тому потайки могли діставати та читати будь-яку літературу⁶⁶.

Тодішня методика викладання богословських дисциплін у семінарії викликала свідоме нехтування і згідливе відношення до справ церкви та релігії. Заклад фактично виховував людей, байдужих до віри⁶⁷. Зі смертю батька поведінка синів священника зазнала промовистого погіршення. Наприклад, у звітності про успішність та поведінку семінаристів за 1907/08 н. р. записано, що учень II класу II відділення семінарії Микола Доманицький погано спілкувався з інспектором, «говоря грубости ему

Разрядный список воспитанников Тульчинского духовного училища // Там же. – 1904. – №28 (10 июля). – С. 377; Справа Доманицького Миколи Афанасійовича. Канцелярія по студентським справам Імператорського Університету Св. Володимира (1916), ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 3344, арк. 9.

61 Справа Доманицького Миколи Афанасійовича. Канцелярія по студентським справам Імператорського Університету Св. Володимира (1916), ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 3344, арк. 9.

62 Разрядный список воспитанников Подольской духовной семинарии // ПЕВ. – 1903. – №27 (5 июля). – С. 316; Разрядный список воспитанников всех шести классов Подольской Духовной Семинарии // Там само. – 1905. – №23-24 (11 июня). – С. 387; Разрядные списки воспитанников всех шести классов Подольской духовной семинарии // Там само. – 1904. – №28 (10 июля). – С. 377.

63 Приходько В. Вказ. праця. – С. 32.

64 Сфремов С. Вказ. праця. – С. 329.

65 Приходько В. Вказ. праця. – С. 41-42.

66 Сфремов С. Вказ. праця. – С. 328.

67 Там само. – С. 331-332.

прямо в лице...»⁶⁸. Також в інших звітних документах є запис про те, що його брат Євгеній пропускав богослужіння. Одного разу він відпросився в земську лікарню на прийом до лікаря, але насправді пішов гуляти містом, проявляв час від часу непослух⁶⁹. Юний семінарист був навіть помічений вчителями за грою в карти⁷⁰. За спогадами О. Лотоцького, така поведінка була характерною для більшості семінаристів, які ледве не щоденно глузували зі своїх вчителів та наставників⁷¹. Його товариш С. Єфремов, випускник Київської духовної семінарії підкреслював, що на більшість огріхів семінаристів керівництво закладу дивилося крізь пальці⁷².

Приклад старших колег перейняв і Михайло, пропускаючи ранкові молитви і запізнюючись на заняття з дидактики⁷³. Такий раптовий дисонанс пояснюється тим, що в порівнянні з гімназистами, семінаристи отримували більш ґрунтовні знання, завдяки тому, що жили більш ізольовано для міста⁷⁴. Це зіграло не останню роль у наданні дозволу семінаристам вступати до університетів після закінчення навчання. Професори вищих шкіл сприймали їх як найкращих слухачів⁷⁵. У дорослому віці М. Доманицький закінчив Харківський університет і після закінчення навчання викладав історію та географію в Немирівській гімназії⁷⁶.

Отець Афанасій та його діти активно підтримували родинний зв'язок зі своїми родичами, які жили в сусідній Київській губернії. Доманицькі щороку відзначали родинне свято, збираючись у селі Колодистому (Звенигородщина), колиці роду. Серед архівних джерел вдалося знайти поштову листівку, підписану чисельною кількістю родичів, яка була адресована Василю Миколайовичу Доманицькому, який перебував на лікуванні туберкульозу легень у Закопаному. На лицевій стороні є запис про «фамільний празник у Колодистому»⁷⁷. Нечисленна кількість представників роду, які живуть у наш час, пам'ятають про цю традицію і намагаються

68 Відомості про поведінку та успішність вихованців Подільської духовної семінарії за 1907/08 навчальний рік (1908), Держархів Хмельницької області, ф. 64, оп. 1, спр. 40, арк. 92.

69 Відомості про поведінку та успішність вихованців Подільської духовної семінарії за 1911/12 навчальний рік (1912). Там само, спр. 64, арк. 4.

70 Відомості про поведінку та успішність вихованців Подільської духовної семінарії за 1906/07 навчальний рік (1907). Там само, спр. 36, арк. 116.

71 Лотоцький О. Вказ. праця. – С. 25-30.

72 Єфремов С. Вказ. праця. – С. 328.

73 Відомості про поведінку та успішність вихованців Подільської духовної семінарії за 1906/07 навчальний рік (1907), там само, арк. 2, 3зв.

74 Приходько В. Вказ. праця. – С. 30-31.

75 Там само. – С. 32.

76 Памятная книга Киевского учебного округа на 1913/14 учебный год... – С. 127.

77 [Доманицькі]. Листівка до Доманицького В.М. [30.VII.1909 р.]. Автограф. ВР ІЛІ НАНУ, ф. 47, спр. 212, арк. 1.

залучити до неї новознайдених родичів. На звороті листівки є вітальний підпис о. Афанасія та його дітей до племінника⁷⁸.

До цього часу рік смерті о. Афанасія залишався невідомим для його сучасних нащадків. Завдяки знайденому некрологу в «ПЕВ» вдалося встановити точну дату смерті діяча – 3 січня 1905 року⁷⁹. Того ж місяця державне Гайсинське казначейство призначило вдові Валентині Доманицькій з неповнолітніми дітьми Михайлом, Миколою, Зінаїдою, Євгенієм та Климентом щорічну пенсію в розмірі 100 руб.⁸⁰

Як бачимо, представники родини Доманицьких брали активну участь у суспільному житті Наддніпрянщини. Отець Афанасій здійснював свою священницьку діяльність на Поділлі і був тією ланкою, яка поєднувала його дітей зі спільним генеалогічним деревом. Завдяки архівним джерелам та офіційній церковній періодиці нам вдалося відновити біографічні відомості родини подільського священника А. Доманицького в Гайсинському повіті Подільської губернії.

Рис. 1. Доманицький Афанасій. Фото. Оригінал (1904), ПАРД. 1 арк.

78 Там само, арк. 1зв.

79 Перемены по службе // ПЕВ. – 1905. – №3 (15 янв.). – С. 7.

80 Назначение пенсий из сум Государственного Казначейства // Там само. – 1905. – №23-24 (11 июня). – С. 322.

Євгеній Левінзон,
*студент історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного
університету ім. І. Огієнка*

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

У статті описується хронологія археологічних досліджень на території Подільської губернії у 1890-х–1913 рр. на поселеннях трипільської культури. Проаналізовано їх проблематику, хід, результати та значення для сучасної вітчизняної археології та історії.

Ключові слова: трипільська культура, Подільська губернія, повіт, поселення, кераміка, площадка, археологічна карта, Ю. Й. Сіцінський, Ч. Я. Зборовський, В. Б. Антонович, К. Ф. Пулавський, В. В. Хвойко, С. С. Гамченко, С. А. Спіцин.

«Подільська губернія вельми багата й цікава археологічним матеріалом, який зберігається в її землі. Останній лежить майже незайманим та чекає того щасливого часу, коли особи, котрі займаються наукою, звернуть на нього належну увагу»¹, – ці слова належать найвідомішому археологу-трипіллезнавцю В. В. Хвойці, написані вони були більше ста років тому, проте й досі не втратили актуальності. Лише «стан незайманості» пам'яток змінився та пролетів час, а належної уваги багатюща спадщина тисяч людських поколінь так і не дочекалась. Поділля – край, де можна знайти сліди перебування давніх людей усіх епох. Чи не найбільш чисельною в їх переліку були б пам'ятки культури Трипілля-Кукутень, які зараз перебувають у майже безпросвітній пітьмі забуття та тотально знищуються будь-якими властивими варварам способами: від промислу т. зв. «чорних археологів» та розорювання сільськогосподарською технікою до розбудови житлових, господарських споруд, автошляхів, кар'єрів та інше.

Історія дослідження «культури глиняних мазанок», «культури площадок», «домікенської», «мальованої кераміки», що об'єднують нині одну культурно-історичну спільність Трипілля-Кукутень, розпочалась у 1870-х рр. на Галичині, проте лише в кінці XIX ст. В. В. Хвойко виокремив трипіль-

1 Хвойко В. В. Раскопка площадок в с. Крутобородинцах, Летичевского у., Подольской губ. и вблизи с. Веремье, Киевского у. и губ. / В. В. Хвойко // Труды Императорского Московского археологического общества. – Москва: Типография общества распространения полезных книг, 1909. – Т. 22, вып. 2. – С. 281.

ську культуру як окреме історичне явище, тим самим він вперше науково відкрив її.

Щодо нашого краю, то невідомо коли вперше на території колишньої Подільської губернії (а тепер Хмельницької, Вінницької, частково Одеської, Миколаївської областей, Молдови) було зафіксовано старожитності, що відносяться до спільності Трипілля-Кукутень.

Загалом, перші фіксації археологічних пам'яток проходили ще під час створення історико-статистичних описів церков і парафій Подільської єпархії в 60–70-х рр. XIX ст.², які пізніше лягли в основу «Археологічної карти Подільської губернії» Ю. Й. Сіцінського³. Перші вже професійні археологічні дослідження провели 1883 р. В. Б. Антонович та К. М. Мельник під час обстеження скельних печер, курганів та інших пам'яток губернії⁴.

Станом на 1920 р. Ю. Й. Сіцінський повідомляє про 6 місцезнаходжень трипільських поселень, а саме: «села Івахнівці й Сирватинці Кам'янецького повіту, Крутибороди Летичівського повіту, Кринички й Коритна Балтського повіту й містечко Немірів Брацлавського повіту»⁵. В подальшому ми зосередимо основну увагу саме на цих пам'ятках.

Здавалось би, що з 1860-х рр. до 1920 р. кількість відкритих трипільських поселень повинна була бути більшою. Так і є, проте тодішні дослідники здебільшого не звертали увагу на кераміку, а збирали лише кам'яні та крем'яні знаряддя, які за письмовими описами не є достатніми доказами існування трипільських поселень. Наприклад, без супровідного фото важко відрізнити, до якого періоду відноситься шліфувана крем'яна сокира: неоліту, енеоліту, доби бронзи чи навіть передскіфського часу.

Для визначення культурної приналежності тієї чи іншої пам'ятки, лише писемного опису вищезгаданих знарядь аж ніяк недостатньо. Для цього слід організувати масштабні розвідкові експедиції, метою яких був би пошук та подальше дослідження поселень, описаних у XIX –

2 Старенький І. О. Вивчення старожитностей і створення археологічної карти Подільської губернії (60-і рр. XIX ст. – 1901 р.) / І. О. Старенький // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. – Т.19. – С. 337.

3 Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии / Е. И. Сецинский // Труды одиннадцатого Археологического Съезда в Киеве 1899. – Москва: Типогр. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901 – Т. I. – С. 197–354.

4 Баженов Л. В. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини (80-ті роки XIX – середина 90-х років XX ст.) / Л. В. Баженов, О. Л. Баженов // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1997. – Т. I. – С. 44.

5 Сіцінський С. Й. Начерки з історії Поділля / С. Й. Сіцінський. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня Державного Українського університету, 1920. – С. 12–13; Сецинский Е. И. Опись предметов музея Подольского Церковного Историко-Археологического общества. 1909 / Е. И. Сецинский // Труды Подольского Церковного Историко-Археологического общества. – Каменец-Подольский: Типогр. Под. Св.-Троицкого братства, 1911. – Вып. 11. – С. 5–8.

на поч. ХХ ст., а таких на той час виявлено було надзвичайно велику кількість⁶. За радянської доби більшість таких пам'яток були віднесені саме до трипільської культури⁷, проте без комплексного перегляду «Археологічної карти» Юхима Сіцінського, «Пам'яток старовини Поділля» Віктора Гульдмана та ін. — такі висновки, на нашу думку, слід сьогодні уточнювати новими дослідженнями.

Таким чином, враховуючи неможливість на сьогодні встановити приналежність до певної культури подібних пам'яток, на яких дослідники збирали лише знаряддя праці, ми опишемо лише ті, що досліджувались у згаданий період і безперечно відносились до трипільської культури.

Чи не вперше в губернії сліди трипільського поселення виявлено було поблизу с. Кринички Балтського повіту Коритнянської волості⁸ (сьогодні — Балтського р-ну Одеської обл.): «На вигоні села, на території в 5 десятин трапляється безліч черепків від глиняного найдавнішого посуду. У 1891 р. пан Зборовський провів розкопки до підгрунтя на протязі 10 кв. саж. і знайшов 10 маленьких своєрідних глиняних посудин, 2 людські сидячі фігури з глини і глиняний стілець (якби крісло)»⁹.

А вже наступного 1892 року В. Б. Антоновичем та Ч. Я. Зборовським (рис. 1) на цьому ж поселенні знову було проведено розкопки, саму ж пам'ятку професор Антонович порівняв з «полями поховальних урн типу київських чи збруцьких полів з розписним посудом»¹⁰. Цього ж року професор Антонович провів дослідження в сусідньому з Криничками Повиполі (Саражинка, де пізніше С. С. Гамченко виявив трипільське поселення¹¹) та Бакотському скельно-печерному монастирі, про розкопки 1892 р. повідомлялось в періодичних виданнях «Київське слово» та «Московські відомості»¹².

6 Сецинский Е. И. Археологическая карта... — С. 347.; Сецинский Е. И. Описание предметов музея... — С. 5–8.

7 Винокур І. С. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області / І. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, С. І. Пеняк, Б. О. Тимошук, В. І. Якубовський. — Київ: Наукова думка, 1984. — С. 22–108.

8 Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии / В. К. Гульдман. — Каменец-Подольск: Типогр. Под. губ. правл., 1893. — С. 233.

9 Сецинский Е. И. Археологическая карта... — С.255.

10 Записки Императорского Русского археологического общества. — СПб: Типогр. И. Н. Скороходова, 1899. — Т. XI, Вып. первый и второй. — С. 278.; Сецинский Е. И. Археологическая карта... — С. 256.; Коллекция В. Б. Антоновича // Каталог выставки XI-го Археологического съезда в Киеве. — Киев: Типо-литография Товариш. И. Н. Кушнерев и Ко, в Москве, Киевское отделение, 1899. — С. 144.; Енциклопедія трипільської цивілізації. — Київ: ЗАТ «ПЕТРОІМПЕКС», 2004. — Т. I. — С. 23–24.

11 Гамченко С. С. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909–1913 рр. / С. С. Гамченко // Трипільська культура на Україні. — Київ: Друкарня УАН, 1926. — Вип. I. — С. 31.

12 Археологические известия и заметки издаваемые Императорским Московским археологическим обществом. — Москва: Товарищ. Типогр. А. И. Мамонтова, 1893. — Т. I. — С. 20–21.

В. Б. Антоновичем тоді в Криничках було виявлено дуже цінний матеріал, а зокрема:

1. Теракота досить грубого стилю, що являє собою оголену сидячу жінку, яка годує дитя; на шії якась прикраса; за спиною наліплений кружечок (можливо, мішок для носіння дитини). Фігурка знаходилась на глиняному стільчику з чотирма ніжками і спинкою (рис. 2).

2. Така ж сидяча чоловіча фігурка з відбитою головою; знаходиться в маленькій посудині, на зразок корита, яке вірогідно зображає човник (рис. 3).

3. Дві маленькі широкі мисочки.

4. Половина низької чашечки з відігнутих всередину вінцем і залишком вушка.

5. Три мініатюрні чашечки з перехватом і широко розгорнутим вінцем; одна має два вушка в нижній частині.

6. Така ж чашка великого розміру, розписана темним лаком.

7. Мініатюрний гарний горщечок з ліпними зубцями по вінчику.

8. Мініатюрний грубо виготовлений ковшик з товстою ручкою¹³.

Найімовірніше, вже перебуваючи під впливом «революційної» доповіді В. В. Хвойки на XI Археологічному з'їзді в Києві¹⁴, Володимир Боніфатійович вже дає таку оцінку вищеописаним знахідкам: «Всі предмети виготовлені від руки з червоної, досить мілкої, чистої глини, що не поступається скіфським теракотам, і міцно випалені. Як за матеріалом, так і по формам та характеру обробки, предмети ці являють собою повну аналогію з описаними вище знахідками поблизу сіл Халеп'я і Василькове і правдоподібно можуть бути віднесені до однієї епохи і культури, тобто до кінця неолітичного періоду і появи скіфів в південно-російському краї»¹⁵.

Цікавою є «післямова» цієї історії: син Чеслава Яновича Зборовського – Іполит (краєзнавець, етнограф, художник, кооператор, музейник¹⁶) у нарисі «Гульчинщина» писав: «Культуру червоних черепків (трипільську) відкрито вперше у Криничках сучасної Балтської округи в 1891 році. Професор Володимир Антонович зробив про це доповідь на XI Археологічному з'їзді в Києві. Через несприятливі обставини, докладно обслідування новознайдені культури затрималось. Селяни знаходять на полях і по селах засипані грубим череп'ям червоного посуду. Цей шар буває завгруб-

13 Коллекция В. Б. Антоновича... – С. 144, №№ 207–219.

14 Хвойко В. В. Каменный век Среднего Приднепровья / В. В. Хвойко // Труды одиннадцатого Археологического Съезда в Киеве 1899. – Москва: Типогр. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. – Т. I. – С. 736–812.

15 Коллекция В. Б. Антоновича... – С. 144–145.

16 Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 216.

шки від ½ до 3 метрів. Знаходять і цілі посудини теж червоної барви, іноді розмальовані»¹⁷.

О. Гандзій зазначає, що з 1920 р. Іполит Зборовський брав участь в організації Бершадського та Тульчинського музеїв. Працюючи у сфері культури, він продовжив піднімати питання відкриття Трипільської культури. У 1928 році він писав до археолога Сергія Гамченка: «Згідно з Вашими директивами посилаю листа до ВУАК в справі відкриття «Червоної Культури»! Гадаю, що вгадав Ваші думки, виконуючи це. Все, що я подав — чиста правда. Якщо ВУАК вважає потрібним встановити дійсну історію відкриття. Може потрібний буде портрет мого батька — можу завжди ним служити». У пізніших листах до археолога Зборовський погодився з думкою «не ворушити старого»¹⁸.

Хтозна, що читали б школярі в підручниках, якби обставини склались інакше і Чеслав Зборовський відстояв батькову першість... На жаль, надзвичайно мала кількість писемних згадок про розкопки в Криничках, не дає нам змоги поки говорити про те, як саме інтерпретував свої знахідки Ч. Я. Зборовський, навряд він одразу усвідомив окремішність виявленої ним культури, як це зробив Вікентій Хвойко. Якщо ж говорити про формальну першість відкриття трипільських старожитностей в Україні, то це зробили ще у 70-х рр. археологи Галичини. Як вже зазначалось вище, «піонером» саме наукового відкриття трипільської культури став В. В. Хвойко, про що він доповів 1899 року на XI Археологічному з'їзді в Києві.

1897 року в с. Говори Ушицького повіту Осламівської волості¹⁹ (сьогодні — Віньковецького р-ну Хмельницької обл.) також під час земляних робіт було виявлено старожитності, які можна віднести до Трипільської культури. Інформацію про це знаходимо в газеті «Варшавський кур'єр»: «Розкопки. Отримуємо відомість про те, що в маєтності громадянки Марії Тишкевичової (Марія Тишкевич — Авт.), поблизу с. Говори в Новоушицькому повіті Подільської губернії, в місцевості, покритій старим дубовим лісом, виявлено значні знахідки, які походять з часів глибокої давнини. Серед речей, знайдених тут є статуетки ідолів (найімовірніше, маються на увазі антропоморфні статуетки. — Авт.), різні кам'яні знаряддя, урни (найімовірніше, посуд. — Авт.), предмети домашнього вжитку та ін. Для людей, які працюють в галузі археології, це повідомлення не буде байдужим»²⁰. Надалі цю інформацію підхопила велика кількість російських джерел, зна-

17 Гандзій О. Кооператор Іполит Зборовський відстоював відкриття Трипільської культури своїм батьком / О. Гандзій // Gazeta.ua. — 25.08.2015. — Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/history/_kooperator-ipolit-zborovskij-vidstoyuvav-vidkrittya-tripilskoyi-kulturi-svoym-batkom/644015

18 Там само.

19 Гульдман В. К. Населенные места... — С. 95.

20 Kurjer Warszawski. — 1897. — Nr. 145. — S. 6.

ходимо її в «Археологічних звістках і нотатках Імператорського Московського археологічного товариства»²¹, у «Нотатках Імператорського Російського археологічного товариства»²², у праці В. К. Гульдмана «Пам'ятки старовини Поділля»²³, згадує про розкопки в Говорах і Ю. Й. Сіцінський²⁴.

Значний внесок зробив у дослідження трипільських пам'яток Поділля Казимир (Казимеж) Фердинанд Пулавський – польський історик, геральдик, краєзнавець Поділля. Наприкінці XIX – на поч. XX ст. він був власником с. Завадинці Кам'янецького повіту (сьогодні – Городцького р-ну Хмельницької обл.). Організувавши різноманітні розвідки та розкопки, зібрав велику археологічну та нумізматичну колекції Поділля, що нині зберігаються у Варшавському історичному музеї²⁵.

Виявив він і декілька трипільських поселень. Одне з них було зафіксовано в сусідньому з його маєтностями селі Сирватинці Купинської волості Кам'янецького повіту²⁶ (сьогодні – Городоцького р-ну Хмельницької обл.). Про це повідомляє Юхим Йосипович Сіцінський: «...на північний-захід від села в урочищі (орне поле), яке називають Селисько або Селище, де, за легендами, було колись село. Тут знаходять кам'яні сокири. В 4 верстах на захід від Сирватинця у 1898 р. пан Пулавський знайшов 2 стоянки кам'яного віку; на них знайдено багато черепків глиняного посуду двох зразків: а) грубі сірі, з домішкою кварцу, погано випалені і б) червонуваті від великих посудин з вушками; також знайдено багато кам'яних знарядь: поліровані долота і сокирки, точильні камені, скребки і т. ін.»²⁷, як бачимо, за зовнішнім описом, знахідки поблизу с. Сирватинці дуже схожі на трипільську кераміку. Крім того, в околицях села К. Пулавським була знайдена значна кількість знарядь з кременю та каменю, які ми з певним застереженням, також можемо віднести до Трипільської культури:

1. Половина (тупа) полірованої сокири-молота з діабазу гарно оброблена, розколота біля просвердлини в поперечному напрямку (знайдена на ур. Захитра)²⁸.

21 Археологические известия и заметки издаваемые Императорским Московским археологическим обществом. – Москва: Товарищ. Типогр. А. И. Мамонтова, 1897. – Т. V. – С. 231.

22 Записки Императорского Русского археологического общества. – СПб: Типогр. И. Н. Скороходова, 1899. – Т. XI. – Вып. первый и второй. – С. 278.

23 Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии) / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Типогр. Под. губ. правл., 1901. – С. 291.

24 Сецинский Е. И. Археологическая карта... – С. 303.

25 Баженов Л. В. Поділля... – С. 324.

26 Гульдман В. К. Населенные места... – С. 420.

27 Сецинский Е. И. Археологическая карта... – С. 313.

28 Коллекция Ф. К. Пулавского // Каталог выставки XI-го Археологического съезда в Киеве. – Киев: Типо-литография Товарищ. И. Н. Кушнерев и Ко, в Москве, Киевское отделение, 1899. – Т. II. – С. 186, табл. I, № 4.

2. Дві половини невеликих полірованих сокир-молотів з діориту (знайдені на ур. Селисько)²⁹.

3. Фрагмент (гострий кінець) полірованої сокири досить великого розміру з кременистого сланцю, лезо 9,2 см ширини, і кременева тонка сокира долотоподібної форми, оброблена тонкими сколами, розріз чотирикутний³⁰.

4. Сокира з кременю відбивна, відполірована до половини з широким заокругленим лезом, значно звужена до обуху, довжина – 12 см, ширина – 5 см (знайдена на ур. Грабники)³¹.

5. Вузьке долото з кременю, гарно оброблене, поліроване, довжина – 9,4 см, ширина – 1,6 см³².

6. Шість відбійників з кременю і пісковіку більш-менш правильної шароподібної форми із заглибленнями або площадками (знайдені на полях поблизу сіл Сирватинці і Завадинці)³³ та ін.

Наступне поселення відкрито було в селі Івахнівці Вільховецької волості Кам'янецького повіту³⁴ (сьогодні – Чермеровецького р-ну Хмельницької обл.) «На північ від села пан Пулавський знайшов стоянку кам'яного віку (таку ж, як і в с. Сирватинці)»³⁵. Серед знарядь праці дослідник згадує: сокиру з кременю, оброблену крупними сколами, із заполірованим на початку лезом (15,5 см ширини та 6,3 см ширини)³⁶.

Окрім того, розвідки в околицях села здійснював і Червинський, зокрема ним було знайдено:

1. Невеликий шароподібний крем'яний відбійник з площадками³⁷.

2. Крем'яна сокира, оброблена крупними сколами начорно, розріз чотирикутний³⁸.

3. Глиняний невеликий двосхилий кухлик, з пласким дном і високим вухком; виліплений від руки³⁹. Цю знахідку цілком можна ототожнити із поширеними у Трипільській культурі біконічними кухлями, що є особливо типовими для етапів ВІІ–СІ.

Окрім того, сліди трипільської культури виявлено було і поблизу с. Грицьків Смотрицької волості Кам'янецького повіту⁴⁰ (сьогодні –

29 Там само. – С. 187, табл. I, № 11-12.

30 Там само. – С. 187, табл. II, №1

31 Там само. – С. 188, табл. II, №12

32 Там само. – С. 189, табл. II, №20

33 Там само. – С. 189, табл. III, № 10-15.

34 Гульдман В. К. Населенные места... – С. 175.

35 Сецинский Е. И. Археологическая карта... – С. 308.

36 Коллекция Ф. К. Пулавского... – С. 188, табл. II, №7.

37 Коллекция г. Червинского // Каталог выставки XI-го Археологического съезда в Киеве. – Киев: Типо-литография Товарищ. И. Н. Кушнерев и Ко, в Москве, Киевское отделение, 1899. – Т. II. – С. 163, № 1.

38 Там само. – № 2.

39 Там само. – С. 164, № 15.

40 Гульдман В. К. Населенные места... – С. 112.

Городоцького р-ну Хмельницької обл.), там К. Ф. Пулавський знайшов такий матеріал:

1. Невелика розписна посудина гарної двосхилої форми (найімовірніше, біконічний кухоль. – Авт.), з прямим горлом і дуже вузьким дном; досить правильно виліплена від руки з мілкої яскраво-червоної глини; розпис геометричний, виконаний бурою фарбою; поверхня наведена політурою. Дуже схожий на посуд, знайдений в Городниці (Галіція)⁴¹.

На нашу думку, проведене К. Ф. Пулавський порівняння вищезгаданого артефакту з матеріалами з трипільського поселення Городниця-Городище, яке було відкрите ще 1877 р. І. Коперницьким⁴², є надзвичайно прогресивним, адже, як вже не одноразово згадувалось, лише 1899 р. В. В. Хвойко вперше науково виділив цю культурну спільність⁴³.

Поруч з вищезазначеним кухлем(?), Казимир Пулавський знаходив й іншу кераміку, проте детального її опису не знаходимо⁴⁴. Щодо виявлених крем'яних знарядь, то дослідник згадує «невелику поліровану сокиру-молот з діабазу, форма округла, ромбоїдальна, з широким обухом та просвердлиною посередині»⁴⁵. Сподіваємось на те, що колись дослідниками буде опубліковано археологічну колекцію Казимира Пулавського, що значно збільшить обсяг наших знань про подільську археологію тієї доби.

Восени 1906 р. на запрошення графині П. С. Уварової, В. В. Хвойко розпочав дослідження трипільських поселень поблизу с. Крутобородинці Літинського повіту⁴⁶ (сьогодні – с. Круті Броди Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.) Результати проведених робіт детально описані в роботі В. В. Хвойки «Розкопки площадок у с. Крутобородинці, Летичівського повіту Подільської губернії та поблизу с. Верем'я, Київського повіту і губернії», що вийшла друком у Москві 1909 р.⁴⁷ (деякі дослідники датують розкопки саме за часом видання цієї роботи, що є помилковим⁴⁸) та була перевидана вже 2006 р.⁴⁹

41 Коллекция Ф. К. Пулавского... – С. 186, № 8.

42 Енциклопедія трипільської цивілізації. (далі – ЕТЦ) – Київ: ЗАТ «ПЕТРОІМПЕКС», 2004. – Т. II. – С. 125.

43 Хвойко В. В. Каменный век.

44 Сецинский Е. И. Археологическая карта... – С. 318.

45 Коллекция Ф. К. Пулавского... – С. 187, табл. I, №7.

46 Січинський Є. Й. Начерки... – С. 13; Известия Императорской археологической комиссии (Дальше – ИИАК). Прибавление к выпуску 21-му. – СПб: Типогр. Главного Управления Уделов, 1907. – С. 40; Хвойко В. В. Раскопка площадок... – С. 281.

47 Хвойко В. В. Раскопка площадок... – С. 281–309.

48 ЕТЦ. – Т. I. – С. 28; ЕТЦ. – Т. II. – С. 267–268 Трембіцький А. М. Археологічні дослідження В. Хвойкою трипільських поселень Крутобородинці / А. М. Трембіцький // Археологічні студії «Межибіж». – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 157.

49 Хвойко В. В. Розкопки площадок у с. Крутобородинці, Летичівського повіту Подільської губернії та поблизу с. Верем'я, Київського повіту і губернії / В. В. Хвойко // Дослідження

Про результати досліджень в Крутобородинцях та Верем'ї на засіданні Імператорського Російського археологічного товариства доповідав його член, помічник В. В. Хвойки, – К. В. Хилинський. Про ці розкопки на Поділлі повідомлялось у газетах: «Країна» та у «Вечірньому додатку до Урядового вісника»⁵⁰.

Слід зауважити, що це не був перший досвід Вікентія В'ячеславовича у вивченні трипільських площадок на Поділлі, раніше він вже досліджував такі пам'ятки біля с. Комарівці Літинського повіту (сьогодні – Барського р-ну Вінницької обл., локалізацію села у Літинському р-ні Хмельницької обл. – вважаємо помилковою⁵¹). Сам дослідник писав: «тамешні розкопки переконали мене в тому, що площадки ідуть далі на захід у напрямку Галичини»⁵². На жаль, більш повна інформація про ці розкопки не дійшла до наших днів⁵³.

У Крутобородинцях Вікентій В'ячеславович «увесь час користувався дуже гечною гостинністю власника маєтку П. П. Бордакова, колишнього голови Летичівського з'їзду мирових суддів та його родини», допомагали йому в здійсненні досліджень син П. П. Бордакова (студент Київського університету) та, як вже згадувалось, член Російського Імператорського археологічного товариства К. В. Хилинський⁵⁴.

Ми не будемо вдаватись до детального опису ходу досліджень, враховуючи доступність перевиданих робіт Вікентія Хвойки, а обмежимось загальними висновками. Так, у результаті розкопок у с. Крутобородинці, було відповідно відкрито 2 поселення трипільської культури (можливо, 3). На поселенні Крутобородинці I (петренська група, етап СІ, 3800–3500 до н. е.)⁵⁵, що знаходиться на південний схід від села, на невисокому яру обмеженому ярами, В. В. Хвойко дослідив дві площадки⁵⁶. На поселенні Крутобородинці II (етап VI-II, 4400–4100 до н. е.) на південний захід від села, на височині біля верхів'їв яру, по дну якого протікає струмок⁵⁷, було розкрито три площадки⁵⁸. Після від'їзду В. Хвойки, за його дорученням

трипільської цивілізації у науковій спадщині В. Хвойки. – Київ: ІА НАНУ, 2006. – Ч. I. – С. 115–128.

50 ИИАК ... к 21-му. – С. 40.

51 Відейко М. Ю. Коментарі до праці «Розкопки площадок у с. Крутобородинці, Летичівського повіту Подільської губернії та поблизу с. Верем'я, Київського повіту і губернії» / М. Ю. Відейко // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині В. Хвойки. – Київ: ІА НАНУ, 2006. – Ч. I – С. 129.

52 Хвойко В. В. Раскопка площадок... – С. 281.

53 Відейко М. Ю. Вказ. праця. – С. 129.

54 Хвойко В. В. Раскопка площадок... – С. 281–282.

55 ЕТЦ. – Т. II ... С. 267.

56 Трембiцький А. М. Археологічні ... С. 160.

57 ЕТЦ. – Т. II ... С. 268.

58 Трембiцький А. М. Там само.

П. П. Бордаков провів розкопки на відстані 200 м від попередніх, де заклавши 15 шурфів, виявив ще декілька площадок⁵⁹, що відповідно їй може вказувати на третє поселення, або ж було розширено межі одного великого.

Найбільш відомою знахідкою з розкопок поселення Крутобородинці I стала велика біконічна посудина, прикрашена орнаментальною композицією із зооморфними зображеннями у верхній частині. Тут була представлена процесія з тварин: кози, козла, оленя та вовка/собаки⁶⁰ (рис. 4).

Наступні дослідження розпочались вже 1909 року. Тоді за дорученням Імператорської Археологічної Комісії, С. С. Гамченко вирушив на Поділля, задіявши більш детальне дослідження феномену «глиняних площадок трипільського типу»⁶¹.

В період 1909–1913 рр. Сергій Свиридович обстежив надзвичайно велику кількість поселень, а зокрема: «м. Немирів, села Байраківка (Немирівський р-н Вінницької обл. – Авт.), Боблово (с. Боблів того ж р-ну. – Авт.), Язвинка (с. Язвинки того ж р-ну. – Авт.), Супрунівка (того ж р-ну. – Авт.), Польова Березівка (с. Березівка Любарського р-ну Житомирської обл. – Авт.), Гуньки (с. Гунька Немирівського р-ну. – Авт.), Головеньки (того ж р-ну. – Авт.), Шрамки (нині не існує, приєднане до с. Велика Бушинка (?) того ж р-ну. – Авт.), Вовчок (того ж р-ну. – Авт.), Чуково (с. Чуків того ж р-ну. – Авт.), Лісова Березівка (с. Лісо-Березівка Летичівського р-ну Хмельницької обл. (?) – Авт.), Цехмистрова (колишній Цехмистрівський хутір Немирівської волості⁶², нині не існує. – Авт.), Озеро (Немирівський р-н), Вали (нині не існує, приєднане до с. Монастирок того ж р-ну. – Авт.), Йосипеньки (с. Йосипенки того ж р-ну. – Авт.), Кароліна (сміт Кароліна того ж р-ну. – Авт.), Бузякова (?), Городниця (Немирівський р-н. – Авт.), Зарудинці (того ж р-ну. – Авт.), Морозово (колишня Морозова ферма⁶³, нині не існує, того ж р-ну. – Авт.), Сажки (того ж р-ну. – Авт.), Манастир'юк (с. Монастирок того ж р-ну. – Авт.), Саловинці (с. Селевинці того ж р-ну. – Авт.), Краківці (?), Бандурівка (с. Бондурівка Немирівський р-н. – Авт.), Мар'янівка (того ж р-ну. – Авт.), Ом'ятин (с. Ометинці того ж р-ну (?). – Авт.), Вишківці (того ж р-ну. – Авт.) – всі колишнього Брацлавського повіту. Села Яланець (Бершадський р-н Вінницької обл.), П'ятівка (с. П'ятківка того ж р-ну. – Авт.), Флорино (с. Флорине того ж р-ну. – Авт.), Морківські хутори (Хутори Марковського поблизу с. Бабчинці (?))⁶⁴, сучас-

59 Там само.

60 ЕТЦ. – Т. II ... С. 268.

61 Отчет Императорской археологической комиссии за 1909 и 1910 годы (Дальше – ОИАК). – С-Петербург: Типография Главного Управления Уделов, 1913. – С. 176.

62 Гульдман В. К. Населенные места... – С. 536

63 Там само... – С. 305.

64 Там само... – С. 522.

ного Чернівецького р-ну Вінницької обл. – Авт.), Вел. й Мала Кириївки (Бершадського р-ну. – Авт.), Лісничче (того ж р-ну. – Авт.), Михайлівка (того ж р-ну. – Авт.), Кедратівка (с. Кидрасівка того ж р-ну. – Авт.), Поташня (того ж р-ну. – Авт.), Білий Камінь (Чечельницький р-н тієї ж обл. – Авт.), Рогузька (с. Рогізка того ж р-ну. – Авт.), Червона Корчма (нині не існує, була недалеко від Немирова⁶⁵. – Авт.) та Стратіївка (Чечельницького р-ну. – Авт.) – всі колишнього Ольгопільського повіту. Містечка-села: Кринички, Піщана (Балтський р-н Одеської обл.), Пужайкове (того ж р-ну. – Авт.), Саврань (однойменний р-н Одеської обл. – Авт.), Сарожиночка (Новипіль) (с. Саражинка Балтського р-ну. – Авт.), Крижанівка (ймовірно, мова йде про село у Вінницькому, а не Балтському повіті, нині – Хмільницького р-ну. – Авт.), Шляхова (Балтський р-н. – Авт.), Кам'яний Брод (с. Кам'яний Брід Благовіщенського р-ну Кіровоградської обл. – Авт.), Козацьке (Балтський р-н. – Авт.), Коритне (того ж р-ну. – Авт.), Абазівка (колишня єврейська землеробська колонія, нині входить у склад с. Коритне), Гольма (того ж р-ну. – Авт.), Ракулове (того ж р-ну. – Авт.) й Данилова Балка (Благовіщенський р-н Кіровоградської обл.) – всі колишнього Балтського повіту», – всього в результаті розвідок та рекогносцировок вдалось дослідити 58 пам'яток, відштовхуючись від 4 основних пунктів, якими були Немирів, Яланець, Кринички та Саврань⁶⁶!

Окрім того, на 4 поселеннях були проведені і розкопки: поблизу Криничок археолог дослідив 11 площадок, поблизу Коритна – 3, а на славновісному Немирівському городищі було виявлено 2 площадки трипільської культури⁶⁷, розкопки також проводились і поблизу Данилової Балки⁶⁸. Як бачимо, за 5 років Сергій Свиридович здійснив колосальну роботу, масштаби якої важко собі уявити, адже окрім трипільських, вивчались і пам'ятки раннього залізного віку, слов'янські та ін.⁶⁹

Найбільш цікавими виявились розкопки Немирівського городища, периметром близько 5,5 км, утворене замкненою системою валів і ровів. Із заходу на схід його перетинає річка Городниця (або Мирка), поділяючи на південну і північну частину. У північній частині знаходиться «замчисько», розташоване на трьох мисах. Саме на середньому, найбільш високому з них, обернутому до річки південним боком, С. С. Гамченко у 1909 р. було відкрито залишки трипільського поселення

За інформацією, поданою С. О. Гусевим, С. С. Гамченко зафіксував виходи 20 площадок (а не 2, як записано в ОАК) і відзначив, що забудова

65 Там само... – С. 541.

66 Гамченко С. С. Спостереження... – С. 31.

67 ОИАК за 1909 и 1910 гг... – С. 176.

68 Гамченко С. С. Спостереження... – С.31.

69 ОИАК за 1909 и 1910 гг... – С. 178–179.

велась планомірно: 7 рядів житл поперек довгої осі городища (тобто вздовж мису, на якому розміщене поселення), причому житла розташовані в «шаховому» порядку. М. І. Артамонов, який вивчав городище в 1946–1948 рр., знайшов ще кілька площадок, не помічених С. С. Гамченком, але вказаної забудови він не виявив⁷⁰. Слід зауважити, що поблизу Криничок та Коритного Сергій Свиридович зафіксував по 3 кола забудови⁷¹.

З 10 закладених у 1909 р. траншей в ур. Вали (Немирівське городище) 5 виявилися порожніми, а в 5 інших культурний шар залягав у лесовому суглинку на глибині від 0,25 до 0,6 м. Потужність його сягала 1,4 м (найвірогідніше — вимірювання припало на заглиблення чи яму). Траншеями виявлено кілька об'єктів, з яких, передусім, викликає інтерес площадка досить великих розмірів і цікава підземна споруда з трьох пар циліндричних ям⁷². На думку сучасних дослідників, Немирівське поселення відноситься до кінця етапу VII або початку CI⁷³.

В результаті робіт, проведених на Поділлі у 1909–1913 рр., було зібрано величезну кількість різноманітного археологічного матеріалу: широкий спектр керамічного посуду, глиняні та антропоморфні та зооморфні статуетки, знаряддя праці з кременю, каменю, рогу та кістки, предмети ритуального призначення, та багато іншого. На основі проведених дослідів, С. С. Гамченку вдалось дати детальну та вичерпну (як на той період розвитку археологічної науки) характеристику всім сферам життя трипільських племен: від конструктивних особливостей наземних та заглиблених житл, планування поселень, до особливостей орнаментативного посуду та пластики, вдався до опису зовнішності та духовного сприйняття представників трипільських племен, простежив хронологічні зміни в розвитку гончарного виробництва та ін.⁷⁴

В той же час, на жаль, основний масив інформації, що стосується вищезгаданих досліджень залишається у вигляді неопублікованих рукописів польової документації, що сьогодні зберігаються відповідно в Наукових архівах Інституту археології НАНУ (Київ) та Інституту історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург). Опубліковані ж роботи містять здебільшого лише загальну картину досліджень, що тривали 5 років.

Щодо розкопок поблизу с. Кринички, проведених В. Б. Антоновичем, а пізніше С. С. Гамченком, то вони не канули в лету, набагато пізніші дослідники неодноразово звертали увагу на деякі екземпляри з цієї непе-

70 Гусев С. О. Трипільські поселення поблизу Немирова / С. О. Гусев // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 73.

71 Гамченко С. С. Спостереження... – С. 35.

72 Гусев С. О. Вказ. праця. – С. 73.

73 Starkowa E. G. Osada... – S. 10; Гусев С. О. Трипільські поселення... – С. 79.

74 Гамченко С. С. Спостереження; ОИАК за 1909 и 1910 гг... – С. 178.

ресічної колекції. Так, радянський археолог А. П. Погожева опрацювала зібрання антропоморфної пластики з цього поселення⁷⁵. У свою чергу, сучасний російський археолог О. Г. Старкова розглянула комплекс керамічного посуду, детально проаналізувавши його, дослідниця дійшла до висновку, що поселення, найімовірніше, відноситься до типу пам'яток Південного Побужжя початку пізнього етапу СІ⁷⁶.

Слід зазначити, що відкриття С. С. Гамченка на теренах Південного Поділля, неабияк збурили науковий світ. Зазначимо, що вже 1910 року: «...княгиня М. Г. Щербатова звернулась до голови Імператорської археологічної комісії з пропозицією провести її коштом дослідження відомого городища поблизу м. Немирова, Брацлавського повіту, на землі селян с. Соловинець. Через те, що на городищі вже були відкриті залишки житл часів Трипільської культури, то Комісія охоче відгукнулась на люб'язну пропозицію кн. Щербатової і командувала у 1910 р. свого члена О. А. Спіцина, який з собою на роботи запросив трьох своїх університетських слухачів (П. А. Балицького, В. В. Саханьова, і К.В. Шероцького) у розрахунку передачі їм в подальшому керівництва розкопками, щоб вони продовжувались протягом всього літа. Розкопки були продовжені панамі Балицьким і Шероцьким і наступного 1911 р.»⁷⁷.

Дослідженнями відповідно керував професор О. А. Спіцин спільно зі своїм асистентом В. В. Саханьовим; П. А. Балицький та К. В. Шероцький участь брали як студенти-практиканти⁷⁸. Проте, саме студент Імператорського Санкт-Петербурзького університету П. А. Балицький взяв на себе основне керівництво розкопками 1911 року⁷⁹.

Загальним чином, розкопки в плані дослідження трипільських площадок, заради чого їх і було організовано, не дали очікуваного результату «залишків житл на розкопаному просторі не виявилось, хоча печина від них траплялась всюди»⁸⁰. Більшість виявлених старожитностей відносились до доби раннього залізного віку та «ранньоруського часу»⁸¹.

Найімовірніше, що більша частина трипільського горизонту була поруйнована під час життєдіяльності пізніших народів на цьому городищі.

75 Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья / А. П. Погожева. – Новосибирск: Наука, 1983. – С. 76, Рис. 21.4-II.

76 Старкова Е. Г. Трипольское поселение Кринички: новый взгляд на старые коллекции / Е. Г. Старкова // Сообщения государственного Эрмитажа. – СПб: Изд.-во Гос. Эрмитажа, 2012. – LXX. – С. 16.

77 ОИАК за 1909–1910 гг. ... – С. 179–180.

78 Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к выпуску 37-му (Дальше – ИИАК). – СПб: Типогр. Главного Управления Уделов, 1910. – С. 172.

79 ОИАК за 1911 год. – Петроград: Типография Главного Управления Уделов, 1914. – С. 65.

80 ОИАК за 1909–1910 гг. ... – С. 180.

81 Там само.

Проте, не слід гадати, що розкопками не були виявлено зовсім ніяких енеолітичних артефактів, професор Спіцин до трипільської культури зокрема відносить: «глиняні статуетки (в уламках), кременеві ножі (гарної або недбалой роботи), два клинки з кременистого вапняка, мідне вістря, невеликий мідний кельт (...). Кельт може бути названий найдавнішим з відомих, він є подобою кам'яного клину з неглибокою порожниною всередині»⁸², – проте за описом, найімовірніше, цю сокиру-кельт слід віднести до доби раннього залізного віку.

Вже згадувана нами дослідниця А. П. Погожева опрацювала також і колекцію пластики з цього поселення, на її думку поселення слід відносити до етапу ВІІ–ВІІ–СІ⁸³, як вже було зазначено вище. Нещодавно О. Г. Старковою також було опубліковано раніше не введені до наукового обігу статуетки з цієї пам'ятки, крім того, дослідниця, вивчаючи неопубліковану польову документацію С. С. Гамченка і фондові археологічні матеріали, дійшла висновку про єдність комплексів з «Валів» та «Щербатового городища», під якими відповідно розуміється одна пам'ятка – Немирівське городище (до цього їх вважали за окремі пам'ятки)⁸⁴.

Загалом, включно з розкопками М. І. Артамонова 1948–1949 рр., на поселенні було виявлено більше 1500 фрагментів трипільської кераміки, 54 антропоморфних та 26 зооморфних статуеток, біля 30 крем'яних виробів, які нині здебільшого зберігаються у фондах Ермітажу⁸⁵.

Забігаючи наперед, зазначимо, що особливого розмаху дослідження трипільських старожитностей Поділля набуло вже у 1920-х рр. Зусиллями Ю. Й. Сіцінського, М. Я. Рудинського, В. О. Гериновича, В. М. Гагенмейстера та ін. було значно розширено «археологічну карту» трипільських поселень, відкрито в цей час було біля 30 нових пам'яток⁸⁶.

Підбиваючи підсумки, слід сказати, що за період 1891–1913 рр. на Поділлі було достовірно відкрито більше 60 пам'яток трипільської культури. Набагато більша кількість пам'яток, кераміка з яких не описувались, а до

82 Там само. – С. 182.

83 Погожева А. П. Антропоморфная пластика... – С. 75, Рис.18.1-10

84 Старкова Е. Г. Статуетки трипольского поселения Немиров (об одном типе антропоморфной пластики) / Е. Г. Старкова // Записки Института истории материальной культуры РАН. – СПб: Изд.-во «Дмитрий Буланин». – № 9. – С. 41–42.

85 Starkowa E. G. Osada kultury trypolskiej w Niemirowie – metodyka opracowania materialow ze zniszczonego stanowiska // Badania archeologiczne w Polsce srodkowowschodniej, zachodniej Bialorusi i Ukrainie w roku 2015: streszczenia referatow XXXII konferencji. – Lublin: Museum lubelskie w Lubline. – S. 9.

86 Сіцінський Є. Й. Нариси з історії Поділля. – Вінниця. – Ч. І. – С. 47–54; Старенький І. О. Євфимій Йосипович Сіцінський – археолог, дослідник Трипільської культури / І. О. Старенький, В. С. Прокопчук, А. М. Трембіцький // Археологічні студії «Межибіж». – Хмельницький: ІРД, 2013. – 1*2012. – С. 138–175.

уваги брались лише зняття праці (більшість з яких до того ж втрачено), на сьогодні, на жаль, достатньо не вивчені, щоб також зарахувати їх до переліку трипільських.

Як вже згадувалось вище, слід провести масштабну роботу, яка б полягала у вивченні робіт археологів XIX – поч. XX ст. та зіставлення виявлених ним пам'яток з сучасними, тобто заново відкривати більшу частину з них. Це нелегке завдання повинно було би об'єднати навколо себе всіх археологів, істориків, краєзнавців, владні структури та громадськість. Одночасно з пошуком «старих» пам'яток, відкривались би й нові, задля цього слід створити оновлений реєстр пам'яток археології, який на сьогодні є далеким від ідеалу.

Так, маємо багато прикладів в історії археологічних досліджень на Поділлі, коли стара література ставала в нагоді науковцям. Наприклад, «Археологічна карта» Юхима Сіцінського неодноразово допомагала археологам під час робіт у зоні затоплення Дністровської ГАЕС, керуючись нею виявлено було десятки курганів, городищ та поселень⁸⁷, С. О. Семенчуком було виявлено Пижівський ідол⁸⁸ та ін.

Комплексне обстеження старожитностей, їх фіксація та одночасне включення до реєстру – повинні стати однією із заповуток успішної боротьби з тотальним нищенням археологічної спадщини в нашій державі, яка вже давно вийшла за межі будь-якого цивілізованого світогляду. Адаже як можна охороняти те, що невідомо де знаходиться?

Таким чином, охарактеризований нами початковий етап дослідження пам'яток культури Трипілля-Кукутень на теренах Поділля, відзначився вагомими роботами, результати яких і досі не втрачають своєї актуальності, а подальше їх повторне дослідження є більше, ніж перспективним. Ці та інші пам'ятки слід оберегати та популяризувати, створювати різноманітні музеї та екскурсійні маршрути. Допоки сам український народ не зрозуміє для чого йому старовина, археологи будуть марно намагатися її зберегти.

87 Гуцал А. Ф. За азимутами археологічної карти С. Сіцінського / А. Ф. Гуцал // Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. – С. 111–114.

88 Семенчук С. Язичницька скульптура з археологічної карти Ю. Й. Сіцінського в Середньому Подністров'ї / С. О. Семенчук // Зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 98-99.

*Рис. 1. Зборовський Чеслав Янович, 1913 р.
(фото Валерія Рекрута, з Gazeta.ua)*

*Рис. 2. Жіноча статуетка з розкопок В. Б. Антоновича
поблизу Криничок (за С. С. Гамченком)*

Рис. 3. Антропоморфна статуетка у мисочці з розкопок В. Б. Антоновича поблизу Криничок (з Енциклопедії трипільської цивілізації, Т. I.)

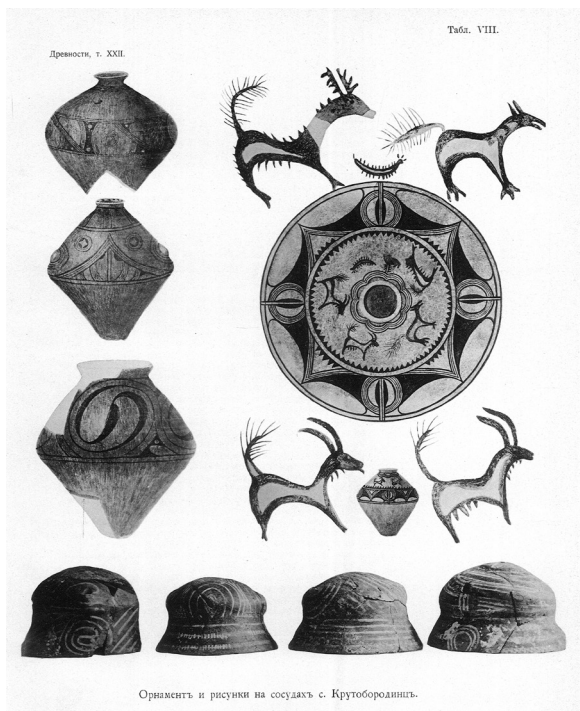

Рис. 4. Посуд з Крутобородинців (за В. В. Хвойкою)

Валерій Нестеренко,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ЗАБОРОНА ПОДІЛЬСЬКОЇ «ПРОСВІТИ» У 1914 Р.

У публікації розповідається про передумови та причини заборони російською владою діяльності на території Подільської губернії українського культурницького «Просвіта», аналізується антиукраїнська політика царизму.

Ключові слова: «Просвіта», Поділля, губернія, репресії, царизм, бібліотека, жандармерія, товариство.

Діяльність Подільської «Просвіти», починаючи з кінця 1980-х рр., привертає велику увагу з боку вітчизняних істориків та краєзнавців. За останні роки відбулось кілька тематичних історико-краєзнавчих та наукових конференцій. Опубліковано чимало статей та монографій. Докладний історіографічний огляд з цієї тематики вміщено в розвідці Т. М. Опрі, В. М. Пархоменко, Л. П. Савченко¹. У численних статтях, повідомленнях, історичних довідках Л. В. Баженова, О. М. Завальнюка, О. Б. Комарницького, Г. Г. Кучерова, В. С. Лозового, В. М. Мацька, В. А. Нестеренка, Є. І. Сохацької, А. А. Трембіцького та інших дослідників проаналізовано основні етапи діяльності товариства, висвітлено діяльність «Просвіти» у справі українського національно-культурного відродження, прослідковано життєвий і творчий шлях її провідників та активних діячів: К. Г. Солухи, В. К. Приходька, О. М. Пащенко, Ю. Й. Сіцінського та ін.

Проте, далеко не всі аспекти досліджуваної тематики добре розкрито у вітчизняній історичній та краєзнавчій літературі. Зокрема, до кінця не з'ясованим залишається питання про заборону діяльності Подільської «Просвіти» російською владою у 1914 р., хоча ця тема частково була розглянута у статтях В. С. Лозового та А. М. Трембіцького². У цій праці автор

1 Опря Т. М. Каталог виставки: Подільській Просвіті – 105 років /Т. М. Опря, В. М. Пархоменко // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство. – Кам'янець-Подільський, 2013. – Вип. 3. – С. 299-316.

2 Лозовий В. Діяльність Подільської «Просвіти» в 1906-1914 рр. / В. Лозовий // Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.): зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 1996. – С. 6-27; Трембіцький А. М. До біографії Костя Солухи – засновника і голови Подільської «Просвіти» / А. М. Трембіцький // «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 100-річчю з часу створення «Просвіти» на Поділлі. – Хмельницький: Просвіта, 2005. – С. 149-156

ставить перед собою завдання розкрити причини та передумови заборони царизмом Подільської «Просвіти» у 1914 р. та висвітлити її наслідки для подальшого українського культурницького процесу. В процесі написання праці використовувались як вже відомі друковані джерела, так і неопубліковані архівні документи.

Товариство «Просвіта» виникло в Подільській губернії в період революційних подій 1905-1907 рр. та відносної лібералізації суспільно-культурного життя в Російській імперії, яка розпочалась після появи «Маніфесту» від 17 жовтня 1905 р. – урядового документу, підписаного імператором Миколою II. Воно об'єднало навколо себе передовсім нечисленну місцеву українську церковну та світську інтелігенцію на чолі з лікарем Костем Григоровичем Солухою. Упродовж двох років «Просвітою» було створено мережу організацій в різних населених пунктах Поділля. Улітку 1907 р. у період столипінської «реакції» діяльність товариства була заборонена. Однак, у лютому 1908 р. воно поновило роботу. Певною мірою цьому сприяла особиста позиція подільського губернатора О. Ейлера, котрий відзначався відносно ліберальними, як для російських урядовців, поглядами. Про це, зокрема, писав один із провідників «Просвіти» В. Приходько.

Подільська «Просвіта» не обмежувала свою діяльність тільки губернiальним центром, а велику роботу проводила й на селі, засновуючи там бібліотеки-читальні. Це викликало незадоволення з боку місцевих російських чиновників, які часто не дозволяли відкривати українські хати-читальні в селах губернії³.

Незважаючи на адміністративні перепони, з кожним роком товариство все більше поширювало свій вплив на сільських вчителів. У липні 1912 р. К. Солуха прагнув організувати спілку вчителів, щоб влаштувати українські сільські пересувні бібліотеки, основний фонд яких мали складати книги, подаровані правлінням «Просвіти».

Проте, після виїзду О. Ейлера за межі Поділля і призначенням нового губернатора А. Ігнат'єва суттєво змінилось ставлення місцевої влади до діяльності товариства. Новий провідник губернії ретельно виконував документ, що надійшов у 1912 р. від Київського генерал-губернатора В. Сухомлинова, в якому, зокрема, говорилося: «Назване товариство не може бути віднесено до числа організацій, розвиток і підтримка яких уявлялись відповідними і бажаними. Прошу... в міру можливостей утруднювати товариству «Просвіта» влаштувати такі веселощі»⁴.

3 Лозовий В. Названа праця. – С. 13.

4 Там само. – С.14.

В офіційних документах начальника Подільського губернського жандармського управління Переверзева неодноразово відмічалось те, що хоч «Просвіта» є легалізованою організацією, але місцеві органи влади не повинні були давати дозволи товариству для організації читань та українознавчих заходів. Слід визнати, що деякі члени «Просвіти» справді займались не тільки культурно-освітньою, а й політичною діяльністю. Так, є інформація про те, що в Кам'янці-Подільському був невеликий осередок Товариства Українських поступовців (ТУП), до якого увійшли Н. Григоріїв, В. Сочинський, В. Приходько⁵. Хоч ця політична організація не була особливо радикальною, займалась передовсім українськими культурно-освітніми питаннями, але діяла нелегально і викликала підозру з боку влади.

Характерним документом, який відображає ставлення російської влади до українського національного руху є жандармська записка «Об украинском мазепинском движении в Подольской губернии» (грудень 1913 р.). В ній констатовалось, що український рух на Поділлі розвинутий слабше, ніж в Київській та Полтавській губерніях. Також у записці відмічалось, що одним з носіїв цієї прихованої національної ідеї та сепаратизму служить товариство «Просвіта»⁶. Ось в таких важких умовах доводилось працювати Подільській «Просвіті» у цей час.

У 1914 р. українська громадськість Російської імперії планувала урочисто відзначити 100-у річницю від дня народження видатного українського поета та громадського діяча Т. Г. Шевченка. Подільська «Просвіта» також вирішила залучитись до цих урочистостей.

11 січня до Кам'янець-Подільської міської думи надійшло прохання від мешканців міста, підготовлене міськими просвітянами⁷. Цей документ підписало понад 200 осіб. І далеко не всі з них були прихильниками української ідеї.

У ньому, зокрема, говорилося про те, що 25 лютого [за старим стилем. – В. Н.] виповнюється 100-а річниця від дня народження геніального українського Кобзаря Т. Г. Шевченка, поезія якого отримала пошану не тільки серед українців, а й інших народів Російської імперії. У Києві, Полтаві, Харкові, Катеринославі вже розпочали діяти ювілейні комітети, до яких увійшли представники української інтелігенції. Далі в проханні говорилося: «Наше місто – Кам'янець – по справедливості є інтелектуальним та культурним центром Поділля, на мові населення якого писав Т. Г. Шевченко, не може бути винятком і ми маємо надію, що міська дума, поважаючи творчість Т. Г. Шевченка, котрий відвідав одного разу наше місто, належним чином відгукнеться на цей ювілей»⁸.

5 Там само.

6 Там само. – С.20.

7 Держархів Хмельницької області, ф. 249, оп. 1, спр. 1098, арк. 2.

8 Там само, арк. 3.

15 січня 1914 р. міська дума в кількості 26 гласних розглянула це прохання і спочатку дала добро на створення організаційної комісії на чолі з керівником Подільської «Просвіти» К. Солухою, якого обрали голосуванням.

Комісія активно розпочала свою роботу і вже першого лютого до міської думи надійшов детальний план майбутнього відзначення шевченківського ювілею. Зокрема, планувалось вул. Лагерну (нині Гагаріна) перейменувати на вул. Шевченка. А 25 лютого [за старим стилем. – В. Н.] в день народження поета передбачалось відслужити Службу Божу в Кафедральному Казанському соборі, потім провести урочисте засідання міської думи, а увечері в Пушкінському народному домі (зараз – міський будинок культури) – влаштувати безкоштовний літературно-музичний вечір, присвячений пам'яті поета, а на завершення – провести театральну виставу «Апофеоз Шевченка»⁹.

Проте, цим широким планам не довелось збутися. Налякана справжнім вибухом української національної свідомості царська влада заборонила проведення ювілею. 11 лютого 1914 р. до всіх керівників земств, дум, управ, поліції Подільської губернії надійшов секретний циркуляр губернатора, в якому говорилося про те, що Київський генерал-губернатор за «порадою» центральної влади вирішив припинити вшанування пам'яті «малорусского» поета Шевченка¹⁰. Місцевій владі наказувалось не допускати публічного відзначення ювілею як з боку організацій, так і приватних осіб. Наслідком цього документу стало те, що міська дума припинила діяльність шевченківського комітету.

Над українським рухом Поділля нависла справжня загроза. Жандармський начальник Переверзев стверджував, що діяльність Подільської «Просвіти» підтримується австро-угорською владою з Галичини і наказав своїм помічникам вжити відповідних заходів. У квітні 1914 р. він заявив, що «український сепаратизм» у першу чергу поширювався на Поділлі українофілами-інтелігентами з «Просвіти»¹¹. Керівник жандармерії часто доповідав своєму центральному начальству про необхідність ліквідації товариства не пізніше першої половини травня.

Зберігся детальний секретний рапорт керівника губерніяльного жандармського правління до подільського губернатора від 21 травня 1914 р. Він заслуговує на те, щоб його розглянути детальніше, адже його зміст добре відображає ставлення царизму до українського питання, а з іншого боку – містить доволі цінну фактичну інформацію. Отже, у цьому документі мова спочатку йде про те, що діяльність «Просвіти» «має явно виражену антиурядову спрямованість, що виражалась у намаганні його

⁹ Там само, арк. 7.

¹⁰ Там само, арк. 8

¹¹ Лозовий В. Названа праця. – С. 23.

керівників поширити в Подільській губернії шляхом публікацій, агітації та поширення в професійних, кооперативних та культурно-освітніх організацій ідеї українського сепаратизму, збудження ворожнечі «малоросійського» населення до великоросів (москалів) і має на меті кінцеву ціль – відокремлення від Росії Південно-Західного краю та виникнення незалежної (самостійної) України на засадах соціал-демократичної республіки з Народною Радою на чолі»¹².

За даними царської агентури ідейними провідниками Подільської «Просвіти», яка в той час налічувала понад 150 осіб, були лікар К. Солуха, службовець губерніяльної земської управи Т. Павловський, гірничий інженер П. Гловацький та його дружина, лісний технік С. Рудченко, вчитель двокласного училища Н. Григоріїв та його дружина і кандидат права, працівник земської управи В. Приходько¹³. Товариство утримувало п'ять бібліотек. Одна з них у Кам'янці-Подільському, інші в селах Дунаєвського та Брацлавського повітів. В попередні роки до товариства часто звертались також жителі інших сіл з проханням відкрити бібліотеки-читальні, але Рада «Просвіти» навіть не питала дозволу в адміністрації, знаючи наперед про ті великі перешкоди, що будуть їй чинитися¹⁴.

У Кам'янці-Подільському «Просвіта» проводила зібрання в бібліотеці-читальні на Олександрівський (зараз Соборній) вулиці. У бібліотеці налічувалось 1460 найменувань книг. Її охоче відвідували учні усіх середніх навчальних закладів міста, а також учні міського двокласного початкового училища. За даними царських агентів, були в читальні і заборонені владою книги, зокрема М. Драгоманова «Шевченко, українофільство та соціалізм», М. Грушевського «Визволення Росії та українське питання», «Національне питання і автономія», праці М. Костомарова, К. Каутського, Ф. Енгельса та інші. Більшість цих видань користувались попитом відвідувачів бібліотеки. Крім того, у читальні чимало було науково-популярних, агітаційних видань українською мовою «Народні вчителі і українські школи», «Якої нам треба школи», які безкоштовно роздавались селянам¹⁵. У фондах бібліотеки була також велика кількість українських часописів, що видавались за кордоном, наприклад «Літературно-Науковий вісник» за 1904-1907 рр., 1910-1912 рр.

За вказівкою керівництва жандармерії Подільської губернії в ніч з 16-го на 17-е травня 1914 р. у провідників та активних членів губерніяльної «Просвіти» було улаштовано обшуки. У К. Солухи були вилучені друковані видання на українській мові (в т. ч. і «Кобзар» Т. Шевченка) і велика

12 Держархів Хмельницької області, ф. 281, оп. 1, спр. 8887, арк. 3

13 Там само, арк.4.

14 Лозовий В. Названа праця. – С. 23.

15 Держархів Хмельницької області, ф. 281, оп. 1, спр. 8887, арк.4.

кількість листів від С. Ерастова – одного з керівників українського національного руху на Кубані, організатора Кубанської «Просвіти», А. Кащенка – відомого українського письменника, автора багатьох художніх праць з історії козачини та від галицьких просвітан. Особливу увагу жандарми звернули на знайдені у Костя Григоровича листи В. Чехівського та С. Ерастова, в яких автори висунули ідею відкриття в місті над Смотричем всеукраїнського банку. Пізніше Н. Григоріїв згадував, що коли знайшли в К. Солухи проект Статуту українського банку, то жандарми роздули цілу історію, ніби організовувався банк для підтримки сепаратистського руху, хоча насправді йшлося про банк легальний¹⁶.

У С. Рудченка жандарми знайшли «Нарис історії українського народу», «Історію України» М. Грушевського та книги про українську автономію. У Н. Григорієва було вилучено 103 книги, переважно українських авторів, кілька його власних рукописних наукових праць, сім фотографій із зображенням Т. Шевченка, у В. Приходька – українські часописи, які були надруковані в Австро-Угорщині¹⁷. Заборонену літературу було виявлено і в інших активістів «Просвіти».

Як вказано в рапорті «в бібліотеці-читальні особливо вшановано ім'я малоросійського письменника, натхненника українського сепаратизму Т. Шевченка... є його бюст, портрет, вінок, який подарували поляки, а також велика кількість листівок»¹⁸. На всі ці речі було поставлено печатки, а сама будівля бібліотеки перейшла під пильну охорону поліції. Внаслідок обшуків нікого з провідників «Просвіти» не заарештували, але ряд книг, предметів у них було вилучено.

Після цієї жандармської акції діяльність товариства на Поділлі фактично припинилась. На 22 травня його правління мало намір скликати загальні збори для обговорення питання про подальше існування «Просвіти», але воно так і не відбулось. Збори згодом перенесли на 14 червня¹⁹. Проте кам'янецький поліцмейстер заборонив їхні проведення. Врешті решт 25 вересня 1914 р. Рада «Просвіти», зважаючи на всі складні обставини воєнного часу, ухвалила припинити свою діяльність, а бібліотеку-читальню закрити до слушного часу.

Слідство над провідниками Подільської «Просвіти» тривало понад рік. Під час допитів всі вони стверджували, що товариство діяло легально, пе-

16 Лозовий В. Названа праця. – С. 25.

17 Держархів Хмельницької області, ф. 281, оп. 1, спр. 8887, арк. 6.

18 Там само, арк.66.

19 Трембіцький А. До біографії Костя Солухи – засновника і голови Подільської «Просвіти» / А. Трембіцький // Просвіта в духовно-культурному піднесенні України: матер. всеукр. наук.-практ. конф. Присвяч. 100-річчю створення «Просвіти» на Поділлі. – Хмельницький: Просвіта, 2005. – С. 153.

реслідувало лише культурно-освітні цілі, політикою не займалось. Підозру жандармів особливо викликало листування К. Солухи з львівською «Просвітою», яка запросила кам'ячан взяти участь 12 лютого 1909 р. у першому Всеукраїнському просвітньо-економічному конгресі з «Крайовим Союзом», який запрошував подільських просвітян у 1910 р. до Львова на Перший всеукраїнський кооперативний конгрес. У ньому взяв участь В. Приходько. Проте, під час допитів К. Солуха заявив, що не підтримував ніяких стосунків з галицькими «Просвітами», на звинувачення в сепаратизмі відповів, що ніхто з членів товариства не підтримував «українського сепаратизму», що було наклепом з боку місцевих російських націоналістів²⁰.

Важливим пунктом звинувачення К. Солухи було те, що у 1907-1908 рр. він та єпископ Нікон обговорювали питання запровадження української мови в духовних школах краю. Цією діяльністю зацікавився прокурор одеської судової палати, якому була надіслана копія листа єпископа Никона до К. Солухи²¹. Ці листи єпископа Никона були направлені до обер-прокурора синоду, який звинуватив його в підтримці «Просвіти».

В. Приходько визнав, що перебував у товаристві «Просвіта» до серпня 1911 р, після чого був на військовій службі і свого членства в товаристві не поновлював. Інші просвітяни також заперечували свою прихильність до сепаратизму, як і свою участь в антиурядовій політичній діяльності.

Нарешті 29 липня 1915 року Переверзєв направляє постанову до губернатора Подільської губернії А. Ігнат'єву. У ній, зокрема, говориться: «Оглядом матеріалів... встановлено, що Подільська «Просвіта», будучи при своєму виникненні культурно-просвітницьким товариством, у подальшому ухилилось від легальних цілей, стало на шлях явно антиурядової агітації і політичної незалежності України, причому в бажанні досягти цієї мети діячі «Просвіти» не обмежились лише технічною підготовкою, а поширювали ворожу до російського уряду літературу в дусі «українського сепаратизму»²². Далі мова йшла про те, що окремі члени товариства поширювали агітаційну літературу, що надавала Львівська «Просвіта» (зокрема, твори М. Грушевського), а також планували створити всеукраїнський банк, який би мав велике національне значення для українського народу.

Виходячи з цих звинувачень, Переверзєв пропонував: по-перше, заборонити діяльність товариства «Просвіта» в Кам'янці-Подільському, по-друге, по відношенню до її провідників, «вважати за можливе, враховуючи наявність помітного серед «місцевого малоросійського населення губернії патріотичного підйому», обмежитися встановленням негласного нагляду з боку поліції над К. Солухою, В. Чехівського, С. Ерастовим

20 Держархів Хмельницької області, ф. 281, оп. 1, спр. 8887, арк. 376.

21 Трембіцький А. Назв. праця. – С. 153.

22 Держархів Хмельницької області, ф. 281, оп. 1, спр. 8887, арк. 40.

терміном на два роки, над іншими активістами – на один рік²³. Слова про «патріотичний підйом» свідчать про те, що переважна більшість українського селянства Подільської губернії підтримувала російську армію під час Першої світової війни і не дотримувалась «австрофільських» настроїв.

У наступні місяці «Просвіта» на теренах Подільської губернії ніяким чином не виявила своєї діяльності. Про це мова йшла в черговому секретному повідомленні начальника Подільського жандармського управління до окружного суду губернії від 12 березня 1916 р. У ньому говорилось: «Згідно отриманих агентурних свідчень в межах Подільської губернії не спостерігається діяльності яких-небудь організацій українського революційного характеру, а також не помітно виявів активної діяльності з боку окремих відомих осіб, в минулому прихильників мазепинського руху»²⁴.

Далі в документі наголошувалось на тому, що після ліквідації жандармським управлінням діяльності «Просвіти» 17 травня 1914 р. її колишні члени, згідно даних царської агентури, зовсім припинили яку-небудь активну діяльність через воєнний час. На думку керівника жандармерії, це відбулось з двох причин: через побоювання репресій з боку місцевої російської влади, а також через невпевненість у перемозі Австро-Угорщини над Російською імперією. Це твердження свідчить про те, що царські чиновники та службовці і надалі вважали український національний рух лише австрійською вигадкою, що мала на меті підриг Російської імперії.

Агентурні свідчення царської охоранки не довели причетності колишніх провідників Подільської «Просвіти» до «мазепинства». Не помічено було і ніяких контактів між ними та членами «Спілки визволення України» (СВУ) – політичною організацією, яку створили у серпні 1914 р. на території Австро-Угорщини емігранти з Російської імперії (Д. Донцов, В. Дорошенко, М. Меленевський та ін.)²⁵. Учасники СВУ вважали себе репрезентантами інтересів українців, що перебували під російським пануванням. Своєю метою СВУ проголосив боротьбу за самостійність України, використовуючи для цього війну Австро-Угорщини й Німеччини проти Росії.

Незважаючи на це, секретний нагляд над просвітянами Подільської губернії знятий не був і продовжувався аж до падіння царизму.

У 1917 р. після повалення самодержавства Подільська «Просвіта» відновлює свою діяльність і стає в авангарді українського національного руху, але це вже тема для іншого дослідження.

23 Там само, арк. 42.

24 Там само.

25 Там само.

Андрій Машталір,
кандидат історичних наук,
начальник навчального відділу,
викладач кафедри філософії та суспільних дисциплін
ДВНЗ «Тернопільський державний медичний університет
ім. І. Я. Горбачевського МОЗ України»,

Михайло Сопіга,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії та суспільних дисциплін
ДВНЗ «Тернопільський державний медичний університет
ім. І. Я. Горбачевського МОЗ України»

Людмила Романець,
кандидат історичних наук,
голова циклової комісії суспільних дисциплін
Вінницького коледжу Національного університету
харчових технологій

ВШАНОВУВАННЯ ПАМ'ЯТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА НА ПОДІЛЛІ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Стаття присвячена вшануванню постаті та пам'яті Т.Г. Шевченка на Поділлі в дореволюційний період. Зазначається, що у всіх куточках Подільського краю, незважаючи на царські заборони, громадськість проводила заходи та започаткувала традиції щодо популяризації імені та творчості Т.Г. Шевченка. Проаналізовано, що новоутворене Подільське товариство «Просвіта» було ініціатором, меценатом та активним учасником вшанування днів пам'яті та ювілейних дат українського Кобзаря. У статті аналізуються шевченківські заходи, літературні вечори, академії, панахиди, а також спроби з організації збору коштів для будівництва пам'ятників та упорядкування могили Т.Г. Шевченка.

Ключові слова: Т.Г. Шевченко, Поділля, «Просвіта», відзначення, земства, пам'ятник Т.Г. Шевченку, самодержавство, дума.

Здобуття Україною державної незалежності та подальше духовне відродження українства тісно пов'язане з усвідомленням людьми їхньої причетності до свого народу та нації, їх глибоких історичних коренів, знанням духовної спадщини, важливою складовою якої є ім'я та творчість Т.Г. Шевченка, що стала основою для формування модерної української нації.

Саме Т.Г. Шевченко в художній формі подав цілісну ідеологію національного визволення українського народу, створив відповідну українській

дійсності систему цінностей, на яких тримається буття української нації, її суспільна свідомість. Тому вшанування на Поділлі пам'яті Великого Кобзаря, відзначення свідомими українцями його роковин, в усі часи, а особливо в добу царату, було демонстрацією поваги до свого національного генія.

Метою нашої статті є висвітлення заходів, всупереч царським заборонам, спрямованих на відзначення роковин Т.Г. Шевченка у дореволюційний період.

Зазначена тема частково знайшла відображення у працях багатьох науковців, зокрема: В. Венгерської¹, В. Мельниченка², Г. Кучерова³, О. Резниченка⁴, С. Федоренка⁵, А. Машталіра⁶ та ін.

З моменту смерті Кобзаря кожна чергова річниця його народження та вшанування його пам'яті супроводжувалася проведенням культурно-просвітніх заходів, що склали основу шевченківського міфу (культу). Це стало однією з традиційних форм національної активності української інтелігенції та частини селянства⁷. Проте, в дореволюційний період (до 1917 р.) шевченківські академії не набували масового характеру, зібрання здебільшого проводилися у вузькому колі на приватних квартирах українських діячів, про що свідчать спогади В. Приходька, С. Єфремова, О. Лотоцького та ін. У таких умовах значна частина населення України не могла гідно оцінити значення постаті Т.Г. Шевченка. З цього приводу подільський просвітянин С. Кондрацький зауважував: «Вони в переважній більшості серцем відчували, але свідомого розуміння постаті Кобзаря не мали»⁸. Його поезія була близькою українському народові, «його поезія, її внут-

1 Венгерська В. О. Парадоксальні вияви міфологізації та формування національного культу Тараса Шевченка у XIX ст. / В. О. Венгерська // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. – Черкаси: Черкаський нац. ун-т. ім. Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С. 131–132.

2 Мельниченко В. Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Черкащині: зародження та розвиток традицій / В. Мельниченко // Краєзнавство. – 2010. – № 1–2. – С. 200–205.

3 Кучеров Г. Г. Бібліотека-читальня у містечку Печарі Подільської губернії (1908–1913 рр.) / Г. Г. Кучеров // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2010. – Т. 14. – С. 52–64.

4 Резниченко О. Культ Шевченка в його історичній ретроспективі (дорадянський період) / О. Резниченко // Медіапорт. – 2004. – 4 берез. – С. 11–17.

5 Федоренко С. М. Шевченко і Кам'янець-Подільський / С. М. Федоренко // Т. Г. Шевченко і Поділля: тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. 175-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. – Кам'янець-Подільський, 1989. – Ч. 1. – С. 38–39.

6 Машталір А. І. Відзначення Шевченківських роковин в Наддніпрянській Україні на початку XX ст. / А. І. Машталір // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2011 – Т. 17. – С. 319–329.

7 Венгерська В. О. Зазначена праця. – С. 131–132.

8 Кондрацький С. Шевченко – поет відродження України і студіювання його творів в школі / С. Кондрацький // Освіта. – Кам'янець-Подільський, 1919. – № 6. – С. 3.

рішня ідея, завдяки небаченій емоційності, прямоті й щирості була зрозуміла йому»⁹. Інформація про Шевченка поширювалась між селянством шляхом різних переказів, легенд, чуток як про істинного борця за волю народу, його долю сприймали як долю України.

Царська влада докладала чимало зусиль, аби знівелювати національні особливості українського народу. Імперська політика (Валуєвський циркуляр, Емський указ) значно сповільнила національно-культурний розвиток українства. Урядові заборони стосувалися і творчості Т. Шевченка, яка в цей період, визнавалася офіційною владою як антицарська і піддавалася гонінню. Незважаючи на це, все ж таки робилися спроби відзначення шевченківських днів¹⁰.

За царизму твори Т.Г. Шевченка зазнавали цензурних переслідувань, з'являлися переважно незначними тиражами і були малими за обсягом. Так, Черкаське видавництво «Вік» видрукувало у 1900 р. «Малий Кобзар» усього на 7 сторінках¹¹.

Видавнича діяльність дещо поживалася напередодні столітнього ювілею Т. Шевченка. У цей час побачили світ збірник творів поета за редакцією Д. Дорошенка, «Кобзар» за участю Яковенка та за загальною редакцією В. Доманицького, а також праці Наукового товариства імені Шевченка, де були видрукувані перекладені українською мовою повісті Кобзаря (за участі О. Кониського, С. Єфремова)¹².

Внаслідок революційних подій 1905–1907 рр. відбулися певні послаблення адміністративного тиску. Все частіше з ініціативи найбільш свідомої частини українського населення, передусім інтелігенції, здійснювалися заходи, метою яких було вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка, і які, як правило, були приурочені до дат його народження, смерті та перепоховання.

Все більшого значення набувала могила Шевченка, як місце пам'яті українського народу.

У часи революції 1905–1907 рр. і відносного пом'якшення політики влади щодо українства починають лунати заклики та домагання щодо надання дозволу будувати в містах і селах пам'ятники Кобзарю¹³.

У дні відзначення 45-х роковин смерті Кобзаря чимало українських видань присвятили йому бодай одну сторінку, а також матеріали про від-

9 Грабович Г. Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка / Г. Грабович. – К.: Радянський письменник, 1991. – С. 10.

10 Машталір А. І. Зазначена праця. – С. 320.

11 Мельниченко В. Зазначена праця. – С. 202.

12 Ф. М. Повний збірник творів Т. Г. Шевченка під ред. Д. Дорошенка. – Катеринослав: Видання Л. Ротенберга 1914 р. / Ф. М. // Україна науковий трьох місячник українознавства / під ред. М. Грушевського. – К.: Українське наукове товариство в Києві, 1914. – Кн. 4. – С. 90–91.

13 Резниченко О. Зазначена праця. – С. 14.

значення роковин у м. Кам'янці-Подільському на Поділлі, де 26 лютого в Пушкінському домі, зусиллями місцевої інтелігенції, відбулося перше прилюдне вшанування великого поета¹⁴. Інтерес до свята, як зазначає автор статті, був надвеликий¹⁵. На таких заходах поширювали періодичну пресу, спеціально випущену до ювілейної дати.

На Поділлі після революційних подій 1905 р. виникають просвітні організації, названі на честь Т.Г. Шевченка. Вони докладали чимало зусиль для збору коштів на спорудження пам'ятника Т.Г. Шевченкові в Києві та популяризації його імені. Земська громадськість також приєдналася до цієї доброї справи. Так, від Подільської земської управи на адресу Об'єднаного комітету надійшло повідомлення про те, що населення Кам'янецького повіту збило 257 крб. 34 коп., Проскурівського — 157 крб. 94 коп., Летичівського — 95 крб. 28 коп.¹⁶.

У містечку Печарі Брацлавського повіту Подільської губернії 26 лютого 1909 р., за участі національно свідомих жителів, пройшло шевченківське свято. Помешкання «Просвіти» святково прикрасили, портрет Кобзаря — квітами та рушниками¹⁷. Літературно-вокальна частина дійства складалася з творів Т. Шевченка та пісень. Члени театрального гуртка декламували «Думи мої, думи», «До мертвих і живих...», «Розрита могила», «Єретик». У святі взяв участь місцевий священик, який розповів біографію поета¹⁸. Хор виконував твори Т.Г. Шевченка, покладені на музику. Це була перша спроба громадян містечка відзначити шевченківські дні. Глядачів прийшло так багато, що не всі могли відвідати захід, тому програму свята повторили, а згодом поставили ще дві вистави, залучивши до святкування жителів з сусідніх сіл. Такі заходи, безумовно, викликали інтерес і «всезагальне захоплення» населення містечка¹⁹.

Однак у містечку були особи, які будь-який український захід, а особливо такий, на якому панував шевченковий дух волі, кваліфікували як ворожий та антидержавний. У письмовому повідомленні, яке надійшло до подільського губернатора О. Ейлера йшлося про те, що на заходах з нагоди святкування Шевченківських днів виконувалися революційні пісні. Розпочалося слідство. У містечко Печари приїхав пристав і провів

14 Федоренко С. М. Зазначена праця. — С. 38–39.

15 П-ко. В. Кам'янець-Подільський / В. П-ко // Рідний край. — Полтава, 1906. — 31 берез. (№ 13). — С. 11.

16 Дмитрієв С. М. Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Хмельниччині / С. М. Дмитрієв, П. Г. Сливка, Л. В. Свідер // Т. Г. Шевченко і Поділля: тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. 175-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. — Кам'янець-Подільський, 1989. — Ч. 1. — С. 39–41.

17 Дописи // Рада. — Київ, 1909. — 7 берез. (20 берез.) (№ 54). — С. 4.

18 Кучеров Г. Г. Зазначена праця. — С. 55.

19 З життя «Просвіти» // Рада. — Київ, 1909. — 10 квіт. (23 квіт.) (№ 80). — С. 4.

дїзнання. Як виявилось, на відзначенні роковин були присутні представники поліції і, звичайно, нічого недозволеного при них бути не могло. Цей випадок яскраво засвідчив, у яких умовах доводилось відзначати дні пам'яті українського Кобзаря²⁰.

За рік функціонування осередку «Просвіти» в містечку Печари було проведено п'ять літературних вечорів, два з них присвячені Т.Г. Шевченку²¹. Допоміг організувати їх голова Подільської губернської «Просвіти» К. Солуха. Він користувався авторитетом навіть у проросійськи налаштованих чиновників. Про це промовисто свідчить той факт, що, попри антиукраїнський настрій, але особисту повагу до К. Солухи, губернатор О. Ейлер, росіянин за національністю, зумів оцінити його діяльність у досить своєрідний спосіб, подарувавши К. Солусі бюст та фотографію Т.Г. Шевченка. На звороті світлини був напис: «высокоуважаемому доктору Солухе на добрую память от уважающего его кацапа А. Ейлера»²².

З поширенням творів і волелюбних ідей Т.Г. Шевченка вшанування його пам'яті набувало все гострішого суспільно-політичного резонансу, особливо це проявлялося при відзначенні ювілейних дат (1911 та 1914 рр.) українського Кобзаря.

У 1911 р. міністр внутрішніх справ П. Столипін заборонив відзначати в Україні 50-ті роковини з дня смерті Т.Г. Шевченка. Лише в Москві та Петербурзі дозволили проводити відповідні заходи. У той же час влада розпочала масові протиукраїнські гоніння: конфісковувався «Кобзар», проводилися адміністративні репресії, публікувалися негативні статті в петроградській пресі, заборонялися літературні вечірки, зазнавали переслідувань збирачі пожег на пам'ятник Кобзарю.

Всупереч царським заборонам, Подільська «Просвіта» 26 лютого 1911 р. відзначила роковини Кобзаря, видрукувавши збірник «Шевченкове свято» з описом святкування в Кам'янці-Подільському 50-х роковин з дня смерті Т. Шевченка, промовами місцевих просвітян М. Філінського, О. Пашенко, голови «Просвіти» лікаря К. Солухи. У збірнику також акцентувалась увага на значенні та впливі творчості Т.Г. Шевченка на розвиток української мови. Була вміщена також розповідь про останні дні життя та поховання поета²³.

20 Дописи // Рада. – Київ, 1909. – 7 черв. (10 лип.) (№ 145). – С. 4.

21 Дописи // Рада. – Київ, 1909. – 18 листоп. (Груд.) (№ 261). – С. 4.

22 Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади / Віктор Приходько – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1967. – Ч. 1. – С. 142.

23 Мацько В. Т. Г. Шевченко і Подільська «Просвіта» / В. Мацько // Тарас Шевченко українська культура ХХІ століття: зб. наук. пр. за матер. всеукр. симпозиуму. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 263–264.

Кам'янець-Подільська «Просвіта» в умовах адміністративного тиску продовжувала працювати і в наступні роки, популяризуючи постать та творчість Т.Г. Шевченка. Так, 11 січня 1914 р. до міської думи звернулося 169 кам'янчан, (частина з яких була членами товариства «Просвіта») з вимогою відзначити ювілей Кобзаря: «Наше місто Кам'янець, яке по справедливості є розумовим та культурним центром Поділля, на мові населення якого писав Тарас Шевченко, у даному разі не може бути винятком... Ми маємо надію, що міська дума, визнаючи та цінуючи творчість Шевченка, який одного разу відвідав наше місто, гідним чином відгукнеться на цей ювілей»²⁴. 15 січня, під тиском громадськості, міська дума, розглянувши це питання, створила спеціальну комісію з відзначення Шевченківського ювілею, яку очолив відомий діяч українського культурно-освітнього руху, голова Подільської губернської «Просвіти» К. Солуха. За прикладом губернського центру почали утворюватися відповідні комісії в Проскуріві, Вінниці, Летичеві та інших повітових містах Поділля²⁵. Вже на початку лютого комісія подала до міської думи програму святкування ювілею, згідно з якою запропонувала на честь Т.Г. Шевченка, як і в Харкові, назвати вулицю (Лагерну), перейменувати одну зі шкіл, відслужити панахиду у міському кафедральному соборі, 25 лютого (9 березня) провести урочисте засідання міської думи, приурочене Т.Г. Шевченкові, а згодом у Пушкінському будинку влаштувати літературно-музичний вечір з виконанням найвідоміших творів поета. Наприкінці урочистостей пропонувалося поставити театральну виставу «Апофеоз Тараса Шевченка»²⁶. Підготовка до свята розпочалася, у друкарні набирали шевченківські плакати, афіші, запрошення, які так і не побачили світ. 24 січня 1914 р. влада видала циркуляр, який поширювався на заклади Київського навчального округу. В ньому велася мова про «недопущення святкування ювілею Шевченка в навчальних закладах», підвідомчих Міністерству народної освіти. Заборона мотивувалася тим, «что областное наречие русского языка, на котором писал Шевченко, не служит ни орудием, ни предметом преподавания в русской школе, а его жизнь, личность и творчество не содержат в себе материала, который бы отвечал ее задачам и мог бы быть с пользою введен в курс школьного обучения...»²⁷. Крім того, Міністерство

24 Гавришук А. П. Шевченківські дні 1914 року на Поділлі / А. П. Гавришук, О. П. Григоренко // Т. Г. Шевченко і Поділля тези наук.-практ. конф., присвяч. 175-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. – Кам'янець-Подільський, 1989. – Ч. 1. – С. 39–41.

25 Гавришук А. П. Зазначена праця. – С. 40.

26 Нестеренко В. А. Часописи УНР як джерело вивчення етно-національних процесів на Поділлі в Кам'янецьку добу Директорії УНР (червень-листопад 1919 рр.) / В. А. Нестеренко // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 254–261.

27 Держархів Хмельницької області, ф. 57.оп. 1.спр. 25.арк. 32.

народної освіти заборонило учням читати «тенденційну українську літературу». Таким чином, намір роздати учням міських і земських училищ вибрані твори поета («Малий Кобзар»), його портрети і біографію, організувати публічні акції з відповідними промовами й читаннями і запросити учнів до театру на вистави реалізувати не вдалося²⁸.

Кам'янецька комісія спробувала ігнорувати заборони, продовжила свою діяльність щодо вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка. Тоді в цю справу втрутився Подільський губернатор. 10 лютого він розіслав у всі повітові міста циркуляр, за яким заходи з вшанування ювілею Кобзаря скасовувалися. Наступного дня Кам'янецька комісія припинила діяльність²⁹. Кореспондент журналу «Село» писав: «З гірким боєм серця пригадується мені 100-літній Шевченківський ювілей у 1914 р., коли начальство, а особливо пани-інспектори, наказали учителям закрити роти, погрожуючи, щоб ніхто не смів і слова пікнути про Шевченка. Не один щирий син народу розкрив рота і розпрощався зі своєю посадою та скуштував в'язниці. За такої ситуації – було бодай не згадувать (Шевченка – Авт.)»³⁰.

Імперська влада розуміла значення Т.Г. Шевченка для українства. Міністр внутрішніх справ М. Маклаков видав циркулярне розпорядження, адресоване всім губернаторам. Рекомендувалося «воспречать публичные чествования малороссийского писателя Шевченко, наименование его именем учебных заведений и улиц, назначение стипендий и сборы пожертвованных на образование фонда имени поэта, независимо от того, на какие надобности предназначаются собранные деньги; открытие памятников и бюстов не должно носить характера публичного торжества, а всякие собрания не разрешать»³¹.

Заборони відзначати шевченківські роковини викликали спротив. У Петрограді 1914 р., через неможливість гідно відсвяткувати 100-літній ювілей від дня народження поета, українське громадянство столиці імперії на знак протесту пройшло мовчазною ходою вулицями міста. Події в Петрограді та інших містах імперії змусили депутатів Державної думи зібратися на позачергове засідання з приводу українського питання. Вже 26 лютого 1914 р. в думі вирішили дати дозвіл на відзначення днів Кобзаря лише в деяких містах (Петербурзі, Москві, Каневі, Умані, Катеринославі,

28 Сесак І. В. Освіта на Поділлі. У 2-х ч. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. / І. В. Сесак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999. – Ч. 2. – С. 15.

29 Гавришук А. П. Зазначена праця. – С. 41.

30 Наше велике національне свято // Село. – Кам'янець-Подільський, 1919. – № 11. – С. 5.

31 Циганенко Ю. Шевченківське свято на Полтавщині року 1914 та заборона «Кобзаря» / Ю. Циганенко / За сто літ : Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття / під ред. М. Грушевського. – К.: Державне видавництво України, [б.д.]. – Кн. 3. – С. 290–292.

Оренбурзі та ін.) і тільки під пильним контролем місцевих властей³². Найбільш переконливо виступали депутати Ф. Радічев та В. Дзюбинський, українець з Поділля. Ф. Радічев, зокрема підкреслив, що багнетами не вдасться знищити національні українські ідеї: «Комісари і губернатори, — казав він, — можуть фальшувати вибори, але подавити національний рух вони не в змозі»³³.

Царська влада і надалі продовжувала антиукраїнську кампанію. Так, 26 червня 1914 р. видано циркуляр, адресований керівникам і директорам середніх навчальних закладів та училищ Київського навчального округу, який забороняв вивчення творчості Т.Г. Шевченка. Цей документ містив «чорний список» письменників та їх творів, у який потрапив і український Козар. У поясненні до нього зазначалося, що праці зі списку «не служат предметом школьного изучения»³⁴.

Аналогічно з точкою зору імперської адміністрації негативно було налаштоване й офіційне духовне відомство. Воно давало вказівки священникам на місцях, які значною мірою впливали на свідомість сільського населення, займати антишевченківську позицію. Духовенство спонукало громадян відмовлятися від участі в заходах, присвячених Т.Г. Шевченкові.

Отже, в дореволюційний період на Поділлі формується своєрідний культ Т.Г. Шевченка — пророка, батька українського народу, борця за його волю. Відомості про його життя та творчість поширювалися між людьми Подільського краю у вигляді переказів, чуток, легенд тощо. Культурно-освітні діячі намагалися відзначати шевченківські дні як у вузькому колі, так і влаштовуючи концерти, вечори пам'яті, особливо на відзначенні ювілейних дат (1911 р., 1914 р.). Царський режим, чинивши перепони, тим самим лише підштовхував до сакралізації постаті Т.Г. Шевченка.

32 Сергієнко Г. Я. Тарас Григорович Шевченко — революційний демократ, мислитель, борець / Г. Я. Сергієнко // Український історичний журнал. — 1989. — №3. — С. 25.

33 Сірополко С. Історія освіти в Україні. [Підготував Ю. Вільчинський. 22-ге вид.]. / С. Сірополко. — Львів: Афіша, 2001. — 464 с.

34 Держархів Хмельницької області, ф. 57, оп. 1, спр. 25, арк. 132.

Валентин Пагор,
науковий співробітник НІАЗ «Кам'янець»

ПРОФЕСОР В. О. ГЕРИНОВИЧ У ВИТОКІВ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті розглянуто наукову та громадську діяльність ректора, професора Кам'янець-Подільського ІНО Володимира Гериновича. Акцентовано увагу на популяризації професором історико-архітектурної спадщини Кам'янца, вивчення історичного минулого та актуалізацію потреби проведення ремонтно-реставраційних робіт Старої фортеці у 1920-ті рр. Враховуючи активну екскурсійно-методичну роботу, вченого можна вважати основоположником місцевого туризму.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, фортеця, реставрація, пам'ятки, туризм, краєзнавство.

22 листопада 1883 р. на Львівщині в м. Сокаль народився Володимир Геринович – відомий науковець, географ, краєзнавець, доктор історичних та географічних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського ІНО, палкий захисник історико-культурної спадщини Кам'янца-Подільського. Навчався він на філософському відділенні Львівського університету (1903-1908 рр.). Після закінчення вишу певний час учителював. В роки Першої світової війни був мобілізований на фронт. Учасник проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, перебував на посаді референта з питань народної освіти президента Української національної ради ЗУНР Є. О. Петрушевича. З липня 1919 р. працює приват-доцентом кафедри географії Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Як людина, науково та громадсько активна, проживаючи в Кам'янці-Подільському, В. О. Геринович підняв питання охорони архітектурної спадщини міста. У 1919 р. він став членом Кам'янець-Подільського наукового товариства і Товариства охорони пам'яток старовини. У 1921 р. долучився до діяльності Комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи¹. Спочатку осередок очолював професор Кам'янець-Подільського університету П. В. Клименко, а потім професор П. Г. Клепацький². На

1 Кот С. І. Геринович Володимир Олександрович / С. І. Кот // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д. – Київ: Наукова думка, 2004. С. 91-92.

2 Гарнага І. В. З історії Кам'янець-Подільського комітету охорони пам'яток старовини (1920-1922 рр.) / І. В. Гарнага // Музей і Поділля: тези доп. наук. конф., присвяч. 100-річчю від дня заснування Кам.-Поділ. держ. іст. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 11-12.

його засіданнях розглядалися важливі питання пам'яткоохоронної роботи, заслуховувалися звіти, колегіально ухвалювалися рішення. Комітету належали всі права з охорони та реквізиції пам'яток історії. Його члени організовували експедиції з опису архітектурних пам'яток Поділля³.

З 1922 р. В. О. Геринович працює на посаді декана факультету соціального виховання. У 1923 р. його призначають ректором Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Згодом В. О. Гериновичу присвоюють професорське звання. На початку свого кар'єрного шляху він активно долучився до діяльності місцевих наукових осередків. Професор В. О. Геринович є одним з організаторів краєзнавчого руху. З 1925 р. він голова Кам'янець-Подільського наукового товариства при Всеукраїнській академії наук (ВУАН), а з 1927 р. – голова краєзнавчого комітету. Він повсякчас докладав зусилля для популяризації історії Кам'янця. У 1928 р., очолюваний В. О. Гериновичем, краєзнавчий комітет при ВУАН опублікував дві його роботи для туристів, в яких вміщено перелік і короткий опис історико-архітектурних пам'яток міста та історичних населених пунктів Поділля. В них, у стислому викладі подано історію Кам'янця, починаючи з давніх часів. Велику увагу він приділив широковідомій пам'ятці – Кам'янець-Подільській фортеці. На засіданнях краєзнавчого комітету з метою популяризації історичного минулого Кам'янця-Подільського професор започаткував цикл лекцій про історію міста. Особливу увагу вчений звернув на пам'ятки історії міста: замки, башти, брами, вулиці, мости, мури та ін.

Дослідник В. В. Кокус вказує, що професор В. О. Геринович у власних наукових та науково-популярних публікаціях постає палким захисником історико-архітектурних пам'яток⁴. Він писав, що «Кам'янець, як фортеця з досить добре законсервованими одиницями зовнішньої і внутрішньої системи оборони; це дуже рідкісний, може єдиний у своєму роді зразок твердині, представляє для науки і навчання значну вартість і тому вповні заслуговує на консервацію»⁵.

У статті «Про консервацію Кам'янецької фортеці» вказує на значимість споруди, закликає до збереження її в незмінному стані, що відбиває нашарування різних епох в розвитку Поділля. Лише при збереженні і відтворенні давньої доби за оригінальним планом, як зазначає В. О. Геринович, фортеця буде мати наукове та науково-навчальне значення для всього

3 Трембіцький А. М. Єфимій Сіцінський (1859-1937): наукова та громадська діяльність: монографія / А. М. Трембіцький – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. – С. 175-177.

4 Кокус В. В. Дослідження історико-культурної спадщини в працях вчених науково-краєзнавчих товариств Поділля в 20-х – 30-х роках ХХ століття / В. В. Кокус // Наукові записки Вінницького педуніверситету. Серія: Географія. – Вінниця, 2010. – Вип. 21. – С. 138-147.

5 Геринович В. О. Про консервацію Кам'янецької фортеці / В. О. Геринович // Червоний кордон. – 1930. – 15 лют. (№ 18). – С. 6.

загалу. В основу консервації Старого замку необхідно покласти її стан на момент завершення будівництва основних фортифікаційних споруд (друга половина XVI – початок XVII ст.). На думку вченого, необхідно зберегти також пізніші нашарування, зокрема, турецьке та російське. Вплив турецьких військових будівельників полягав у перебудові деяких веж фортеці. Російський вплив пов'язаний з перетворенням фортеці у XIX ст. на в'язницю. Він звернув увагу, що в часи Російської імперії, проводилися т. з. «кустарні заходи консервації дореволюційних часів – покриття веж невідповідними щодо форми і матеріалу дахами теж змінили вигляд фортеці»⁶.

В. О. Геренович рекомендував при розробці проекту консервації міських фортифікацій враховувати історичні плани міста та описи 1544, 1671, 1684 рр. Велику цінність для відновлювальних реставраційних робіт і вивчення забудови міста професор відводив плану К. Томашевича 1671 р. (таке датування дав В. О. Геренович, більшість сучасних дослідників дають план 1673-1679 рр.). Він вважав, що окремі фортифікаційні об'єкти були збудовані за проектами та під наглядом західноєвропейських фортифікаторів, тому при їх реставрації «можна буде користуватися зразками старих західноєвропейських замків частина яких до нині прекрасно законсервована»⁷. Станом на 1920-ті рр. значна частина об'єктів оборонного зодчества перебувала в незадовільному та аварійному стані, що підтверджують тогочасні фото (рис. 1). В. О. Геренович писав, що «до проекту консервації треба приступати якнайскоріше, щоб після обговорення і затвердження центром, можна було приступити до його реалізації»⁸.

Вчений відмітив важливу деталь про функціонування системи сповіщення залоги фортеці. В. О. Геренович відніс до системи оборони Кам'янця численні сторожові вежі за межами міста. Вказував, що залишки «сторожок..., необхідно законсервувати і ті, що знаходилися на дорозі до Жванця, Гуменець і Устя. Тільки в душі епохи чи епох, відтворена Кам'янецька фортеця буде мати наукове і науково-навчальне значення»⁹.

У 1928 р. В. О. Геренович першим сповістив громадськість про створення в Кам'янці-Подільському історико-культурного заповідника, який підпорядковувався Народному комісаріату освіти. З цього приводу в місцевій газеті «Червоний кордон» він опублікував замітку, в якій підкреслив важливість прийнятого рішення¹⁰. Рада народних комісарів УСРР постановою від 23 березня 1928 р. затвердила: «Замок-фортецю в м. Кам'янці-

6 Там само.

7 Там само.

8 Там само.

9 Там само.

10 Геренович В. О. Кам'янецьку фортецю оголошено історико-культурним заповідником / В. О. Геренович // Червоний кордон. – 1928. – 16 серп. (№ 95). – С. 5.

Подільському в межах старовинних його стін і земляних валів, з усіма старовинними фортечними спорудами, Польською брамою, Руською брамою і вежею Стефана Баторія оголосити за державний історико-культурний заповідник і передати його з усім майном, що має історико-культурне значення, у відання Народного комісаріату освіти УСРР»¹¹.

У 1930 р. в журналі «Краєзнавство» опублікована розвідка В. О. Гериновича «Кам'янець на Поділлі». В ній розглянуто історію Кам'янецької фортеці упродовж XIV-XX ст. Автор відзначив особливе географічне положення давнього міста, показав його архітектуру та історію від часу заснування до встановлення радянської влади. Описав будову фортеці, зміни її конструкції за часів литовського, польського та турецького панування. Велику увагу в статті приділено опису оборонних споруд – башт, мурів, бастионів, підземних ходів. У статті наведено фотографії, які дають можливість наочно простежити зміни зовнішнього вигляду фортеці з кінця XIX – 30-х рр. XX ст.¹²

В. О. Геринович, очоливши Кам'янець-Подільський окружний комітет краєзнавства, займався дослідженнями історико-географічних об'єктів Поділля. Результати його вишукувань лягли в основу праці «Кам'яниччина. Частина друга. Населення та його економічна діяльність» (Кам'янець-Подільський: Б. в., 1927)¹³. У четвертому розділі книги він схарактеризував оборонні споруди на території краю: замки, фортеці, вали та інші пам'ятки. Загалом вчений представив 60 історико-географічних об'єктів регіону. Дав характеристику Кам'янець-Подільській фортеці, виділив особливо цінні пам'ятки на території міста – Руську та Польську брами, вірменський та домініканський костели, Турецький мінарет та оборонні мури. На його думку, цим об'єктам має бути приділена увага в плані збереження, вивчення і популяризації¹⁴.

Професора В. О. Гериновича можна вважати основоположником місцевого туризму. У 1928 р. краєзнавчий комітет видав друком дві його праці «Екскурсант Кам'яниччини» та «Порадник екскурсанта Кам'яниччини». У них вміщено перелік і короткий опис історико-архітектурних пам'яток міста Кам'янця-Подільського та близьких населених пунктів. Вченим був розроблений екскурсійний маршрут подорожі Кам'яниччиною з визначенням найбільш важливих місцевостей з погляду історії, природи та культури.

11 Постанова РНК УСРР від 23 березня 1928 р. «Про оголошення замку-фортеці в м. Кам'янці-Подільському державним історико-культурним заповідником» // Законодавство про пам'ятки історії та культури / під ред. О. Н. Якименка. – Київ: Видавництво політичної літератури України, 1970. – С. 241-242.

12 Кокус В. В. Вказ. праця. – С. 138-147.

13 Геринович В. Кам'яниччина. Частина друга. Населення та його економічна діяльність / В. Геринович. – Кам'янець-Подільський: Б. в., 1927. – 168 с.

14 Кокус В. В. Вказ. праця. – С. 140.

В полі наукових зацікавлень професора були національні меншини краю. У журналі «Краєзнавство» друкуються статті В. О. Гериновича «Вірмени в Кам'янці» та «Євреї в Кам'янці». В них автор аналізує історію заселення краю, вплив вказаних народів на соціально-економічний розвиток міста.

Значну увагу дослідник приділяв поширенню географічних знань серед місцевого населення. Він виступив на сторінках часопису «Червоний кордон» з рядом своїх суджень і пропозицій. Читачі схвально сприйняли його змістовні публікації: «Про яри і ярки Кам'яниччини та засоби боротьби з ними», «На боротьбу з ярками повинна стати вся громада», «Вивчаймо виробничі сили Кам'яниччини», «Вивчаймо й використовуймо особливості природи Кам'яниччини»¹⁵. На сторінках газети розповідав читачам про джерела мінеральних вод і буре вугілля на Кам'яниччині. Він також закликав активно використовувати природні виробничі сили краю. На зборах краєзнавців його обрали членом окружного краєзнавчого комітету. У травні 1930 р. за завданням окружкому КП(б)У він збирає колекцію зразків корисних копалин краю, з якою окружна партійна делегація відбула на XVI з'їзд ВКП(б)¹⁶.

В кінці 1920-х рр. В. О. Геренович виїжджає з Кам'янця-Подільського в Харків. Впродовж жовтня 1928 р. – березня 1929 р. завідував кафедрою антропогеографії Українського науково-дослідного інституту географії і картографії. Потім знову на короткий час повертається в Кам'янець-Подільський. У 1932 р. перейшов на посаду професора Московського геологорозвідувального інституту. У грудні 1932 р. наукова та творча діяльність В. Гериновича була перервана. Його арештували за причетність до Української військової організації. Приписали участь в контрреволюційній організації, яка діяла в Кам'янці-Подільському. У 1933-1946 рр. В. О. Геренович перебував у концтаборах. Владою був залучений до будівництва Біломорсько-Балтійського каналу. Після звільнення проживав у Вологодській області. У 1946 р. переїхав у Львів, де обійняв посаду завкафедрою Львівського торгово-економічного інституту. В останні роки життя він звертається в управління КДБ Львівської області з проханням зняти з нього судимість. Проте, 27 листопада 1948 р. особлива нарада при Міністерстві держбезпеки СРСР відмовила заявникові без будь-яких пояснень. Обірвалося життя талановитого вченого і організатора науки, який розквіт своєї наукової творчості пов'язав з Кам'янцем-Подільським, 7 липня 1949 р. Лише у 1989 р. вчений був посмертно реабілітований.

15 Завальнюк О. М. З Геринович Володимир Олександрович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 28 с.

16 Там само.

*Гл. 1. Стара фортеця
(фото 1920-х – поч. 1930-х рр.)*

ЕКОНОМІКА. МЕДИЦИНА. ПОВСЯКДЕННЯ

Ростислав Майор,
доктор філософії,
завідувач науково-експозиційного відділу
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК І ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ МІСТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У 1790-Х – 1910-Х РР.

У статті проаналізовано демографічний розвиток (кількість, статеві-вікову структуру, приріст/скорочення населення та міграцію) Кам'янець-Подільського в 1790-х – 1910-х рр. Висвітлено його етнічну та релігійну структуру, причини збільшення/зменшення тої чи іншої етнічної та релігійної групи.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, українці, євреї, поляки, росіяни.

Демографічний розвиток і етнічно-релігійна структура населення Кам'янець-Подільського з часу переходу Поділля від Речі Посполитої до Російської імперії у 1793 р. зазнали кардинальних змін. Ці зміни були спричинені різними факторами: політичними, адміністративними, військовими, економічними, культурними, природними та ін. Вони повністю змінили ту етнічну та релігійну «картину» міста, яка існувала у XV-XVIII ст., і створили нову.

Наприкінці XVIII ст. населення Кам'янець-Подільського разом з передмістям складало близько 3300-4000 осіб. Дослідники А. Кремер і Й. Ролле зазначали, що кількість жителів становила 3300 осіб¹, Ю. Сіцинський – 3540², а А. Прусевич – близько 4000³. За твердженням відомого

- 1 Kremer A. Kamieniec. Place i ulice, kanały i ścieki / Aleksandr Kremer, Józef Rolle // Materiały do topografii lekarskiej i higieny Podola. Część I. – Warszawa, 1865. – S. 16.
- 2 Сецинский Е. Город Каменець-Подольский. Историческое описание. – Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1895. – С. 235.
- 3 Prusiewicz A. Kamieniec Podolski: szkic historyczny / Aleksander Prusiewicz. – Kijów; Warszawa: Leon Idzikowski, 1915. – S. 122.

історика Ю. Сіцінським, більшість кам'янчан жили в Старому місті (2328), далі на Польських (452) і Руських (294) фільварках, Біланівці (221), хуторах (245)⁴. Така кількість мешканців для міста, яке в XIV-XVIII ст. було центром спочатку Подільського князівства, а пізніше Подільського воєводства й Подільської губернії, є надзвичайно мізерною. І це при тому, що в 60–80-х рр. XVI ст. населення Кам'янця разом з передмістям, замком і залогою, становила більше 6000 осіб⁵, 1629 р. – близько 7500⁶, а 1648 р. – біля 11000⁷. Загалом на зламі XVI-XVII ст. Кам'янець серед українських міст по кількості населення поступався лише Львову (на початку 1580-х рр. у ньому мешкало 14 тис. осіб, а у 1620-х рр. – 22-23 тис. жителів), рівнявся з Києвом (на початку 1570-х рр. його чисельність досягала 6 тис. осіб, а у 1620-х рр. – 10-12 тис. осіб) і переважав інші⁸.

Як видно з порівняння, чисельність Кам'янця в кінці XVIII ст. була майже удвічі меншою, ніж два століття до того. Цю демографічну кризу зумовила низка факторів: 1) руйнація Кам'янця турецькими військами в серпні 1672 р.; 2) військові дії між Річчю Посполитою та Османською імперією на теренах Поділля в останній третині XVII ст.; 3) міграція кам'янчан після захоплення міста турками 1672 р.; 4) епідемії чуми, через які іноді помирало 50% містян (як це було в 1738-1739 рр., 1769-1771 рр.); 5) серйозний торгово-економічний занепад міста після 1672 р.; 6) зміна торговельних шляхів, які проходили через Поділля, в останній третині XVIII ст. та ін.

Встановити точний етнічний склад Кам'янця наприкінці XVIII ст. (як і у випадку з першою половиною XIX ст.) за браком джерел наразі не можливо. Відомо, що впродовж XV-XVIII ст. більшість у місті становили українці, вірмени та поляки, а представників інших етносів (німці, греки, волохи, молдавани, цигани, татари, євреї, та ін.) було небагато⁹. Лише наприкінці XVIII ст. у етнічній структурі міста відбулися серйозні зміни: Кам'янець перестав бути містом трьох націй. Вірмен витіснили євреї, а поляки, які раніше складали більшість, стали меншістю стосовно українців¹⁰. Однак, який відсоток у структурі міського населення складали

4 Сецинский Е. Указанный труд. – С. 235.

5 Петров М. Б. Демографія Кам'янця-Подільського XV – першої половини XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 267.

6 Там само. – С. 269.

7 Там само. – С. 270.

8 Петров М. Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – С. 205.

9 Там само. – С. 213.

10 Renata Król-Mazur. Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku, Wydaw. Avalon, Kraków. – 2008. – S. 597.

найчисленніші етнічні групи в період переходу міста від Речі Посполитої до Російської імперії поки що невідомо.

У першій третині XIX ст. населення губернського центру (без урахування передмістя) залишалось майже незмінним. Так, 1806 р. у Кам'янці мешкало 2334 особи¹¹, а 1830 р. – 2504 осіб. На Карвасарах у 1830 р. проживало 403 мешканці, а в Зіньківцях – 491¹². Скільки людей жило на території інших передмість (Руських фільварках, Польський фільварках і ін.) у джерелі («Опис Подільської губернії 1830 р.») не зазначено.

Лише на зламі 30–40-х рр. XIX ст. населення центру Подільської губернії стало більшим, ніж у середині XVII ст. Відповідно до загально-російського перепису міст 1840 р. у ньому проживало 14700 осіб¹³. Порівнюючи з іншими містами Поділля, Кам'янець за кількістю жителів був найбільшим. Населення Могилів-Подільська складало 9,3 тис осіб, Вінниці – 9,2 тис осіб, Балти – 8,9 тис осіб, Бару – 6,8 тис осіб, Проскурова – 5,8 тис осіб¹⁴. Етнічна належність кам'янчан у переписі не зазначена.

Загалом рівень урбанізації в Подільській губернії був дуже низьким. У середині 1840-х рр. частка міського населення тут становила лише 4,8%. У той же час в Таврійській губернії, де рівень урбанізації був найвищим серед усіх українських земель, що входили до складу Російської імперії, містяни становили 21,2% населення. Зумовлювалось це розміщенням в південному регіоні України великих портових міст: Одеси, Миколаєва, Севастополя, Херсона. При наявності кріпацтва, малої кількості великих мануфактурних підприємств, слабкий розвиток промисловості та економіки держави в цілому, про значні темпи урбанізації українських міст у XIX ст. не могло йти й мови¹⁵.

Однією з причин повільного збільшення населення міста в 1840-х рр. була також висока дитяча смертність (особливо дітей до 5 років), спричинена епідемічними хворобами: тифом, вісною, скарлатиною, коклюшем. Якщо рівень народжуваності в Подільській губернії 1846 р.

11 Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / Укладачі, автори вступної статті С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 86.

12 Опис Подільської губернії 1830 р. / уклад., авт. вступ. статті А. Б. Задорожнюк, С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – С. 6.

13 За іншими джерелами, населення міста в 1840 році складало 15352 особи (Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи: составленные в статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. – Санктпетербург: тип. К. Крайя, 1840. – С. 34-35).

14 Мельник Л. Г. Міста України за всеросійським переписом 1840 р. / Мельник Л. Г. // Український історичний журнал. – 1989. – № 12. – С. 51.

15 Там само. – С. 50.

на 64% переважав смертність, то в містах у цей час помирало більше, ніж народжувалося¹⁶.

У 1849 р. населення Кам'янця становило 14421 осіб, що на 279 осіб менше, ніж у 1840 р. Таке зменшення пояснюється тим, що в статистиці 1849 р. не включені військові та жителі інших міст, які на час проведення перепису постійно проживали в губернському центрі¹⁷. Лише військових у місті нараховувалося 1298 осіб: відставних офіцерських чинів – 36, відставних нижніх чинів – 226, безстрокововідпускних офіцерських чинів – 3, безстрокововідпускних нижніх чинів – 52, військовослужбовців офіцерських чинів – 33, військовослужбовців нижніх чинів – 853, кантоністів¹⁸ – 95¹⁹. Кількість мешканців інших міст, які постійно проживали в Кам'янці, не відома. Та навіть попри це, можна з впевненістю стверджувати, що 1849 р. населення міста складало більше 15,5 тис осіб.

Відповідно до релігійної належності з 14421 жителів губернського центру (внесених до статистики) іудеїв нараховувалося 50,5%, католиків – 27,1%, православних – 20,8%, вірмен – 0,9%, лютеран – 0,7%²⁰. Таким чином євреї всередині XIX ст. уже становили половину цивільного населення міста. Разом з українцями та росіянами вони склали більше 98% містян. У той же час у межах міського населення всієї Правобережної України цей показник у середньому дорівнював трохи більше 91%²¹.

1861 р. у Кам'янці проживало 22772 особи. При цьому чоловіче населення (12416 осіб) переважало над жіночим (10356 осіб). Така ситуація була притаманна здебільшого містам, а не селам²². Кількість законнароджених у Кам'янці в цей час становила 1032, а позашлюбних – 112 (співвідношення 9:1). У той же час у Кам'янецькому повіті співвідношення було 36:1. Таким чином, позашлюбні діти частіше народжувалися у містах, ніж у селах²³.

16 Военно-статистическое обозрение Российской империи / Изд. по Высочайшему повелению при 1-м отднии Департамента Генер. Штаба. – Т. 10, ч. 2: Подольская губерния [сост. кап. Тверитинов]. – Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генер. Штаба, 1849. – С. 83-84.

17 Там само. – С. 99 (сводные сведения).

18 Кантоністи – у Російській імперії (1805-1856 рр.) малолітні та неповнолітні сини нижніх військових чинів, які утворили особливий стан осіб, що з дня народження належали до військового відомства та в силу свого походження зобов'язані військовою службою.

19 Военно-статистическое обозрение Российской империи... – С. 101.

20 Там же. – С. 99 (сводные сведения).

21 Гуменюк А. О Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А. О. Гуменюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 81.

22 Ролле І. Гігієніческіе очерки Подольской губернии / Иосиф Ролле // Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы. – Каменец-Подольск, 1867. – С. 5.

23 Там само. – С. 16.

На початку 1860-х рр., як і раніше, на Поділлі був доволі високий рівень дитячої смертності. Більшість осіб помирало у віці від 1 до 5 років, далі до 1 року, потім від 50 до 60 років, від 5 до 10 років, від 40 до 50 років. Половину смертності складали діти віком до 5 років. 80% населення не доживали до 50-ти років. До 90 років доживало лише 0,34% осіб (198 з 56603 осіб)²⁴. За даними лікарів Й. Ролле та В. Фаренгольца, середня тривалість життя населення Подільської губернії за 1859-1866 рр. становила 24,8 роки в містах, й 24,9 роки – селах²⁵.

Що торкається народжуваності, то в 1872-1886 рр. у Подільській губернії найбільше дітей народжувалося у сім'ях протестантів (5,7 осіб), а найменше – серед католиків (5,0 осіб), православних (4,8 осіб) та іудеї (4,8 осіб)²⁶. При цьому в містах народжуваність менше залежала від пори року, ніж у селах. Найбільша кількість зачатъ припадала на весну, потім зиму, найменше – на літо та осінь²⁷. Найбільший відсоток позашлюбної народжуваності серед усіх населених пунктів губернії був у Кам'янці (7%)²⁸. Чоловіки у вказаний період одружувалися здебільшого у віці 20-25 років, а жінки – до 20 років²⁹. Вдруге чи втретє чоловіки одружувалися значно частіше, ніж представники жіночої статі³⁰.

Упродовж 20 років – з 1861 р. по 1881 р. – населення Кам'янця-Подільського зросло на 6480 осіб: з 22772 до 29252 жителів³¹. Таким чином, приріст населення становив всього 28,5%. Такий низький темп зростання міського населення у 1860–1870-их рр. був характерний і для інших міст Правобережної України, де рівень урбанізації в перші пореформені десятиліття ще не набрав високих темпів³². Упродовж 1860–1890-х рр. Право-

24 Там само. – С. 18.

25 Малий В. В. Динаміка загальної чисельності населення Поділля і його територіальне розміщення (середина XIX – 1914 р.) / В. В. Малий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / [Редколегія: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, О. П. Григоренко, В. С. Степанков та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т. 4 (6). – С. 197.

26 Гульдман В. К. Движение населения в Подольской губернии (1872-1886). Краткий сравнительно-статистический очерк // Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1889. – С. 8-9.

27 Там же. – С. 13.

28 Там же. – С. 27.

29 Там же. – С. 20.

30 Там же. – С. 53.

31 Ссюнін С. М. Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 15. – С. 393.

32 Гуменюк А. О. Динаміка чисельності представників селянських ставів у міському населенні Правобережної України (1861-1914 рр.) / Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 14. – С. 219.

бережжя за темпами зростання міського населення поступалось Прибалтиці в 2,3 рази, а столичним російським губерніям – в 2,5 рази. Причин такого явища було декілька. По-перше, малий промисловий і торгівельний потенціал більшості міст Правобережжя у зазначений період. Це не сприяло міграції до них (міст) великої кількості осіб з сіл, містечок і менш економічно розвинутих міст. По-друге, несприятливі природні фактори (епідемії, неврожаї, стихійні лиха) й тимчасовий відтік частини містян у село³³.

У 1888 р. за даними губернського статистичного комітету в Кам'янці проживало 36160 осіб: 18185 чоловіків і 17975 жінок³⁴. З них 48,2% сповідували іудаїзм, 28,9% – католицизм, 22,3% – православ'я, 0,6% – лютеранство³⁵. Через 4 роки (1892 р.) кількість жителів міста збільшилася лише на 502 особи й становила 36662 жителів: 17656 чоловіків і 19006 жінок. Кількісно різниця невелика, але внутрішня диференціація (релігійна та статева) була значно суттєвіша. У 1888 р. більшість містян становили чоловіки (різниця 210 осіб), а 1892 р. – жінки (різниця 1350 осіб). Розподіл за релігійною належністю був такий: 46,2% кам'янчан сповідували православ'я, 37,4% – іудаїзм, 15,9% – католицизм, 0,5% – лютеранство³⁶. Якщо наведені статистичні дані відповідають дійсності, то за 4 роки в губернському центрі в 2 рази зросла кількість православних. Чисельність іудеїв зменшилася в 1,3 рази, а католиків – в 1,8 рази. Кількість протестантів залишилася майже без змін.

Як видно зі статистики, упродовж століття з часу приєднання Поділля до складу Російської імперії (1793-1892 рр.), населення Кам'янця збільшилося удесятеро. Факторів такого зростання було декілька. По-перше, це національна, внутрішня політика російської влади. У 1791 р. імператриця Катерина II прийняла указ про «смугу осілости» (повна назва «Смуга постійної єврейської осілости»). Смуга осілости – це територія Російської імперії, де в 1791-1915 рр. дозволялося постійно проживати єврейському населенню. До неї входили: Подільська, Волинська, Київська, Полтавська, Чернігівська, Херсонська, Катеринославська, Таврійська, Мінська, Віленська, Бессарабська, Астраханська та Кавказька губернії, а також Курляндія. За межами смуги осілости (на землях, які російська влада вва-

33 Гуменюк А. О. Особливості демографічних процесів на Правобережній Україні у 60–70-х роках XIX ст. / А. О. Гуменюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т. 2 (4). – С. 139-140.

34 Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1889. – С. 80.

35 Там же. – С. 332.

36 Сецинский Е. Указанный труд. – С. 241.

жала «історичною Росією») євреям, за винятком певних категорій, жити заборонялося³⁷. Оскільки Поділля входило в зону смуги осілості, кількість євреїв тут зростала.

Збільшенню чисельності євреїв на теренах губернії сприяли й інші фактори. Зокрема, 1804 р. російська влада прийняла «Положення про устрій євреїв», відповідно до якого вони отримали право бути зарахованими до купецького та міщанського станів. З 1807 р. їм надали право займатися будь-якими видами ремесел³⁸, а в 1834 р. продовжили дозвіл на проживання в Кам'янці, купівлю в ньому власності. Проте, споруджувати нові будинки і лавки дозволялося тільки у визначених для цього місцевими органами влади частинах міста: Польських і Руських фільварках. Всі інші будинки, що належали євреям, можна було лише ремонтувати, не роблячи до них ніяких нових добудов³⁹. У селах жити євреї права, як і раніше, не мали⁴⁰. 1859 р. були повністю скасовані місцеві обмеження на право мешкання євреїв у Кам'янці⁴¹.

У результаті такої національної політики кількість євреїв у містах і містечках Подільської губернії поступово зростала, а з часом призвела до того, що вони почали становити більшість міських жителів. Якщо наприкінці XVIII ст. їх кількість на Поділлі становила 44,1 тис осіб, то в 1822 р. – 136,6 тис осіб, тобто втричі більше⁴². Що стосується безпосередньо Кам'янця, то 1849 р. євреї становили близько 50% мешканців міста⁴³, 1892 р. – 37,4%⁴⁴, 1897 р. – близько 45%⁴⁵.

37 Любченко В. Б. Смуга осілості / В. Б. Любченко // Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 9: Прил. – С. / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ: Наукова думка, 2012. – С. 678-682.

38 Кузема О. Л. Чисельність та етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2004. – Т. 13. – С. 75.

39 Полное собрание законов Российской империя. Собрание второе. Т. IX (1834 г.). Отделение 1. – Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1835. – С. 734-735.

40 Задорожнюк А. Б. Соціально-етнічна структура міського і містечкового населення Подільської губернії та її вплив на ремісничє і промислове виробництво // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. – Т. 15. – С. 341.

41 Любченко В. Б. Названа праця. – С. 681.

42 Філінюк А. Г. Міграційні процеси як чинник етнонаціональних і конфесійних змін у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. / А. Г. Філінюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. – Вип. 7. – С. 338.

43 Военно-статистическое обозрение Российской империи... – С. 99 (сводные сведения).

44 Сецинский Е. Указанный труд. – С. 241.

45 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Подольская губерния. [Под ред. Н. А. Тройницкаго]. – Санкт-Петербург: Иц СК МВД, 1904. – Т. 32. – С. 3.

Окрім заселення Поділля євреями, відбувався також організований процес переселення сюди, як і на всю Правобережну Україну, росіян⁴⁶. Це були військові, чиновники, священики, поміщики, економи, управителі, купці, розкольники⁴⁷. Прибувши з центрального чи інших регіонів Росії⁴⁸, вони в основному селилися в містах, а не селах, й поступово витісняли українців у передмістя. Перша хвиля російських переселенців відбулася після приєднання Поділля до складу Російської імперії. І були це, головню, військові, адже імперія мала закріпити свою військову могутність на нових землях, захистити свої нові кордони від ймовірного вторгнення сусідніх держав. У 1802 р. за наказом російського імператора для розквартирування військ в Подільській губернії були визначені міста Кам'янець-Подільський, Вінниця, Тульчин та ін.⁴⁹. У 1817 р. штат Кам'янець-Подільського внутрішнього гарнізонного батальйону склався з 1091 осіб: 2 штаб-офіцерів, 18 обер-офіцерів, 1017 нижніх чинів (фельдфебелів, унтер-офіцерів і стройових рядових), 24 нестройових, 30 денщиків⁵⁰. Наприкінці 1840-х рр. кількість військових у губерньському центрі становила 1298 осіб⁵¹.

Зростанням кількості росіян з інших (не військових) соціальних станів не було таким стрімким. Швидке збільшення російського населення в містах Правобережної України відбулося лише в останні десятиліття XIX ст. У містах Подільської губернії 47% російського населення належали до адміністрації, інтелігенції, військовослужбовців, рантьє, а 20% були зайняти роботою по найму⁵².

Таким чином кількість жителів Кам'янця зростала не стільки за рахунок українського населення, а, головню, – євреїв і росіян.

Одним із найвагоміших факторів, який вплинув на демографічний розвиток міста в другій половині XIX – на початку XX ст., було спорудження у 1864-1873 рр. Новопланівського мосту. Завдяки ньому середньовічне місто вийшло за межі невеликого кам'яного острова, оточеного глибоким і широким каньйоном. Кам'янець почав швидкими темпами розширювати свою територію, інтенсивно забудовувався Новий план, що сприяло появі додаткової житлової площі та збільшенню кількості містян.

46 Кузема О. Л. Названа праця. – С. 75.

47 Філінюк А. Г. Названа праця. – С. 333; Задорожнюк А. Б. Соціально-етнічна структура міського і містечкового населення... – С. 341.

48 Філінюк А. Г. Названа праця. – С. 333.

49 Кузема О. Л. Названа праця. – С. 75.

50 Єсюнін С. М. До історії 173-го Кам'янецького піхотного полку // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2016. – С. 75.

51 Военно-статистическое обозрение Российской империи... – С. 101.

52 Гуменюк А. О Соціальна і національна структура... – С. 83.

Вагомим фактором, який у XIX ст. впливав на збільшення чисельності населення багатьох європейських міст був розвиток промисловості. Однак, це не стосується Кам'янця, де в 1840 р. функціонувало лише 13 фабрик (заводів). На них працювало всього-на-всього 30 робітників⁵³. 1849 р. у місті нараховувалося уже 18 заводів⁵⁴. Та зважаючи на те, що в середньому на одній фабриці працювало 2-3 особи, кількість робітників майже ніяк не впливала на демографічну ситуацію. На початку 1860-х рр. кількість фабрично-заводських підприємств не змінилася, порівнюючи з 1849 р.⁵⁵ Динамічне збільшення заводів на Поділлі відбулося лише починаючи з 1880-х рр.⁵⁶ У 1909 р. в губернії діяло 5405 фабрик, на яких працювало 37970 осіб⁵⁷. Однак, промислове піднесення майже не торкнулося губернського центру. 1909 р. у місті нараховувалося лише 24 фабрики з 196 працівниками⁵⁸. Таким чином, якщо в межах всієї губернії кількість фабрично-заводський підприємств з початку 1860-х рр. до 1909 р. зросла приблизно в 6,5 разів (з 837 до 5405), то в Кам'янці – лише в 1,3 рази (з 18 до 24)⁵⁹. Мала кількість підприємств і осіб, які на них працювали, свідчать про відсутність впливу фактору промисловості на демографічний розвиток міста.

Розглядаючи чинники, які впливали на збільшення чисельності населення Кам'янця, варто зауважити й на тому, що існували фактори, які негативно впливали на демографічну ситуацію. До них, зокрема, належала рекрутська повинність, запроваджена 1794 р. У більшості випадків чоловіки, мобілізовані до війська на 25 років, помирали ще до завершення служби в армії. А якщо й залишалися живими, то поверталися додому хворими й немічними. За неповними підрахунками в 1802-1815 рр. із Правобережної України в армію рекрутували 131287 чоловіків. Такою рекрутчиною імперська влада підривала генетичний потенціал корінного етносу⁶⁰.

53 Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого княжества Финляндского и Царства Польского, составленные в Статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. – Санкт-Петербург: тип. Карла Крайя, 1842. – С. 28-29.

54 Военно-статистическое обозрение Российской империи... – С. 111.

55 Задорожнюк А. Б. Стан фабрично-заводської промисловості в містах і містечках Поділля у XIX – на початку XX ст. / А. Б. Задорожнюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. 2008. – Вип. 1. – С. 226.

56 Там само. – С. 228.

57 Памятная книжка Подольской губернии на 1911 годъ. Ч. III. Отдель статистической / Составилъ В. В. Филимоновъ. – Каменецъ-Подольскъ: Типографія Подольскаго губернскаго правленія, 1911. – С. 30.

58 Там же. – С. 143.

59 Задорожнюк А. Б. Стан фабрично-заводської промисловості... – С. 225; Памятная книжка Подольской губернии на 1911 годъ. Ч. III. Отдель статистической... – С. 30, 143.

60 Філіпюк А. Г. Названа праця. – С. 336.

Населення регіону зменшувалося й через організоване російською владою переселення українців за межі Правобережжя: в Бессарабію, Білорусь, Сибір, Санкт-Петербурзьку, Костромську, Новгородську та інші губернії Російської імперії. Цей процес розпочався на зламі XVIII-XIX ст. Переселення корінного населення було не лише примусовим, але й добровільним, а, точніше, вимушеним низкою обставин: погіршенням матеріальних умов життя, посилення кріпацтва та ін. Ці обставини призводили до масових втеч селян в Галичину, Бессарабію, Молдову, південну Україну, Дон, Кубань. Іноді селяни тікали сім'ями чи навіть цілими селами⁶¹.

Перший (він же і єдиний) загальний перепис населення Російської імперії відбувся 1897 р. Відповідно до нього кількість жителів Кам'янця в 1897 р. становила 35934 особи (чоловічої статі – 51,8%, жіночої – 48,2%)⁶². За місцем народження склад населення міста був таким: місцевих – 54,2%, з інших повітів Подільської губернії – 28,3%, з інших губерній – 16,9%, з інших держав – 0,7%⁶³.

Таблиця 1. Чисельність населення мікрорайонів Кам'янця-Подільського і його передмість, 1897 р.⁶⁴

	Назва мікрорайону/ передмістя	Кількість жителів
1	Руські фільварки	2048
2	Новий план	996
3	Передмістя Біланівка	1091
4	Слобода Солдатська	281
5	Хутір за кладовищем	159
6	Польські фільварки	514
7	Селище Вигода (Видрівка)	337
8	Поселення Кармелітське	268
9	Місцевість Карвасари	842
10	Місцевість Зіньківці	1611

61 Там само. – С. 336-338.

62 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Подольская губерния. [Под ред. Н. А. Тройницкаго]. – Санкт-Петербург: Иц СК МВД, 1904. – Т. 32. – С. 1.

63 Там же. – С. 2.

64 Там же. – С. 0 (Приложеніе).

Що стосується релігійної належності, то 45,1% кам'ячан сповідували іудаїзм, 42% – православ'я та єдиновірство⁶⁵, 11,7% – католицизм, 0,5% – іслам, 0,4% – протестантизм, 0,2% – старообрядництво (сюди також включені ті, хто ухилився від православ'я) і т. д.⁶⁶ Розподіл населення за рідною мовою 1897 р. був таким: ідиш – 44,8%, українська – 27,1%, російська – 20,6%, польська – 6%, татарська – 0,4%, німецька – 0,3%, білоруська – 0,2%. Носіїв інших мов було значно менше, тому їх доречніше зазначити в кількісному, а не відсотковому відношенні. Французька мова була рідною для 21 особи, вірменська – 11, чеська – 9, турецька – 9, молдавська – 7, башкирська – 6, циганська – 1, осетинська – 1, естонська – 1 і т. д.⁶⁷

Національна належність населення у переписі 1897 р. не вказувалася, а тому назвати точну кількість українців, євреїв, росіян, поляків та представників інших етнічних груп, котрі проживали в губернському центрі, не можливо. Про їх відсоток у загальному складі міського населення можна лише приблизно говорити на основі статистичних даних про віросповідання і рідну мову кам'ячан, які в переписі 1897 р. зазначені. Розрахунки будуть здійснюватися за такою формулою: іудеї за віросповіданням – це євреї за національністю; православні, єдиновіри – українці, росіяни; католики – головно поляки, рідше українці й т. д. За такою ж схемою визначається етнічна належність і на основі рідної мови: ідиш використовували євреї, українську мову – українці, російську – росіяни та українці, польську – поляки й т. д. Таким чином, за приблизними розрахунками 1897 р. у Кам'янці проживало 45% євреїв, 37% українців, 10% росіян, 6% поляки й 2% представників інших народів (білоруси, турки, татари, німці, чехи, естонці та ін.).

Як видно найчисельнішою етнічною групою в місті були євреї. Приблизна ситуація спостерігалася в абсолютній більшості українських міст, що входили до складу Російської імперії. Так, в кінці XIX ст. євреї становили близько 40% всього міського населення Правобережної України. Однак, відмітимо й те, що упродовж 1860–1890-их рр. відбулося падіння питомої ваги єврейського населення в містах Правобережжя: з 47,8% до 40,1%. На території Подільської губернії цей спад був ще більшим – з 62% до 46,4%. Ці зміни відбулися внаслідок міграції євреїв за межі «зони осілості»: у Москву, Санкт-Петербург, Київ, Одесу та інші міста, а також закордон (головно в Північну Америку)⁶⁸. Питома вага

65 Єдиновірство – течія в старообрядництві, прихильники якої визнають православне духовництво, але зберігають старописні ікони і богослужбові стародруки.

66 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.... – С. 3.

67 Там же. – С. 98-101.

68 Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура... – С. 83.

євреїв зменшувалася і через збільшення в національній структурі міст регіону українців і росіян⁶⁹.

Відповідно до перепису населення 1897 р. кількість населення Кам'янець-Подільського за десятилітніми віковими групами ділилася таким чином: діти молодші 1 року – 850; від 1 до 9 років включно – 6368; 10-19 років – 8295; 20-29 років – 8077; 30-39 років – 4149; 40-49 років – 3222; 50-59 років – 2558; 60-69 років – 1550; 70-79 років – 649; 80-89 років – 160 (більшість жінки, 95); 90-99 років – 31 (більшість жінки); 100-109 років – 2 (чоловіки); старше 110 років – 0; невідомого віку – 23⁷⁰. Як видно з статистики, найбільш численною була третя вікова група (від 10 до 19 років). Вона становила 23% населення. Серед довгожителів жінки переважали над чоловіками.

Що стосується сімейного стану, то неодружених чоловіків і жінок було 56,8%, одружених – 35,9%, вдів (чоловіків і жінок) – 6,8%, розведених – 0,4% (майже всі жінки)⁷¹. У другій половині XIX ст. у Подільській губернії більшість чоловіків одружувалися у віці 20-25 років, а жінки – до 20 років⁷².

Відсоток грамотності в Кам'янці 1897 р. становив 45,9%⁷³.

**Таблиця 2. Кам'янець-Подільський:
дані за видом занять на 1897 р.⁷⁴:**

	Сфера зайнятості	Кількість осіб
1	Адміністрація, суд, поліція	2124
2	Збройні сили	2834
3	Навчальна і виховна діяльність	993
4	Лікувальна і санітарна діяльність	500
5	В'язні	363
6	Виготовлення одягу	3530

69 Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура... – С. 83; Кучер Н. Національна структура міст та містечок Правобережної України (в другій половині XIX – на початку XX ст.) / Надія Кучер // ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура. – 2016. – № 3. – С. 194.

70 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г... – С. 10-11.

71 Там же. – С. 32.

72 Гульдман В. К. Движение населения в Подольской губернии (1872-1886)... – С. 20.

73 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г... – С. 1.

74 Там же. – С. 166-167.

7	Перевізники (промисел перевезення)	670
8	Трактири, готелі, мебльовані кімнати і клуби	470
9	Торгівля напоями	190
10	Винокуріння, пиво- і медоваріння	76
11	Тютюн та вироби/товари з нього	38
12	Чистота та гігієна тіла	414
13	Проституція	13

У 1903 р. населення міста становило 40540 осіб. З них 51,1% – іудеї, 32% – православні, 16,5% – католики, 0,3% – лютерани, 0,06% – мусульмани, 0,01% – караїми⁷⁵. У 1910 р. нараховувалося уже 47071 жителів: 34,2% – православних, 0,1% – мусульман, 16,5% – католиків, 48,4% – іудеїв, 0,7% – протестантів і т. д. За етнічною належністю: євреїв – 48,4%, українців і росіян – 36,8%, поляків – 13,9%, німців – 0,7%, турків і татар – 0,1%, караїмів – 0,1%, вірмен, персів, болгар, греків, сербів і румун – 0,1%⁷⁶.

1913 р. на території Старого міста, Нового плану, Польських і Руських фільварках проживало 49250 мешканців. З них 48,3% – чоловіків, 51,7% – жінок. 47,6% кам'янчан сповідували іудаїзм, 35% – православ'я, 16,5% – католицизм⁷⁷.

Як видно зі статистичних даних, за попереднє 50-річчя – з 1862 по 1913 рік – кількість жителів Кам'янця зросла на 222%. Приблизно такий же приріст був і в інших міст Подільської губернії: Балті, Хмільнику, Ольгополі, Брацлаві, Літині, Летичеві, Новій Ушиці, Старій Ушиці, Сальниціях. Найбільші ж темпи росту населення на були в Проскуріві (589%) та Вінниці (481%). І губернський центр від них, як це б не дивно звучало, суттєво відставав. Пояснюється така ситуація тим, що в 1861-1914 рр. найшвидші темпи демографічного зростання були в містах, через які пролягала залізниця і які характеризувалися швидшими темпами економічного розвитку. Саме до них і належали Проскурів і Вінниця⁷⁸. У тих містах Подільської губернії, що мали залізничне сполучення, упродовж 1861-1900 рр. населення зросло в середньому на 156%, а в тих, що роз-

75 Крылов А. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1903. – С. V.

76 Памятная книжка Подольской губернии на 1911 годъ. Ч. III... – С. 124.

77 Prusiewicz A. Kamieniec Podolski: szkic historyczny... – S. 121-122.

78 Ссюнін С. М. Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії... – С. 393.

ташовувалися не на шляху залізниці, – лише на 60%⁷⁹. Повітове місто Вінниця завдяки тому, що з 1870-х рр. опинилося на одній з головних залізничних ліній Російської імперії, стало великим торгово-перевалочним пунктом не тільки Подільської губернії, а й всього Південно-Західного краю⁸⁰. Кам'янець же ще на початку ХХ ст. не мав залізниці й залишався єдиним губернським центром на теренах Європейської Росії, через який не проходили залізничні колії. Вантажно-пасажи́рський рух залізницею від центру Подільської губернії до Проскурова відкрили лише в 1914 р.⁸¹

Притаманною рисою міст Поділля з найвищими темпами приросту населення, була велика кількість у них немісцевого населення⁸². Так, у 1897 р. у Кам'янці немісцеві жителі становили 46% населення, а в Києві 1874 р. – майже 72%⁸³.

Статистичних даних щодо кількості населення міста в період від 1914 р. (початок Першої світової війни) до 1917 р. (розпад Російської імперії та утворення Української народної республіки) віднайти не вдалося. Тому підведення підсумків демографічного розвитку Кам'янця в російський період буде завершуватися не 1917 р., а 1913 р.

Як видно з аналізу статистики, чисельність і етнічно-релігійний склад населення Кам'янця упродовж більш як сторічного перебування у складі Російської імперії (1793-1917 рр.) зазнали істотних змін. Кількість мешканців міста зросла приблизно в 14 разів: з біля 3500 до майже 50000 осіб. При цьому в перше сорокаріччя чисельність містян залишалася практично незмінною. Лише з 1830-х рр. вона почала збільшуватися. Саме з 1830 р. по 1840 р. темпи зростання кількості кам'янчан були найбільшими за весь російський період. Чисельність жителів губернського центру за це десятиріччя зросла приблизно в 3,5 рази (чи в 6, якщо не брати до уваги населення передмістя в 1830 р.).

Етнічна структура міського населення, як і в період Королівства Польського та Речі Посполитої (XV-XVIII ст.), залишалася багатонаціональною. Однак, її структурні елементи (етнічні групи) та відсоткове відношення між ними в російський період були іншими. Якщо наприкінці XVIII ст. більшість у місті становили українці, поляки, євреї та вірмени, то з середини XIX ст. – євреї, українці, росіяни та поляки. У результаті внутрішньої політики російської влади (запровадження смуги осілості, заборони євреям жити в селах) Кам'янець-Подільський, як і абсолютна

79 Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку ХХ ст. / С. М. Єсюнін. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. – С. 157.

80 Там само. – С. 152.

81 Там само. – С. 157-158.

82 Єсюнін С. М. Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії... – С. 394.

83 Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура... – С. 82.

більшість українських міст, упродовж XIX ст. втратив своє українське «обличчя». Домінуючим етносом у ньому стали не українці, які були корінним населенням, а прийшли мешканці – євреї. У кінці XIX ст. вони становили приблизно 45% жителів міста, українці – 37%, росіяни – 10%, а поляки – 6%. Порівнюючи з XV-XVIII ст., найбільшого кількісного падіння з колись домінуючої трійки етнічних груп зазнали вірмени та поляки, а найменше – українці.

Що стосується релігійної належності, то чисельність іудеїв упродовж 1849-1913 рр. становила (зростаючи чи зменшуючись у той чи інший період) від 37,4% до 51,1%. Кількість православних у цей час варіювалася від 21% до 46,2%, а католиків – від 15,9% до 28,9%.

Характерними рисами демографічного розвитку Кам'янця було також переселення в місто чималої кількості росіян і розквартирування військ. Розвиток промисловості на українських теренах у XIX ст. практично ніяк не вплинув на чисельність жителів Кам'янця.

Ігор Западенко,
заступник директора ДІКЗ «Межибіж»
з наукової роботи

ДОКТОР ГАКЕНШМІТ: СУПЕРНИК ТАДЕУША КОСТЮШКА У КОХАННІ ЧИ ТАЛАНОВИТИЙ ДІЯЧ МЕДИЦИНИ НА РУБЕЖІ XVIII-XIX СТ.?

На підставі публікацій і частково архівних джерел робиться спроба верифікувати справжню біографію доктора Кароля Тадеуша Слави Гакенимита – відомого у XVIII-XIX ст. медика, який працював на Поділлі, а 1791 року був однією з дійових осіб мелодраматичної історії Тадеуша Костюшка і Теклі Журовської, яка відома як «друге велике кохання в житті національного героя».

Ключові слова: Гакенимит, Костюшко, Журовські, Меджибіж, Гнатівці, Поділля, медицина, епідеміологія.

З прізвиськом доктора Гакеншміта пересічний читач побіжно знайомий у зв'язку з мелодраматичною історією кохання національного героя США та Польщі Тадеуша Костюшка до доньки жидачівського хорунжого Теклі Журовської, яка відбулася 1790-1791 року в Меджибожі. Цей епізод з життя американського і польського генерала, героя війни за незалежність США (1775-1783 рр.) та військового керівника антиросійського повстання 1794 р. є хрестоматійним. Він увійшов до його біографій, що вийшли з-під пера істориків Т. Корзона¹, Л. Семенського², А. Ролле³, нашого сучасника Б. Шиндлера⁴, багатьох інших істориків, а за ними й белетристів.

Коротко нагадаємо цей меджибізький епізод: «За милню дороги від Меджибожа в Гнатівцях мешкав жидачівський хорунжий Мацей Журовський, гербу Леліва, разом з дружиною Маріанною Барбарою з Віслоцьких та вісімнадцятирічною донькою Теклею. Хорунжий був дідичем двох сіл, одного на Поділлі, а другу в Галичині отримав як заставу. Журовські часто навідувалися до Меджибожа задля лікування в знаного медика

1 Korzon T. Kościuszko: życiorys z dokumentów wysnuty, Część 2 / Tadeusz Korzon. – Rapperswyl: Muzeum Narodowe w Rapperswylu, 1894. – 691 c.

2 Siemieński L. Żywot Tadeusza Kosciuszki / Lucyan Siemieński. – Kraków: Drukarnia «Czasu» W. Kirszmayera, 1866. – 178 c.

3 Rolle A. Gawędy z przeszłości, Tom 1 / Antoni Józef Rolle – Lwów: Gubrynowicz i Schmidt. – C. 160–229.

4 Szyndler B. Tadeusz Kościuszko, 1746-1817 / Bartłomiej Szyndler. – Warszawa: Wydawn. Bellona, 1991. – 487 c.

Кароля Тадеуша Слави Гакеншміта, який лікував самого австрійського цісаря Йозефа II. Хорунжого мучила печінка, його дружина мала мігрені, донька теж «часто западала на груди». Під час перебування в Меджибожі Журовські винаймали помешкання в будинку навпроти квартири Костюшка. Таке близьке сусідство сприяло знайомству генерала з Теклею, яке швидко переросло в палке кохання вже немолодого чоловіка до вісімнадцятирічної панянки... Поміж закоханими почали пурхати любовні записочки, а їх повіреним був поручик Кароль Князевич...»⁵. Костюшко мав до Теклі цілком поважні наміри та звернувся до Мацея Журовського з проханням її руки. Журовський, однак, відмовив генералові віддати за нього доньку, посилаючись на значну різницю у віці. Перешкодою, втім, становив не вік, а незначний родовий та маєтковий статус Костюшка. Зрештою, так національний герой двох країн і залишився на все життя одинаком, а щодо інших учасників історії відішлемо читача до більш повного викладу подальших обставин їх життя, подекуди досить неординарних⁶.

Детальніше звернемося до особи доктора Гакеншміта, який, як читаємо вище, прислужився мимовільною причиною зустрічі головних героїв цієї історії в Меджибожі, та ще й негативно вплинув на їхні подальші стосунки. Твори всіх згаданих вище авторів, особливо історичні нариси А. Ролле, рясніють згадками, які півтора століття звідти мандрують сторінками історичних, художніх та публіцистичних видань, повторюючи як факти, так і помилки та художні домисли. Тому вони потребують істотного уточнення, після якого доктор Гакеншміт постане перед польським читачем як неординарна особистість та дійсно талановитий лікар, який практикував на Поділлі. Для українського ж кола читачів особистість доктора Гакеншміта постає переважно вперше.

На час історії «другого великого кохання Тадеуша Костюшка», тобто у 1791 р., Тадеушеві Гакеншміту було 33 роки. Народився він в околицях Львова у 1758 р. у шляхетській родині, мав двох братів: Яна, люблінського адвоката, і Войцеха, кримінального суддю у Відні. З дитинства відзначався непересічними здібностями і палким захопленням навчанням. У неповних 20 років, скінчивши курс у Кракові та отримавши вчений ступінь, подався до Відня заради слухання лекцій знаменитого доктора Франка, який скоро оцінив молодого учня. Чутки про те, що Гакеншміт лікував австрійського цісаря, не зовсім вірні, але мали підґрунтя. Коли імператор Йозеф II відвідав віденський медичний факультет і побажав, аби йому представили

5 Szyndler B. – С. 122.

6 Западенко І. В. Історія нещасливого кохання Тадеуша Костюшка і Теклі Журовської, з життєписом інших учасників події у Меджибожі / Ігор Валентинович Западенко // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. / Ігор Валентинович Западенко. – Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2018. – С. 98–108.

найкращих студентів, Франк викликав Гакеншміта і його товариша. Цісар запросив їх обох під час канікул до Шенбрунну з поселенням у палаці та вільним доступом до бібліотеки, а на прощання обдарував працею видатного голландського лікаря Германа Бургава з відповідним власноручним написом. Після отримання ступеню доктора медицини у Відні Гакеншміт подався до Геттінгена, Галле і Парижа, де також здобув дипломи з відзнакою, і повернувся до Речі Посполитої⁷.

На той час у Речі Посполитій діє штатна структура урядових карантинних лікарів. Саме таку посаду обійняв Тадеуш Гакеншміт, коли повернувся з багаторічних закордонних студій та осів на Поділлі, у Меджибожі. Належав він до «другого штату» карантинних лікарів, який було створено у 1788 р. у Руській скарбовій провінції. До обов'язків карантинного лікаря належало провадження протиепідемічних заходів, а водночас медична практика «фізика» в межах певної територіальної одиниці – для Гакеншміта нею було все Подільське воєводство⁸. Подільські землі межували з турецькою державою, що наражало їх мешканців на небезпеку поширення небезпечних інфекційних хвороб (зокрема, чуми) через подорожніх, які перетинали кордон. За королювання Станіслава Августа Понятовського боротьбу з епідеміями було поставлено на державний рівень, проте вже до 1790 року діяльність державної карантинної служби поступово згортали через зменшення захворюваності, і в побоюваннях у разі ліквідації служби залишитися без місця, державні карантинні лікарі поєднували протиепідемічну діяльність із звичайною лікарською практикою⁹. Втім, залишитися без засобів до існування талановитому доктору Гакеншміту не випадало, оскільки талант медика і блискуча європейська освіта за короткий час перетворили його на знаного і навіть модного лікаря, до якого заможні пацієнти їхали з усіх усюд. «У другій половині минулого (тобто XVIII. – авт.) століття свідченням гарного тону було консультиватися у Макферлена, що оселився під Перемишлем, у Гакеншміта в Меджибожі або у Кіттеля в Славуті...» – писав Ю. Ролле, який сам був лікарем і заслуговує на довіру щодо історії медицини¹⁰.

7 Encyklopedyja Powszechna – Warszawa: S. Orgelbrand, 1862. – Т. 11 – С. 157.

8 Srogosz T. Lekarze urzędowi na Prawobrzeżnej Ukrainie, Podolu i Wołyniu u schyłku I. Rzeczypospolitej / Tadeusz Srogosz // Історичні, економічні, соціально-філософські та освітні аспекти розвитку охорони здоров'я: матер. Міжнар. наук. інтернет-конф., присвяч. 75-річчю кафедри суспільних наук ХНМУ. – Харків: ХНМУ, 2013. – С. 72; Pamiętnik towarzystwa lekarskiego Warszawskiego – Warszawa: Druk K. Kowalewskiego, 1903. – С. 907.

9 Srogosz T. Dżuma ujarzmiona?: walka z czarną śmiercią za Stanisława Augusta / Tadeusz Srogosz. – Wrocław: Wydawnictwo Arboretum, 1997. – С. 129, 133.

10 Rolle A. Rodzina Malczewskiego / Antoni Józef Rolle // Sylwetki i szkice historyczne i literackie, serya IX / Antoni Józef Rolle. – Kraków: G. Gebether i Spółka, 1893. – С. 229.

Ці обставини збирають до спільного товариства в Меджибожі доктора Тадеуша Гакеншміта, землевласника Летичівського повіту Мацея Журовського і генерала коронного війська Тадеуша Костюшка. Проте, з останнім у лікаря склалися погані стосунки, і саме через ту юну шляхтянку, яка об'єднувала усіх трьох, тобто Теклю Журовську. У одному з опублікованих листів до Теклі Костюшко називає Гакеншміта, лікаря з кількома європейськими дипломами і великою практикою – «фельдшером»: «Річ безсумнівна, що Г(акеншміт) є найбільшою перешкодою; знаючи все (тут, певно, йдеться про знання певних неприємних обставин з життя Костюшка. – авт.), отримує користь від усього. Мені тут офіцери розповіли, що бачили не раз підпоручика Гіжицького, що прогулюється з фельдшером і розмовляє довго. А як я вважаю, що сам кохаючи, перешкоджає іншим та літера Г. Нехай то між нами буде, що пишу; і Теклюся, яка є відкритою для нього, нехай остереігається і зберігає обачність»¹¹.

Через цей лист, а також завдячуючи численним авторам понад міру романтизованих біографій Тадеуша Костюшка, доктор Гакеншміт залишився для польського загалу мало не «злим генієм», який через власні матримоніальні зазіхання розладнав можливий шлюб героя-генерала з хорунжанкою¹². Та, як випливає з викладених фактів щодо прискіпливих вимог Мацея Журовського до кандидата на руку його доньки, при усіх медичних заслугах через брак статку й титулу Гакеншміт міг розраховувати лише на становище наближеного до родини, але не більше¹³. Адже, хоч був він, як зазначено вище, з шляхетської родини, однак ні про родові маєтності, ні про покоління славних предків Гакеншміта згадок не зустрічається.

Наступні події життя та діяльності Тадеуша Гакеншміта відбуваються після другого поділу Речі Посполитої. Після приєднання Поділля до Російської імперії польська шляхта отримує визнання дворянства, рівного в правах до російського – родовита та заможна одразу, менш значна з певними труднощами, безземельна «гербова голота» шляхетство втрачає взагалі. Кароль Тадеуш Гакеншміт, який на російський кшталт пишеться вже Фадей-Карл, отримав чин надвірного радника, типовий для високовчених лікарів, які здобували дворянство своїми заслугами. Його прізвище було записане у I частину «Списку дворян, яких внесено до родослівної книги Подільської губернії»¹⁴, куди записувалися особи «дворянства жалуваного або

11 Siemieński L. Listy Kościuszki do generała Mokronowskiego i innych osób pisane / Lucjan Siemieński. – Lwów: nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1877. – С. 215.

12 Див., зокрема, Marczewski B. Miłość w życiu Tadeusza Kościuszki / Bolesław Marczewski. // Na posterunku. Tygodnik kobiecy poświęcony sprawom społecznym, ekonomicznym, pedagogicznym i etycznym. – 1917. – №38. – С. 2–4.

13 Западєнко І. В., там само.

14 Список дворян, внесенных в родословную книгу Подольской губернии – Каменец-Подольск: Подольское Дворянское Депутатское Собрание, 1897. – С. 22.

дійсного», але не давнього спадкового. Заслугою Гакеншміта, вартою піднесення до дворянського чину, була визнана його боротьба з поширенням в губернії захворювання на віспу. Ще однією відзнакою було призначення Гакеншміта на посаду лікаря при російській дипломатичній місії до Франції. Місія графа Аркадія Моркова, якого супроводжував Гакеншміт, тривала з 1801 по 1803 р., і доктор скористався цією можливістю для спілкування з провідними європейськими лікарями та встановлення з ними близьких стосунків¹⁵, і не тільки з ними. Як стверджує А. Ролле, у Парижі Гакеншміт шукає зустрічі з своїм «колишнім противником і суперником» у боротьбі за руку Теклі Журовської Тадеушем Костюшком, який у той період також мешкає у Франції. За словами Ролле, ця зустріч відбулася, при тому в дуже теплій і товариській атмосфері, з спільними спогадами і навіть вітаннями від Костюшка на Поділля, до Мацея Журовського, «якому це невимовну радість справило»¹⁶. Останнє малоімовірне зауваження, як і сам стиль оповіді разом з нібито словами учасників розмови, свідком якої Ролле не міг ані бути, ані чути від них самих, наводять на думку, що його оповідь є лише романтичною літературною інтерпретацією, яку було написано на основі дійсних фактів, віднайдених знаним істориком у ході дослідження.

З-за кордону Тадеуш Гакеншміт повернувся знову ж таки на Поділля, до Меджибізького ключа, і оселився не де-небудь, а саме у тих Гнатівцях, де раніше мешкала родина Журовських. Тепер доктор вже сам є землевласником: володіє частиною цього села. У Гнатівцях доктор Гакеншміт продовжує активну медичну діяльність, і знов, як і колись до Меджибожа, його гучне ім'я збирає численних пацієнтів, які шукають його поради. Наукові товариства вважають за честь мати у своєму складі такого знаного медика. Так, 15 квітня 1811 р. Московське фізико-медичне товариство обрало своїм членом: «славного в Подільській губернії доктора і надвірного радника, Тадеуша Гакеншміта, відомого загалу великою і щасливою практикою, і з глибокими пізнаннями у медицині, як також і в натуральній історії, і літературі»¹⁷.

У 1828 р. для відзначення 50-літнього ювілею професійної діяльності доктора Гакеншміта до Гнатівців прибули молодші колеги медика. Згадується, що «доктор Томаш Баранецький від імені присутніх виголосив промову до сивочолого ювіляра, і у виразах, сповнених поштивості, представив заслуги Гакеншміта і вдячність загалу, а на закінчення вручив йому від представників віленської школи належну до обставин картину...»¹⁸.

15 Encyklopedyja Powszechna ... С. 157.

16 Rolle A. Wybór pism, Tom 2 / Antoni Józef Rolle. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1966. – С. 103.

17 Z Moskwy 15 kwietnia. // Gazeta Warszawska. – 1811. – №50. – С. 883.

18 Encyklopedyja Powszechna. – С. 157-158.

Помер Кароль Тадеуш Слава Гакеншміт 13 листопада 1833 р. у 75-річному віці. Похований у Гнатівцях, нині Хмельницького району Хмельницької області, на католицькому цвинтарі. Місце розташування могили нині невідоме.

Щодо особистого життя Тадеуша Гакеншміта, то інформація про нього є діаметрально суперечливою. Як пише А. Ролле, «залишився він вірним першому коханню, помер kawalerem (одинаком, – польськ.) у 1833 році, дочекавши пізньої старості»¹⁹. Проте, архівні документи спростовують цей романтичний фінал і свідчать, що у 1838 р., тобто по його смерті, частиною Гнатівців володіє Гакеншмітова – його вдова²⁰, а ще пізніше (у 1843-1845 рр.) – Войцех Гакеншміт, очевидно, його син²¹ [17]. Відтак, сімейне життя доктора Гакеншміта таки склалося без Теклі Журовської – і більш вдало, аніж у його дійсного, або ж швидше уявного суперника Тадеуша Костюшка.

19 Rolle A. Wybór pism, Tom 2, там само

20 Державний архів Хмельницької обл., ф. 315, оп. 1, спр. 7440.

21 Державний архів Хмельницької обл., ф. 4, оп. 1, спр. 1238.

Сергій Калущий,
завідувач сектору «Старий замок»
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

КОНТРАБАНДНА ТОРГІВЛЯ У ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті зроблено спробу висвітлити проблему контрабандної торгівлі у південно-західному Поділлі наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст.. Автор висвітлив причини, які призвели до масштабного завезення заборонених товарів на територію Подільської губернії та їх поширення Російською імперією. Розкрив здійсненні урядом та губернською владою методи боротьби проти незаконної торгівлі та їх неефективність. Спробував з'ясувати роль Кам'янець-Подільського як одного із найбільших центрів збуту контрабанди.

Ключові слова: контрабанда, незаконна торгівля, поліція, Бузькі козаки, Поділля, Кам'янець-Подільський, Російська імперія, Австро-Угорська імперія.

Приєднання Поділля до Московських володінь, встановлення нових кордонів з Османською імперією та Австрією, економічна політика уряду призвели до збільшення ввозу контрабандної продукції на територію краю*. Проблема нелегального завезення й продажу товарів у подільських містах наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. на сьогодні є мало вивченою. У сучасній історіографії існує лише одна праця безпосередньо присвячена даній темі: замітки дослідниці Т. Ігнат'євої «Боротьба з контрабандною торгівлею в Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – в 50-х рр. ХІХ ст.»¹. Тому очевидною є актуальність вивчення контрабандної торгівлі на теренах південно-західного Поділля та її впливу на еконо-

* Тут і далі під контрабандою розуміємо незаконне таємне перевезення або перенесення заборонених чи обкладених митом товарів і сировини (Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – С. 568).

1 Ігнат'єва Т. В. Боротьба з контрабандною торгівлею в Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – в 50-х рр. ХІХ ст. / Т. В. Ігнат'єва // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів і аспірантів. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т, інформ.-видав. відділ, 2005. – Випуск 4, т. 1. – С. 120–123.

мічний, господарський і соціальний розвиток краю, зокрема, губерньського міста Кам'янця.

Приєднання Поділля у 1793 р. до складу Російської імперії одразу зобов'язало московських урядовців вирішувати низку проблем його адміністративної, господарської та культурної інкорпорації. Перш за все, передбачалося встановлення нових державних кордонів. Імператриця Катерина II у таємній документації адресованій генералу М. Н. Кречетникову звертала його увагу на потребу налагодження в найближчому майбутньому діяльності митниць уздовж річки Дністер. Його русло розділяло нещодавно здобуті землі Російської імперії й турецькі та австрійські володіння. Згідно монаршого розпорядження, до новостворених застав приписувалися офіцери, які й мали ними керувати. Основним їх завданням став збір ввізного мита, що надходило до російської імператорської казни². У Петербурзі наголошували також на дотриманні умов прикордонного режиму й санітарних вимог, аби із територій сусідніх держав не потрапляли заразні хвороби, які могли спричинити на Поділлі епідемію³. Налагодженню діяльності митниць мало посприяти урядове розпорядження представникам штабу генерала М. Н. Кречетникова скласти детальну карту Поділля із відповідними описами⁴. Документи свідчать, що імператриця Катерина II розглядала митний збір на нових кордонах як одне із найважливіших джерел поповнення скарбниці. Вона у своєму рескрипті* від 15 вересня 1793 р. зобов'язувала генерал-поручика Тимофія Тутолміна налагодити його сплату і висловлювала надію, що він збільшить прибутки «до значної кількості»⁵.

Однак організувати ефективний й результативний збір мита в умовах прикордонного краю було надзвичайно складно. Польські шляхтичі, які зберігали свій вплив на життя регіону, опиралися встановленню нової влади і загрожували потенційним повстанням. Тому Петербург змушений був утримувати частини регулярних військ на теренах Поділля, що межували з австрійськими володіннями та Польщею. Це поглинало фінансові, матеріальні і людські ресурси⁶. Через необхідність придушення спротиву польської шляхти, що підтримала повстання Т. Костюшка, і як протест

2 Материалы для истории Подольской губернии. – Каменец-Подольский: [Б. и.], 1885. – С. 14–15.

3 Там же. – С. 11, 49, 56.

4 Там же. – С. 11.

* Рескрипт – особистий лист імператора; монарший указ, що мав силу закону.

5 Там же. – С. 151.

6 Материалы для истории Подольской губернии... – С. 147–148, 161–162; Конвенция между Россией и Пруссией о втором разделе Польши [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ekaterina2.com/doc/8.php>; Тархов С. А. Изменение административно-территориального деления России за последние 300 лет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://geo.1september.ru/view_article.php?ID=200101502.

проти страти французького короля Людовика XVI Катерина II спеціальним указом від 8 квітня 1793 р. заборонила здійснення будь-яких торгових операцій з революційною Францією. У такий спосіб Петербург демонстрував підтримку своїх союзників – Австрії та Пруссії, що воювали проти французьких революціонерів⁷. На територію імперії не дозволялося ввозити французькі вимірвальні прилади, інструменти, зброю, тканини, папір, металопрокат, будівельний ліс, щогли, медикаменти, одяг, взуття, велику рогату худобу, горілку, вина, зерно, фураж, фрукти, сухофрукти, цукор, сіль⁸. Оприлюднення указу із заборонаю завозити ці товари і продукти з Франції створило сприятливі умови для їх незаконного ввезення та контрабандної торгівлі.

На її ріст у південно-західному Поділлі вплинуло набуття чинності імператорського указу від 23 червня 1794 р. Він дозволяв розширити межу осілості євреїв і надавав їм право проживати на теренах Мінської, Ізяславської (Волинської), Брацлавської (Подільської), Полоцької, Могилівської, Київської, Чернігівської, Новгород-Сіверської, Катеринославської губерній і Таврійської губерній. Вони отримали дозвіл «в губерніях названих користуватися торгом і міщанськими промислами»⁹. Російський уряд ставив за мету скористатися схильністю представників єврейської нації до торгівельної й лихварської діяльності. В такий спосіб передбачалося організувати економічну експлуатацію і можливий розвиток українських теренів, приєднаних до імперії. Катерина II добре знала наскільки успішно діячі німецьких держав і Речі Посполитої зуміли використати євреїв для своєї користі¹⁰. Водночас, розчарувавшись в ідеалах просвітництва через криваві репресії французьких революціонерів, вона застосовувала для цього жорсткі адміністративні методи колоніальної політики. З 1795 р. за окремим указом євреям заборонялося проживати в селах. Місцеві органи влади отримали розпорядження приписувати тих з них, що мешкали в

7 Полное собрание законов Российской Империи (Далі – ПСЗРИ). Собрание Первое. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXIII: 1789–6 ноября 1796 г. – С. 414-417. У фондах Державного архіву Хмельницької області зберігається указ сенату про заборону торгівлі з революційним урядом Франції до часу відновлення монархії. Однак через погану збереженість наразі є недоступним для дослідників. Див.: Держархів Хмельницької області, ф. 60: Подільський губернський прокурор (1795–1880), оп. 1, спр. 1: Укази правлячого сенату про припинення торгівлі із революційною Францією до відновлення королівської влади і заборону завезення французьких товарів... (1795 р.), 121 арк.

8 ПСЗРИ. Собрание Первое. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XLV: Книга тарифов. – С. 2–281.

9 Материалы для истории Подольской губернии... – С. 188.

10 Энгель В. В. Курс лекций по истории евреев в России (Евреи в период формирования абсолютизма в России) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-3.htm>.

сільській місцевості, до міст і докласти усіх зусиль для їх виселення з сіл. Того ж року на євреїв наклали сплату вдвічі більшого податку, ніж на купців та ремісників християнського віросповідання¹¹. Як наслідок вище описані кроки російського уряду очікуваних результатів не дали. Євреї налагодили контрабандну торгівлю. Даючи хабарі чиновникам, не сплачували усіх податків і в такий спосіб підривали економічний розвиток Поділля¹².

Імператорський двір присилав розпорядження, що змушували подільських митників виконувати свої обов'язки з більшою пильністю, аби не допустити контрабанди французької продукції. Вище згаданий указ Катерини II вимагав від них також уважно вивчати торговельну документацію, щоб товари з Франції не завозилися через інші дружні Росії держави. Виявлену контрабанду передбачалося знищувати¹³. Окремий її указ від вересня 1794 р. забороняв вивозити з території Подільської губернії коней¹⁴. Найбільш імовірно, це розпорядження було пов'язане з придуршенням російськими військами збройного виступу польських шляхтичів під проводом Т. Костюшка. Коні, вивезені за кордон з території імперії, зокрема Поділля, могли використовуватися повстанцями як кавалерійські або в якості тяглової сили.

Розвитку контрабандного промислу посприяло встановлення міцних торговельних зв'язків Поділля з іншими регіонами та сусідніми державами. На початку 1800 х рр. значно більшої ваги набув їх південний напрям. Це стало можливим завдяки налагодженню поставок товарів Дністром та створенням нових торговельних шляхів на південь, до чорноморських портів. Митний збір із завезених на територію Подільської губернії іноземних товарів здійснювали дві митниці. Одна розташовувалася поблизу міста Могилів, а друга – у селі Ісаківці, неподалік від місця впадіння Збруча в Дністер¹⁵. Нелегальному постачанню заборонених товарів сприяли й природні особливості Дністра. Подільський губернський землемір Карл Екстер, що зробив детальний їх опис, констатував наявність багатьох мілин і бродів. Вони утруднювали судноплавство руслом найбільшої річки в регіоні, яке розпочалося тут 1801 р. і здійснювалося поромами та півбарками. Останні ходили до Аккерманської затоки та Одеси¹⁶.

11 Там же.

12 Там же.

13 Материалы для истории Подольской губернии... – С. 163–164; ПСЗРИ. Собрание Первое. – Т. XLV: Книга тарифов. – С. 415.

14 Материалы для истории Подольской губернии... – С. 165–166.

15 Копилов С. А. Історія створення описів Поділля кінця XVIII – початку XIX ст. Карла Екстера та їх значимість як історичного джерела / С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк // Описи Подільської губернії кінця XVIII-початку XIX ст. / уклад., авт. вступ. статті С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 13–14.

16 Там само. – С. 11–13.

Проблема контрабанди в південно-західній частині Подільської губернії, в яку були втягнуті як торговці, так і місцеві селяни, спонукала російських урядовців створити прикордонну комісію в губернському місті Кам'янці-Подільському. 7 серпня 1795 р. Катериною II було підписано відповідний указ. Новостворену структуру очолив полковник І. Бароцці, який мав отримувати 1800 рублів на рік. Окрім нього до її складу входили два засідателі і перекладач (драгоман). Комісія мала вирішувати торговельні питання з турецькими митниками та протидіяти незаконній доставці забороненої продукції і сировини з території Османської імперії. За потреби її представники могли виїжджати з міста для вирішення поточних справ до підпорядкованих їй митниць. Відповідний «прикордонний карантин» було облаштовано у Жванці. Аналогічна прикордонна комісія мала контролювати завезення товарів з території Австрії¹⁷.

Проблема контрабандної торгівлі безпосередньо торкалася прикордонної комісії у Кам'янці, бо з турецьких володінь постійно нелегально потрапляли різноманітні товари і сировина. До середини XIX ст. містечко Хотин, що розташовувалося на самому кордоні, перетворилося на один з ключових перевалочних пунктів контрабандної продукції. Етнограф А. Афанасьєв-Чужбінський у роботі «Поездка в Южную Русь. Очерки Днестра» зазначав, що Хотин мав торговельні зв'язки з найвіддаленішими містами імперії. Предметом торгу була контрабанда. В основному – кантонський чай*, численні склади якого облаштували місцеві жителі¹⁸. «Безперечно, немає такої контрабанди, яку б ви не могли дістати в Хотині – зазначав А. Афанасьєв-Чужбінський – вона й розходить ся околицями, але чай звідси розвозиться на українські ярмарки і йде, на диво, на узбережжя Чорного моря, куди його зручніше доставляти водою»¹⁹. У нелегальній торгівлі чаєм між собою конкурували євреї, які привозили його з-за кордону, та росіяни-старообрядці, що відправляли цей продукт на внутрішні ринки. Як правило, своїм одноплемінникам, які займалися торгівлею в Одесі, Миколаєві, Херсоні і усій південній Україні²⁰.

А. Афанасьєв-Чужбінський звернув увагу на неефективність боротьби з контрабандою кантонського чаю. Він стверджував, що випадки її виявлення прикордонниками, чи земською поліцією були як правило успішними

17 Материалы для истории Подольской губернии... – С. 205–207.

* Кантонський чай – чай, що потрапляв до Російської імперії з Європи. До європейських країн його привозили з Кантону. Цінувався не так високо, як кяхтинський чай, бо під час перевезення морем псувався.

18 Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Русь / А. С. Афанасьев-Чужбинский. – СПб: Тип. Мор. мин-ва, 1863. – Ч. 2: Очерки Днестра. – С. 84.

19 Там же. – С. 84–85.

20 Там же. – С. 85.

винятками і не впливали на ситуацію його налагодженої нелегальної торгівлі. «Чи це дивина, що незаконна торгівля євреїв-контрабандистів завдяки їхній винахідливості, спритності й умінню організовувати таємні справи залишається непокараною митними органами, навіть якби останні працювали бездоганно», – стверджував етнограф²¹. Кантонський чай доставляли із-за річок Прут і Дністер. Іноді контрабандисти, взнавши про засідку, везли товар через буковинські ліси, де його було зручно переховувати²².

У 1799 р. уряд для налагодження ефективної боротьби з перевезенням заборонених товарів зобов'язав подільських чиновників ліквідувати окремі застави й послити охорону тих, які залишалися. У Подільській губернії на 450 верст (480 км) кордону було визначено 8 наглядачів. Їм підпорядковувалися 111 осіб об'їздчиків. На Поділлі до того ж набиралися ще 60 об'їздчиків. Згідно норм 1782 р. про митну сторожу на 10 верст припадало по 2 об'їздчика²³. Помітно, що для боротьби із незаконним завезенням до імперії заборонених товарів чисельність прикордонників у Подільській губернії було збільшено майже вдвічі від визначеної норми. Митники і представники прикордонної служби (об'їздчики) у разі безвідповідального виконання своїх обов'язків мали усуватися від служби, а за умов підозри їх у зумисному сприянні контрабандистам потрапляти під слідство²⁴. Згідно імператорського розпорядження вилучені митницями товари і продукція передбачалося продавати на ринках і ярмарках найближчого багатолюдного міста²⁵.

Для охорони кордону (т. зв. польова служба), що проходив Дністром, імперський уряд залучив козаків з розформованого у 1797 р. полку Бузького козацького війська*. Останній до того брав участь у придушенні

21 Там же.

22 Там же.

23 ПСЗРИ. – СПб: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии. – Собрание первое. – Т. XXV: 1798–1799, 1830. – С. 652–655.

24 ПСЗРИ. – Т. XXVI. – С. 190–191.

25 ПСЗРИ. – Т. XXVII. – С. 526.

* Бузьке козацьке військо бере свої витоки від створеного 1769 р. козацького полку, яким командував генерал О. Прозоровський. Полк брав участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. По її завершенні козаків розселили на прикордонних землях по річці Південний Буг. 1785 р. з бузьких козаків й арнаутів-волонтерів – вихідців із Дунайських князівств і Балканського півострова – створено півтора тисячний полк, який через рік було поділено на два полки. 1787 р. вони увійшли до складу Катеринославського козацького війська, зберігаючи військову самостійність. 1787 р. до Бузького козацького війська приєднали 3176 селян з державних маєтків, а бузькі полки знову об'єднали в один. Полк брав участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. 1797 р. указом імператора Павла I Бузьке козацьке військо було ліквідовано, однак 1803 р. відновлено у чисельності 3-х полків по 500 козаків у кожному. Останні несли прикордонну службу вздовж р. Дністер. Бузькі козаки брали участь у російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. У 1812–1814 рр. у складі партизанських загонів діяли проти військ армії Наполеона I. Успішно воювали

виступів польських шляхтичів на теренах південного Поділля. Вони несли прикордонну службу до 1800 р., коли імператорським указом не були переведені у стан державних селян. Однак 1803 р. для посилення боротьби з контрабандною торгівлею й для військового підкріплення земської поліції уряд відновив Бузьке козацьке військо чисельністю 3 полки по 500 осіб кожний. Їх офіцерам дозволялося поповнювати ряди козаків за рахунок молдаван, румунів, болгар. Але, щоб уникнути службових зловживань особового складу, суворо заборонялося приймати ві полки місцевих жителів. Бузьке козацтво отримало землю для загальновійськових потреб²⁶.

Водночас імперський уряд усвідомлював неможливість виявлення митниками усієї контрабанди, тому з 1800 р. офіційно запроваджувалася практика співпраці з «донесителями и усотрителями». Останні за донесення про ввіз чи намір продажу заборонених товарів отримували 80 відсотків від їх продажу в грошовому еквіваленті (невдовзі лише – 50), або сам товар, сплачуючи 20 відсотків від його вартості²⁷. Купці, що привозили закордонні товари, зобов'язувалися доставляти їх від митниці до найближчого губерньського міста заздалегідь встановленими великими дорогами. Для цього власник отримував від митників спеціальний дозвільний документ – «ярилик на звичайному гербовому папері»²⁸. Перевезення продукції пугівцями і бічними дорогами заборонялося. У разі порушення товар конфісковувався на користь тих населених пунктів, де його було виявлено, а перевізник потрапляв під судове слідство. В такий спосіб місцеве населення заохочувалося винагородою за участь у виявленні перевезення заборонених товарів і торгівлі ними²⁹.

Однак бажання швидкого і відносно легкого заробітку штовхало селян і міщан прикордонних районів брати активну участь у контрабандному промислі. Ним займалися як мешканці Поділля, так і піддані австрійської корони. На території Галичини функціонували своєрідні «контрабандні товариства на пах», які діяли як комерційні підприємства. Вони мали своїх агентів у Подільській губернії, Бессарабії та інших регіонах Украї-

у Франції. У липні 1817 р. підняли повстання, яке восени придушили регулярні війська. Бузьких козаків перетворили на військових поселенців, з яких набирали вояків до трьох уланських полків. Див.: Енциклопедія історії України: у 5 т. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1: А–В. – С. 393.

26 Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения / В. Лобачевский // Киевская старина. – 1887. – Т. XIX. – Декабрь. – С. 598–602; Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». – 2007. – Т. 2. – С. 345.

27 ПСЗРИ. – СПб: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии. – Собрание первое. – Т. XXVI: 1800–1801, 1830. – С. 155; ПСЗРИ. – СПб: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии. – Собрание первое. – Т. XXVII: 1802–1803, 1830. – С. 540–541.

28 ПСЗРИ. – Т. XXVI. – С. 189–190.

29 ПСЗРИ. – Т. XXVI. – С. 190–191.

ни. До їхніх послуг вдавалася навіть австрійська влада, виплачуючи спеціальне мито для постачання коней для кавалерійських підрозділів на теренах Галичини³⁰.

Документи свідчать, що перевезенням заборонених товарів активно займалися місцеві євреї. Так, у квітні 1796 р. Гершко Ісакович, Йось Омович, Шльома та Соломон Колманові, родом з Молдавії, купили в Могилеві 10 мішків і 8 корців борошна. Вони планували таємно переправити його через Дністер. Але контрабанду вистежили наглядачі Могилівської митниці Ступницький і Кульчицький. Товар вилучили, а правопорушників після сплати відповідного мита вислали за кордон³¹. У лютому 1801 р. там же було конфісковано 60 сирих шкір. Їх незаконно намагалися перевезти Воль і Абрамка Лейбовичі та Абрамка Шмулійович. 1801 р. ісаковецькі митники запідозрили євреїв з Сатанова Г. Раїма і Д. Шинкара в таємному перегоні коней для поміщиці Грибінської. Однак останнім вдалося втекти³². У лютому 1807 р. міністр внутрішніх справ граф В. Кочубей турбувався з приводу створення в Парижі організації Єврейський Синод. Він припускав, що його очільники під приводом духовного розвитку єврейського народу, використовуючи етнічний зв'язок між євреями, налагодять збір розвідувальної інформації на користь Франції та нелегальний продаж заборонених у Російській імперії товарів³³.

Є підстави стверджувати, що губернське місто Кам'янець стало одним з найбільших центрів продажу контрабандної продукції в регіоні. 1801 р. кам'янецький купець Садовський потрапив під слідство за спробу провезти через митницю заборонені товари. 2 січня 1802 р. міський поліцеймейстер рапортував у Подільське губернське правління, що міщанин Б. Маєркович привіз на продаж закордонні «красні» товари, але у їх реєстрі («оголошенні») не вказав які саме та скільки. Порушення документації іноземної продукції відносило її до контрабанди і тому держава мала право продавати її на користь казни³⁴. Ринки і крамниці Кам'янця-Подільського продовжували реалізовувати незаконно завезені вироби й сировину і у 50-х роках ХІХ ст. Саме тоді в передмістях губернського міста діяла злочинна група осіб, яка займалася доставкою контрабандних товарів. Її створив і

30 Ігнат'єва Т. В. Вказ. праця. – С. 121.

31 Там само.

32 Там само.

33 Кам'янець-Подільський міський державний архів, ф. 228: Канцелярія Подільського губернатора, м. Кам'янець-Подільський. 1796–1917 рр., оп. 1, спр. 31: Укази правлячого сенату за 1807 р., арк. 114–115. Автор щиро дякує завідувачу сектору «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника Петру Болтанюку за надані матеріали з фондів Кам'янець-Подільського міського державного архіву.

34 Ігнат'єва Т. В. Вказ. праця. – С. 121.

очолив австрійський підданий, євреї із містечка Скала, Хаїм Клесмер (він же ж Плещель). Двічі на тиждень члени його угруповання їздили до Скали, збирали у великій кількості заборонені до ввезення товари і доправляли їх кам'янецьким купцям³⁵. Документи свідчать, що навіть на початку ХХ ст. міська поліція, остерігаючись налагодження незаконного продажу контрабандної продукції, пильно й педантично контролювала в'їзд і виїзд іноземців. У її поле зору потрапляли навіть паломники. Особливо уважними полісмени були до євреїв, підозрюючи їх у торгівлі контрабандними товарами. Систематично стежили за ярмарками³⁶.

Роль Кам'янця-Подільського як ключового в регіоні центру збуту контрабандної продукції опосередковано підтверджують результати археологічних досліджень. Зокрема, науковцями під час розкопок будинку другої половини ХVІІІ – середини ХХ ст. за адресою Польський ринок, 3/1 виявлено незафіксований на жодному відомому плані споруди підвал. Вони припускають, що це міг бути тайник для переховування контрабанди. У засипці з будівельного сміття об'єму підвального приміщення містився чисельний керамічний матеріал, уламки скляного і фарфорового посуду, металеві вироби ХІХ – першої половини ХХ ст.³⁷. У ході розкопок іншого будинку старого міста (вул. Троїцька, 4а) у Кам'янці-Подільському виявлено значну кількість пляшок німецького і чеського виробництва, англійських та австрійських фаянсових тарілок, фаянсові блюдця з Саксонії та інше³⁸.

На початку 20-х рр. ХІХ ст. для боротьби з контрабандною торгівлею було створено військову і митну сторожу. До першої набиралися козаки. Їхнім основним завданням стало патрулювання кордону. Митна сторожа складалася із «вольноопределяючихся». До їх рядів, згідно положень Митного Уставу, передбачалося приймати військових у відставці. Однак останніх не вистачало в прикордонних краях. Тому військове відомство присилало інвалідів, які уже не могли виконувати фронтової служби.

35 Там само. – С. 122.

36 Держархів Хмельницької області, ф. 271: Кам'янець-Подільське розшукове відділення (1908–1917), оп. 1, спр. 16: Добові рапорти поліцейських та агентів розшукового відділення про події, що сталися у м. Кам'янець-Подільський (7 січня 1910 – 4 листопада 1910), арк. 84–84 зв., 196, 198, 312; ф. 271: Кам'янець-Подільське розшукове відділення (1908–1917), оп. 1, спр. 22: Рапорти і службові записки наглядачів і городових Кам'янець-Подільського розшукового відділення про події, що сталися у м. Кам'янець-Подільський (22 січня 1912 р. – 28 грудня 1912 р.), арк. 1–14, 156.

37 Болтанюк П. Попередні результати археологічного дослідження ділянки на Польському ринку, 3/1 у Кам'янці-Подільському / П. Болтанюк, Д. Кондратюк, І. Старенький // Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник 3'2014. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 68.

38 Старенький І. О. Побут кам'ячан другої половини ХІХ – початку ХХ ст. за даними археологічних досліджень по вулиці Троїцькій, 4а / І. О. Старенький, Я. О. Зайшлик // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. – Т. 1. – С. 266–271.

Закономірно, що й до митної вони теж не були придатні в повній мірі. Через нехватку потрібних кадрів митниками, як правило, ставали місцеві польські шляхтичі, які полишали господарювання у своїх маєтках і землях. Вони, користуючись родинними зв'язками й знайомствами з прикордонними жителями, сприяли контрабанді заборонених товарів та збували їх місцевим євреям. Останні ж продавали заборонену продукцію у своїх крамницях і ринках³⁹.

Козаки теж швидко зрозуміли фінансові переваги лояльного ставлення до контрабандної торгівлі. Тому вони замість того, щоб патрулювати прикордонні території й не допускати таємного ввезення заборонених товарів, самі йому сприяли. Козацькі роз'їзди пропускали транспорти контрабандистів через кордон і часто самі їх супроводжували під охороною вглиб держави. За потреби допомагали переховувати незаконну продукцію⁴⁰.

1822 р. колоніальна російська адміністрація з метою посилення боротьби із контрабандою запропонувала низку заходів, про які імператору Олександрю I доповідав міністр фінансів Д. А. Гур'єв. Вони зводилися до таких кроків: 1) передбачалося поповнювати особовий склад митної сторожі виключно з військових нижчих чинів, переважно з кавалерії; 2) було вирішено зняти ланцюг козацьких патрулів із кордону і розташувати за 3–5 верст від нього, так, щоб козаки склали другу лінію охорони; вони мали наглядати за митною сторожею та її діями. Прикордонна смуга визначалася шириною 7 верств. Козаки втрачали зв'язок з місцевими закордонними мешканцями і не могли налагоджувати доставку контрабандної продукції⁴¹. Передбачалося також негайно відправляти у відставку усіх об'їжджиків митної сторожі, котрі відслужили свій термін. Ті, що провинилися і не виконували належним чином обов'язків мали негайно повертатися під юрисдикцію військового відомства, а винні в злочинах поставати перед військовим судом. Було вирішено переводити митників на інше місце служби через кожні півроку, аби вони не налагоджували контактів з місцевими жителями і не займалися контрабандною торгівлею. Сумлінних співробітників митниць дозволялося залишати на одному місці служби не довше року. Для особового складу митної сторожі державним коштом вздовж кордону через кожні 5 верств будувалися будинки для проживання⁴². Із створенням двох ліній охорони ускладнилося оформлення визначеної Митним Уставом документації. Тому 1824 р. за ініціативи міністра фінансів Є. Канкріна Державна Рада дозволила спростити документообіг⁴³. Законодавчо підтверджувалася винагорода у розмірі

39 ПСЗРИ. – Т. XXXVIII. – С. 225.

40 Там же.

41 ПСЗРИ. – Т. XXXVIII. – С. 226; ПСЗРИ. – Т. XXXIX. – С. 106.

42 ПСЗРИ. – Т. XXXVIII. – С. 225.

43 ПСЗРИ. – Т. XXXIX. – С. 105–106.

20–50 відсотків від вартості виявленої контрабандної продукції особам, які повідомили про неї митні служби. Її представники заохочувалися до пильного виконання своїх обов'язків скороченням служби⁴⁴.

Однак дані кроки не дали очікуваного результату. Ситуація з ввезенням з-за кордону і продажем заборонених товарів ускладнювалася низкою факторів. По-перше, контрабандисти тісно співпрацювали із земською і городовою поліцією, в рядах якої мали своїх проплачених людей. Останні саботували розслідування справ з приводу незаконної торгівлі. По-друге, контрабандисти давали хабарі суддям за те, щоб вони якомога довше не завершували розгляду карних справ. По-третє, створення структури митної сторожі затягнулося. Лише 1827 р. за поданням міністра фінансів і погодженням імператора Миколи I було визначено, що в кожному митному окрузі сторожа складатиме бригаду, напівбригаду, або окрему роту. Вони підпорядковувалися безпосередньо начальнику митного округу, не втручалися в діяльність митників і займалися виключно охороною кордону та господарськими справами митниці. Кожна рота складалася з кінної та пішої сторожі. До того ж вздовж кордону патрулювали загони чисельністю від 6 до 10 осіб як кінних, так і піших вояків. Однак через вище названі причини масштаби незаконного продажу були такими, що загрожували існуванню фабричної промисловості і розвитку приватної торгівлі. Зменшувалися прибутки від ввізного мита⁴⁵. Нездатність уряду протидіяти незаконному ввезенню заборонених товарів спонукала його посилити репресивні методи боротьби. 17 (29) листопада 1828 р. Комітет міністрів прийняв положення, згідно якого контрабандистів, які чинили опір митній і прикордонній сторожі, або місцевій поліції мав судити військовий суд. З цього часу до них застосовувалися тілесні покарання та заслання до Сибіру⁴⁶.

Однак суворі репресивні методи не дали очікуваного результату. Потік контрабандних товарів лише посилювався. У 1836 р. міністр фінансів доповідав імператору Миколі I, що збройні напади на застави продовжуються; частішають випадки таємного провезення забороненої продукції на територію імперії. Через контрабандну торгівлю невпинно зменшувалася легальна доставка кави та інших колоніальних товарів, на які неможливо поставити клеймо. Тому з ініціативи міністра фінансів Є. Канкріна було вирішено залучити до боротьби з контрабандистами сили міської і земської поліції. Передбачалося також негайно звільнити з посад усіх поліцейських чиновників, які сприятимуть незаконній торгівлі⁴⁷. Міністр

44 ПСЗРИ. – Т. XXXIX. – С. 108–110; ПСЗРИ. – Собрание второе. – Т. II. – С. 1120.

45 ПСЗРИ. – Т. XXXIX. – С. 409; ПСЗРИ. – Собрание второе. – Т. II. – С. 645–648.

46 ПСЗРИ. – Собрание второе. – Т. III. – С. 1001.

47 ПСЗРИ. – Собрание второе. – Т. XL. – Отделение первое. – С. 120.

фінансів отримав згоду імператора на посилення покарань за контрабанду, щоб «віддавати придатних негайно на військову службу, а непридатних виселяти до Сибіру на поселення»⁴⁸.

Отже, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на південно-західних кордонах Подільської губернії, як і по усьому західному кордону Російської імперії, набула поширення контрабандна торгівля. Нелегально завозилися товари іноземного виробництва та колоніальні продукти – кантонський чай, кава тощо. Активну роль в їх незаконному провезенню і реалізації відігравали місцеві євреї, старообрядці та бузькі козаки. Останні замість добросовісного патрулювання кордону по Дністру за грошову винагороду пропускали контрабанду. Спроби уряду боротися з незаконною торгівлею виявилися неефективними. Імовірно, до середини XIX ст. її масштаби лише зростали.

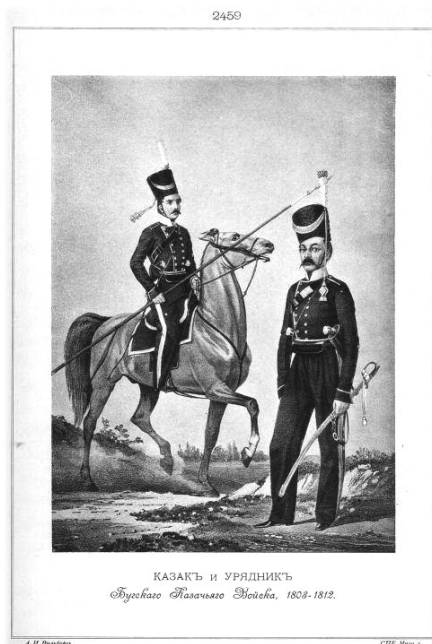
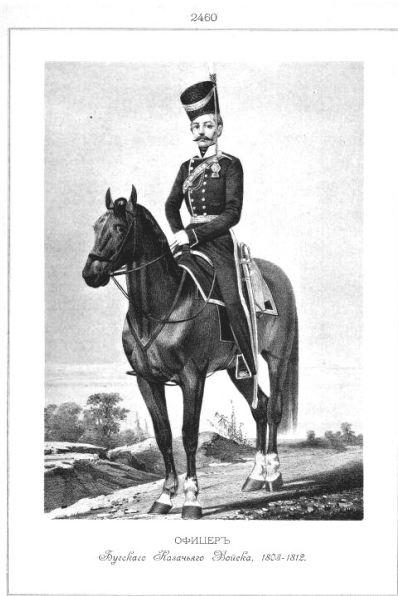
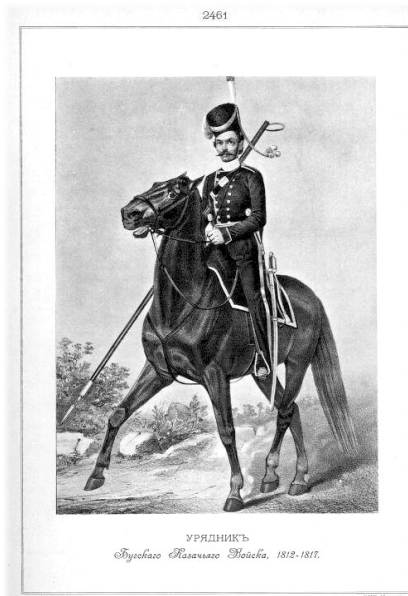

Рис. 1. Козак та урядник Бузького козацького війська (1808–1812 рр.)

48 Там же. – С. 737–739.

**Рис. 2. Офіцер Бузького
козацького війська (1803–1812 рр.)**

**Рис. 3. Урядник Бузького
козацького війська (1812–1817 рр.)**

**Рис. 4. Обер-офіцер Бузького
козацького війська**

Ольга Грабовська,
аспірантка Центру пам'яткознавства
НАН України і Українського товариства
охорони пам'яток історії та культури

ЦЕГЕЛЬНА ГАЛУЗЬ М. ВІННИЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглядаються закономірності розвитку галузі цегельного виробництва м. Вінниці XIX – початку XX ст. Визначаються час, місце появи та власники цегельних заводів. Досліджується технологічний аспект цегельного виробництва на вінницьких цегельнях вказаного періоду.

Ключові слова: цегла, цегельне виробництво, Вінниця, технологія, будівельні матеріали, промисловість.

Найдавніші документальні свідчення про цегельне виробництво в межах м. Вінниці датуються кінцем XVIII ст.¹, хоча археологічні дослідження дають підстави пов'язувати початок цегельного виробництва Вінниці з XVII ст.²

За способом організації виробництва історію цегельної галузі міста можна поділити на кілька послідовних етапів. Перший етап пов'язаний з появою цегельного виробництва, його роботою з орієнтацією на окремі будівельні об'єкти. Він датується XVI – першою половиною XIX ст. На другому етапі цегельні заводи Вінниці перейшли до активної комерційної діяльності. Цей процес відбувався з першої половини XIX ст. до 1914 р. Третій етап характеризується функціонуванням вінницьких підприємств з виробництва цегли в системі державного управління СРСР. Він тривав з часу відновлення заводів у 1925 р. до розпаду Радянського союзу. Четвертий етап пов'язаний з роботою підприємств після проголошення Незалежності України у 1991 р.

XIX – початок XX ст. в історії цегельного виробництва Вінниці, характеризується значною активізацією галузі і переходом підприємств до роботи на комерційних засадах.

На 1799 р. в межах сучасної Вінниці існує документальне свідчення лише про одну цегельню – Грохольських. Точна дата її заснування не відома. Логічно вважати, що поява цегельні пов'язана з будівництвом

1 Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти / за ред. Легуна Ю. В. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 37.

2 Грабовська О. В. Колекція цегли з розкопок історико-архітектурного комплексу XVII–XVIII ст. «Мури» / О. В. Грабовська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. – К., 2016. – Вип. 25. – С. 92

садиби Грохольських у кінці XVIII ст. Це підприємство постійно фігурує в документах та літературі з другої половини XIX ст.³. Скоріше за все, до середини XIX ст. масштаби його виробництва обмежувалися потребами самого маєтку. У кінці XVIII ст. на цегельні працювало чотири робітники, а річне виробництво становило 90 тис. шт. цегли⁴.

З першої половини XIX ст. робота цегельних заводів відокремлюється від обслуговування потреб конкретного будівництва. Першим підприємством такого типу став заснований у 1830 р. цегельний завод на Дубовецькій Слободі, що наприкінці століття належав Шмулю Мар'яновському⁵.

У 1859 р. був заснований завод, який пізніше також став власністю родини Мар'яновських⁶. Де саме знаходилося це підприємство та кому належало на час заснування – не відомо.

У 1871 р. на території сучасної Вінниці було відомо вже три цегельних заводи. Перший знаходився в с. Вишня (зараз житловий район Пирогово) і належав М. І. Пирогову⁷. Ймовірно, підприємство створювалося для постачання матеріалами відбудови його садиби, тобто після 1859 р. Коли цегельня припинила своє існування незрозуміло, але в документах 1890-х років вона уже не згадується.

У 1870-х роках у межах тогочасної Вінниці згадується цегельний завод Арона Тарнопольського. Можливо це той самий завод, що був створений у 1859 р. і пізніше став власністю родини Мар'яновських⁸. У 1879 р. на Дубовецькій Слободі засновується ще один цегельний завод. У 1894 р. його власником був дворянин Болеслав Іванович Ліщинський. У 1884 р. засновано цегельний завод на Малих Хуторах⁹ (ймовірно, в районі сучасної вулиці Могильчак). Кілька цегелень існувало також на околицях сучасної Вінниці, зокрема цегельня Дидинського в с. Лука Мелешківська¹⁰ та цегельня поблизу с. Якушинці¹¹.

На 1894 р. у Вінниці існувало чотири великих цегельних заводи. Два з них розташовувалися на Дубовецькій Слободі (ймовірно там, де сьогодні

3 Держархів Вінницької області, ф. Д-200, оп. 1, спр. 468.

4 Топографічний опис Подільської губернії 1799 р... – С. 37.

5 Указатель фабрик и заводов европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики / сост. П. А. Орлов, С. Г. Будагов. – СПб, 1894. – С. 320.

6 Фабрично-заводские Предприятия Российской Империи (исключая Финляндию) / ред. Ф. А. Шобер. – Пг, 1914.

7 Держархів Вінницької області, ф. Д-200, оп. 1, спр. 685, арк.17.

8 Держархів Вінницької області, ф. Д-200, оп. 1, спр. 685, арк.17.

9 Фабрики и заводы всей России. Сведения о 31523 фабриках и заводах. – К., 1913. – С. 320.

10 Держархів Вінницької області, ф. Д-200, оп. 1, спр. 685, арк.17.

11 Трехверстовка Шуберта онлайн в цвете // Это Место. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.etomesto.ru/shubert-map/25-7/>.

знаходиться «Вінницький цегляний завод» по вул. Д. Нечая, 55). Один з них належав Б. І. Ліщинському. На ньому працювало 20 робітників, а випуск цегли становив 480 тис. шт. на рік. Інше підприємство належало міщанину Шмулю Мар'яновському. Воно мало штат у 10 робітників, а випуск цегли становив 200 тис. шт. на рік.

У 1895 р. засновано ще один цегельний завод родини Мар'яновських. Він також розташовувався на Дубовецькій Слободі¹². Серед невеликих цегельень м. Вінниці, що діяли у 1890-х роках, згадується непрацююче на 1899 р. підприємство Абрама Клейнера¹³.

Важливою подією в історії цегельної галузі Вінниці було відкриття у 1899 р. силікатно-цегляного та черепичного заводу на Замості¹⁴. Він розташовувався південніше перехрестя сучасних вулиць Брацлавської і Замостянської. У 1903 р. завод належав Петру Георгійовичу Верьовіну¹⁵, а у 1912 р. був власністю родини Мар'яновських.

Справжнього розквіту цегельна галузь Вінниці досягає напередодні Першої світової війни. У 1912 р. було створено принаймні три нових цегельних заводи: Перець-Іона Гельблу, Вольфа Мар'яновського, Я. Мучника і Б. Розенштейна¹⁶. Дохід цегельної галузі в цей час зріс на 147 тис. руб. (або на 73%) у порівнянні з 1908 р. Кількість зайнятих в галузі робітників також суттєво збільшилась (з 113 до 281 особи)^{17 18}.

На 1913 р. у Вінниці відомо шість великих цегельень. Серед них вищезгадані підприємства, засновані в 1912 р.: Перець-Іона Гельблу зі штатом у дев'ять робітників; Вольфа Мар'яновського зі штатом у 20 робітників; Я. Мучника і Б. Розенштейна на 28 робітників. Також продовжував діяти завод Нухіма Бліндера з 28 робітниками і річним доходом 12 тис. руб.; завод Іцко і Мордко Мар'яновських з 52 робітниками і річним доходом в 60 тис. руб.; «Вінницький силікатний завод» І. Мар'яновського і А. Фейгенбаума зі штатом у 52 робітника і річним доходом у 50 тис. руб.¹⁹. Останній завод вважався найбільшим за обсягами виробництва в Поділь-

12 Фабрично-заводские Предприятия Российской Империи (исключая Финляндию) / ред. Ф. А. Шобер. – Пг, 1914.

13 Держархів Вінницької області, ф. Д-262, оп. 1, спр. 10, арк. 340.

14 Фабрично-заводскія Предпріятія Россійской Имперіи (исключая Финляндию) / ред. Ф. А. Шобер. – Пг, 1914.

15 Держархів Вінницької області, ф. Д-230, оп. 1, спр. 920, арк. 383-385.

16 Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Вольнской губерниям. – К., 1913. – С. 966.

17 Обзор Подольской губернии за 1908 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора. – Каменец-Подольск, 1909. – Табл. 2.

18 Обзор Подольской губернии за 1912 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора. – Каменец-Подольск, 1913. – Табл. 2.

19 Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Вольнской губерниям. – К., 1913. – С. 966.

ській губернії і мав річне виробництво цегли в 10 млн. шт.²⁰. У 1914 р. він складався з 2-х відділень – на Дубовецькій Слободі (1800 тис. шт.; річний дохід 21 тис. руб.) та силікатно-цегляного і черепичного заводу на Замості (виготовляв черепицю, силікатну цеглу і плитку; річний дохід 20 тис. руб.)²¹.

Про технологічний аспект розвитку цегельної галузі м. Вінниці ХІХ – початку ХХ ст. відомо досить мало. Гіпотетично відтворити виробничий процес на цегельнях м. Вінниці можливо через співставлення загальних тенденцій розвитку технології цегельного виробництва вказаного періоду, зовнішніх характеристик цегли, виготовленої на вінницьких заводах і статистичних показниках окремих підприємств.

Процес виготовлення цегли включав у себе чотири послідовних етапи: видобуток глини, формовку, сушіння та випал²². Серед загальних рекомендацій по вибору глини для виготовлення цегли в посібниках кінця ХІХ ст. однією з умов, визначалася непридатність її для інших видів виробництва. Цеглу можна було виробляти з глини різних гатунків, і водночас, вона майже завжди потребувала спеціальної попередньої підготовки²³. Таким чином, характером домішок та способом підготовки, можна було компенсувати недоліки сировини.

Перші вінницькі цегельні створювалися з орієнтацією на крупне будівництво. Якщо при цьому, місце організації цегельні виявлялося вдалим (зокрема і щодо обсягів та якості сировини), то після завершення будівництва, вона могла продовжити свою роботу як підприємство, що працює на комерційних засадах. У Вінниці яскравим прикладом може бути цегельний завод, що був заснований в кінці ХVІІІ ст. Грохольськими²⁴ і проіснував до нашого часу.

У природніх покладах глина, як правило, не однорідна. А саме однорідність глини є важливою умовою виготовлення щільної цегли. Для

20 Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Вольнской губерниям. – К., 1913. – С. 52.

21 Фабрично-заводские Предприятия Российской Империи (исключая Финляндию) / ред. Ф. А. Шобер. – Пг, 1914.

Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Вольнской губерниям. – К., 1913. – С. 966.

22 Белановская Е. В. Разработка составов для реставрационного кирпича памятников архитектуры Вологодской области ХVІІ – начала ХХ веков / Е. В. Белаговская // Вестник Череповецкого государственного университета. – Череповец, 2013. – №2, т. 2. – С. 5-6.

23 Крупский А. К. Кирпичное производство / А.К. Крупский // Российские универсальные энциклопедии. Брокгауз-Ефрон и Большая Советская Энциклопедия объединенный словарь. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/051/51405.htm>.

24 Топографічний опис Подільської губернії 1799 р... – С. 37.

надання глини однорідності її необхідно було перем'яти²⁵. У місцевому цегельному виробництві цей процес, очевидно, залишався незмінним протягом чотирьох століть.

М'яття глини могло бути здійснене лише після попереднього замочування. Для замочування глини у землі робилися спеціальні твори́ла – ями, обкладені дощатою забійкою, або цеглою на вапні з цегельним пилом, або різаним дерном. У твори́лах глина відстоювалася і насичувалася водою.

Біля твори́л, або впритул між твори́лами, розташовувався дерев'яний тік для м'яття глини. М'яття замоченої глини здійснювалося перетоптуванням ногами. Щоб легше було працювати з великими об'ємами глини, цей процес іноді здійснювали за допомогою тварин. Для цього використовували зазвичай биків. Їх прив'язували за роги до стовпа і в той час коли глина топталася їхніми копитами робітник постійно відкидав глину від країв до середини – під копита²⁶. Цей архаїчний спосіб підготовки глини постає як актуальний в джерелах кінця XIX ст. І такий же спосіб використовувався на вінницьких цегельнях навіть у 1926 р.²⁷

З XVIII ст. у світовій практиці цегельного виробництва починають запроваджуватись кінні глином'ялки які дозволяли якісніше змішувати глину з піском²⁸. Внаслідок цього усадка при сушінні та випалі почала становити меншу проблему. Пісок робить глину тугішою, залишаючи при цьому значний відсоток води. Це дозволяє працювати з цілою одразу після її формування, укладаючи для сушіння. Також сам процес сушіння проходить швидше, оскільки пісок проводить воду до зовнішньої поверхні заготовки. Відокремлення часток глини одна від одної також сприяє зменшенню усадки та збільшенню її однорідності²⁹. У Російській імперії дослідники відмічають поширення кінних глином'ялок лише з XIX ст.³⁰. З кінця XIX ст. активно використовуються також механічні глиномішалки або тонштейдери. Зважаючи на актуальність у Вінниці найбільш архаїчних способів м'яття глини навіть в середині 1920-х років, можна припускати, що до початку XX ст. підготовка глини в кінних або механічних глином'ялках могла здійснюватися лише в найпрогресивніших підприємствах (наприклад, заводах братів Ісаака і Мордка Мар'яновських, Болеслава Івановича Лещинського, цегельні Грохольських).

25 Сапожников, А. Краткое практическое наставление для постройки сельских жилых зданий, каменных и деревянных / А. Сапожников, П. Таманский. – СПб, 1845. – С. 17.

26 Крупский А. К. Вказ. праця.

27 «С дымом» // Винницкая рабочая газета. – 1926. – 29 июня.

28 Reeder M. Bricks and the frog quest in Suffolk / M. Reeder // British Brick Society Information. Compilation volume 1973-1981. – Windsor, 1988. – P. 64.

29 Reeder M. The size of a brick. Part II / M. Reeder // British Brick Society Information. – Windsor, 1983. – № 30. – P. 2.

30 История строительной техники / под общ. ред. В. Ф. Иванова. – Ленинград; Москва, 1962. – С. 282.

Наступним етапом виготовлення цегли було формування. Про спосіб формування можна судити за рядом технологічних ознак на самій цеглі. Поздовжні сліди від зрізання надлишку глини при формуванні спостерігаються на постілях всіх обстежених нами зразків цегли XIX – початку XX ст. Тобто її формування здійснювалось вручну. Найпоширенішим способом ручного формування на нашій території було виготовлення цегли у рамках-прольотках. Подібний виробничий процес детально описаний у практичних посібниках XIX і навіть середини XX ст.^{31 32 33}. Такий спосіб формування в м. Вінниці залишався практично незмінним до 30-х років XX ст. Виключення могли становити найкращі з точки зору технічного оснащення вінницькі підприємства кінця XIX – початку XX ст. У другій половині XIX ст. існувало багато варіантів механічної формовки цегли, однак використання більшості з них було не вигідним для підприємств з порівняно невеликими масштабами виробництва³⁴.

Сушіння цегли, як правило, починалася з того, що сирець викладали плазом на рівне місце (тік, гумно, галявину), по можливості, біля робочого столу, на якому вона була сформована³⁵. Як відзначалось раніше, вінницькі цегельні почали формуватись як значні промислові підприємства лише з першої половини XIX ст. Початок використання спеціальних сушильних приміщень ймовірно теж пов'язаний з цим часом.

Фінальною стадією виробництва цегли був її випал. Найпростішим, відомим з етнографічних джерел та літератури XIX ст., способом випалу було облаштування напольних печей, які споруджувались з самого сирцю. Процес випалу разом з остиганням печі, тривав залежно від глини і погоди від 9 до 16 днів³⁶.

В XIX ст. у світовій практиці цегельного виробництва відбувається ряд важливих змін. В першу чергу, проходить механізація виробничого процесу на всіх його етапах. Від появи цегельного виробництва і до середини XIX ст. процес випалу не зазнавав принципових змін. Лише в середині XIX ст. у Європі та США з'явилися патенти на нові печі – безперервної дії з верхнім полум'ям, що дозволили значно збільшити продуктивність виробництва.

31 Сапожников А. Вказ. праця. – С. 104.

32 Крупский А. К. Вказ. праця.

33 Киптенко А. К. Производство кирпича / А. К. Киптенко, П. Т. Мартынов, В. С. Никифоров. – Москва, 1959. – С. 39.

34 Воробьев М. Кирпично-гончарное и фарфоровое производство... / сост. М. Воробьев. – М., 1897. – С. 20.

35 Крупский А. К. Вказ. праця.

36 Там само.

Перше документальне свідчення про використання на вінницьких підприємствах печі Гофмана датується 1903 р.³⁷. Вона працювала на заводі Ісаака Мар'яновського. Згідно з довідником за 1912 р., ця піч була єдиною у Вінниці гофманською піччю³⁸. Очевидно, такою вона залишалася до закінчення громадянської війни і початку відбудови цегельні в середині 1920-х років (враховуючи також обсяги виробництва інших заводів).

Таким чином, XIX ст. було часом стрімких змін у цегельній галузі м. Вінниці. Якщо на початку століття вінницькі цегельні працювали як невеликі кустарні підприємства, що забезпечували будівельними матеріалами окремі архітектурні об'єкти і господарства, то до середини XIX ст. цегельні заводи в основному перейшли до функціонування на комерційних засадах. Активізація розбудови м. Вінниці в кінці XIX – початку XX ст. безпосередньо вплинула на розвиток галузі виробництва будівельних матеріалів: призвела до збільшення кількості цегельних заводів та обсягів виробництва продукції. Поряд з цим, технічне вдосконалення виробничого процесу на більшості підприємств проходило досить повільно.

37 Держархів Вінницької області, ф. Д-250, оп. 1, спр. 920, арк. 28.

38 Списокъ фабрикъ и заводовъ Россійской имперіи Составленъ по официальнымъ сведеніямъ Отдела Промышленности Министерства Торговли и Промышленности / под ред. В. Е. Варзара. – СПб, 1912 – С. 298.

Олена Жам,

завідувач науково-дослідного відділу
«Музей хліба» НІЕЗ «Переяслав»

БОРОШНОМЕЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ XIX – ПОЧ. XX ст.: ОГЛЯД ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

У статті на основі аналізу широкого кола джерел розглядається стан розвитку млинарства в Подільській губернії у XIX – на поч. XX ст. Автор приходить до висновку, що в досліджуваній період млинарство на Поділлі набуло значного поширення.

Ключові слова: млин, борошномельне виробництво, промисловість, Подільська губернія, дослідження, джерельна база.

Сучасний підхід до вивчення регіональної історії передбачає розширення джерельної бази, з допомогою якої здійснюється дослідницька робота. У цій статті робиться спроба доповнити джерельну базу проблеми ново виявленими архівними документами й опублікованими дослідженнями, які можуть бути використані при дослідженні млинарства Подільської губ. XIX ст. – поч. XX ст.

Поділля було одним з тих українських регіонів, де значного поширення набуло млинарство. Цьому сприяли родючі ґрунти, природно-кліматичними й фізико-географічні умови, розгалужена водна мережа (рр. Дністер і Південний Буг з притоками). Розвиток економіки Поділля традиційно визначало зернове виробництво, яке у свою чергу потребувало наявності підприємств, зорієнтованих на переробку зерна – млинів. У досліджуваній період млинарство було однією з провідних галузей переробної промисловості Подільської губернії. За кількістю підприємств, обсягом виробленої продукції, сумою виробництва вона займала в різні періоди третє/друге місце. Млини (водяні, вітряні, парові) функціонували майже в кожному населеному пункті губернії.

Зазначимо, що питання борошномельного виробництва цікавило не одне покоління дослідників. Деякі аспекти та окремі факти розвитку борошномельного виробництва на Поділлі у XIX ст. знайшли місце в працях імперських дослідників С. Тихонова, В. Гульдмана, О. Ярошевича, П. Лященко, М. Сіماشкевича¹. Вивчення теми в радянський час продовжи-

¹ Тихонов С. Муктомельное производство Подольской губернии / С. Тихонов // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каме́нец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1869. – С. 1-40; Гульдман В. Справочная книжка Подольской губернии /

ли О. Оглоблін, С. Городецький². На сучасному етапі до них долучилися С. Єсюнін, М. Стрішенець, О. Стрішенець, Т. Стоколоса, Л. Рудюк, Г. Денисик, О. Лаврик, Ю. Тютюнник, О. Демчук, Т. Соловйова, О. Жам, А. Задорожнюк, О. Реєнт, А. Михайлик, А. Гуменюк та ін.³. Вагомість роз-

- В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1888. – 678 с.; Гульдман В. Подольская губерния: опыт геогр.-стат. описания. Подол. губ. стат. ком. / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1889. – 510 с.; Гульдман В. Населенные места Подольской губернии: (алфавитный перечень населенных пунктов губернии, с указанием некоторых справочных о них сведений) / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1893. – 636 с.; Гульдман В. Подольский адрес-календарь: Изд. Подольского стат. Комитета / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1895. – 452 с.; Гульдман В. Подольский адрес-календарь: Издание Подольского стат. Комитета / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1900. – 349 с.; Гульдман В. Отчет Подольского губернского статистического комитета за 1886 г. / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Под. губ. стат. ком., 1888. – 67 с.; Лященко П. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России / П. Лященко. – СПб: Новый мир, 1912. – 317 с.; Ярошевич А. Юго-Западный край в экономическом отношении / А. Ярошевич. – К.: Тип. ун-та св. Владимира, 1913. – 180 с.; Крылов А. Населенные места Подольской губернии / А. Крылов. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1903. – 538 с.; Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. Симашкевич. – Каменец-Подольский: тип. насл. Д. Крайза, 1875-1876. – 2 т.; Вып. 1. – 1875. – 80 с.; Вып. 2. – 1876. – 182 с.
- 2 Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С. Городецький. – Вінниця: Кабінет вивчення Поділля, 1929. – 208 с.; Оглоблін А. Очерки истории украинской фабрики – предкапиталистическая фабрика / А. Оглоблін. – Київ: Гос. издат. Украины, 1925. – 232 с.
- 3 Єсюнін С. Боршномельне виробництво у містах Подільської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / С. Єсюнін // Український Млинологічний альманах. – Черкаси, 2014. – С.108-112; Єсюнін С. Проскурів на старих поштівках. Паровий млин Маранця / С. Єсюнін. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: proskuriv.khm.gov.ua; Стрішенець М. Водяні боршномельні млини у Подільському воєводстві в другій половині 16 – середині 17 ст. / М. Стрішенець // Тези доповідей восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1989; Стрішенець М. Водяні боршномельні млини Західного Поділля в першій половині 17 ст. / М. Стрішенець // «Проблеми економічної географії Поділля»: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 156-157; Стрішенець О. 3 історії орендних відносин на водяних боршномельних млинах Почаївської Успенської лаври в селі Сураж ХVІІІ-ХІХ ст. / О. Стрішенець // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Економіка. – Тернопіль, 2004. – Вип. 16. – С. 64-67; Стоколоса Т. Характеристика боршномельного виробництва Подільської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / Т. Стоколоса // «Теорія і практика сучасної науки». – Херсон: Видав. дім «Гельветика», 2017. – С. 221-224; Рудюк Л. До історії млина Ірафа та його назви / Л. Рудюк // Матеріали І Міжнар. наук. іст.-краєзн. конф. «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2016. – С. 268-271; Демчук О. Поромні млини на Поділлі / О. Демчук // Матеріали ІХ Подільської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 179-181; Лаврик О. Сокілецький млинарський комплекс у спадщині водогосподарського будівництва на річці Південний Буг / О. Лаврик // Український Млинологічний альманах. – Черкаси, 2014. – С. 56-59; Лаврик О. Роль млинів у формуванні антропогенних долинно-річкових ландшафтів Побужжя / О. Лаврик // Природничі науки

гляду питання вивчення борошномельного виробництва на Поділлі в XIX – на поч. XX ст. та з'ясування його ролі в економічному розвитку регіону зумовлена тим, що ця проблема залишається малодослідженою в українській історіографії. Аналіз історіографії проблеми дає підстави стверджувати, що окремі її напрямки привертали увагу дослідників, однак комплексної праці, яка б відобразила всі аспекти проблеми, створено не було. Більшість імперських і радянських дослідників висвітлювали млинарство Подільської губернії в контексті соціально-економічного розвитку європейської території Російської імперії або Правобережжя України, і лише в кін. XX – на поч. XXI ст. з'явилися праці в яких млинарство Поділля та окремих його населених пунктів стало об'єктом спеціальних досліджень.

Для з'ясування поставленої проблеми нами використано матеріали з Центрального державного історичного архіву (в м. Києві) фонд 442 «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора» та фонду 575 «Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу». З огляду на те, що ці матеріали вперше залучаються до наукового огляду, вважаємо за доцільне навести їх зміст.

Так, наприклад, одна із справ розповідає про те, як у 1834 р. на вигінній міській землі м. Балти Подільської губернії міські жителі самовільно, без дозволу магістрату, збудували два вітряки. Згідно з тогочасним законодавством, а саме Зводом законів і Уставом будівельним Російської імперії (том 12) долю незаконно споруджених будівель спільно вирішу-

в системі освіти: всеукр. наук.-практ. інтернет-конф.: матеріали. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2015. – С. 76-81; Тютюнник Ю. Водяные мельницы в междуречье и на водосборах Днепра и Южного Буга: опыт полевого исследования / Ю. Тютюнник, А. Лаврик // Вопросы истории естествознания и техники. – Москва: Изд-во «Наука», 2011. – №4. – С. 172-189; Денисюк Г. Млини в історії господарського освоєння річок Поділля / Г. Денисюк, О. Лаврик // Український Млинологічний журнал. – Черкаси, 2011. – Вип. 1. – С. 112–113; Лаврик О. Поширення млинів на Побужжі та їх вплив на трансформацію річища і заплави Південного Бугу / О. Лаврик // Історія української географії. – Тернопіль, 2008. – Вип. 18. – С. 35-42; Жам О. Деякі аспекти розвитку круп'яно-борошномельного виробництва Проскурівського повіту Подільської губернії в XIX – на початку XX ст. / О. Жам // Матер. І Міжнар. наук. іст.-краєзн. конф. «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2016. – С. 168-173; Соловійова Т. Борошномельне виробництво Подільської губернії 2-ї половини XIX століття / Т. Соловійова, О. Жам // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 8. – С. 43-54; Гуменюк А. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: дис... канд. іст. наук / А. Гуменюк. – К., 1992. – 240 с.; Михайлик А. Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах (1861-1914 рр.): дис... канд. іст. наук / А. Михайлик. – Чернівці, 2006. – 215 с.; Задорожнюк А. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. / А. Задорожнюк, О. Реєнт. – К., 2008. 270 с.; Смірнов М. Розбудова промисловості в Браїлові протягом другої половини XIX – початку XX ст. / М. Смірнов, І. Романюк // Гілея: науковий вісник. – 2013. – №75. – С. 38-40.

вали Міністерство фінансів і губернське правління. Зазвичай в подібних ситуаціях така споруда підлягала знесенню. Проте, означені вітряки губернська і міська влада вирішила не зносити, оскільки вони збудовані на неродючому ґрунті, далеко від міста, через що не загрожують місту пожежами. Було вирішено обкласти вітряки податками на користь міста в розмірі 5 крб. 70 коп. з одного каменю, а за два камені – 7 крб. 50 коп. Одночасно власників млинів попередили, якщо подібне повториться, то покарання буде значно жорсткішим⁴. В цьому ж документі відзначено, що означені вітряки навіть корисні для міських потреб у зв'язку з нестачею борошномельних млинів у місті. Скільки всього діяло млинів у цей час у місті не відомо, проте є такі дані в пізніші часи. Так, згідно із Оглядом Подільської губернії за 1884 р. відомо, що в місті цього року діяло 32 вітряки і 1 паровий млин⁵. Такі ж дані подає В. Гульдман станом на 1888 р.⁶. В цей час Балта стала одним з найбільших торгових центрів Правобережжя України завдяки вигідному географічному положенню на перехресті важливих торгових шляхів та відкриттю в 1865 р. залізниці Одеса-Балта, яка зв'язала сільськогосподарські райони Південно-західного краю з Одеським морським портом.

В іншому архівному документі згадується водяний дерев'яний млин «Білановецький», що діяв у 30-х рр. XIX ст. на р. Смотрич у приміському селі Біланівка на околиці м. Кам'янця-Подільського. Вважається, що це поселення утворилося у 1742 р. і спочатку називалося Долішні фільварки, в 1926 р. злилося з м. Кам'янець-Подільським. Назву поселення отримало від прізвища одного із землевласників передмістя – Білана. Про млин відомо, що належав він місту, систематично здавався в оренду й приносив прибутку по 23 крб. асигнаціями на рік. В 30-х рр. XIX ст. млин вийшов з ладу через давність, тому міська влада вирішила його ремонтувати. Для цього 26.05.1834 р. було направлено в Міністерство внутрішніх справ й Головне управління шляхів сполучення і публічних споруд клопотання на отримання дозволу на ремонт млина. Згідно з чинним законодавством, разом із клопотанням були подані: план млина, кошторис, технічна документація, пояснювальна записка з детальним описом необхідних ремонтних робіт. У зв'язку з тим, що документи були недобросовісно складені, Комісія проектів і кошторисів повернула їх на доопрацювання. Після доопрацювання Міністерство внутрішніх справ керуючись статтею №1992 першого тому Зводу державних установ видало розпорядження про виді-

4 Центральний державний історичний архів України (Київ), ф. 442, оп. 68, спр. 81, арк.1-15.

5 Там само, ф. 442, оп. 538, спр. 202, арк. 17.

6 Гульдман В. Справочная книжка Подольской губернии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1888. – 678 с.

лення коштів у сумі 4 604 крб. 31 коп. з прибутків Кам'янця-Подільського на ремонт млина. Миська влада підрахувала, що за попередніми підрахунками відремонтований млин буде приносити прибуток в розмірі 1333 крб. сріблом в рік⁷.

Серед архівних матеріалів ЦДІАУ зберігся документ, який характеризує подальшу долю вище згаданого млина, а саме у 1838 р. Це клопотання орендаря кам'янецького міського водяного млина міщанина Мортка Горника до міської влади, в якому він просить видати розпорядження про урівноваження течії р. Смотрич для того, щоб його млин, а також сусідські карвасарівські мали однакові права. Адже його млин при сильних посухах і морозах не діє, оскільки вся вода спрямовується на карвасарські млини. Для цього, на думку М. Горника, необхідно, щоб під час посух на всіх млинах діяло не більше 6 невеликих жорнових каменів й велися журнали щоденних спостережень щодо рівня води в річці. Також він запропонував знести греблю при карвасарських млинах, яка слабка й ненадійна (збудована за 5 днів з хмизу) при паводку може бути знесена, зруйнує міський млин і завдасть значної шкоди місту. В клопотанні згадується, що кам'янецький міський водяний млин має 6 коліс, збудований попереднім орендарем млина Готсманом з дозволу міської влади і після завершення терміну оренди повернутий місту⁸. У відомості про найважливіші справи, виконані по господарській частині в Подільській губернії в 1850 р. збереглися численні скарги М. Горника від 26 лютого, 2 червня, 4 серпня, 14 жовтня, 7 листопада, 5 грудня 1850 р. на Кам'янецьку міську думу через неправильне нарахування коштів за оренду міського млина. З переписки відомо, що розгляд цієї справи затягнувся у зв'язку з тим, що вона потребувала різних відомостей від міської думи та орендаря млина, які кілька разів надавалися, але через незадовільне оформлення поверталися на доопрацювання⁹.

Більше інформації про вище згадані карвасарські млини (передмістя Кам'янця, з 1926 р. частина міста) знаходимо в дослідженнях О. Будзей, який пов'язує заселення цієї місцевості з будівництвом на поч. XVIII ст. на р. Смотрич біля підніжжя старого кам'янецького замку поблизу турецького мосту двох водяних млинів: місцевого старости й міста. Оскільки торгівля борошном давала тоді великі прибутки, то на Карвасарах почали селитися євреї. Дослідник зазначає, що турецька залога Хотина користувалася лише кам'янецьким борошном. Право вивозити борошно на бессарабський берег належало комендантові Кам'янця, а якщо хтось самовільно перевозив борошно, то такого зухвальця карали смертною стратою¹⁰.

7 ЦДІАУ (Київ), ф. 442, оп. 69, спр. 32, арк. 1.

8 Там само, ф. 442, оп. 71, спр. 322, арк. 1.

9 Там само, ф. 442, оп. 83, спр. 670, арк. 1.

10 Будзей О. Карвасари: Штрихи до історії міст і містечок / О. Будзей // Час: Інформаційний бюлетень. – 2006. – лютий (№1). – С. 7.

Історією заснування й функціонування водяного млина в передмісті Видрівка Кам'янець-Подільського цікавилися дослідниця Л. Рудюк¹¹. Вона з'ясувала, що означений млин зафіксований на планах міста 1684, 1713, 1720, 1753, 1761, 1780 рр., на світлинах М. Грейма, датованих 1874-1885 рр., а також у тогочасній довідковій літературі. Зокрема, у «Справочной книжке Подольской губернии» за 1888 р. зазначено, що в місті діяв один водяний млин. В Подільському адрес-календарі за 1895 р. згадано вальцьовий водяний млин при висілку Видрівка Кам'янець-Подільського повіту, власником якого був купець Іван Семенович Куриндін, а управляючим – дворянин Діонісій Іванович Стопневич. У Подільському адрес-календарі 1900 р. зафіксовано, що власником цього млина залишався той самий купець, але управляючим вже був селянин Олексій Феодосійович Поварчук. Посилаючись на Юхима Сіцінського, Л. Рудюк зауважує, що перший водяний млин з греблею у Видрівці на правому березі р. Смотрич збудував купець Френкель близько 1830 р., коли придбав тут невеликий шмагток землі. Згодом млин придбав купець І. Куриндін, розбудував, переобладнав на вальцевий. Це єдиний з кам'янецьких млинів, що зберігся до сьогодні. У 1982 р. він включений до переліку пам'яток культурної спадщини м. Кам'янець-Подільського як пам'ятка архітектури місцевого значення. На сьогоднішній час це масивна, кам'яна, триповерхова будівля, розташована північно-східніше Нового замку, в каньйоні на правому березі р. Смотрич, у міському районі Підзамче.

Дослідниця Г. Ківільша згадує про існування в Кам'янці 3 водяних млинів (руського, вірменського, польського) в районі Новопланівського мосту та 2 біля Замкового мосту по обидва боки від каналу¹².

Цікавою видається архівна справа про торги на два водяні міські млини в м. Стара Ушиця Подільської губернії у 1855 р. Відомо, що ці млини у 1838 р. були сильно пошкоджені весняним паводком і 17 років не відновлювалися через бюрократичне сповільнення, допущене архітекторами Подільської будівельної комісії Шпаковським, Голецьким, Учтою, які вибули з відомства й виїхали в невідомому напрямку. Лише у 1855 р. міська влада вирішила відновити млини й підрахувала, що на їх ремонт необхідні кошти в сумі 2281 крб. 78 коп. сріблом, які можуть бути виділені або з міської казни, або підрядником, який відновить млини власним коштом, а потім візьме їх в оренду. На торгах, проведених 21.02.1855 р., бажаючих орендувати млини не знайшлося. Та невдовзі, 10.09.1855 р.,

11 Рудюк Л. До історії млина Ірафа та його назви / Л. Рудюк // Матер. І Міжнар. наук. іст.-краєзн. конф. «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2016. – С. 268-271.

12 Ківільша Г. Каньйон: колиска і доля / Г. Ківільша // Місто. – 2002. – трав. (№1). Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: www.npptomvtry.org.ua/kanjon-kolyska-i-dolya.

літинський 3-ї гільдії купець Василь Бабаєв виявив бажання побудувати в м. Стара Ушиця на міській землі своїм коштом 2 водяні млини із зобов'язанням потім взяти обидва млини в оренду терміном на 24 місяці з оплатою по 194 крб. на рік. Також він брав на себе зобов'язання впродовж всього періоду оренди власним коштом ремонтувати млини, греблі, водоспуски, поставки та по завершенню терміну оренди млини з усіма приналежностями повернути місту в задовільному стані. Натомість В. Бабаєв вимагав внесення до проекту орендної угоди спеціального пункту під № 6, в якому прописано: «обязательное для всех городских жителей условие непременно молоть хлеб на мельницах, которые усторит купец Бабаев». В результаті міська влада постановила пристати на пропозицію В. Бабаєва за умови виключення вище згаданого пункту з угоди. Мотивувала до цього рішення міську владу неможливість власними коштами відремонтувати млини через мізерні надходження до бюджету¹³.

Привертає увагу справа про оренду казенних водяних млинів у м. Бар Могилівського повіту Подільської губернії. В 1858 р. у місті діяло 4 водяні млини, з яких 3 «грозят совершенным разрушением» і потребують ремонту на суму 4 532 крб. сріблом. Купецький син Іось Гервиць та міщанин Міхель Зінланд подали клопотання в губернське правління, в якому висловили бажання взяти на себе ремонт цих трьох млинів і зробити його за два роки, після чого взяти млини в оренду і платити за них місту по 500 крб. сріблом на рік. На оренду всіх чотирьох міських млинів претендував і нинішній утримувач цих млинів купець Карман. Він клопотав про залишення за ним млинів ще на 4 роки понад термін оренди, за це пропонував переобладнати їх за власний кошт і взяти в оренду на 20 років по 520 крб. на рік. На жаль, в наявному документі не зазначено, яке рішення з цього приводу прийняла міська влада¹⁴.

Серед архівних матеріалів збереглася справа про створення «Проскурівського товариства млинарського виробництва С. Г. Маранця» та затвердження його статуту. Відомо, що купець 1-ї гільдії Соломон Гершкович Маранц був власником першого в місті парового млина, спорудженого у 1892 р., на основі якого у 1895 р. було створено вище згадане акціонерне товариство. В документі наведена коротка характеристика млина, зокрема, згадується, що на ньому виготовлялись борошно та крупи, в середньому щороку 845 тис. пудів на суму 475 руб.¹⁵. С. Маранц фігурує ще в одній архівній справі, датованій 1850 р. Це скарга проскурівського купця 2-ї гільдії Дувида Розенберга на нього за несправедливе отримання в оренду міського крупчатого водяного млина¹⁶.

13 ЦДІАУ (Київ), ф. 442, оп. 84, спр. 227, арк. 1-88.

14 ЦДІАУ (Київ), ф. 442, оп. 89, спр. 187.

15 Там само, ф. 442, оп. 625, спр. 356, арк. 3.

16 Там само, ф. 442, оп. 83, спр. 514, арк. 1-20.

В одній із справ наведені достатньо детальні відомості про водяні млини в селах Проскурівського повіту за 1845 р. Так, в с. Татарське на р. Студениці діяв цегляний млин довжиною 4 сажні і шириною 2 ½ сажні на двоє дверей. В с. Старий Толочин діяв кам'яний двоповерховий млин довжиною 10 аршин і шириною 6 ½ сажнів, на 10 дверей і 3 постави¹⁷. Наймасовішими архівними документами є судові справи, скарги до владних інстанцій щодо будівництва й експлуатування млинів. Наведемо кілька з них, що стосуються досліджуваного регіону. В 1849 р. поміщик генерал-майор Григорій Гудович судився з євреєм Блехманом, який самовільно спорудив два водяні млини на поміщицькій землі на р. Буг, і вимагав безкоштовно передати в його володіння ці млини. В результаті тривалої судової тяганини було вирішено млини знести взагалі¹⁸. Мешканець м. Теплик Гайсинського повіту Подільської губернії єврей Берко Нухим Палатник 31.06.1854 р. подав скаргу в губернське правління на ольгопольського купця 3-ї гільдії Прохора Смирновського, власника крупчатого млина, за те, що останній взяв на помол 1 тис. корців пшениці і завдаток у розмірі 100 крб. сріблом і не повернув їх, за винятком 400 корців борошна¹⁹. В 1862 р. купецький син Олександр Кузьмін подав скаргу в Міністерство внутрішніх справ на єврея Гринзберга, який незаконно заволодів його млинами в Ямпільському повіті²⁰. В 1898 р. Начальник королівств Галиції й Лодомерії австрійський підданий граф Сечені подав скаргу в Подільське губернське правління на те, що в с. Березянка Подільської губ. на пограничній р. Збруч проводяться роботи з метою розширення діяльності місцевих млинів, внаслідок чого жителі прибережних населених пунктів Галиції відчують нестачу у воді і несуть значні втрати. Згідно Кревської унії 1385 р. по р. Збруч проходила лінія, яка розділяла зони володінь Польщі і Литви, пізніше Галичини й Поділля. Згідно 23 трактату дружби від 21 квітня – 3 травня 1815 р., укладеного між Російською імперією і Австрією, обидві сторони не повинні будувати нових млинів на пограничній річці без взаємної згоди прибережних керівників. До вирішення справи по суті, було вирішено поставити межові стовпи, зазначити висоту водної поверхні, дослідити спільною комісією напрямом течії річки²¹.

Найбільш інформативно насиченими архівними джерелами є щорічні звіти губернаторів про стан губернії, які містять дані про врожайність зернових, кількість млинів, їх продуктивність, чисельність робітників. Зі звіту губернатора за 1878 р. дізнаємося, що в поточному році в Поділь-

17 Там само, ф. 442, оп. 795, спр. 311, арк. 79-89.

18 Там само, ф. 442, оп. 82, спр. 639, арк. 1-10.

19 Там само, ф. 442, оп. 167, спр. 355, арк. 3.

20 Там само, ф. 442, оп. 175, спр. 348, арк. 1.

21 Там само, ф. 575, оп. 1, спр. 37, арк. 3.

ській губернії діяло 122 водяні млини промислового значення, на яких було задіяно 529 робітників і вироблено продукції на суму 752 500 крб. У порівнянні з минулорічними показниками в круп'яно-борошномельній галузі, зазначає губернатор, відбулося скорочення виробництва на 5,2 % (41 420 крб.), внаслідок закриття 11 водяних крупчатих млинів. Натомість зросла кількість парових млинів до 29. На них було задіяно 122 робітники і вироблено продукції на 204 400 крб.²² Привертає увагу звіт губернатора за 1884 р., в якому наведені дані про кількість і різновид млинів у регіоні, річна сума виробництва цих млинів і чисельність задіяних робітників²³.

Назва повіту	парові	водяні	вітряні	крупчаті	кінні	крупорушні
Кам'янецький повіт		180	10		10	1
м. Кам'янець		-	-		-	
Проскурівський повіт		91	157	1		
м. Проскурів	1	3	1			
Летичівський повіт		121	43			2
м. Летичів	1	-	-			
Літинський повіт	-	148	36			2
м. Літин			1			
Вінницький повіт		76	2			3
м. Віниця		13				
Брацлавський повіт	3	144	62		2	
м. Брацлав		6		1		
Гайсинський повіт		106	53		2	2
м. Гайсин						
Ольгопольський повіт	12	97	198		8	
м. Ольгополь		1	10			
Балтський повіт	12	120	346		3	9
м. Балта	1		32			
Ямпільський повіт	4	143	17			4
м. Ямпіль		3				

22 Там само, ф. 442, оп. 532, спр. 134, арк. 1-30.

23 Там само, ф. 442, оп. 538, спр. 202, арк. 17.

Могилівський повіт	1	154	5			7
м. Могилів		1				6
Ушицький повіт	2	193	1			
м. Ушиця						
Всього в губернії:	37	1 598	973	2	25	36

Відомий статистик Поділля В. Гульдман у праці «Справочная книжка Подольской губернии» подав дані про кількість млинів у губернії в 1888 р.²⁴

Назва повіту	парові	водяні	вітряні	крупчаті	кінні	крупорушні
Кам'янецький повіт		160	10		10	1
м. Кам'янець		1	-		-	
Проскурівський повіт		81	157	1		
м. Проскурів	1	3	1			
Летичівський повіт	2	126	43			2
м. Летичів	1	-	-			
Літинський повіт	-	190	36			2
м. Літин		2	1			
Вінницький повіт		117	2			3
м. Віниця		12				
Брацлавський повіт	2	123	62		2	
м. Брацлав		4		1		
Гайсинський повіт	3	114	53		2	2
м. Гайсин		2				
Ольгопольський повіт	15	111	198		8	
м. Ольгополь		1	8			
Балтський повіт	4	113	346		3	9
м. Балта	1		32			
Ямпільський повіт	6	152	17			4
м. Ямпіль		3				

24 Гульдман В. Справочная книжка Подольской губернии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1888. – 678 с.

Могилівський повіт	1	155	5			7
м. Могилів		2				6
Ушицький повіт	2	218	1			
м. Ушиця		2				
Всього в губернії:	37	1 598	973	2	25	36

У звіті губернатора за 1889 р. відмічено, що круп'яно-борошномельне виробництво займає третє місце після цукрового і винокуріння за сумою виробництва, яка в поточному році склала 2 960 339 крб. і збільшилася на 0,5% від 1888 р. за рахунок водяних і кінних млинів. У зв'язку з неврожаєм звітного року, зазначає губернатор, значно скоротилося виробництво на парових млинах на 53,7%, на вітряних на 17,1%, крупорушках на 13,5%²⁵.

В наступні десятиліття, за даними «Оглядів Подільської губернії», обсяги продукції млинів зросли. Так у 1910 р. продукція борошномельної галузі коштувала 8,3 млн. крб., що робило її другою після цукрової. Станом на 1910 р. в губернії діяло 3805 млинів і крупорушок, на яких працювало 7112 роб.²⁶.

Важливим джерелом для дослідження млинарства Подільської губернії досліджуваного періоду є довідково-статистична література: огляди, довідникові книжки, адрес-календарі, пам'ятні книги, переліки фабрично-заводських підприємств²⁷.

25 ЦДАУ (Київ), ф. 442, оп. 543, спр. 357, арк. 7.

26 Малий В.В. Господарство і зайнятість населення Поділля (2-га половина XIX – 10-ті р. XX ст. / В. В. Малий // Матеріали ІХ Подільської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 182-185.

27 Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Юго-Зап. отделение Российской экспортной палаты; сост. М. В. Довнар-Запольский; под ред. А. И. Ярошевича. – Киев: Изд. Т-ва Фиш и Вольсов, 1913. – 1061 с.; О посеве и урожае хлеба в Подольской губернии за 1874 год: Ведомость №1: О фабриках и заводах в Подольской губернии за 1874 год. – Каменец-Подольский, 1874; Окончательные данные об урожае хлебов в Подольской губернии в 1913 году / Подол. губерн. зем. управа. Оцен.-стат. отд.-ние. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1915. – 78 с.; Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского: Материалы для фабрично-заводской статистики / Сост. по офиц. сведениям Департамента Торговли и Мануфактур П. А. Орлов. – СПб: Тип. братьев Пантеевых, 1881. – 753 с.; Памятная книжка Подольской губернии на [1859, 1885, 1888, 1895, 1900, 1904, 1909, 1911]. С прил. адрес-календаря губернии / под ред. М. Г. Душенькевича, В. В. Филимонова. – Каменец-Подольск: Под. губ. стат. ком., 1859-1911 гг.; Подольская губерния. Составил Генерального штаба капитан Тверитинов. – СПб.: Изд. при 1-ом отделении Департамента Генерального штаба, 1849. – 255 с.; Сборник сведений о Подольской губернии: Вып. I-III. – Каменец-Подольск: Под. губ. стат. ком., 1880-1884 гг.; Список мукомольных мельниц России в 1908 году. – СПб, 1909. – 64 с.; Труды Подольского губернского статистического комитета за 1865-1866 г. – Каменец-Подольский: Под. губ.

Серед праць, в яких значна увага приділяється борошномельним млинам, виділяються огляди маєтків Подільської губернії кін. XIX – поч. XX ст.: Чернятинського в Литинському повіті М. Львої, Шпиківського в Брацлавському повіті М. Балашова, Теплицько-Ситковецького гр. К. Потоцького та ін.²⁸. Праці містять історичні довідки про маєтки, детальну інформацію про їх господарсько-економічний стан, відомості про млини, які діяли в маєтках.

Особливе зацікавлення викликають праці, в яких згадуються млини Поділля, які збереглися до нашого часу. Найбільше публікацій присвячено водяному млину на р. Смотрич в містечку Купин Кам'янецького повіту Подільської губернії (з 1923 р. Городоцького району Хмельницької області), збудованого у 1455 р. Історія Купинського млина висвітлена в публікаціях О. Крушинської, Д. Полюховича, М. Василевського²⁹. До кола наукових інтересів дослідників потрапив водяний млин в с. Сокілець Немирівського району Вінницької області на р. Південний Буг, збудований у 1894-1898 рр. на замовлення графа Костянтина Потоцького німецьким архітектором Яном Гойрихом. Окрім будівлі вальцевого млина збереглися крупорушка, склад, гранітна дамба, господарські споруди, але перебувають у занедбанні³⁰. Про водяні стаціонарні й поромні

стат. ком., 1869. – 263 с.; *Фабрично-заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог.* – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1894. – 184 с.

- 28 *Описание Шпиковского имения Н. Б. Балашева в Подольской губернии:* сост. И. В. Лещенко по документам Конторы имения. – Немиров, 1896. – 294 с.; *Обзор хозяйства Шпиковского имения за двадцатипятилетие: с 1865 по 1890 г.* – Киев, 1890. – 58 с.; Слѣзкин П. *Описание Шпиковского имения Его Высочайшего Превосходительства Николая Петровича Балашева.* – Киев, 1913. – Т. 2. – 208 с.; Кравченко І. *Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX століття / І. Кравченко // Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві.* – Київ, 1929. – Т. 2. – С. 56-95; Любанский Ф. *Описание имений Подольской губернии.* Вып. I / Ф. Любанский. – Винница, 1908; Борисов Г. *Чернятинское имение в Литинском уезде Подольской губернии М. М. Львой. Десятилетний отчет по управлению имением. 1890-1901 г.* / Г. Борисов. – Киев, 1902. – 44 с.; *Теплицко-Ситковецкое заповедное имение графа К. К. Потоцкого Киевской и Подольской губерний.* – Киев, 1897. – 188 с.
- 29 Крушинська О. *Водяний млин у Купині на Хмельниччині / О. Крушинська // Український Млинологічний альманах.* – Черкаси, 2014. – С. 68-71; Василевський М. *Купинський млин / М. Василевський.* Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: <http://www.dau.kiev.ua/183590>; Василевський М. *Річка у «запряжці». У Купині все ще служить млин, побудований у 1455 році / М. Василевський // День.* – 2007. – 26 черв.; Василевський М. *Хранитель вітряка / М. Василевський // День.* – 2007. – 21 берез.; Полюхович Д. *Останній надзбручанський / Д. Полюхович.* Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: mlyn.zbruc.eu/node; Полюхович Д. *Жорна й історія / Д. Полюхович // Дзеркало тижня.* – 2005. – 22-28 січ. (№ 2(530)).
- 30 Лаврик О. *Сокілецький млинарський комплекс у спадщині водогосподарського будівництва на річці Південний Буг / О. Лаврик // Український Млинологічний альманах.* – Черкаси, 2014. – С. 56-59.

млини, які збереглися на Кам'яниччині (с. Гуцули, Оринин, Пудлівці) згадав О. Демчук³¹.

Високої оцінки у висвітленні борошномельного виробництва міст Подільської губернії заслуговує науковий доробок С. Єсюніна³². Дослідник, аргументовано довів, що в I пол. XIX ст. переробка збіжжя на Поділлі була зосереджена в сільській місцевості, у 80-х рр. XIX ст. провідними центрами промислового млинарства стали міста, де були великі борошномельні підприємства, обладнані найдосконалішими та найпотужнішими паровими машинами. Так, у 1867 р. у межах Подільської губернії діяли 2693 млини, з них у містах – лише 141 млин, які виробляли менше десятої частини продукції. Ще 240 млинів діяли в містечках, а 2312 (це майже 85%) – у селах. Суттєві зміни в географії розміщення млинів пов'язані, на думку дослідника, зі змінами в транспортній мережі Подільської губернії. Завдяки веденню в дію залізниці Одеса-Балта та магістралі Балта-Жмеринка-Київ, центри переробки подільського збіжжя стали ближчими до залізничних колій, якими було зручно відправляти зерно та борошно-круп'яну продукцію в інші регіони, отож у містах з розвинутим транспортним сполученням (Проскурові, Вінниці, Могилеві, Балті) почали виникати потужні млини.

Також варто відзначити дослідження П. Білецького та О. Машкіна, в яких розглянута роль іноземних підприємців (німців, чехів, австрійців) у борошномельній галузі Подільської губернії³³. Іноземні фахівці займалися будівництвом млинів у регіоні, ставали власниками, управителями, орендарями млинів, займали різні посади на підприємствах галузі, де їхній професіоналізм високо цінувався. Серед власників млинів: німці І. Кіціс, М. Столярик, М.-Г. Ланге, Ю. Кунак, Е. Каллюс, Ф. Кур, Ф. Потрац, А. Гельбельт, Г. Кноблах, К.-Г. Геде, австрійці Б. Скибіневський, Р. Потоцький,

31 Демчук О. Поромні млини на Поділлі / О. Демчук // Матеріали ІХ Подільської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 179.

32 Єсюнін С. Борошномельне виробництво у містах Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / С. Єсюнін // Український Млинологічний альманах. – Черкаси, 2014. – Вип. І. – С. 108-112; Єсюнін С. Проскурів на старих поштівках. Паровий млин Маранця / С. Єсюнін. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: proskuriv.khm.gov.ua; Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія / С. Єсюнін. – Хмельницький, 2015. – 336 с.; Єсюнін С. Розвиток промисловості у заштатних містах Подільської губернії другої половини XIX століття / С. Єсюнін // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. – Вінниця, 2007. – С. 194-197.

33 Білецький П. Участь іноземних підприємців у харчовій промисловості Подільської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / П. Білецький // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – Т. 24. – С. 387-399; Машкін О. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / О. Машкін. – Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2008. – 450 с.

А. Масс, І. Возничшин, Л. Кучинський, Г. Рихальський, О. фон Рам, спадкоємці грецьких колоністів П. Раллі та Е. Раллі. Чимало іноземних спеціалістів працювали на підприємствах галузі. Серед управителів млинів австрійці І. Шустер та І. Цвинтар, пруський підданий І. Кур, мірошник чех Г. Фрідель, майстер по ремонту млинарського обладнання німець А. Ланге.

Окремої уваги заслуговують праці В. Іванчишена, в яких охарактеризовані осередки виробництва млинових жорен на Поділлі³⁴.

Таким чином, аналіз представлених першоджерел свідчить про те, що вони доповнюють необхідну базу для об'єктивного дослідження особливостей розвитку борошномельного виробництва Подільської губернії у ХІХ ст. Більшість джерел відзначають, що внаслідок сприятливих природно-географічних чинників та специфічних історико-політичних умов, млинарство на Поділлі мало ряд особливостей порівняно з іншими українськими регіонами. Зокрема, в борошномельній галузі вагоме місце займали представники різних етнічних груп багатонаціонального Подільського краю та іноземні піддані. Аналіз наявних в історіографії робіт та виявлених архівних документів засвідчив, що борошномельне виробництво відіграло важливу роль в економічному житті Подільської губернії, впродовж досліджуваного періоду ця галузь за обсягом виробленої продукції та за кількістю підприємств (млинів) була провідною галуззю економіки.

34 Іванчишен В. Історія каменотесного промислу на Поділлі: історіографія проблеми / В. Іванчишен // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2014. – Вип. 4. – С. 15-17; Іванчишен В. Осередки каменотесного промислу на Східному Поділлі кінця ХІХ – початку ХХІ ст. (на прикладі с. Буша Ямпільського р-ну Вінницької обл.) / В. Іванчишен // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – Вип. 44. – С. 65-69.

Ігор Старенький,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
асистент НУ «Львівська політехніка»

ТОПОНІМІЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглядається топонімія Кам'янець-Подільського XIX – початку XX ст., процес її творення та зміни, імперські впливи на творення топонімічного ландшафту міста.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, топонімія, топоніміка, вулиця, площа, провулок.

Період XIX – початку XX ст. залишив найбільш значний слід у формуванні топонімів Кам'янець-Подільського. Топонімія цього періоду багатогранна, вона відображає соціально-економічний та політичний розвиток міста, його етнічний склад.

У Старому місті в досліджуваний період існувало 6 площ. У центральній частині розташований Польський ринок, який найчастіше у XIX – на початку XX ст. називався Центральною площею¹. Проте поряд з цим існували також назви Велика, Велика торгова та Торгова площа². Чотири сторони Польського ринку називалися періями і відповідно мали назви Біржа, Журавльовка, Шарлотка та Суконка. Біржа, або ж південна перія, отримала свою назву від того, що тут біля кам'яниці багатих купців і фінансистів завжди гуртувався бідний люд у пошуках роботи. Найвідомішою спорудою Біржі був будинок Шадбея або ж аптека Петаласа чи будинок під пеліканом (через розміщення на фронтоні будинку барельєфу із зображенням пелікана, який кров'ю годувє пташенят)³. Північна перія носила назву Журавльовка – від крамниці російського купця Володими-

1 Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – Киев: Типогр. С. В. Кульженко, 1895. – С. 128, 141, 236, 238; Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny / Aleksander Prusiewicz. – Kijow; Warszawa: Leon Idzikowski, 1915. – S. 16; Держархів Хмельницької області, ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 2; Сіцінський Ю. Й. Нариси з історичної топографії міста Кам'янець-Подільського та його околиць / Юхим Сіцінський. – Кам'янець на Поділлі: вид. Подільського братства, 1994. – С. 15.

2 Прокопчук В. С. Топонімічний словник Кам'янець-Подільського / В. С. Прокопчук, І. О. Старенький. – Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д. Г., 2014. – С. 94.

3 Будзей О. В. Біржа: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2005. – 21 січ. – С. 5.

ра Васильовича Журавльова, який був старостою Кам'янець-Подільського купецького управління⁴. Західна перія носила назву Шарлотка (Шарлоттенбург, Шарлотибрук) – від популярної серед кам'ячанок крамниці жіночих капелюхів, що у 1858-1864 рр. належала господарці на ім'я Шарлотта⁵. І остання, східна, перія носила назву Суконка, оскільки в II половині XIX – на початку XX ст. тут розташовувалися крамниці, в яких продавали одяг, зокрема сукні. На Суконці до сьогодні збереглася кам'яниця Ованесовича. На фасаді будинку вмонтована кам'яна плита з написом «Тут... в 1735 році знову споруджена ця кам'яниця Сетером Ованесовичем»⁶. Також територією Польського ринку проходили Центральний та Ламаний провулки, які за твердженням Олександра Прусевича, звалися «Поповою дірою та іншими непристойними назвами». Крім того тут ще були вулиці Рибна (вулицю утворював ряд будинків, серед яких і ратуша; назву отримала від крамничок, в яких продавали рибу), Нарішкінська (проходила паралельно до провулку Ламаного з півдня на північ попри східну сторону кварталу всередині Польського ринку; названа 15 лютого 1900 року іменем подільського губернатора (1892-1893 рр.) Олександра Олексійовича Нарішкіна) та Чинбарний провулок (проходив із заходу на схід попри південну сторону кварталу всередині Польського ринку; назву надано 15 лютого 1900 року).

Ще один майдан Старого міста, Вірменський ринок, у XIX ст. досить жваво змінював назви. Так на початку XX ст. це була Соборна площа, оскільки розташована тут Іоанно-Предтеченська церква протягом 1799-1878 рр. була православним кафедральним собором⁷. Проте невдовзі площа змінила назву на Губернаторська^{7а}. 28 червня 1896 року її перейменовано на Миколаївську. 1904 року на площі на тому місці, де з карети навпроти Казематної башти 23 вересня 1842 року вийшов імператор Микола I, встановили пам'ятний знак⁸. Також ще носила назву Плацпарадна площа⁹.

4 Будзей О. В. Журавльовка / Олег Будзей // Подолянин. – 2005. – 18 лют. – С. 5; Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 16, 20, 109.

5 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 16, 109; Сіцинський Ю. Й. Вказ. праця. – С. 15.

6 Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 88.

7 Задорожнюк А. Іоанно-Предтеченська церква: Знищені храми Кам'янця / Андрій Задорожнюк // Подолянин. – 1993. – 4 серп. – С. 4.

7а Сецинский Е. И. Вказ. праця. – С. 128, 141, 182.

8 Гарнага І. Російські царі в Кам'янці. Микола I / Іван Гарнага // Кам'янець-Подільський вісник. – 1991. – 3-6 лип. – С. 4; Посещение г. Каменец-Подольска государями императорами дома Романовых // Подолянин. – 1996. – 15 черв. – С. 8; Сецинский Е. И. Вказ. праця. – С. 80-81; Держархів Хмельницької області, ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 3.

9 Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 44.

У північній частині Старого міста розташований Руський ринок. На XIX ст. по відношенню до нього вживалася офіційна назва Зарванська площа, хоча в народі її частіше називали М'ясна або Торгова. Наприкінці XIX ст. закріпилася одна з найкolorитніших у Кам'янці назв – Обжерний ряд. Назва пов'язана з тим, що на площі продавали готові страви і де можна було смачно поїсти, або ж качучи по-народному – обжертися. 15 лютого 1900 року міська дума перейменувала Обжерний ряд на Риб'ячу площу¹⁰.

Троїцька площа, що отримала назву від розташованої на ній церкви св. Трійці, також носила назви Поштова (поруч з площею розташований будинок пошти та телеграфу) та «Бель-в'ю». Остання назва передалася від розміщеного на ній однойменного готелю¹¹.

Ще дві площі Старого міста на сьогодні офіційно не існують: Гімназійна та Кафедральна. Гімназійна (або ж Соборна) розташовувалася біля приміщення чоловічої гімназії, на ній знаходилася фотодрукарня Міхала Грейма. Кафедральну площу утворювали комплекс костелу св. Петра і Павла, будинок біскупа та католицька семінарія¹².

Далі розглянемо назви кам'янецьких вулиць, провулків та узвозів на XIX – початок XX ст. Троїцьку площу з Новопланівським мостом з'єднував Троїцький узвіз, який отримав назву 15 лютого 1900 року, а сьогодні залишається без неї¹³. Цю ж площу з півночі на південь перетинає вулиця Зарванська. За свідченням Олександра Прусевича, на початок XX ст. південна її частина називалася Троїцькою, адже починалася біля церкви св. Трійці, а північна частина – Поштовою, адже на ній розташовувався будинок пошти та телеграфу¹⁴. З Татарською Троїцьку площу з'єднує вулиця Петропавлівська, яка у XIX – на початку XX ст. носила таку ж назву. Троїцьку площу з Польським ринком сполучає вулиця Троїцька, яка на кінець XIX – початок XX ст. носила наймення Конторська – від контори фінансиста Гінзбурга, який 1878 року помер у Парижі, а також Троїць-

10 Будзей О. В. Вулицями Кам'янця-Подільського / Олег Будзей. – Львів: Світ, 2005. – С. 60; Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 55-56; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 103; Старенький І. О. Мікротопоніми Кам'янця-Подільського про етнічний склад населення міста / І. О. Старенький // Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т, 2008. – Вип. 5. – С. 68; Ківільша Г. Руський ринок / Ганна Ківільша // Кам'янець-Подільський вісник. – 1998. – 13 черв. – С. 3; Будзей О. В. Руський ринок: Майдани нашого міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2003. – 1 серп. – С. 5.

11 Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 117; Будзей О. В. Вулицями... – С. 64

12 Будзей О. В. Вулицями... – С. 71, 76.

13 Там само. – С. 70.

14 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 25, 55; Сецинский Е. И. Вказ. праця. – С. 129, 234, 238; Будзей О. В. Зарванська: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2002. – 6 груд. – С. 5; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 61.

кий провулок¹⁵. Троїцьку та Зарванську вулиці сполучає провулок Гімназійний. Троїцьку площу з Руським ринком з'єднує Поштовий узвіз, 1850 року на початку якого збудовано будинок пошти та телеграфу¹⁶. Цей узвіз з вулицею Зарванською сполучає провулок Михайлівський, який отримав свою назву від Михайлівської церкви. Він поглинув ще один провулок – Глухий.

Від Руського ринку до річки Смотрич спускається Старопоштовий узвіз, який за даними Олександра Прусевича на початок ХХ ст. був вулицею¹⁷. Руський ринок з Польським ринком сполучає вулиця Татарська, яка у ХІХ – на початку ХХ ст. носила кілька назв. У першій половині ХІХ ст. вона називалася Петропавлівською, адже починалися біля кафедрального костелу св. Петра і Павла і проходила повз Петропавлівську православну церкву^{17а}. Протягом 1867-1878 рр., під наглядом губернського єпархіального архітектора Дмитра Освальда, Кармелітський костел перебудували на собор Ікони казанської Божої Матері¹⁸, після чого вулиця отримала назву Новособорна, а згодом просто Соборна¹⁹. Окрім того вона мала наймення Фарська, що пов'язано з перетворенням у 1866 р. кафедрального костелу св. Петра і Павла на парафіяльний (польською мовою «fara») ²⁰. Паралельно до Татарської вздовж кромки каньйону пролягає вулиця Кузнечна, яка за свою багатовікову історію жодного разу не змінювала назву, що є унікальним для Кам'янця-Подільського²¹. Кузнечну з Татарською з'єднує невеличка вулиця Зангуська, по відношенню до якої у ХІХ – на початку ХХ ст. використовувалася назва Гімназичний спуск чи провулок, від розташованої поруч чоловічої гімназії. Від вулиці Татарської відходив провулок Театральний, наймення якому надала міська дума 15 лютого 1900 року. Назва походить від театру Яна Пекарського, який 1856 року пристосував під ці потреби провіантовий магазин на Турецькому бастіоні. Театр згорів 1918 року, а нині на мапі міста не існує й такого провулку²².

15 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 28; Будзей О. В. Троїцька: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2003. – 8 серп. – С. 5; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 117.

16 Будзей О. В. Поштовий і Старопоштовий узвози: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2003. – 15 серп. – С. 5; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 97.

17 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 94.

17а Сецинский Е. И. Вказ. праця. – С. 129.

18 Задорожнюк А. Б. Подільські архітектори ХІХ ст. / А. Б. Задорожнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіон, 2004. – Т. 4. – С. 267; Задорожнюк А. Б. Казанський собор у Кам'янці-Подільському / А. Задорожнюк, С. Копилов, М. Петров. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2007. – С. 23.

19 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 46.

20 Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 114; Будзей О. В. Татарська: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2003. – 25 лип. – С. 7.

21 Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 75.

22 Будзей О. В. Вулицями... – С. 63.

Майже продовженням Кузнечної є вулиця Францисканська, яка проходить паралельно із західною стороною Польського ринку. З початку XIX ст. вона носила назву Архієрейська, що пов'язано з перетворенням наприкінці XVIII ст. Францисканського костелу на Архієрейську церкву (нині – Успіння Пресвятої Богородиці), при якій в колишньому францисканському кляшторі було облаштовано Архієрейський будинок, в якому з 1799 року проживали подільські єпископи²³. На початку вулиця з'єднується з Польським ринком Училищним провулком, який на сьогодні без назви. Поруч з вулицею розміщувався Архієрейський сад, який був виділений зі Старого бульвару на прохання єпископа Подільського та Брацлавського Арсенія 23 травня 1844 року. Нині це Західний бульвар, який тягнеться від Миської брами та вірменського бастиону до будинку по вулиці Кузнечній, 6²⁴. Архієрейську з Польським ринком з'єднував Архієрейський провулок, який нині без назви²⁵. Із заходу Польський ринок з Вірменським сполучає вулиця Старобульварна, яка у XIX – на початку XX ст. носила назви Поліційна та П'яна²⁶. Наймення Поліційна пов'язане з тим, що в ратуші розміщувалося поліцейне управління, а на самій вулиці – будинок поліцмейстера. Народна назва П'яна з'явилася, можливо, через велику кількість трактирів і шинків на цій вулиці, а, можливо, тому, що тут перехожим часто траплялися п'яниці, яких вели до поліцейного управління. Олег Будзей вважає, що назва походить від того, що вулиця не йшла прямо, а звертала вбік за будинком поліцмейстера²⁷. Поруч з вулицею розташований Старий бульвар, влаштований на високій терасі навпроти Тринітарського костелу 1831 року подільський губернатором Федором Луб'яновським, через що за ним ще закріпилися назви Луб'янівка, Любимівка, Луб'янівський бульвар²⁸. З півдня паралельно до Польського ринку повз Домініканський костел проходить вулиця Ремісничка. Офіційно цю назву надала міська дума 15 лютого 1900 року, однак за твердженням Олександра Прусевича вживалися також назви провулок Домініканський та Дешевий. Останнє наймення пов'язане з тим, що на цьому провулку

23 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 58; Сецинский Е. И. Вказ. праця. – С. 132, 168; Будзей О. В. Францисканська: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2003. – 22 серп. – С. 5; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 34-35.

24 Будзей О. В. Вулицями... – С. 113.

25 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 62.

26 Там само. – С. 70.

27 Будзей О. В. Вулицями... – С. 84; Будзей О. В. Старобульварна: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2003. – 6 черв. – С. 5; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 112.

28 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 74, 94; Сецинский Е. И. Вказ. праця. – С. 80, 111, 141; Сіцінський Ю. Й. Вказ. праця. – С. 44; Гурський О. Старий бульвар / Олександр Гурський, Андрій Задорожнюк // Подолянин. – 2006. – 24 лист. – С. 7; Будзей О. В. Вулицями... – С. 83.

можна було дешево придбати вироби безпосередньо в ремісників²⁹. Ремісничу перетинає, з'єднуючи Польський та Вірменський ринки по центру, вулиця Домініканська, яка у XIX – на початку XX ст. носила назви Шляхетська та Дворянська, що пов'язано з початком у 1856 р. спорудження будинку дворянського зібрання на розі вулиці і Вірменського ринку³⁰. Зі сходу Польський та Вірменський ринки сполучає вулиця П'ятиницька, яка в першій половині XIX ст. називалася Соборною, адже розпочиналася неподалік Іоанно-Предтеченської церкви, що протягом 1799-1878 рр. була собором. 15 лютого 1900 року офіційно отримала наймення П'ятиницька³¹. З північного сходу Польський ринок з вулицею Довгою, південна частина якої у II половині XIX ст. називалася Сенаторською³², сполучав провулок Макаревський, що отримав назву від старовинного вірменського роду Макаревичів, будинок одного з яких розміщувався тут. 15 лютого 1900 року міською думкою перейменовано на провулок Вузкий³³.

Вірменський ринок з вулицею Довгою з'єднує вулиця Іоанно-Предтеченська, назву якої офіційно затвердила міська дума 15 лютого 1900 року, проте як провулка³⁴. Паралельно до Довгої зі сходу простягається вулиця Вали. На південь від Вірменського ринку пролягає вулиця Вірменська, яка у XIX ст. носила назву Губернаторська, оскільки розпочиналася з Губернаторської площі – сучасного Вірменського ринку³⁵. Від цієї вулиці на схід до Миколаївської церкви відгалужується невеличкий провулок Миколаївський, назву якого 15 лютого 1900 року офіційно затвердила міська дума³⁶. Вірменську з вулицею Шпитальною сполучає ще один

29 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 67; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 100; Будзей О. В. Ремісничка: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2004. – 23 січ. – С. 6.

30 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 62; Сецинский Е. И. Вказ. праця. – С. 80, 133; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 54; Будзей О. В. Вулицями – С. 126; Будзей О. В. Домініканська: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин – 2003. – 27 черв. – С. 5.

31 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 62; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 99; Будзей О. В. Вулицями – С. 120-121; Будзей О. В. П'ятиницька: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2002. – 8 листоп. – С. 5.

32 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 86; Сецинский Е. И. Вказ. праця. – С. 186, 234, 237, 239; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 54; Будзей О. В. Вулицями – с. 128-129; Будзей О. В. Довга: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2003. – 13 черв. – С. 5.

33 Будзей О. В. Вулицями... – С. 171.

34 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 75; Будзей О. В. Іоанно-Предтеченська: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2003. – 18 лип. – С. 6; Будзей О. В. Вулицями... – С. 135; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 64.

35 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 79; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 42; Будзей О. В. Вулицями... – С. 137-142; Будзей О. В. Вірменська: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2004. – 30 січ. – С. 6.

36 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 82; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 82; Будзей О. В. Вулицями... – С. 174-177; Будзей О. В. Миколаївський провулок: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2003. – 14 листоп. – С. 6.

провулок, назву якого міська дума затвердила 15 лютого 1900 року – Тісний³⁷. З Вірменського ринку на вулицю Шпитальну також можна спуститися провулком Комендантським, що у XIX ст. носив назву Губернаторський³⁸. У західній частині від Вірменського ринку відходить вулиця Шпитальна. Із Замковим мостом ринок сполучає вулиця Замкова, яка на початку, згідно рішення міської думи від 15 лютого 1900 року, називалася Старобульварною³⁹. На південь від неї відходять дві вулиці: Тринітарська, яка у XIX ст. мала назву Солоня – від Солоного колодязя, який знаходився на ній, а згідно рішення міської думи від 15 лютого 1900 року вулиця названа Тринітарським провулком⁴⁰, та Успенська, яка у XIX – на початку XX ст. спочатку називалася Віттовською, адже розпочиналася біля фортечних казарм, будівництво яких приписували Яну де Вітте, а пізніше Утьосистою, що являється калькою з російської мови⁴¹.

У каньйоні річки Смотрич Старе місто опоясують дві вулиці – Руська та Онуфріївська. Якщо друга офіційно свою назву закріпила рішенням міської думи від 15 лютого 1900 року і наймення до того та після того аж до 1936 року не змінювала⁴², то з Руською складніше. У XIX – на початку XX ст. вона складалася з чотирьох окремих вулиць: власне з самої Руської, Віттовської, що отримала назву від розташованих на ній садів Вітте, Набережної та Преображенської – від церкви Преображення Святого Спаса, розміщеної на ній⁴³.

Варто також зазначити, що в досліджуваній період кам'яничани в більшості послуговувалися не назвами вулиць, а назвами будинків: дім Бланштейна, магазин Шарагова, лавка Крайза⁴⁴, кам'яниці Чарторийських, буди-

37 Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 115; Будзей О. В. Вулицями... – С. 179.

38 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 73; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 72, 75; Будзей О. В. Вулицями... – С. 178.

39 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 74; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 60; Будзей О. В. Вулицями... – С. 85-86; Будзей О. В. Замкова: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2003. – 7 листоп. – С. 5.

40 Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 116; Будзей О. В. Вулицями... – С. 147-148; Будзей О. В. Тринітарська: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2004. – 20 лют. – С. 5.

41 Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 119-120; Будзей О. В. Вулицями... – С. 149-150; Будзей О. В. Успенська: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2003. – 15 верес. – С. 5; Терлецький А. Утьосиста: Вулиці нашого міста / Андрій Терлецький // Прапор Жовтня. – 1983. – 17 груд. – С. 4.

42 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 25; спр. 543, арк. 70; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 88; Будзей О. В. Вулицями... – С. 159-160; Будзей О. В. Онуфріївська: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2002. – 21 черв. – С. 5.

43 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 90; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 103; Будзей О. В. Вулицями... – С. 153-154; Будзей О. В. Руська: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2002. – 26 груд. – С. 4.

44 Сецинский Е. И. Вказ. праця. – С. 188, 190.

нок Шадбея, кам'яниця Чайковських, будинок купця Гельмана, кам'яниця Кириачинська⁴⁵ та ін. Частина таких назв перейшла в розряд мікротопонімів.

Поряд з цим маємо ряд топонімів, які використовувалися кам'яничанами у XIX – на початку XX ст. для орієнтування в просторі. Замковий міст найчастіше називався Турецьким⁴⁶, а на ньому розташовувалась «башта мостова св. Анни»⁴⁷. Міст біля Польської брами носив назву Старий або Старий біля ковалів⁴⁸. Поряд з ним розпочиналися сходи Фаренгольца⁴⁹, відремонтовані на кошти відставного штабс-капітана Федора Фаренгольца, будинок якого розміщувався на вулиці Кузнечній біля верху сходин. Новопланівський міст і наприкінці XIX – початку XX ст. назви не змінював⁵⁰. Католицька громада міста продовжувала вживати назви костелів міста, хоча вони на той час були закриті чи перетворені на православні храми: Домініканський костел, Тринітарський костел, Францисканський костел, Кармелітський костел⁵¹, що свідчить про перехід загальних назв у розряд топонімів. Поряд з цим Іоанно-Предтеченська церква на початок XX ст. називалася Старим собором⁵², хоч соборною вже не була з 1878 року. Чітко фіксуються і назви фортифікаційних об'єктів: Різницька, Кравецька, Гончарська башти⁵³, Руська та Польська (Лядська, св. Анни) брами⁵⁴, Баторієва (Семиповерхова) башта з Вігряною брамою⁵⁵, форт Дальке (Панянський рондель)⁵⁶, Вігтові казарми⁵⁷, Міська брама⁵⁸, башта Водна, брама Станіслава Августа, Новий замок, Старий замок з баштами Чорною (сьогоднішня назва Нова Східна), Лянцкоронською, Рожанкою, Малою, Новою, Денною, Лядською (нині Ласька), Тенчинською, Ковпак і Папською⁵⁹.

Мікрорайон міста Руські фільварки 1865 року офіційно перейменовано на Маріїнську слободу. Між церквою та міністерським училищем

45 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 17-20.

46 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 94; Сецинский Е. И. Вказ. праця. – С. 104, 170, 237; Сіцинський Ю. Й. Вказ. праця. – С. 27, 32, 45.

47 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 97.

48 Сецинский Е. И. Вказ. праця. – С. 107.

49 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 93.

50 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 91, 107; Сецинский Е. И. Вказ. праця. – С. 131.

51 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 62-63, 74.

52 Там само. – С. 75.

53 Там само. – С. 91.

54 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 62, 87, 92-93; Сецинский Е. И. Вказ. праця. – С. 100, 107, 110, 167, 170; Сіцинський Ю. Й. Вказ. праця. – С. 44.

55 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 46, 55, 62; Сецинский Е. И. Вказ. праця. – С. 100, 108, 238; Сіцинський Ю. Й. Вказ. праця. – С. 14, 18, 30.

56 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 54.

57 Там само. – С. 86.

58 Там само. – С. 96.

59 Там само. – С. 97-102; Сіцинський Ю. Й. Вказ. праця. – С. 43.

був стовп з написом «Мариинская слобода». Проте така назва в народі не прижилася й далі використовувалося наймення Руські фільварки⁶⁰. На XIX – початок XX ст. там існувало ряд вулиць, провулків та площ, однак їх назви відрізняються від сьгоднішніх. Так, центральна вулиця Руських фільварок імені Івана Франка називалася Покровською або ж Великою Покровською – від розташованої на ній Покровської церкви⁶¹. Поряд знаходилася Мала Покровська вулиця, яка нині носить назву Дачна, та Покровський провулок, назва якого офіційно затверджена міською думою 15 лютого 1900 року (нині – вулиця 8 березня)⁶². Поряд з Покровською церквою розміщувалась Покровська площа⁶³. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на південний схід від Покровської площі знаходилася Торгова площа. Обидві вони на сьогодні не існують. Від останньої з них розпочиналася вулиця Торгова, яка сьогодні носить ім'я Каманіна, а от згаданий у документах провулок Торговий, ймовірно, можна ототожнити з сучасним провулком Шевченка⁶⁴. Від Торгової відходив Перший Безіменний провулок (сьогодні – Водоп'янова)⁶⁵. Вулицю Велику Покровську продовжувала далі в напрямку каньйону Нагірна вулиця⁶⁶. Від неї відгалужувалася вулиця Татарська (нині – Леваневського), що продовжувалася провулком Татарським (сьогодні – Ляпидевського)⁶⁷. На стику Нагірної і Великої Покровської відходила вулиця Середня, яка не змінила своєї назви й до сьогодні, якщо не враховувати, що східну її частину перейменували на вулицю Південну. А от провулок Середній отримав ім'я Дороніна⁶⁸. Сучасні вулиці Шевченка та Лесі Українки з'єднувала Жандармська, яка нині носить ім'я Слєпньова⁶⁹. Вулиця Яна де Вітте (до 2017 року – Люби Берлін) носила назву Віттовська, тобто майже відбулося повернення історичної

60 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 106; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 104.

61 Будзей О. В. Вулицями... – С. 182; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 120; Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 25зв.; спр. 46, арк. 3; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 2.

62 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 25зв.; спр. 543, арк. 71.

63 Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 93.

64 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 25зв.; спр. 543, арк. 71; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 2.

65 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 25зв.; спр. 543, арк. 71; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 2.

66 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 25зв.; спр. 543, арк. 71; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 2.

67 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 25зв.; спр. 543, арк. 71; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 2.

68 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 25зв.; спр. 543, арк. 71; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 2.

69 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 25зв.; спр. 543, арк. 71; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 2.

назви⁷⁰. Сучасна вулиця Кренкеля називалася Безіменною або ж Другим Безіменним провулком, а Річна – Набережною⁷¹.

Інший мікрорайон Кам'янця-Подільського – Польські фільварки – 1865 року перейменовано на Олександрівську слободу, але ця назва не прижилася⁷². Оськовою магістраллю Польських фільварок являється сучасна вулиця Суворова, північна частина якої разом з вулицею Вутіша, згідно рішення міської думи від 15 лютого 1900 року, носила назву Старопоштова (називалася ще Польськофільварецьким спуском), а південна, згідно того ж рішення, – Георгіївська⁷³, оскільки проходила вона повз Георгіївську церкву, зведену протягом 1851-1861 рр.⁷⁴ Поруч розташовувалася Георгіївська площа, яка нині не існує⁷⁵. Окрім того існували I-IV Георгіївські провулки. Перший Георгіївський провулок з 1936 року носить ім'я Герцена⁷⁶, Другий Георгіївський тоді ж отримав назву вулиця Спартака⁷⁷, Третій Георгіївський з 2006 року отримав ім'я Володимира Свідзінського⁷⁸, а Четвертий Георгіївський провулок 9 квітня 1936 року отримав ім'я Бусигіна⁷⁹. Вулиця Торгова площа на кінець XIX – початок XX ст. називалася Базарною площею, однак у 1950-х рр. її забудували, за рахунок чого вона перетворилася на вулицю⁸⁰. Ще однією оськовою

70 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 25зв.; спр. 543, арк. 71; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 2.

71 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 25зв.; спр. 543, арк. 71; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 2.

72 Prusiewicz A. Вказ. праця. – С. 106; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 95.

73 Будзей О. В. Суворова: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2004. – 7 трав. – С. 5; Терлецький А. Імені Суворова: Вулиці нашого міста / Андрій Терлецький // Прапор Жовтня. – 1986. – 27 верес. – С. 2-3; Будзей О. В. Вутіша: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2004. – 11 черв. – С. 6; Терлецький А. Імені Вутіша: Вулиці нашого міста / Андрій Терлецький // Прапор Жовтня. – 1986. – 4 січ. – С. 4; Держархів Хмельницької області. Ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 26.

74 Старенький І. О. До історії будівництва Георгіївської церкви в Кам'янці-Подільському / І. О. Старенький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. – Т. 1. – С. 215.

75 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 26; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 46.

76 Держархів Хмельницької області, ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 4; ф. р-335, оп. 1, спр. 543, арк. 70зв.; ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 48.

77 Держархів Хмельницької області, ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 4; ф. р-335, оп. 1, спр. 543, арк. 70зв.; ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 110; Будзей О. В. Спартак і Ракоші / Олег Будзей // Подолянин. – 2002. – 22 лют. – С. 5.

78 Держархів Хмельницької області, ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 4; ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 105; Будзей О. В. Кам'янецькі адреси Володимира Свідзінського / Олег Будзей // Подолянин. – 2006. – 16 черв. – С. 6.

79 Держархів Хмельницької області, ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 4; ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 39.

80 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 26; Прокопчук В. С.

вулицю Польських фільварок є Зіньковецька. Існували також I-IV Зіньковецькі провулки. На сьогодні вдалося точно локалізувати тільки Другий Зіньковецький провулок – сучасний Київський⁸¹. Інколи в документах Четвертий Георгіївський провулок також фігурує як Зіньковецький⁸². Як Зіньковецький в джерелах також згадується Столярний провулок (офіційна його назва з 15 лютого 1900 року)⁸³. Розташування ще одного Зіньковецького провулка залишається невідомим. Окрім того на Польських фільварках є Зіньковецький тупик, який не змінював своєї назви й до сьогодні⁸⁴. Окрім того на правому березі Смотрича розташована Зіньковецька Набережна. Опоясує Польські фільварки в долині Смотрича вулиця Смотрицька. У південній частині також розміщений провулок Круглий, назву якого офіційно затвердила міська дума 15 лютого 1900 року⁸⁵. Сучасна вулиця Віктора Приходька на початок ХХ ст. носила назву Обжерна⁸⁶. Сучасні Суворова і Пушкінську з'єднує вулиця Збарського, яка на кінець ХІХ – початок ХХ ст. називалася Больничним провулком, назву якого міська дума затвердила 15 лютого 1900 року⁸⁷. Частина вулиці Тімірязєва носила назву Училищна або Шкільна⁸⁸, а сучасна Великанова – Базарна⁸⁹. Ці дві вулиці з'єднували ряд вулиць та провулків, зокрема Садова (нині – Шмідта), Зелена, а з 15 лютого 1900 року – Глуха (нині – Укмергеська), провулки Казарменій і Тюремний, які отримали назви 15 лютого 1900 року (нині – вулиця Каліська)⁹⁰. Укмергеську та Каліську сполучає Семінарський провулок. Сучасні вулиці Тімірязєва і Північну з'єднував провулок Штабний (нині – Ісайї Кам'янчанина), а Великанова і Пушкінську – провулок Буль-

Вказ. праця. – С. 116.

- 81 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 26; ф. р-335, оп. 1, спр. 543, арк. 70зв.; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 3; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 69.
- 82 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 543, арк. 70зв.
- 83 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 543, арк. 70зв.
- 84 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 26.
- 85 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 26; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 3; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 75; Будзей О. В. Круглий: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2004. – 27 лют. – С. 5.
- 86 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 26; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 3.
- 87 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 26; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 3; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 63; Будзей О. В. Борис Збарський: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2002. – 15 лют. – С. 4.
- 88 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 26; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 3; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 115.
- 89 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 26; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 40-41.
- 90 79 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 26; ф. р-335, оп. 1, спр. 543, арк. 70; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 3; Будзей О. В. Мічуринськ, Укмерге, Каліш: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2002. – 26 квіт. – С. 5.

варний. Від вулиці Пушкінської відгалужується Пушкінський узвіз (інколи в документах – провулок)⁹¹.

Північніше Польських фільварок розташований ще один мікрорайон Кам'янка-Подільського – Біланівка. Двома осьовими вулицями були Велика Біланівська (нині в складі вулиці Тімірязєва)⁹² та Перша Загородня (нині – частина Північної)⁹³. Окрім того існує провулок Біланівський, вулиці Мала Біланівська (нині – Івана Сірка) та Біланівська Набережна (первісно просто Набережна)⁹⁴. Велику Біланівську та Першу Загородню сполучали вулиці Пансіонна (нині – Патріарха Мстислава), Козача (інколи в документах – Другий Козачий провулок) (нині – провулок Каньйонний), Нагірна (нині – Андрея Шептицького) та провулок Козачий⁹⁵.

Після спорудження протягом 1864-1873 рр. Новопланівського мосту почала активно забудовуватися вільна територія навпроти Старого міста на лівому березі річки Смотрич. Новий мікрорайон отримав назву Новий План. Його найпівнічнішою вулицею, що й не дивно, була Північна, про яку ми вже згадували. Паралельно до неї йшли ряд інших: Предтеченська (нині в складі вулиці Тімірязєва), Семінарська (нині – Героїв Небесної Сотні, розпочиналася біля приміщення Подільської духовної семінарії), Пушкінська, яка отримала наймення від збудованого у 1899-1900 рр. Пушкінського народного дому (раніше використовувалася назва Богадільницька), Могилівська, якій 16 серпня 1875 року пропонувалося надати назву Прихисткова (нині – Драгоманова), Кишинівська, яку 16 серпня 1875 року міська управа пропонувала назвати Монопольною (нині – Данила Галицького), Лагерний провулок, який міська управа 16 серпня 1875 року пропонувала назвати Олександрівською вулицею (нині – Соборна), Банківська (інші назви Велика транспортна дорога на Бессарабію і, що найцікавіше, вже на початку ХХ ст. з'явилася сучасна назва – князів Коріатовичів), Резервуарна, яку 15 серпня 1875 року планували перейменувати на Миколаївську (нині – Уральська), Гунська, яку 16 серпня 1875 року хотіли перейменувати на Олексіївську, Хрестова, яку планува-

91 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 26; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 3; Будзей О. В. Ісаія Кам'яничанин: м'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2002. – 1 берез. – С. 5.

92 Держархів Хмельницької області, ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 5; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 115.

93 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 25зв.; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 1.

94 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 25зв.; ф. р-335, оп. 1, спр. 543, арк. 70зв.; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 5; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 36, 126.

95 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1; ф. р-335, оп. 1, спр. 543, арк. 70зв.; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 5; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 46, 120, 123-125.

ли назвати Сергіївською (нині – Драй-Хмари), Висока, якій хотіли надати назву Володимирівська (нині – Сіцинського), Дівоча (16 серпня 1875 року планували перейменувати на провулок Лагерний, нині – вулиця Гагенмейстера), Панівецька, Садова⁹⁶. Перпендикулярно до них пролягають вулиці Шевченка (первісно Новий бульвар або вулиця Новобульварна, пізніше просто Бульварна та Друга Бульварна, 1913 року перейменована на честь 300-річчя дому Романових на Романівський проспект, а 1918-го – на вулицю Шевченка), Петербурзька (15 лютого 1900 року до її складу включили Другу Петербурзьку вулицю, з 1914 року – Петроградська, нині – Лесі Українки), Московська (15 лютого 1900 року до її складу включили Другу Московську вулицю, протягом 1918-1921 рр. – Університетська, оскільки на ній розміщувався Кам'янець-Подільський державний український університет, нині – Огієнка), Лагерна, яку 16 серпня 1875 року планували перейменувати на Київську (нині – Гагаріна), провулок Лагерний, вулиця Загородня (нині – проспект Грушевського)⁹⁷. Окрім того були площі, які сьогодні не існують: Семінарська (з 1918 року – площа 27-го лютого) – у кварталі між сучасними вулицями Тімірязєва, Великанова, Каліською та Шевченка; Богадільницька – у кварталі між сучасними вулицями Лесі Українки, Огієнка, Героїв Небесної Сотні та Пушкінською; Велика Торгова – у кварталі між сучасними вулицями Шевченка, Огієнка, князів Коріатовичів та Соборною; Мала Торгова, в центрі якого знаходилася гімназія

96 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 25зв.; ф. р-335, оп. 1, спр. 543, арк. 70зв.; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 1; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 47-49, 51, 52, 56-57, 70-71, 89-90, 92, 98-99, 107-109, 115, 119, 124; Будзей О. В. Червоноармійська: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2004. – 10 верес. – С. 5; Будзей О. В. Олександр Пушкін: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2002. – 23 серп. – С. 5; Будзей О. В. Данило Галицький: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2002. – 29 листоп. – С. 5; Будзей О. В. Соборна: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2004. – 16 січ. – С. 4; Будзей О. В. Коріатовичі: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2004. – 6 лют. – С. 5; Будзей О. В. Уральська: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2004. – 26 берез. – С. 6; Будзей О. В. Драй-Хмари: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2006. – 15 груд. – С. 7; Будзей О. В. Сіцинського: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2004. – 24 верес. – С. 6; Будзей О. В. Вулицями... – С. 201-209, 228-241.

97 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 1, 25зв.; ф. р-335, оп. 1, спр. 543, арк. 70зв.; ф. р-3504, оп. 1, спр. 23, арк. 1; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 46-47, 50, 77, 79, 88, 126; Будзей О. В. Шевченко: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2004. – 5, 12, берез. – С. 5; Будзей О. В. Лесі Українки: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2004. – 25 черв. – С. 5; Будзей О. В. Огієнка: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2004. – 16 лип. – С. 5; Будзей О. В. Гагарін: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2004. – 13 серп. – С. 5; Будзей О. В. Проспект Грушевського: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2002. – 13 груд. – С. 5; Будзей О. В. Вулицями... – С. 209-227.

Славутинської⁹⁸. У XIX ст. на місці південної частини сучасних проспекту Грушевського та вулиці Гагаріна існувала Солдатська слобідка⁹⁹. Натомість у північній частині Нового плану, між сучасними вулицями Північною, Героїв Небесної Сотні, Шевченка та проспектом Грушевського, у другій половині XIX ст. утворилося село Циганівка, що отримало назву у зв'язку з тим, що на цій незаселеній території зупинялися і влаштовували табори цигани, яким забороняли мешкати та перебувати вночі в місті¹⁰⁰. У центральній частині Нового плану, між сучасними вулицями Шевченка, Лесі Українки, князів Коріатовичів та Уральською, розкинулося урочище Гунські криниці¹⁰¹.

На XIX – початок XX ст. поруч з містом розташовувалися два містечка – Карвасари та Видрівка, від яких сьогодні залишилися лише вулиці Карвасари, Видрівка та Видровецький узвіз. Окремим населеним пунктом був і сучасний мікрорайон Підзамче, який мав свої усталені назви вулиць (Татарська, Базарний провулок, Підзамецький узвіз та ін.). Також варто згадати і ряд хуторів, які розташовувалися на землях, які нині входять до складу міста: Гуменіск, хутір Дембицького, Загальського, Кам'янецькі хутори, Райська брамка.

Отже, підсумовуючи вище сказане, бачимо, що топонімія Кам'янця-Подільського XIX – початку XX ст. була надзвичайно різноманітною і відображала в собі різні аспекти життя міста. На жаль, значна частина цих назв на сьогодні втрачена.

98 Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 89, арк. 25зв.; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 40, 52.

99 Гарнага І. Російські царі в Кам'янці: Відомі і невідомі сторінки історії. Олександр II / Іван Гарнага // Кам'янець-Подільський вісник. – 1991. – 10 лип. – С. 3; Будзей О. В. Вулицями... – С. 227.

100 Гарнага І. Звідки пішла назва: Циганівка / Іван Гарнага // Прапор Жовтня. – 1972. – 8 лип. – С. 4; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С.123; Будзей О. В. Циганівка: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2008. – 4 квіт. – С. 7.

101 Будзей О. В. Гунські криниці: Ім'я на мапі міста / Олег Будзей // Подолянин. – 2003. – 21 берез. – С. 6; Прокопчук В. С. Вказ. праця. – С. 51.

Юрій Олійник,
кандидат історичних наук,
начальник відділу інформаційних технологій
Державному архіву Хмельницької області

ФОНД 78 «МАКІВСЬКЕ ВОЛОСНЕ ПРАВЛІННЯ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СІЛ ШАТАВА ТА МАКІВ У ХІХ СТ.

У статті на підставі архівних документів «Маківського волосного правління» досліджуються історія та різні аспекти життя та діяльності жителів сучасних сіл Макова та Шатава у ХІХ столітті.

Ключові слова: Волосне правління, Маків, освіта, сільський староста, фельдшер, Шатава.

В Державному архіві Хмельницької області зберігається корпус документів, в якому досить детально відображена історія сіл Шатава та Маків з середини ХІХ до 1917 року. Ці документи в кількості 1355 справ відклалися у фонді «Маківське волосне правління».

Сучасне село Маків понад 50 років було осередком волосного правління. Волосні управи (правління) були утворені у 1861 році як виконавчий орган селянського самоврядування. Владні повноваження цієї структури поширювалися на населення з територією від 300 до 2 тис. осіб. До складу управи входили волосний старшина, сільські старости волості та писар. Останній міг бути як обраним, так і призначуваним. Якщо волость складалася з однієї громади, то до складу волосної управи замість старости обирався помічник старшини. Спершу волосна управа була колегіальним органом, згодом, з розширенням компетенції сільських сходів, управа ставала державною бюрократичною установою. Управа здійснювала стягнення податків і недоїмок, розподіляла й контролювала виконання натуральних повинностей, продавала селянську землю за борги, а також вела облік нижніх чинів запасу. Брала участь у виділенні призовників для строкової служби та виконанні військової повинності.

Маківське волосне правління як адміністративна одиниця була сформована на кінець 1861 р., а 12 січня 1862 р. маківський волосний старшина та старости сіл, які підпорядковувалися волості одержали в Кам'янці-Подільському печатки та владні повноваження.

У 1879 р. установа для своїх потреб купила в місцевого поміщика Рациборовського дві кам'яних будівлі. До складу волості входили наступні населені пункти: містечка Маків та Шатава, села: Вербка, Великі та Малі

Вірмени, Вірменська Дубинка, Боришківці, Колубаївці, Колубаївська Мукша, Чечельник, Безнісківці (нині Абрикосівка), Гниловоди, Слобідка Гуменецька, Гуменці, Залісці, Киселівка, Мукша Боришковецька, Привороття та Слобідка Рахнівська.

У волості на кінець 70-х років XIX ст. проживало: у м. Маків – 682 чоловіків та 670 жінок, м. Шатава – 477 чоловіків та 505 жінок, Чечельнику – 302 чоловіка та 324 жінки, с. Вербка – 505 чоловіків та 501 жінка, с. Гуменцях – 574 чоловіка та 606 жінок, Колубаївцях – 306 чоловіків та 332 жінки, с. Боришківцях – 432 чоловіка та 470 жінок, с. Безнісківцях – 434 чоловіка та 442 жінки.

Волосну управу у 1872 році очолював Антон Васильович Карпов (мешканець м. Шатава). Волосним суддею призначено Антона Марцинкевича. Сільским старостою м. Макова був Антон Семенович Докін, заступником Данило Федорович Панчишин. Старостою м. Шатава став Василь Бойко, його заступником Тимофій Бабійчук.

Селянам у ті часи жилося нелегко. Вони через бідність досить часто практикували крадіжки зерна, соломи, сіна та інших сільськогосподарських культур у місцевого поміщика. Так, в лютому 1862 р. жителі м. Шатава Г. Собков та Т. Бойко викрали з поміщицького складу декілька снопів жита та пшениці. На злодіїв волосне правління наклало штраф. Оштрафований на 2 крб сріблом був і Н. Шимковський за крадіжку з поміщицької свиноферми¹. Цього ж року декілька мешканців Макова вкрали 20 снопів пшениці. Злодії нанесли шкоди майну поміщика, за даними управляючого маєтку Валова на суму 1 крб. 10 коп. Крадіжки здійснювали також і діти селян. Так, хлопчики Ф. Николаїв та С. Кукурудза виламали дошки в огорожі поміщицької свиноферми та винесли звідти декілька снопів пшеничної соломи. Батьки були оштрафовані на суму 1 крб. 90 коп. Через декілька днів ці хлопчики разом з М. Кухарем, І. Назаровим, А. Демяновим та Я. Кмитюком здійснили чергову крадіжку соломи із свиноферми. Управляючий черговий раз просив волосне правління покарати крадіїв «...дабы впредь таких разбоев небыло»².

З 1862 року, відповідно до урядових розпоряджень, у волостях та сільських управах селянам дозволялося відкривати школи. В них діти селян повинні були навчитися читати, писати та рахувати. Основними навчальними предметами були: Закон Божий (викладав місцевий священик), російська граматики, читання (церковно-слов'янських книг) та арифметика. Інші предмети без дозволу губернського начальства викладати заборонялося. Волосні старшини та сільські старости були зобов'язані залучити до

1 Державний архів Хмельницької області, ф. Р-78, оп. 1, спр. 7, арк. 25.

2 Там само, арк. 21зв.

шкіл якнайбільшу кількість сільських дітей та навіть дорослих, якщо вони забажають навчитися читати: «...якби селяни вміли читати, – зазначалося в документі, – то вони могли прочитати царську волю щодо земельного питання, що поміщик повинен був скласти уставну грамоту, а селяни прийняти рішення залишитися на барщині, чи перейти на оброк...»³.

В реальному житті втілити волю імператора було набагато складніше. Так, жителі містечка Шатава навідріз відмовлялися видавати дітей на навчання. Волосний староста доповідав губернському керівництву, що докладе максимум зусиль для того, щоб місцеві селяни відпустили дітей до школи⁴. У містечку Макові школа була відкрита, але через матеріальну скруту в дітей не було підручників та іншого навчального приладдя. Місцевий священик просив волосного старшину переводити всі кошти від штрафів на потреби місцевої школи.

У 1865 році в Подільській губернії була проведена перевірка присутствених місць та волосних правлінь, в ході якої були перевірені також волосні школи. Найкращими в навчанні та організації шкіл виявилися сусіди з Ушицького повіту – Рахнівське волосне правління. У звіті перевіряючий відмітив сільську школу в м. Кривчик, де навчальним процесом опікувався диякон Погороцький. За сумлінне навчання грамотами були нагороджені: Олексій Мельник, Іван Сохатюк, Яків Лахмай. Книгами: Іван Мельник, Гаврило Трончук та Марина Байгалюк. У селі Рахнівка навчання в школі організував дячок Ананій Соболевський. Похвальними грамотами були нагороджені Петро Доротюк та Трофим Чекурлей, книгами – Марія Вознякова⁵.

В Маківському волосному правлінні на середину 60-х років XIX століття школи працювали в наступних селах⁶:

Назва населеного пункту	Хлопчики	Дівчатка
м. Маків	13	4
м. Шатава	13	-
с. Вербка	15	5
с. Чечельник	15	4
Разом	56	13

3 Там само, спр. 8, арк. 1-1зв.

4 Там само, арк. 2-3зв.

5 Там само, арк. 8-8зв.

6 Там само, спр. 9, арк.11.

Питання про відвідування учнями Шатавської школи звучало і у 1866 році. Так, сільський священик доповідав у повіт, що в його парафії відсутня школа, через забобони місцевих жителів. У 1867 р. на ім'я мирового посередника надійшов лист від старости містечка Шатави Миколи Чуйка про неможливість відкриття сільського училища через відсутність дітей. Маківський сільський схід розпорядився відправити на навчання в сільське училище наступних дітей⁷:

Прізвище та ім'я батька	Ім'я учня	Вік
Хлопчики		
Микита Рудий	Андрій	9
Григорій Кривий	Кирил	10
Т. Чуга	Василь	10
Яків Чорний	Тимофій	10
Антоній Черлюк	Стефан	10
Василь Войтків	Феодосій	10
Іван Кукурудзяк	Тимофій	12
Стефан Хованчук	Яків	12
Ананій Бойчак	Тимофій	11
Стефан Фаренюк	Яків	10
Григорій Гладій	Трофим	9
Микола Хованчук	Яків	9
Павло Манькевич	Іван	11
Гнат Панчишен	Константин	12
Іван Юрчик	Матвій	11
Дівчатка		
Федор Олійник	Марія	11
Яків Манькевич	Євдокія	10
Анастас Фирманюк	Євдокія	9
Павло Марків		12

7 Там само, арк. 20.

Непомірним тягарем для мешканців волості були повинності по утриманні військових. Жителі Шатави та Макова виконували повинність по розквартируванню військових підрозділів у регіоні. Так, у 1861 р. в цих містечках на квартирах перебував 2-й ескадрон 12 драгунського Стародубського полку. Ескадрон складався з двох кінних та двох піших взводів. Для квартирування військових у містечку було два збірних будинки та карцер.

У 1876 р. у згаданих містечках квартирували солдати 47-го піхотного Українського полку, а саме 3-тя стрілецька рота, командир якої штабс-капітан Тімашевський звернувся до волосного правління з листом забезпечити розквартирування підрозділу в містечку Маків, відповідно до архівних даних «...с отоплением, освещением в обывателей»⁸. Тут по черзі квартирувало: 1 січня 651 військовий, з 1 березня по 1 квітня – 655, з 1 жовтня по 1 листопада – 500 військових, з 1 листопада по 1 грудня – 170 військових.

В містечку Шатава в цьому ж році квартирувало – 576 військових, 1 квітня – 620 осіб, 12 квітня – 209 осіб, з 25 вересня по 17 – 86 військових, 1 листопада – 125 осіб.

У червні 1876 р. у цих містечках квартирували ще солдати 2-го ескадрону 12 драгунського Стародубського полку. За квартирування місцевий поміщик Рациборовський виставив рахунок на суму 447 крб. Для зручностей жителів та військових у Макові були збудовані конюшні, приміщення для їдальні, кухня та пекарня. Частина коштів для будівельних робіт надали селяни Циківської волості. Але для такої кількості людей та коней і амуніції збудувати склади та приміщень швидко не вдалося. Тому частина коней, амуніція ескадрону та навчальні приміщення було розквартировано також у місцевих селян. Відповідно до приписів, воно було розміщено в 41 конюшнях та в селянських будинках: С. Янчишина, І. Швеця, Г. Варвалюка, С. Пильнюка, І. Олійника, С. Пукаса, Т. Мацькова та ін.

Найдовше жителі Макова утримували військових у 1875 р. Вони в містечку перебували з вересня 1875 по квітень 1876 рр. Через квартири пройшло 4190 військових цього полку.

У Шатаві для величезної кількості квартирантів (2770 осіб) було споруджено карцер та розбірні будинки. Вони перебували в містечку в той самий період, що і в Макові. Ще 3809 військових перебувало на квартирах у с. Гуменцях⁹.

Військові за квартирування у волості у волосну касу внесли оплату: по Макову – 36 крб. 40 коп. Шатаві – 24 крб. 3 коп., Чечельнику – 7 крб. 63 коп.

Відповідно до штатного розпису у волості передбачалася посада фельдшера. Вона офіційно називалася «завідувач 9-ю сільською медичною

8 Там само, спр. 113, арк. 32.

9 Там само, арк. 81.

дільницею Маківської волості». Обов'язки виконував відставний фельдшер Хамович Герко, який проживав у м. Шатава. Медичний пункт знаходився також у цьому містечку. Крім того, у Шатаві проживало ще декілька так званих вільнонайманих медичних працівників: Дусь Лейба Морткович (австрійсько підданий), Гайденберг Герш (австрійсько підданий).

Населення волості, відповідно до урядових розпоряджень, підлягало вакцинації від віспи. У Шатаві та Макові вакцинацію проходили діти. У 1877 р. у Макові були привиті 23 дитини: Гриньків О., Боднар І., Гриців Т., Цибенко А., Антохов І., Васильєв С., Кухарів О., Федів Г., Солдат Г. та ін. У Шатаві від віспи були привитими 11 сільських дітей: Дмитрійв В., Мельник В., Лаврів П., Стефанів Д., Березовський В., Ковальчук В.¹⁰

У 1877 р. Маківського волосного фельдшера Хамовича було відкомандировано у Врублівецьку волость (с. Цибулівка), де розпочалася епідемія віспи. Керівництво Маківського волосного правління було повідомлене про поширення в повіті тифу, скарлатини та закладання горла. При виявленні цих недуг потрібно було терміново повідомляти повітове правління. Від цих хвороб у волості в листопаді 1877 р. померло 12 осіб, грудні – 23. Багато мешканців волості лікувалося в Кам'янець-Подільській лікарні. Перебування в лікарні було платним. Так, селянин Макова І. Головній повинен був внести в касу лікарні 14 крб., міщанин Шатави С. Мордко – 7 крб., І. Дем'янова – 7 крб., Ф. Прокоп'єва – 36 крб., І. Огородовий – 12 крб. та ін. Всього по волосному правлінню в лікарні з 1877р. перебувало 177 осіб. Лікарня через повітове поліцейське правління вимагала від волосного правління внести кошти за лікування мешканців, які в основному були неплатоспроможними.

Таким чином, документи фонду дають можливість дослідити різні аспекти життя та діяльності жителів сіл Шатава та Маків.

10 Там само, оп. 1, спр. 132, арк.15.

Наталія Савіцька,
молодший науковий працівник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ДЕРЖАВНІ КРЕДИТНІ БІЛЕТИ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІН. ХІХ - ПОЧ. ХХ СТ.
В ЕКСПОЗИЦІЇ «ІСТОРІЯ ГРОШЕЙ»
(З КОЛЕКЦІЇ ФОНДІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО
МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА)

У статті подається інформація про грошову реформу С. Ю. Вітте кін. ХІХ – поч. ХХ ст., під час якої встановлено золотий монометалізм рубля або вільний обмін рубля на золото (золотий стандарт рубля). Реформа також означала девальвацію рубля по курсу «двох третин», яка пройшла без очікуваних потрясінь. Реформа зміцнила зовнішній і внутрішній курс рубля, поліпшила інвестиційний клімат в країні, сприяла залученню в економіку вітчизняних та іноземних капіталів.

Ключові слова: Державний банк, грошова реформа, золотий монометалізм, державні кредитні білети, рубль.

В експозиції Кам'янець-Подільському державному музеї-заповіднику «Грошовий обіг на Поділлі» представлені державні кредитні білети Російської імперії, впроваджені грошовою реформою С. Ю. Вітте, яка зміцнила державні фінанси та дала поштовх економічному розвитку.

У січні 1793 р. за другим поділом Речі Посполитої Правобережна Україна, у тому числі Поділля, перейшли до складу Російської імперії. Спочатку Подільські землі увійшли до складу новоствореної Ізяславської губернії, а у 1795 р., після третього поділу та ліквідації Речі Посполитої, почалося створення Подільської губернії. Центром губернії було визначено Кам'янець-Подільський¹.

Поява перших паперових грошей на теренах України пов'язана з іменем російської імператриці Катерини II. Цими грошима на території Російської імперії вважаються асигнації. У грошовий обіг вони надійшли у 1769 р. Зростаючі емісії паперових грошей протягом історії їх існування на покриття здебільшого воєнних витрат, призвели до того, що паперові

1 Данілов І.В. Вартові державного добробуту / І. В. Данілов, М. Я. Савчук, О. В. Мельничук. – Кам'янець-Подільський: Видавець Звелейко Д. Г., 2010. – С. 165.

гроші, позбавлені будь-якого забезпечення, швидко знецінювалися, втрачаючи купівельну спроможність.

Стабілізація фінансового господарства Російської імперії в I половині XIX ст. дала змогу розпочати проведення грошової реформи. Першим кроком стало введення 1 липня 1839 р. Миколою I маніфесту «Про облаштування грошової системи»².

1 червня 1843 р на завершальному етапі грошової реформи, згідно з маніфестом «Про заміну асигнацій та грошових представників кредитними білетами», передбачалась запровадити в обіг кредитні білети³.

У 1860 р. створено Державний банк Російської імперії, діяльність якого в Україні позитивно вплинула на розвиток промисловості й торгівлі, сприяла розширенню мережі приватних банків. У 1862 році було зреформоване все фінансове господарство держави й зосереджено все управління фінансами в руках міністра фінансів.

Наприкінці 60 – початку 70-х років XIX ст. вдалося поліпшити економічну ситуацію в державі і досягти позитивних тенденцій у балансі доходів та видатків державного бюджету. Нагромадження золотого запасу та зростання курсу кредитного рубля давали підстави сподіватися на оздоровлення грошового господарства країни. Станом на 1 січня 1876 р. Державне казначейство накопичило вільної готівки на суму 40,5 млн. рублів. Під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. воєнні видатки знову покривалися за рахунок емісії державних казначейських білетів. Державний борг Росії сягнув астрономічної цифри – 6 млрд. рублів. Наростали інфляційні процеси. Курс кредитного рубля з 80,7 копійки золотом у 1876 р., впав до 64,8 копійки золотом у 1880 р. На ринку було нерозмінних кредитних білетів на суму близько 420 млн. рублів. Держава опинилася на межі банкрутства⁴.

З 1881 р. заходами, спрямованими на оздоровлення грошового господарства імперії, керував міністр фінансів М. Бунге. Він одним з перших поставив питання про необхідність відмовитися від системи срібного монеталізму і перейти до золотої валюти. Розпочалася підготовча робота, передусім, створення відповідного золотого запасу шляхом збільшення видобутку золота в середині країни та отримання значних іноземних позик⁵.

2 Реформи другої половини XIX ст. в Росії та їх вплив на розвиток України. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: http://5ka.at.ua/load/istorija_ukrajini/reformi_drugoji_polovini_19_st_v_rosiji_ta_jikh_vpliv_na_rozvitok_ukrajini

3 Там само.

4 Шуст Р. М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб. / Р. М. Шуст. – К.: Знання, 2007. – С.206-207.

5 Реформи другої половини XIX ст. в Росії ...

Наприкінці 1886 р. Бунге пішов у відставку, однак його наступник Вишнеградський також був прихильником запровадження золотого монометалізму.

У травні 1892 р. міністром став С. Ф. Вітте, який очолював міністерство фінансів до 1908 р. Він був прихильником ідей свого попередника і, користуючись підтримкою імператорів Олександра III (1881-1894) та Миколи II (1894-1917), активно проводив підготовку до запровадження. У 1896 р. склалися сприятливі обставини для здійснення грошової реформи⁶.

Зміни, що відбулися внаслідок здійснення грошової реформи, змусили уряд відкоригувати монетний статут. Його нова редакція була схвалена Миколою II 7 червня 1899 р. Державною грошовою одиницею проголошувався золотий рубль, що містив 17,424 долі щирого золота. Дозволялось карбування золоті монети як з казенної сировини, так і з металу, що належав приватним особам. Срібна та мідна монета оголошувались допоміжними засобами обігу, обов'язковими до прийому при здійсненні фінансових операцій на суму до 25 рублів – банківським сріблом, і до 3 рублів – білонною та мідною монетою. Загальна кількість емісії срібної монети не повинна перевищувати суму з розрахунку 3 рублі на кожного мешканця імперії. Цей документ визначав метрологічні параметри мідної та срібної монети⁷.

Державні кредитні білети 1898-1899 років – паперові гроші Російської імперії нового зразка. Згідно указу від 14 листопада 1897 року, на кредитних білетах містився напис: «Державний банк розмінює кредитні білети на золоту монету без обмеження суми (1 руб. = 1/15 імперіала, містить 17,424 часток чистого золота)».

Також на кредитних квитках замість тексту «Извлечения из Высочайшего манифеста о кредитных билетах» на зворотному їхньому боці стали поміщати 3 параграфа з цього указу про правила їх обігу:

1. Розмін державних кредитних білетів на золоту монету забезпечується Державою.

2. Державні кредитні білети мають хід по всій імперії нарівні з золотою монетою.

3. За підробку кредитних білетів винні піддаються позбавлення всіх прав і заслання на каторжну роботу.

Державний банк мав право випускати лише паперові грошові знаки із золотим забезпеченням. При цьому до 600 млн. руб. воно мало становити 50 %, а понад цю суму – 100 %.

Політичне зближення Росії з Францією, від фінансового сприяння якої значною мірою залежав успіх грошової реформи, спричинило появу

6 Там само.

7 Там само.

різноманітних проектів грошово-монетних змін. З метою зближення російської та французької валют у 1902 р. було виготовлено незначну кількість монет з подвійним позначенням номіналу «37 ½ рубля – 100 франків». Ще раніше, у 1876 р., виготовили 100 шт. золотих монет номіналом 25 рублів, що відповідало 100 французьким франкам. Подібна емісія була повторена у 1896 р. та 1908 р.

У ході реалізації грошової реформи велика увага приділялася впорядкуванню емісії кредитних білетів. Упродовж перших років після проведення грошової реформи на ринку перебували знаки вартістю 1, 3, 5, 10 та 25 рублів зразка 1887 р. Їх зовнішнє оформлення суттєво відрізнялося від купюр зразка 1866 р. Так, на 25-рублевій купюрі вперше було вміщено водяний знак із зображенням Олександра II, а також постать жінки у вбранні княжих часів, яка символізувала Росію.

У ході грошової реформи у 1898 р. в обіг було запроваджено нову серію державних кредитних білетів номіналом 1 (рис. 1), 3 (рис. 2), 5⁸ (рис. 3) та 10 рублів⁹ (рис. 4), які за зовнішньому виглядом повторювали аналогічні номінали зразка 1887 року, із змінами відповідно указу від 14 листопада 1887 року. Білети друковані на білому папері з водяними знаками.

Державний кредитний білет 1 рубль¹⁰. Зразки білета почали надходити по відділам Державного банку тільки у 1900 р. При цьому видача білетів 1 рубль 1898 р. передбачалась тільки «лиш при совершенном израсходовании» запасів однорублевих білетів попереднього випуску.

У 1899 р. почали надходити 25 рублів (рис. 5), що зовнішнім виглядом не відрізнялися від емісії 1887 р., за винятком написів, виконаних згідно з указом від 14 листопада 1897 року. На водяному знаку портрет Олександра III.

Кредитні білети 3, 5, 10 та 25 рублів випускались до 1909 року.

Одночасно на ринку з'явилися нові банкноти. У 1898 р. були виготовлені білети по 100¹¹ (рис. 6) та 500 рублів¹² (рис. 7).

Державний кредитний білет 100 рублів зразка 1896 року (з датою на квитку 1898 рік) був випущений з 1 грудня 1898 року, на підставі указу від 4 липня 1898 року. Зразок цього білета був затверджений указом від 29 листопада 1896 року зі зміною пізніше написів на ньому, згідно з указом від 14 листопада 1897 року. Фактично цей білет підготовлявся до випуску ще у 1896 році як продовження серії кредитних білетів зразка 1892-1895 років. Проте в ході грошової реформи Вітте у 1897 році у вже

8 Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Група збереження «НумізMATика», Нз. 12176.

9 Там само, Нз. 12227.

10 Там само, Нз. 203.

11 Там само, Нз. 12221.

12 Там само, Нз. 12224.

затверджений зразок були внесені зміни, на підставі указів від 29 серпня і 14 листопада 1897 року. У зв'язку з чим випуск цього кредитного білета в обіг було здійснено тільки в грудні 1898 року. На ньому в овальній рамці був поміщений парадний чорно-білий портрет Катерини II (гравюра з картини художника Йоганна-Батиста Лампі старшого, написаної у 1792 році), аналогічний портрет на білетах зразка 1866 року. На водяному знаку портрет Катерини II. Кредитний білет 100 рублів випускався до 1910 року.

Державний кредитний білет 500 рублів зразка 1898 року був випущений у березні 1899 р. на підставі указу від 1 лютого 1899 р. Зразок білета був затверджений указом від 4 листопада 1898 року. На ньому, в овалі прикрашеної рамки, був поміщений чорно-білий портрет Петра I в трикутному капелюсі (так званий «Петро в капелюсі»), виконаний способом друку. Випускався білет до 1912 року.

Новим був білет 50 рублів¹³ 1899 р. з портретом імператора Миколи I (рис. 8). Надрукований на папері білого кольору без водяного знака. Ранні серії білетів (АА-АЛ) мають блакитний відтінок, а пізні серії (АМ-АТ) – сіруватий відтінок. З лицьового боку друкувався металографічним способом по багатокольоровій орловській сітці. З зворотного боку застосовувався багатобарвний малюнок. Кредитний білет 50 рублів випускався до 1918 року.

Новою практикою стало вміщення на банкнотах лише першого року емісії купюр даного зразка. Так, однорублеві купюри аж до 1917 р. випускалися з датою «1898». Дату їх виготовлення можна приблизно визначити лише за вміщеними на них підписами керуючих Державним банком. До 1903 р. цю посаду обіймав Е. Плєске, у 1903-1909 рр. – С. Тімашов, у 1910-1912 рр. – А. Коншин, 1912-1917 рр. – І. Шипов. Купюри емісій, випущених до грошової реформи 1895-1897 рр., були вилучені з обігу у 1902 р. У 1905 р. з'явилися кредитні білети з новим іконографічним оформленням, після чого розпочався обмін купюр. У цьому році були виготовлені грошові знаки вартістю 3 рублі¹⁴ (рис. 9). У 1909 р. – 5¹⁵ (рис. 10), 10¹⁶ (рис. 11) та 25 рублів¹⁷ (рис. 12), у 1910 р. – 100 рублів¹⁸ (рис. 13), а у 1912 р. – 500 рублів¹⁹ (рис. 14).

Найбільша за купівельною спроможністю та розміром купюра Російської імперії 500 рублів 1898 та 1912 р. випуску, забезпечені 430 грамами золота. Розмір купюри зразка 1912 р. – 275×126 мм.

13 Там само, Арх. 184.

14 Там само, Нз. 12164.

15 Там само, Нз. 12163.

16 Там само, Нз. 12160.

17 Там само, Нз. 199.

18 Там само, Нз. 12179.

19 Там само, Нз. 12225.

Усього станом на 1914 р. було випущено кредитних білетів на суму 1664,7 млн. рублів (69,3% загальної грошової маси). З них 28,6% становили 100-рублеві купюри, 17,9% – 10-рублеві, 17,5% – 25-рублеві, 16,3% – 5-рублеві, 13,8% – 3-рублеві, 4,9% – 500-рублеві, 0,8% – 50-рублеві, 0,2% – 1-рублеві. Тоді ж в обігу перебувало золотої монети на суму 494,2 млн рублів (20,6% загальної грошової маси), банківського срібла – 122,7 млн. рублів (5,1 % загальної грошової маси), а також білонної та мідної монети – 121,2 млн. рублів²⁰ (5% загальної грошової маси).

Лише події російсько-японської війни 1904-1905 рр. та революції 1905-1907 рр. суттєво погіршили стан державних фінансів, але не знищили набутків грошової реформи 1895-1897 рр. Міністрам фінансів В. Коковцову (1904-1914 рр., з перервою у 1905-1906рр.) та І. Шипову (1905-1906 рр.), значною мірою завдяки іноземним запозиченням, вдалося зберегти вільний обмін кредитних білетів на золоту монету.

В кінці XIX на початку XX ст. рубль котувався відносно франка, маркі і фунта стерлінгів. Долар тоді не вважався світовою валютою. На початок реформи Вітте, рубль офіційно прирівнювався до 4 франків, але в дійсності дорівнював 2,5 франків. Це співвідношення було вирішено закріпити – рубль був девальвований і прирівняний до 2 цілих двох третіх франку. Цей паритет відповідав золотому вмісту і купівельній цінності двох валют. Фактично це дало змогу залишити ціни на внутрішньому ринку незмінними і полегшити проходження реформи. Встановлений курс вдалося втримати. До 1913 року він коливався в межах 2.57-2.69 франку за рубль. Російський рубль котувався на всіх біржах світу.

Російський рубль та цінні папери стійко трималися аж до самого початку Першої світової війни, чого не можна сказати про валюти інших країн. З початком війни Росія та інші країни Європи припинили обмін паперових грошей на золото, однак золоте забезпечення рубля збереглося (у 1914 році грошова маса склала 3,2 млрд. при золотому запасі 1.6 млрд.). Це було менше, ніж передбачено законом 1897 р., але набагато більше ніж в довоєнній Німеччині.

В 1914 р. система золотого монометалізму, запроваджена в Росії внаслідок грошової реформи 1895-1897рр., зазнала краху. 27 липня 1914 р. Микола II видав указ про призупинення обміну кредитних білетів на золоту монету. Одночасно було відмінено емісійний закон 1897 р., який не дозволяв Державному банку здійснювати надмірну емісію паперових грошових знаків без золотого забезпечення. На покриття воєнних видатків банк отримав дозвіл випустити незабезпечених кредитних білетів на суму 1200 млн. рублів²¹.

20 Реформи другої половини XIX ст. в Росії ...

21 Реформи другої половини XIX ст. в Росії ...

В умовах припинення обміну паперових грошей на золото всі очікували обвалу рубля, однак цього не сталося. За 5 місяців 1914 р рубль подешевшав лише на 16,8%.

Однак не все було так гарно. З 1914 по 1917 бюджетний дефіцит зріс з 1,898 млрд. до 22,568 млрд. Разом зі зростанням дефіциту зростала емісія грошей, незабезпечений випуск склав після Лютневої революції 8,4 млрд. Склалися всі умови для інфляції та знецінення рубля. Основна проблема державного боргу полягала в його структурі: основна частина короткотермінові (6 місяців та 1 рік) боргові зобов'язання. Для обслуговування державного боргу та фінансування дефіциту бюджету був обраний шлях залучення нових позичок шляхом випуску державних боргових зобов'язань. При чому наголос ставився на внутрішні позички, що давало можливість відтягнути частину готівки з обігу.

Невдала економічна та воєнна політика, зміни урядів, економічна криза сильно підірвали грошову систему. Всього за три роки державний кредитний білет знецінився по відношенню до долара США на 50% і перетворився з повноцінного золотого на знецінений паперовий²².

Отже, однією з найважливіших подій в історії грошової системи Російської імперії було введення золотого стандарту – монетарної системи, в якій основною одиницею розрахунку була стандартизована кількість золота. Ця реформа була стимулом для розвитку в Російській імперії різних галузей: сільського господарства та будівництва залізничних колій та ін. Введення золотої валюти зміцнило державні фінанси і стимулювало економічний розвиток. В кінці XIX століття за темпами зростання промислового виробництва Росія обганяла всі європейські країни. Цьому у великій мірі сприяв широкий приплив іноземних інвестицій в індустрію країни. Тільки за час міністерства С. Ю. Вітте (1893-1903 рр.) їх розмір досяг колосального розміру – 3 млрд. рублів золотом. В кінці XIX – на початку XX століття золота одиниця переважала у складі російського грошового обігу.

22 Грошова реформа 1895-1897. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: <http://100pudov.com.ua/>

Рис.1. Державний кредитний білет 1 рубль 1898 р.

Рис.2. Державний кредитний білет 3 рубля 1898 р.

Рис.3. Державний кредитний білет 5 рублів 1898 р.

Рис.4. Державний кредитний білет 10 рублів 1898 р.

Рис.5. Державний кредитний білет 25 рублів 1899 р.

Рис.6. Державний кредитний білет 100 рублів 1898 р.

Рис. 7. Державний кредитний білет 500 рублів 1898 р.

Рис. 8. Державний кредитний білет 50 рублів 1899 р.

Рис.9. Державний кредитний білет 3 рубля 1905 р.

Рис.10. Державний кредитний білет 5 рублів 1909 р.

Рис. 11. Державний кредитний білет 10 рублів 1909 р.

Рис.12. Державний кредитний білет 25 рублів 1909 р.

Рис.13. Державний кредитний білет 100 рублів 1910 р.

Рис.14. Державний кредитний білет 500 рублів 1912 р.

Ірина Паур,

*кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри образотворчого
і декоративно-прикладного мистецтва
й реставрації творів мистецтва
Кам'янець-Подільського
національного університету
імені Івана Огієнка*

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ МІСТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОШТОВИХ ЛИСТІВОК)

У статті аналізуються поштові листівки початку ХХ ст. з видами міста Кам'янець-Подільського як важливий канал міжлюдських комунікацій. З'ясовано, що вони слугували далеко не другорядним орієнтиром у виявленні естетичних смаків міського населення Правобережної України, шляхів формування особливої субкультури міста. Поштові повідомлення документальних листівок військового часу є надійним джерелом, що віддзеркалює особливості побуту подолян, їх релігійні та господарські уподобання.

Ключові слова: м. Кам'янець-Подільський, містяни, Перша світова війна, поштова листівка, письмове повідомлення.

З кінця ХІХ ст. поштові листівки в найрізноманітнішому художньому виконанні були універсальним комунікаційним засобом, нарівні з газетами, журналами, плакатами, календарями. Тому абсолютно виправданим є визначення поштових карток як засобу масової інформації. Листівки набули неймовірного поширення й застосування в передвоєнні десятиріччя у всій Європі. Вони були доступними за ціною й вартістю пересилки та представлені в широкому асортименті й неймовірно художньо виконаними відповідно до пануючих естетичних смаків.

Перша світова війна перервала розвиток видових поштівків, видрукувані мільйонні накладки яких стали неактуальними, оскільки стрімко зріс попит на поштівки військово-патріотичного змісту. Вже 31 липня 1914 р. розпочалася загальна мобілізація в Австро-Угорщині, а за кілька днів було запроваджено цензуру поштових відправлень і преси. З серпня монархія опинилася в стані війни з Російською імперією, що зумовило введення заборони надсилати листи в конвертах. Населенню дозволено було відправляти лише відкриті листи – традиційні поштівки. Таким чином

солдатам була надана можливість підтримувати зв'язок із своїми родичами та близькими знайомими. Усі поштівки, що відправлялись на фронт чи у зворотному напрямку, проходили виключно через польову пошту. Повідомлення відкритих листів перевірялися військовою цензурою, тому вони як правило містили суто побутову інформацію особистого характеру. У роки війни австрійський та німецький уряди використовували листівки як пропагандистський інструмент і вагоме знаряддя в психологічній, інформаційній та ідеологічній боротьбі з ворогом¹.

Нам не зустрічались листівки військової тематики кам'янецьких видавців, проте текстові повідомлення видових поштівок яскраво відтворюють побут містян того часу. Так, 4 серпня 1914 р. м. Кам'янець-Подільський було окуповане австро-угорськими військами, а через два дні (6 серпня) військами Південно-Західного фронту, які розташували в ньому свій штаб². Через заборону надсилати листи в конвертах, поштові картки стали головним засобом спілкування. «...Як шкода, що ти не можеш отримати мого листа, я написав там 1 в. стор.», – писав кам'янецьчанин товаришу унтер-офіцер 36-го піхотного Орловського полку (В. Назарову)³. На поштівках були такі поштові маркування військового часу: «Польова пошта. Жмеринка»⁴, «Із діючої армії»⁵ та адреси: ізоляційно-пропускний пункт (станція Могилів), 442 пересувний госпіталь⁶, 9 дезінфекційний загін 9 Діючої армії⁷.

Необхідно зазначити, що будівництво залізниці в Кам'янці-Подільському сприяло не лише мобілізації військових сил, але й розвитку промисловості й торгівлі, зростанню благоустрою міста, розвитку туризму. Так, якщо в листівці за 1909 р. зазначалося, що до найближчої залізничної станції з міста необхідно було їхати дві з половиною години⁸, то із введенням в експлуатацію Подільської залізниці від Кам'янця-Подільського через Проскурів до Шепетівки у січні 1915 р. ситуація докорінно змінилася⁹.

1 Світова війна у поштових листівках 1914-1918 рр. 3 колекції Івана Снігура / упор. С. Осадчук. – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – С. 16.

2 Дубовицький М. Зустрічали царя-батюшку... / М. Дубовицький // Прапор Жовтня. – 1990. – 6 січ. – С. 7.

3 Колекція листівок Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (м. Кам'янець-Подільський).

4 Колекція листівок Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» (м. Кам'янець-Подільський).

5 Приватна колекція листівок № 3 (м. Кам'янець-Подільський).

6 Там само.

7 Приватна колекція листівок Я. Васильковського (м. Варшава).

8 Приватна колекція листівок № 2 (м. Кам'янець-Подільський).

9 Кульчицький С. В. Залізничне будівництво в Україні XIX – початку XX ст. / С. В. Кульчицький // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 238.

З того часу на документальних листівках з'явився штамп «Каменець-Под. вокз.»¹⁰ й стало популярним відправлення видових листівок із кожної залізничної чи поштової станції, на якій зупинялися подорожуючі, зі зверненням: «Мій привіт зі шляху через мальовниче місто Поділля в південну Галіцію на позицію, де я призначений виконавцем робіт з укріплення» (24.06.1915)¹¹, або ж «Здравствуй Надя. Пишу тобі з чудового гарного міста. Взагалі наші міста мальовничі. Бачив австрійські Тернопіль, Чортків та ін., а все таки у нас краще. Там населення якесь забите...» (10.10.1915)¹².

Текстові повідомлення на поштівках висвітлюють різні сторони життєдіяльності міста Кам'янця-Подільського військового часу. Так дізнаємося, що в листопаді 1915 р., коли в місті настало «затишшя», стали повертати евакуйованих дітей¹³. З повідомлення студента Михайла від вересня 1915 р. стає зрозумілим, що згадуване «затишшя» настало після паніки, яка вже стихла: «...Я мав їхати до Києва, але інститут мені заборонив. В нас тут теж була паніка але вже все втихло. На даний момент думаю про те, щоб повернутись до співу, якщо захтять мене прийняти. Я вже здоровий і сам собі міняю пов'язки. Ще 2-3 місяці буде гоїтись, воно мені надокучило але перестало боліти...» (переклад з польської мови – І.П.)¹⁴.

Про важкі умови життя містян у роки Першої світової війни переконливо свідчить повідомлення: «... дуже засмучена, оскільки не знаю, що з нами буде. Сьогодні тобто 24-го числа від'їдаємо до Одеси ... одразу тобі напишу, хоча можливо ти вже не будеш у Кам'янці, навіть боюся про це думати» (24.08.1915)¹⁵. Доповнює картину наступний лист: «Ми вийняли помешкання недалеко залізничного вокзалу – дві маленькі кімнати з самоваром чаю у вечері та з поганим опаленням, за 18 рублів... Життя тут суворе, через велику кількість війська й болото гірше ніж у вас, липне до взуття і один черевик важить принаймні як 10...» (переклад з польської мови – І.П.)¹⁶. Вражає також зворушливий лист солдата Івана Бурцева до сина Дмитра, надісланий у Новгород: «Дорогий і милий Мітя! Як ти поживаєш, що робиш? Як просувається твоє навчання письму, чи добре пишеш палички. Вчись скоріше писати та надішли мені листа. Цілую тебе

10 Колекція листівок Історико-культурологічного Подільського Братства (м. Кам'янець-Подільський).

11 Там само.

12 Там само.

13 Колекція листівок Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» (м. Кам'янець-Подільський).

14 Приватна колекція листівок Я. Васильковського (м. Варшава).

15 Колекція листівок Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» (м. Кам'янець-Подільський).

16 Приватна колекція листівок Я. Васильковського (м. Варшава).

і поцілуй маму, дідуся і бабусю Наташу, а також бабусю Лізу і тітку Лідію. Твій папа Ваня» (23.10.1915)¹⁷.

У приватних колекціях було виявлено три листівки з зображенням видів Кам'янця-Подільського, що містили привітання: «Нехай Святий-Вечір у колі земляків, Хорошим Вам буде, бо ми зустрічаємо щиро, І коли розпочнеться боротьба за Поділля, Ісус, Марія, нехай Вас в бою охороняють!» (переклад з польської – І.П.), які були підписані автором «Janina Górska», датовані «24.12.1915» і було зазначено місто «Kamieniec-Pod»¹⁸. Ймовірно, так солдат-земляків підтримувала польська поетеса з Кам'янця-Подільського Яніна Гурська, яка в своїх творах, що увійшли до збірок «Поезії» («Poezye», 1903)¹⁹ та «Поезії і драми» («Poezye i dramata», 1907)²⁰, неодноразово описувала принади природи Кам'янця і його передмість.

Із текстового повідомлення наступної поштівки дізнаємось, що до 9 квітня 1916 р. з Кам'янця-Подільського углиб Російської імперії були вивезені великі дзвони, а на «соборній вулиці, Собор прибраний прапорами і ... автомобільним прожектором...»²¹, що скоріш за все було пов'язано з приїздом царя Миколи II до міста у березні цього ж року²². Крім того, дана листівка відображала особливості святкування Великодня студентами у воєнні роки: «...Ось вже наступає Великдень і стало чути дзвін у малюсенькі дзвіночки, ми всі готові зустріти свято, поставили в своїй кімнаті великий стіл, оскільки нас 10 чоловік, на столі 30 шт. яєць, 2 пляшки пива-квасу, куличі та 1 великий окіст, почуваємо себе жваво, нарядившись у кого що є ... спати не ляжу, думаю піти до церкви, але там дуже багато народу, набито ...»²³.

Наприкінці серпня 1917 р. війська почали залишати місто, про що переконливо свідчить наступне повідомлення солдата: «Моя прекрасна Аллочка завтра о 8 годині сідаємо нарешті на потяг і від'їдаємо...», на честь цього Військовим комітетом ймовірно в Пушкінському народному домі був організований концерт: «...Вчора був на виставі, концерті та балі влаштованих Військовим комітетом. Ставили Чеховського Ведмеда (дуже погано) та концертне відділення солістів солдат. Один з них віолончеліст – викінчений артист. Гра його божественна. На балу мені було сумно –

17 Колекція листівок відділу зображальних мистецтв Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург).

18 Колекція листівок Історико-культурологічного Подільського Братства (м. Кам'янець-Подільський); Приватна колекція листівок Я. Васильковського (м. Варшава).

19 Górska J. Poezye. Serya 2. – Warszawa: Teodor Paprocki i S-ka, 1903. – 136 s.

20 Górska J. Poezye i dramata. Serya 3. – Warszawa: Wyd-wo księgarni nakładowej Jana Kotschedoffa, 1907. – 250 s.

21 Приватна колекція листівок Я. Васильковського (м. Варшава).

22 Дубовицький М. Вказ. праця. – С. 7.

23 Приватна колекція листівок Я. Васильковського (м. Варшава).

не танцюю і нікого знайомих. Проте весь час сміялись над Тромзіним який дрімав. Ми йому в кінці кінців сказали, що виведемо на середину залу якщо він засне». Крім того дізнаємось, що тривале перебування військ у місті негативно вплинуло на розвиток місцевої торгівлі: «Аллочка сьогодні ні я робив для тебе покупки і купив тільки одну пару чорних панчіх. Черевики препогані, навіть не знаю із якої шкіри, хочуть за них 50 рублів. Не купив, бо і № твого не знаю. Більше купляти нічого, все розкуплено або таке погане, що бридко»²⁴. Даний лист був написаний 22 серпня 1917 р. і під номером 40 був направлений з міста Кам'яця-Подільського до Парголово Петроградської губернії.

Дореволюційні листівки використовували солдати і в роки Другої світової війни, але не як засіб поштової кореспонденції, а як сувенір з міста, у визволенні якого брали участь: «2-а Вітчиз. війна, березень 1944 р. (третьа декада) до прийдешнього визволення» (26.05.1944)»²⁵.

Загалом війна негативно вплинула на розвиток документальної листівки в Російській імперії, зокрема сталися зміни в обсягах і тематиці поштівков. Унаслідок цензурних обмежень закривалися друкарні та літографії. У 1914 р. було заборонено фотографувати в великих містах, а тому видавці вимушено використовували негативи, зроблені упродовж попередніх років. У зв'язку з труднощами військового часу виник дефіцит паперу, що було зумовлено припиненням постачань з Німеччини, а на жодній з 35 паперових фабрик Росії фотографічний папір не виготовляли²⁶.

Жовтневий переворот 1917 р. спричинив корінні зміни в ідеології та культурній політиці держави, що призвело до збіднення і згасання жанру документальної листівки. Більшовики забороняли відображати на видових листівках храми, монастирі, каплиці, дворянські та купецькі маєтки, споруди, пов'язані з Імператорською сім'єю, що значно обмежило їх сюжетну різноманітність. Для українських листівок після періоду розквіту настав «залізний вік». Деякий час ще випускалися листівки з краєвидами, але пейзаж було визнано буржуазним видом мистецтва і вони втратили право на існування. Згідно з атеїстичною ідеологією в 1917 р. було скасовано релігійні свята, а тому різдвяні й новорічні листівки потрапили під заборону²⁷.

24 Приватна колекція листівок Я. Васильковського (м. Варшава).

25 Колекція листівок Історико-культурологічного Подільського Братства (м. Кам'янець-Подільський).

26 Изобретатели печатной бумаги // Наборщик и печатный мир. – СПб. – 1915. – № 181. – С. 1432.

27 Вакуліч Д. Листівки: історія, філософія. Дизайн, технологія виготовлення / Д. Вакуліч, П. Петрик. – Львів: УАД, 2006. – С. 12.

Отже, з початком Першої світової війни поштова картка стає головним засобом зв'язку для українського населення Австро-Угорщини та Російської імперії. Хоча у Кам'янці-Подільському на видавались листівки, що відображали події військового часу, письмові повідомлення видових поштівок стали важливим джерелом інформації з теми. Тому виявлення нових джерел у державних та приватних колекціях сприятиме глибшому розкриттю окресленої проблеми, оскільки повідомлення документальних листівок відображають особливості побуту кам'янчан військового часу безпосередньо через призму сприйняття його учасниками подій.

Віталій Іванчишен,

кандидат історичних наук,

молодший науковий співробітник

відділу «Український етнологічний центр»

Інституту мистецтвознавства, фольклористики

та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Віталіна Юрченко,

кандидат історичних наук,

доцент, старший науковий співробітник

відділу «Український етнологічний центр»

Інституту мистецтвознавства, фольклористики

та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

РОЗВІДКА К. ШИРОЦЬКОГО «ІВАНЕЦЬ» В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ ПРОВЕДЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО ЯРМАРКУ: НЕВІДОМА СТОРІНКА СПАДЩИНИ ВЧЕНОГО

До наукового обігу вводиться досі невідома праця видатного подільського вченого К. В. Широцького «Іванець». Праця зберігається в рукописних фондах Національної бібліотеки імені В. Вернадського (фонд №10, од. зб. 12350). Розвідку присвячено традиційним аспектам ярмаркування на Поділлі.

Ключові слова: ярмарок, «відпуст», «іванець», К. В. Широцький.

Актуальним напрямом сучасної гуманітарної галузі в Україні є виявлення, систематизація та аналіз наукової спадщини вчених та суспільних діячів минулого століття. Однією з таких постатей залишається Кость Широцький, відомий в Україні як археолог, етнограф, фольклорист, мистецтвознавець та громадський діяч.

Вивченню наукового доробку К. Широцького присвячено вагомий масив дослідницьких студій. Системне опрацювання спадщини діяча пов'язане з іменем Л. Іваневич, яка на початку ХХІ ст. опублікувала переважну більшість праць К. Широцького¹. Втім, специфіка досліджен-

1 Іваневич Л. Кость Широцький у матеріалах із фондів Державного архіву Хмельницької області та Хмельницького обласного краєзнавчого музею / Л. Іваневич. – Хмельницький: Вид. Мельник А. А., 2016. – 145 с; Ї ж. Кость Широцький (1886-1919): науковець, просвітник, педагог: монографія: 125-річчю від дня народж. присвяч. / Л. А. Іваневич. Хмельницький: Вид. Мельник А. А., 2012. – 246 с.; Ї ж. Мистецтвознавча спадщина подолянина Костя Широцького / Л. Іваневич // Образотворче мистецтво. – 2017. – № 3. – С. 107–109; Ї ж. До проблеми створення бібліографії праць Костя Широцького /

ня доробку вчених епохи суспільних трансформацій полягає в тому, що рукописні матеріали, епістолярна спадщина розпорошена в архівних та бібліотечних фондах різних установ України, належно не систематизована. Це у свою чергу детермінує продовження дослідницьких пошуків і перманентне зривання окремих фрагментів наукового спадку К. Широцького. Зокрема, відзначимо публікації окремих частин епістолярного надбання вченого С. Білоконя² та В. Корнієнка³.

В рукописних фондах Національної бібліотеки імені В. Вернадського (далі – ІР НБУВ) зберігаються унікальні матеріали, в яких вміщено наукові праці та приватні документи відомих українських вчених та громадських діячів. Одним з таких вчених був і Кость Віталійович Широцький, доробок якого збережено у фонді 152. Однак, певна частина рукописних праць дослідника залишилась поза спеціальним фондом, зокрема це стосується наукової розвідки «Іванець» (ф. 10, од. зб. 12350)⁴.

Відомо, що етнографічний вектор займав одне із чільних місць в науковій діяльності К. Широцького. Вчений повсякчас займався збором, систематизацією та аналізом етнографічних матеріалів, присвячених різним царинам етнокультури українців.

Невелика за обсягом замітка «Іванець» присвячена окремим аспектам ярмаркової традиції подолян. Розвідка не датована, проте автор вказав місце її написання – с. Білоусівка на Поділлі⁵ (сучасне с. Білоусівка Тульчинського району на Вінниччині). Опираючись на запропоновану Л. Іваневич періодизацію наукової творчості К. Широцького, можемо міркувати, що розвідка була написана у 1918-1919 рр., під час його перебування у с. Білоусівці на Поділлі. Разом з тим, на таку думку наштовхує стиль її написання, відчувається глибока ерудиція вченого, намагання дати фахову пораду читачам, особливо етнографам. З точки зору дослідника, К. Широцький відзначив цінність відвідування релігійних заходів, які вдало поєднували духовні і матеріальні потреби населення (зокрема, відпустів), вченими, перед якими розкривається багатогранність і різноманітність культури різних народів, а особливо української.

-
- Л. Іваневич // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Л., 2003. – Вип. 11. – С. 119–128; Іваневич Л. Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, газлах, матеріалах, документах) / Л. А. Іваневич, А. М. Трембіцький. – Хмельницький: Вид. Мельник А. А., 2016. – 180 с.
 - Листи Костянтина Широцького до Антона Середи // Артанія. – 2010. – № 4. – С. 14–21.
 - Корнієнко В. Костянтин Широцький та Микола Сичов: декілька штрихів особистих взаємин (за епістолярними даними) / В. Корнієнко // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – 2014. – Вип. 4. – С. 411–422.
 - Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. X. – Од. зб. 12350. К. Широцький «Іванець» – 4 арк.
 - Іваневич Л. Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, газлах, матеріалах, документах)... – С. 14.

З метою увиразнення наукової значущості та пояснення основних моментів розвідки «Іванець» К. Широцького варто подати специфіку проведення подільських ярмарків під час «отпустів» (відпустів) – заходів релігійного спрямування, на які за десятки верст з'їжджалися люди різної вікової категорії. Традиційний український ярмарок був місцем не лише торгівлі, але й осередком виявлення духовної сторони життя українців. Ще з давнини серед науковців велася полеміка щодо походження отпусту, його першопочатків. У статті В. Нестеренка⁶ цікавим є факт проведення ярмарку під час «отпустів» у Подільській губернії. І. Успенський⁷, В. Г-ко⁸, Н. Дорохольський⁹, М. Яворовський¹⁰, Ю. Сіцінський¹¹, В. Широцький¹², С. Козубовський¹³, досліджуючи «отпусти» вказали на причини, які сприяли проведенню торгів у релігійні свята. Вони характеризували національний склад та зовнішній вигляд учасників ярмарку, святкові народні розваги та асортимент дитячих іграшок.

Доцільним буде розтлумачити ширше термін «отпуст». «Отпуст» або ще в народі казали «відпуст», у дослівному поясненні, – це є прощення, тобто «відпущення гріхів». Люди в цей день йшли до церкви, вони молилися, каюлися і їм відпускалися гріхи. «Отпусти» відбувалися в дні святкування престольних свят, тобто на так звані храмові дні приходу («празники»). Кожен приход мав «празник» на честь святого сільської церкви. Отже, «опуст» – це релігійні народні «празники». Пояснити це явище також спробував Ю. Сіцінський, який, розмірковуючи над питанням виник-

- 6 Нестеренко В. А. Українсько-польські культурно-релігійні відносини на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст. / В. А. Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. – Т. 5. – С. 64–79.
- 7 Успенский И. Путевые впечатления проезжавшего по Юго-Западной России / Иван Успенский // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1866. – № 21. – С. 783-790.
- 8 Г-ко В. Праздник св. Иоанна Предтечи в г. Каменце 24 июня / В. Г-ко // ПЕВ. – 1891. – № 33. – С. 785-792.
- 9 Дорохольский Н. Чтецы псалтыря и акафистов на отпустах, храмовых праздниках и ярмарках / Н. Дорохольский // ПЕВ. – 1903. – № 26. – С. 898-902.
- 10 Яворовский Н. Католический отпуст и народная ярмарка в м. Тынной Ушицкого уезда Подольской губернии / Н. Яворовский // ПЕВ. – 1884. – № 39. – С. 827-838, № 40. – С.851-866, № 41. – С. 873-886; Його ж. Базары в дни народных праздников, особенно во время так называемых «отпустов»/ Н. Яворовский // Православная Подолия. – 1912. – № 46. – С. 1077-1079.
- 11 Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской еперхии. Каменецкий уезд / Е. Сецинский. – Каменец-Подольский, 1895. – 611 с.; Його ж. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.
- 12 Шероцький В. Храмове свято в селі (етнографічна замітка) / В. Шероцький // Православна Подолия. – 1911. – № 42. – С. 865-869.
- 13 Козубовский С. «Отпуст» в с. Голодьках Литинского уезда / С. Козубовский // Православна Подолия. – 1912. – № 16. – С. 375-377.

нення отпустів при подільських церквах, припускає, що вони придумані уніатськими священиками, які брали приклад з католицьких, оскільки сама назва «отпуст» вказує на вплив католицизму. Що ж до виникнення кам'янецького «отпусту», то дослідник не пов'язує його з унією. Він спирається на той факт, що «отпуст» при Предтеченській церкві почав своє існування не у XVIII ст., коли в Кам'янці панувала унія, а раніше. Майже половину минулого століття цей отпуст вже існував, і уніатська влада не лише не намагалася послити його, але навіть протистояла йому. Посилаючись на історичні документи, Ю. Сіцинський з впевненістю твердить, що цей церковно-народний звичай утворився раніше XVIII ст., коли усе корінне населення Поділля – українці, були православними¹⁴.

День проведення отпусту і ставав днем проведення ярмарку. Так, у замітках П. Гросуля-Толстого та Ю. Сіцинського вказується на те, що ярмарок у Кам'янці-Подільському відбувався саме в день отпусту – 24 червня (7 липня за новим стилем). Для православних це день зачаття Іоанна Предтечі, для католиків – розаніє Іоанна Хрестителя. Цей день був поєднанням релігійних та світських потреб населення, аби не витратити окремо час на церковну службу та окремо – для проведення ярмарку. Тому і встановлено було спеціальний ярмарок, який в народі називався «Іванчиком», «Іванцем», на якому продавались переважно селянські домашні вироби. Починався цей ярмарок у суботу, а закінчувався в неділю¹⁵.

Згодом про ярмарок, приурочений до відпусту «Іванець», напише і В. Нестеренко, додаючи інформацію про православні відпусти в Бакоті (на свято Маковея) та в Летаві, де також мали місце великі ярмарки¹⁶.

У селі Шендерівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької області свято Маковея також називали «відпуст», на який за декілька днів з'їжджалися з усіх навколишніх сіл. Саме свято проходило біля місцевої церкви. Одночасно зі службою в церкві проходив і ярмарок, на якому продавались різноманітні глиняні вироби (розмальовані півники-свистульки, рибки), солодоці, розмальовані та розписані вироби з дерева. З кожним роком цей ярмарок під час відпусту зменшувався і ставав звичайним базаром¹⁷.

Дослідженням питанням поєднання базарної торгівлі з проведенням великих свят, а особливо «отпустів» займався і М. Яворовський. Дослідник, не даючи оцінку моральному значенню такого явища у релігійно-

14 Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С. 151-152.

15 Гросуль-Толстый П. Л. Очерки Юго-Западного края. / П. Л. Гросуль-Толстый. – СПб, 1873. – С. 151.

16 Нестеренко В. А. Вказ. праця. – С. 69-70.

17 Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, ф. 1, оп. 12, спр. 55, 1 арк. – Етнографічна інформація про свято Маковея в с. Шендерівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.

побутовому житті українців, звернув увагу на його історичне походження, співставляючи факти народно-побутового життя з філологічним змістом самої назви «отпуст». Автор пояснював введення цієї традиції тим, що при значній відстані між населеними пунктами, всякий з'їзд людей на релігійні свята, можливо навіть і в дохристиянські часи, надавав можливість не лише духовно-релігійного спілкування, а й практично життєвим відносинам, які проявлялися в обміні домашніх побутових та кустарних виробів. Такі обставини і надавали торгівельного характеру святково-релігійним заходам. Приносячи чи привозячи з собою у місця релігійного зібрання деякі предмети домашнього виробництва, яких потребували жителі навколишніх поселень, учасники свята зрозуміло починали між собою торгівлю (обмін) і таким чином влаштовувалось, за давньослов'янським висловом, «святкове торжество». М. Яворовський також став свідком таких урочистостей у Кам'янці під час «отпустового» напливу народу в день Іоанна Предтечі. На свято приїжджали жителі Бессарабії, привозячи з собою для продажу свої кустарні вироби. В м. Тинній під час «отпуста» йшла жваво торгівля шерстю, різними кустарними виробами, сільськогосподарськими знаряддями, а також привезеними з закордону шкурами та іншими виробами. Таким чином, релігійний характер «отпуста» поєднувався з побутовими потребами населення. Тому народні святкові зібрання такого характеру і називалося по-іншому, вони називалися не лише «праздниками», а й «торжествами». Нерідко в народі замість виразу «там був великий багатолюдний празник», можна було почути «там було велике торжество»¹⁸.

Іншим фактом підтвердження приурочення ярмарків до релігійного дійства є відкриття ярмарку в день свята Різдва Богородиці (8 вересня) у місті Холм Подільської губернії. Зазвичай усі релігійні зібрання міста відбувалися на горі, яка височіла над містом, де і було побудовано собор. Біля підніжжя цієї гори розкинулася частина торгового та штатного губерньського міста. В день святкування схил гори і соборна плаща були заповнені богомольцями. По закінченню релігійних обрядів біля підніжжя гори було відкрито сільський святковий ярмарок¹⁹.

На ярмарках України другої половини XIX – початку XX ст. яскраво проявлялися народні звичаї та обряди, що проводилися ярмарчанами незалежно від їх входження в торгівельні зносини між собою. Давнім та цікавим народним звичаєм було взаємообдаровування один одного речами

18 Яворовский Н. И. Базары в дни народных праздников... – С. 1077–1078; Його ж. Католический отпуст и народная ярмарка в м. Тынной Ушицкого уезда Подольской губернии / Н. И. Яворовский // ПЕВ. – 1884. – №39. – С. 827–838, №40. – С. 851–866, №41. – С. 873–886.

19 Ирпенский А. Празднество 8-го сентября в Холме / А. Ирпенский // Киевская старина. – 1900. – Т.70. – №7-9. – С. 77-82.

або ласощами, купленими на ярмарку. Такий звичай був зафіксований під час «отпусту» на свято Іоанна Предтечі у м. Кам'янці Подільської губернії. Він настільки був характерним саме для цього отпусту, що і сам подарунок отримав назву «Іванець». Побутування та поширення цього звичаю впливало на підвищення жвавості торгівлі на ярмарку, оскільки кожен без винятку намагався купити найкращий подарунок²⁰.

У м. Тинному Ушицького повіту та м. Кам'янці-Подільському Подільської губернії на ярмарковій площі проводилися святкові лялькові вистави, балагани з комедіями та музичні виступи шарманщика. У м. Тинному також був фокусник – єврей за національністю та родом зі Львова, він з потішною спритністю з'єднував кільця, а потім нанизував їх на ніж. Цим видовищем захоплювалася молодь²¹.

Ю. Хоптяр, досліджуючи розвиток ярмаркової торгівлі в Подільській губернії у другій половині XIX ст., вказує на поетапність проходження ярмаркових святкових традицій. Перший день ярмарку урочисто відкривався відправленням церковної служби. Після її закінчення прочани разом зі священниками йшли на площу, відведену для ярмарку, де відбувалося її освячення. Інколи в перший ярмарковий день могли проводитися ще й такі урочистості, як організація святкової трапези, що свідчило про велике значення цієї події. Після закінчення церковних обрядів на ярмарку починалася торгівля, яку супроводжували розваги. Свою майстерність показували фокусники, дресирувальники, гімнасти, акробати, майстри розмовного жанру тощо. Ю. Хоптяр вказує на те, що лише багаті люди мали змогу розважатися під час перегляду концертів та театральних спектаклів. Решта були обмежені в можливості відвідування театральних вистав, оскільки вартість вхідного квитка не завжди була доступною для простого міщанина або селянина. Деякі купці розважалися в трактирах, харчевнях та корчмах²².

Для жителів села відвідування ярмарку, який відбувався в місті чи містечку, давало можливість познайомитися з міською культурою, з формами дозвілля раніше їм невідомими. Доречними є зауваження Ю. Хоптяра, що «лише розваги на ярмарковій території були спільними для всіх учасників, а за її межами дозвілля кожної людини було розфарбоване в кольори, що визначали її статус». Це знову ж таки доводить величезне значення ярмарку, який об'єднував усі версти населення і створював

20 Г-ко В. Вказ. праця. – С. 792.

21 Яворовский Н. Католический отпуст и народная ярмарка... – С. 884; Г-ко В. Вказ. праця. – С. 786.

22 Хоптяр Ю. Розвиток ярмаркової торгівлі в Подільській губернії у другій половині XIX ст. / Ю. Хоптяр // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.3(5). – Кам'янець-Подільський, 1999. – С. 175.

однакові умови для всіх його учасників²³. Через розважальні елементи, які впліталися в ярмарковий вирій подій, ярмарок набував функціонального призначення задоволення розважальних потреб населення.

Характеризуючи пропоновану розвідку К. Широцького «Іванець», значимо, що обсяг її досить незначний, написаний рукою вченого. Задля зручності, текст цієї розвідки був редактований в рамках сучасного українського правопису.

К. Широцький

ІВАНЕЦЬ

«Іванець» справляється в Кам'янці на Поділлі з давніх давен з віку XVII-го або й раніше від часу збудування церкви Івана Предтечі. На день Івана Купала відбувається в соборній церкві «відпуст» і разом з тим грандіозний народний ярмарок.

В церкві в селі день буває звичайно архиерейська відправа при великій «тижбі» [тисянві] народу і духовенства. Церковна відправа закінчується процесією кругом храму й посвяченням води, а під час самої служби в церкві йде без упину відправа на цвинтарі, де народ сповідається, наймає на молитви; тут же лежать покотом хворі, котрих духовенство маслує [миропомазує].

Але не одними молитвами, сповіддю й слуханням відправ виявляється духовний бік свята; виявляється ще різnorodними жертвами на храм та купівлю всяких речей почитуваних у народі за святі. Несуть килими й «верети», купують книги церковного духу, а також «офірки» невідомі в інших краях України. Офірки – се засоби проти всяких хвороб – вони мають форму різних органів людського тіла – ніг, рук, очей, цілого тіла. Їх купують і дарують у церкву, як дар за зцілення й милость очікувані в молитвах. Коли за глибокої ще поганської давнини такі дари мали форму дійсних людських і тварячих [тваринних] жертв, а після їх було змінено на образки жертв. «Офірками» торгують за столиками коло кожної церкви і костюлу. Там же коло церков продається сила усяких образків, хрестиків, свічок – усяких форм, кольорів, різних типів. Серед ікон найбільше образів Почаївської Богородиці, образи страшного суду, ягнятка з хрестом, жалібна Богородиця та всякі народні картини. Свічки – рожеві, червоні, зелені.

Юрби народу снують головним чином поміж церквою Предтечі й ярмарковим плацом. Усе місто, величезна безодня з боку замку й від нового міста, садки між мостом і церквою святого Олександра, тракт на Проскурів – всипані сею людною дуже мальовничою празниковою юрбою. Усю дорогу обсажено старцями й лірниками, щоб від мосту до ярмаркового

23 Там само. – С. 176.

плацу стоять аж у два ряди. Старці католики лиш співають, а православні з лірами. Пісні з богогласника українські або й польські, і деякі до того так нерозбірливо співані, що не розбереш, якою мовою їх складено. Приймаючи милостину, лірники переривають спів, проказують молитви і починають співати знову. Але чим далі, голоси старців заглушаються ярмарковою суєтою, котра дає себе знати на кожному кроці. Наче від водоспаду рине з усіх боків розпаднечий гук голосів, сміху. Так і тягне походити поміж сею різнобарвною юрбою подолян, буковинців, галичан, молдованів, євреїв, панків і пан[н]. Чоловіки у високих смушевих шапках з довгими до плечей кучерями і в довгих «льолях» підперезаних широким чересом, з сердаком, гунею або опанчею зверху на плечах, жінки в наф-рамах [намітках] і димках, парубки з підголеними чубами і капелюхах, прикрашених саморобними квітками наче капелюшки паній. Барвистість вишивань і тканин – сорочок, запасок – кидається особливо на жіноцтві.

Ярмарковий торг кипить; довгими рядами розкладено різнорідні предмети селянського вжитку, сила виробів з дерева – обіддя, лика, бондарських речей, мальовані скрині; багато гончарських виробів; бруски і коси; ще більше усякого «блавату» [шовкова тканина блакитного кольору²⁴] та звичайних ярмаркових дрібниць – цілі купи образків, хрестиків, гори ласощів, вози сопліок, килимів, коців. Дуже жвавий торг йде кінцями та товаром.

Є й різні забави: крутілки, часовий цирк і ніби вертеп, ніби петрушка.

Торгівля йде дуже жваво, бо кожен несе додому споминку про відпуст і ярмарок; тими споминками обдаровують близьких людей: «от се маєш Іванця».

«Іванець» цікавий з багатьох боків, щоб його відвідати: різнорідність мови, одягів, типів, осібний піднятий настрій. Сюди треба їхати вченому, поетові і маляреві. Взагалі, дякуючи ще типу самої місцевості і майже середньовічному виглядові самого міста, враження від усього дістаються дуже своєрідні і сильні. Відчуваєш, що стоїш на краю держави, в місці, де стикаються різні культури і скрізь відчувається перевага різнорідність та багатство нашої рідної культури.

*К. Широцький. Ладижин на Под.
с. Білоусівка*

24 Жайворонек В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонек. – К.: Довіра, 2006. – С. 40.

**НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО
МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА**

Том 2

Підписано до друку ???.?.2018.

Формат 60x84 ¹/₁₆ . Гарнітура Times.

Умов. друк. арк. 19,64. Друк офсетний. Папір офсетний.

Наклад ??? прим.

ПП Буйницький О.А.

32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,

вул. Князів Коріатовичів, 1, тел. (067) 797 18 68

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру

від 28.04.2006 р. серія ДК №2477